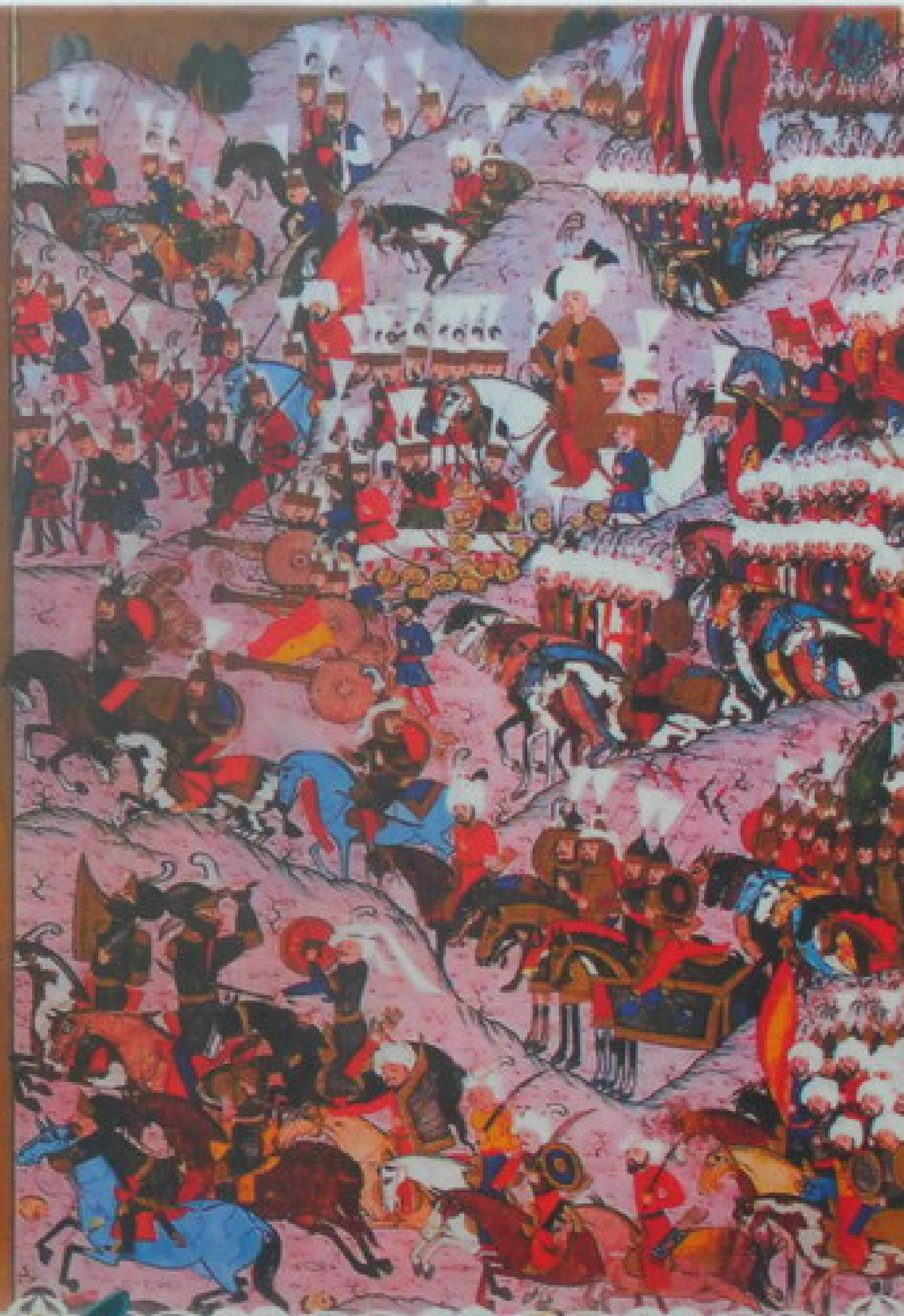

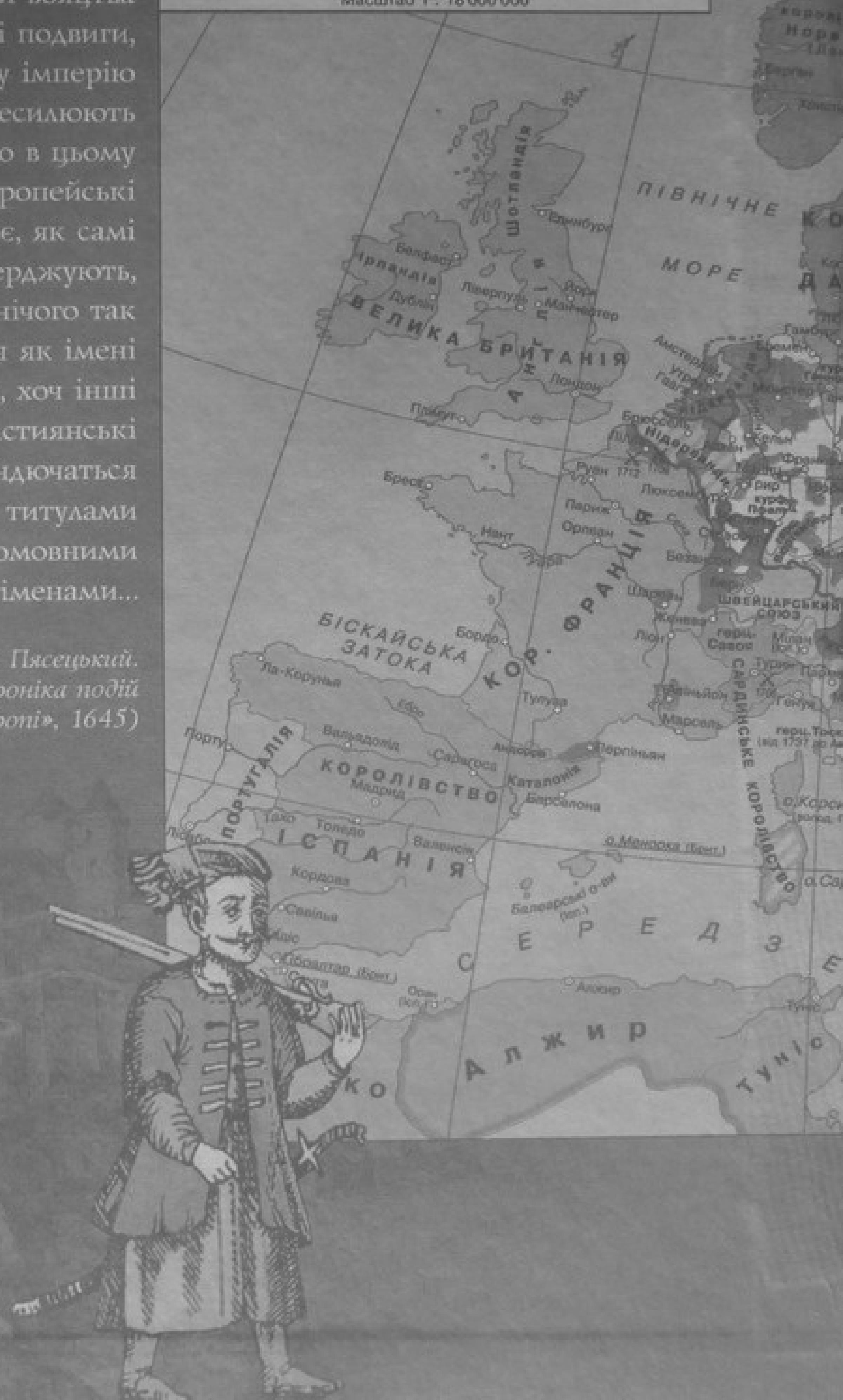
Тарас Чухліб

Козаки та яничари

Україна у християнсько-мусульманських війнах 1500–1700 рр.

Численні можна
згадати воєцтва
того мужні подвиги,
які Турецьку імперію
невпинно знесилюють
і далеко воно в цьому
всі армії Європейські
випереджає, як самі
турки підтверджують,
які нічого так
не лякаються як імені
Козаків, хоч інші
військові християнські
Ордени бундючаться
славними титулами
і пишномовними
іменами...

*(Павел Пясецький.
«Хроніка подій
в Європі», 1645)*

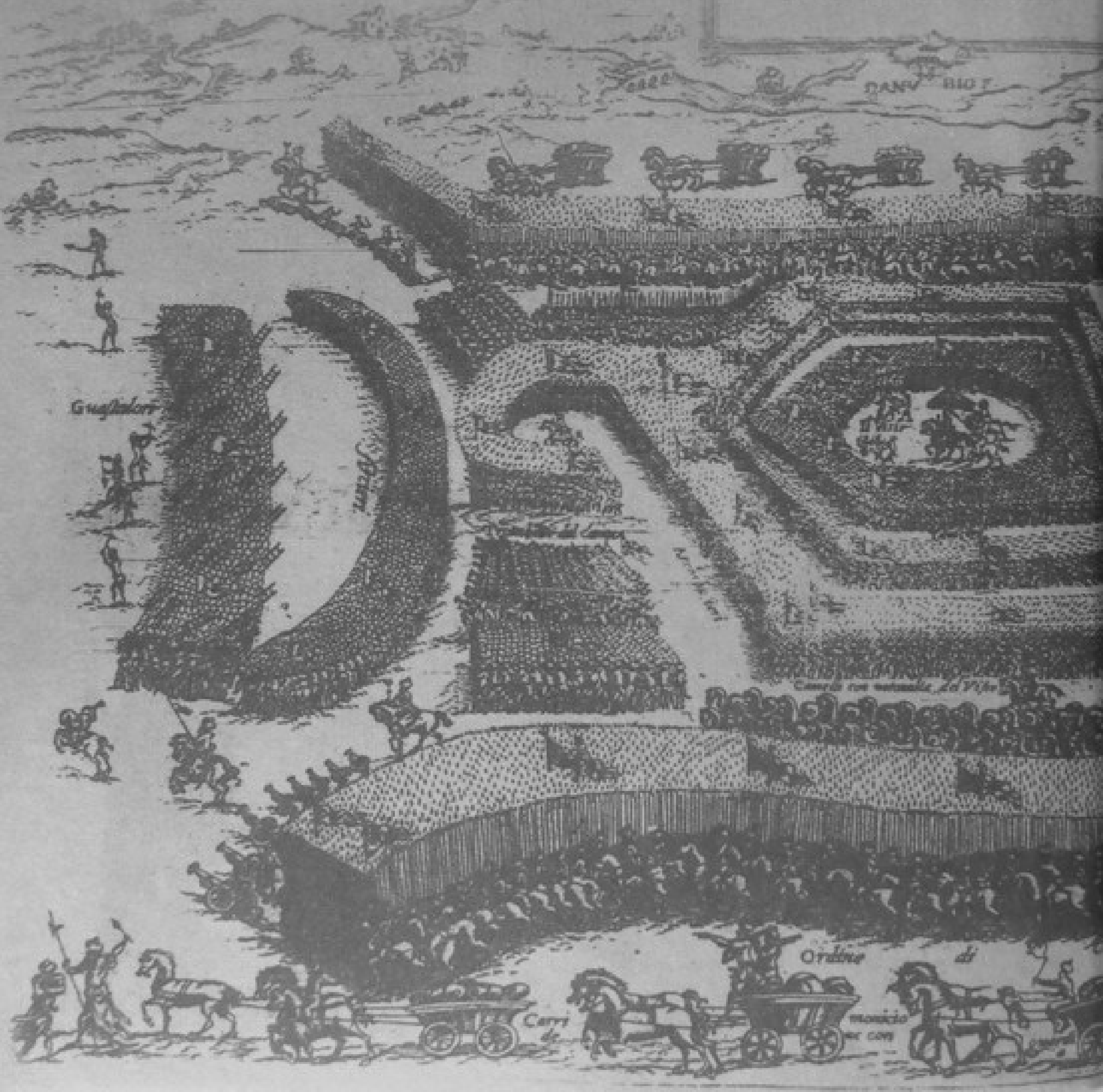

Території, приєднані до Франції за правління Людовіка XIV (1643-1715 рр.)
Війна Османської імперії проти "Священної ліги" (Австрія, Венеція, Річ Посполита, Росія) 1683-1699 рр.
Території, які за Карловицьким миром (1699 р.) відійшли до
Австрії
Венеції
Речі Посполитої
Межа територій, які відійшли до Австрії після війни 1716-1718 рр., за Пожаровацьким миром (1718 р.)
Війна за "Іспанську спадщину" (1701-1714 рр.)
Території, які за Утрехтською (1713 р.) і Раштаттською (1714 р.) мирними угодами відійшли до
Австрії
Савойського герцогства
о.Менорка Великої Британії
Території, які 1714 р. (Іспанія) і 1735 р. (Неаполь і Сицилія) перейшли під правління дому Бурбонів
Територія, що була передана Савойському герцогству 1720 р.; утворення Сардинського королівства
Північна війна (1700-1721 рр.)
Походи Карла XII проти Данії, Речі Посполитої, Саксонії та Росії
Території, втрачені Швецією внаслідок війни
Церковні володіння
Дрібні німецькі держави
Кордони Священної Римської імперії та інших держав близько 1737 р.
1706 Місця і роки найважливіших битв
КОРОЛІВСТВО ШВЕЦІЯ
Фінляндія
РОСІЙСЬКА ІМПЕРІЯ
Виборг
Ніштадт
Або
Санкт-Петербург (з 1713)
Упсала
Стокгольм
Ревель
Нарва
Новгород
Пернов
Псков
о.Готланд
Ліфляндія
Твер
Москва
Рига
Карлскруна
Лунд
Смоленськ
Велике князівство Литовське
Вільно
БАЛТІЙСЬКЕ МОРЕ
Кенігсберг
ПРУССІЯ
Мінськ
Гродно
РІЧ ПОСПОЛИТА
Берестя
Познань
Варшава
Чернігів
Батурин
Гетьманщина
Саксонія
Силезія
Бреслау
Королівство Польське
Київ
Полтава
Дніпро
Дрезден
Кліщов
Прага
Краків
Львів
Чигирин
кор. Чехія
Поділля
Запорожжя
АВСТРІЙСЬКА МОНАРХІЯ ГАБСБУРГІВ
Кам'янець
ерцгерц. Австрія
Відень
Пресбург
Буда
Трансильванія
князь. Молдавія
Ясси
Бендери
Угорщина
Колозвар
Бахчисарай
Кафа
Загреб
Банат
Карловиці
Белград
князь. Валахія
Бухарест
Пожаревац
Сербія
Задар
Сараєво
ЧОРНЕ МОРЕ
Синоп
Трапезунд
Ерзурум
Карс
Сухум Кале
цар. Імеретія
Тбілісі
Босніа
Софія
Болгарія
ОСМАНСЬКА ІМПЕРІЯ
Дубровник
Котор
Едірне
Стамбул
Вірменія
Анкара
Неаполь
Македонія
Албанія
Салоніки
Неаполітанське королівство
Палермо
КОР. ОБОХ СИЦИЛІЙ
кор. Сицилія
Конья
Сирія
Морея (від 1718 р. Осм.імп.)
о.Родос
о.Крит
о.Кіпр
Дамаск
МАЛЬТІЙСЬКИЙ ОРДЕН
МОРЕ
Єрусалим

Фундаторові
історичної науки в сучасній Україні
академіку Національної академії наук —
Валерію Андрійовичу Смолію,
з нагоди 60-річного ювілею
присвячується

MARCHIATA TVRCHESC
PER L ASSEDIO DI VIENN
L ANNO MDCLXXXIII
DANVBIO
Guastatori
Carri con vettovaglie del Visir
Ordine di
Carri di
monicio

Тарас Чухліб

Козаки та яничари

Україна у християнсько-мусульманських війнах 1500–1700 рр.

Київ

Видавничий дім
«Києво-Могилянська
академія»

2010

УДК 94(477)«14/16»
ББК 63.3(4Укр)4
Ч-96

Книга досліджує місце і роль козацтва та шляхти України-Русі, а також Козацької держави (Гетьманату) в європейсько-османських війнах. Автор книги відобразив важливий для світового історичного процесу тривалий період протистояння Християнської та Ісламської цивілізацій у добу пізнього Середньовіччя та раннього Нового часу.

При цьому увагу читача звернено не лише на військові дії козацтва проти османської армії, елітний підрозділ якої становив Яничарський корпус, а й на висвітлення мирних відносин України з Османами та Гіреями протягом 1500—1700 років.

Книга буде цікавою не лише для науковців, дослідників військової історії, дипломатів, викладачів та студентів, а й для всіх любителів старовини.

Затверджено до друку
Вченою радою Інституту історії України
Національної академії наук України
Протокол № 9 від 27 листопада 2009 р.

Рецензенти:
Степан Віднянський,
доктор історичних наук, професор Дипломатичної академії України,
завідувач відділу всесвітньої історії і міжнародних відносин
Інституту історії України НАН України
Мирослав Нагельський,
доктор габілітований, професор
Інституту історії Варшавського університету (Польща)
Олена Бачинська,
доктор історичних наук, професор
Одеського державного університету ім. І. І. Мечникова

Автор висловлює вдячність
директору видавництва «Темпора» (м. Київ)
пані Юлії Олійник за фінансову підтримку
в написанні цієї книги

ISBN 978-966-518-533-8

5

Зміст

Мертва історія воскресає,
минуле стає сучасним,
коли того вимагає саме життя...

Італійський історик Бенедетто Кроче,
«Teoria e storia della storiografia», 1917 р.

ПЕРЕДМОВА

У добу раннього Нового часу всесвітньої історії, тобто протягом XV–XVIII віків, на історичний поступ України надзвичайно великий вплив чинила Османська імперія та її васали, головним серед яких було Кримське ханство. Разом з тим не є таємницею та обставина, що впродовж довгих століть козацтво торувало собі шлях до Чорного та Азовського морів, а у відносинах зі Стамбулом та Бахчисараєм у нього були різні періоди співіснування – від наступальних воєнних дій до політичної залежності та миру.

Ще у 1924 році видатний ученийосманіст Агатангел Кримський у передньому слові до своєї актуальної й сьогодні «Історії Туреччини» писав про всесвітній інтерес до минулого Османів від того часу, як вони «запанували і над Царгородом, і над Середземним морем, і над чималою частиною католицько-європейських володінь, та й сталися безпосередніми сусідами мало не для всіх народів [Європи]...»[1]. Уже в наш час відомий дослідник Ярослав Дашкевич наголошував на тому, що сусідство такої велетенської держави, як Османська імперія, було не лише важливим, а в окремі періоди навіть вирішальним політичним і воєнним фактором для існування

[1] *Кримський А.* Історія Туреччини. Звідки почалася Османська держава, як вона зростала й розвивалася і як досягла апогею своєї слави й могутности. – К., 1924 (перевид. – К., 1996). – С. 11.

козацької України [1]. А згідно зі спостереженнями Івана Лисяка-Рудницького, Омеляна Пріцака та Наталії Яковенко, впродовж другої половини XX — початку XXI століття більшість українських істориків чомусь постійно зміщують свої наукові погляди у бік Заходу (або ж Росії), забуваючи при цьому про величезний політичний та культурний вплив на українську історію зі Сходу, як Степу [2], так і Орієнту [3].

І справді, одним із визначальних для світового історичного процесу став довготривалий період протистояння між Християнською (*Respublica Christiana*) та Ісламською (*Pax Orient*) цивілізаціями, тобто між Заходом і Сходом. Цей міжнародний, у т. ч. й військовий, конфлікт між європейськими країнами та Османською імперією затягнув у свій вир не лише Україну, а й народи, що населяли триста—шістсот років тому сучасні Туреччину, Італію, Польщу, Литву, Росію, Австрію, Угорщину, Словаччину, Болгарію, Грецію, Румунію, Молдавію, Грузію, Вірменію, Албанію, Сербію, Хорватію, Боснію, Македонію, Чорногорію, Словенію та ін. [4]

Цікаво, що в останній чверті XVII століття склалася особлива ситуація, коли у зв'язку з черговим наступом Османів углиб європейського континенту у військово-політичний союз проти них об'єдналися Відень, Варшава, Венеція, Рим (Ватикан) та Москва. Важливе місце у планах ворогуючих держав посідала утворена за часів гетьманування Богдана Хмельницького ран-

1 *Дашкевич Я.* Україна і Туреччина. Дослідження взаємовідносин XV—XVIII ст. // Проблеми української історичної медієвістики. —Кам'янець-Подільський, 1990. — С. 64—65. Див. також: *Він же.* Україна на межі між Сходом і Заходом (XIV—XVIII ст.) // ЗНТШ. — Львів, 1991. — Т. CCXXII. — С. 28—44.

2 *Лисяк-Рудницький І.* Україна між Сходом і Заходом // Листи до приятелів. — Р. XIV. — Кн. 11—12. — 1966. — С. 12—19; *Пріцак О.* Без сходознавства неможливо зрозуміти історію й культуру України // Східний світ. — 1993. — № 1. — С. 10—27.

3 *Яковенко Н.* «Україна між Сходом і Заходом»: проекція однієї ідеї // *Вона ж.* Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI—XVII ст. — К., 2002. — С. 362—364. Див. також: *Кочубей Ю.* До специфіки українського орієнталізму // Східний світ. — 1996. — № 2. — С. 34—43; *Кирчанів М.* Орієнт в українській інтелектуальній традиції XX століття // Omeljan Pritsak Armagani. A tribute to Omeljan Pritsak / Edit. M. Alpargu, Y. Özturk. — Sakarya, Temmüz, 2007. — С. 747—765.

4 Див., напр.: *Галіл Іналсяжик.* Османська імперія. Класична доба 1300—1600 / Перекл. О. Галенка. — К., 1998; Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XVII в. / Отв. ред. Г. Литаврин. — Ч. 2. — М., 2001; История Османского государства, общества и цивилизации / Под ред. Э. Ихсаноглу (пер. с турецкого В. Феоновой под ред. М. Мейера). — Т. 1. — М., 2006; *Khadouri M.* War end Peace in Islam. — Baltimore, 1955; *Jacov M.* Europa i Osmanie w okresie Lig Swiętych. — Kraków, 2003 та ін.

ньонаціональна Українська держава – Український гетьманат (самоназви – Військо Запорозьке, Україна, Русь, Мала Росія). Її представники, зважаючи на внутрішні та зовнішні чинники, виступали то на одному, то на другому боці воюючих між собою таборів.

Висвітлення місця й ролі козацької України-Русі у християнсько-мусульманському протистоянні протягом 1500–1700 років [1] змусило автора звернутися до вивчення документів і матеріалів, пов'язаних із особливостями державних та військових структур, а також зовнішньої політики основних учасників тогочасного міжнародного, воєнного й геополітичного конфлікту на теренах Центрально-Східної, Південно-Східної та Східної Європи – Османської (включно з Кримським ханством, Трансільванським, Волоським та Молдавським князівствами) імперії, а також Австро-Угорської імперії, Речі Посполитої, Московського царства й Апостольської столиці.

Основна частина використаних у книзі та вперше введених до наукового обігу джерел міститься в архівосховищах та відділах рукописів бібліотек України, Польщі та Росії. Широко використано документи та матеріали, які зберігаються у фондах Центрального державного історичного архіву України, Львівському обласному державному архіві, Архіві Інституту історії України Національної академії наук України, Архіві Головному давніх актів у Варшаві, Російському державному архіві давніх актів у Москві, Відділі рукописів Бібліотеки Варшавського університету, Відділі мікрофільмів Національної Бібліотеки у Варшаві, де також зберігаються мікрофільми рукописів із бібліотек Музею князів Чарторийських у Кракові, Національного інституту Оссолінських у Вроцлаві, Польської академії наук у Курніку та ін.

На жаль, з огляду на суб'єктивні причини не вдалося ознайомитися з віденськими та стамбульськими архівосховищами [2], однак це компенсувалося опрацюванням значної кількості наративних матеріалів, серед яких збірники опублікованих важливих

1 Зрозуміло, що нижня хронологічна межа нашого дослідження є доволі умовною, однак саме у 1498 р. підрозділи османської армії вперше вторглися в українські землі Великого князівства Литовського, а в 1510-х рр. українці вже спромоглися атакувати турецьку фортецю Очаків. Верхня дата обґрунтовується тим, що у 1699 р. Османи уклали довголітній мир з Габсбургами, а у 1700 р. – з Москвою.

2 Сучасний український османіст В. Остапчук серед багатьох причин (нищення й розпорошення протягом першої половини XX ст., а також погані умови зберігання) важкодоступності османських архівів назвав і брак добрих описових каталогів: *Остапчук В.* Проблеми і перспективи української османістики // Український археографічний щорічник. Нова серія. – Вип. 1. – К., 1992. – С. 100–101.

джерел не лише австрійського [1] і турецького [2], а й ватиканського [3], румунського [4] і татарського [5] походження. Використані інші корпуси документів [6], у яких, зокрема, розміщені тексти міжнародних договорів, що були укладені суб'єктами геополітичного конфлікту між державами Європи та Азії. Окрім того, під час вивчення історії Яничарського корпусу у великій пригоді стала публікація унікальної османської пам'ятки 1606 року, яка була перекладена й упорядкована провідним російським сходознавцем І. Петросян [7].

У процесі проведення пошукової роботи насамперед використовувалися праці вітчизняних спеціалістів (у т. ч. сходознав-

1 Corrispondenza epistolare tra Leopoldo imperatore ed il P. Marco d'Avviano cappuccino. Dai manoscritti originali tratta e pubblicata da Onno Klopp. — Graz, 1888; Kara Mustafa vor Wien 1683 aus der Sicht turkischer Quellen / Ubers. R. Kreutel. — Graz, 1982.

2 Collectanea z dziejopisów tureckich rzeczy do historii polskiej służących... przez J. J. Sękowskiego. — T. II. — Warszawa, 1825; Ukrainne sprawy. Przyczynek do dziejow Polskich, Tatarskich i tureckich XVII wieku. — Lwów, 1842; Recueil d'Actes Internationaux de l'Empire Ottoman. — T. I—IV. — Paris, Leipzig, 1897—1903; Z sidzyllatów Rumelijskich epoki wyprawy wiedenskiej. Akta tureckie / Zebr. J. Grzegorzewski. — Lwów, 1912; Kara Mustafa vor Wien. — Graz, Wien, Köln, 1955; Kara Mustafa pod Wiedniem. Źródła muzułmańskie do dziejów wyprawy wiedeńskiej 1683 roku / Oprac. Z. Abrahamowicz. — Kraków, 1973; Katalog dokumentów tureckich. Dokumenty do dziejów Polski i krajów ościennych w latach 1455—1672. — Cz. 1. — Warszawa, 1959; Восточные источники по истории народов Юго-Восточной и Центральной Европы. — М., 1974. — Т. III. та ін.

3 Monumenta Ucrainae Historica. — T. IV (1671—1701) / Зібр. А. Шептицький. — Рим, 1967; Relacye nuncyszów apostolskich w Polsze od roku 1548 do 1690. — T. 1. — Berlin—Poznań, 1864; *Theiner A.* Vetera monumenta Poloniae et Lituaniae. — Vol. III (1585—1696). — Romae, 1863; *Sauer A.* Rom und Wien im Jagre 1683. — Wien, 1883.

4 Documente privitóre. — Vol. 2—3. — Bucuresci, 1900; Исторические связи народов СССР и Румынии в XV — начале XVIII в.: Документы и материалы в 3 томах. — М., 1970. — Т. 3; *Maxim M.* Romano-Ottomanica. Essays and Documents from the Turkich Archives. — İstanbul, 2001.

5 Материалы для истории Крымского ханства, извлеченные по распоряжению императорской Академии наук из Московского главного архива Министерства иностранных дел / Изд. В. Вельяминов-Зернов. — Санкт-Петербург, 1864; Реестр делам Крымского двора от 1474 по 1779 год учиненный Бантыш-Каменским Н. Н. в 1808 г. — Симферополь, 1894; *Abrahamowicz Z.* Dokumenty tatarskie i tureckie w zbiorach polskich // Przegląd Orientalistyczny. — 1954. — № 2 (10).

6 *Noradounghian G.* Recueil d'Actes Internationaux de l'Empire Ottoman. — T. I—IV. — Paris, Leipzig, Neuchatel, 1897—1903; Traktaty polsko-austriackie z drugiej połowy XVII wieku / Oprac. Zb. Wójcik. — Warszawa, 1985; Ottoman-Polish diplomatic relations (15th—18th Century) / An Annotated edition of Ahdanes and Other Documents by D. Kolodziejczyk. — Brill, Lejden, Boston, Köln, 2000; Ugody polsko-ukraińskie w XVII wieku. — Kraków, 2002.

7 Мебде-и канун-и йеничери оджагы тарихи (история происхождения законов Янычарского корпуса) / Издание текста, перевод с турецкого И. Петросян. — М., 1987.

ців і тюркологів) з архівознавства і джерелознавства Н. Рашби [1], М. Ковальського [2], Ю. Мицика [3], Я. Дашкевича [4], В. Заруби [5], В. Брехуненка [6], В. Станіславського [7], В. Остапчука [8], О. Галенка [9], а також польських та російських османістів і кримознавців З. Абрахамовіча [10], Я. Рейхмана [11], Д. Колодзейчика [12], С. Фаізова [13] та ін.

Звертаємо увагу прискіпливого читача, що використані автором означення «Європа», «Азія», «Османи», «Україна» є більшою мірою історіографічними та історико-географічно-політичними термінами. Адже насправді у ранньомодерну добу

1 Османская империя в первой четверти XVII в.: Сборник документов и материалов / Сост. Х. Ибрагимбейли, Н. Рашба. — М., 1984.

2 *Ковальский Н.* Источниковедение истории Украины XVI—XVII в. — Ч. 4: Обзор основных отечественных собраний архивных источников. — Днепропетровск, 1979; *Ковальский Н., Мыцык Ю.* Анализ архивных источников по истории Украины XVI — XVII вв. — Днепропетровск, 1984.

3 *Мицик Ю.* Джерела з польських архівосховищ до історії України другої половини XVII ст. // Український археографічний щорічник. Нова серія. — Вип. 1. — К., 1992. — С. 72—93; *Він же.* З українського дипломатарія другої половини XVII століття // ЗНТШ. — Львів, 1997. — Т. 223. — С. 360—397; *Він же.* Новые данные о черноморских походах донского и запорожского казачества против Османской империи и Крымского ханства (середина — третья четверть XVII в.) // Торговля и мореплавание в бассейне Черного моря в древности и средние века. — Ростов-на-Дону, 1988. — С. 134—141.

4 *Дашкевич Я.* Східні джерела з історії України: проблеми видання // Український історичний журнал. — 1989. — № 11. — С. 149—152.

5 *Заруба В.* Матеріали архівів московських Приказів про антиосманську боротьбу в Україні останньої чверті XVII ст. // Матеріали V Конгресу Міжнародної асоціації україністів. Історія: Зб. наук. ст. — Част. 1. — Чернівці, 2003. — С. 270—274.

6 *Брехуненко В.* Невідомі джерела до історії української державності кінця 50-х — середини 70-х рр. XVII ст. в польських архівосховищах // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку / Відп. ред. В. Смолій. — Вип. 3. — К.; Черкаси, 1993. — С. 99—103.

7 *Станіславський В.* Участь лівобережного та запорозького козацтва в боротьбі з Османською імперією (за матеріалами неопублікованих епістолярій Івана Мазепи) // Україна в Центрально-Східній Європі. — К., 2005. — Вип. 5.

8 *Ostapchuk V.* Five Documents from the Torkap Palace Archive on the Ottoman Defense of the Black Sea against the Cossacks (1639) // Journal of Turkish Studies. — 1987. — Vol. 11. — P. 49—104.

9 *Остапчук В., Галенко О.* Козацькі чорноморські походи у морській історії Кятіба Челебі «Дар великих мужів у воюванні морів» // *Mappa Mundi.* Збірник наукових праць на пошану Я. Дашкевича. — Львів; К.; Нью-Йорк, 1996.

10 Katałog dokumentów tureckich. Dokumenty do dziejów Polski i krajów ościennych w latach 1455—1672. — Cz. 1. — Warszawa, 1959.

11 *Рейхман Я.* Турецькі архіви і їх значення для історії України // Архіви України. — 1966. — № 4. — С. 11—16.

12 *Колодзейчик Д.* Кам'янецький еялет: турецькі джерела до історії Поділля 1672—1699 // Український археографічний щорічник. Нова серія. — К., 1992. — Вип. 1. — С. 113—118.

13 *Фаизов С.* Первый крымско-запорожский военный союз в статейном списке русских посланников // Україна в Центрально-Східній Європі. — К., 2005. — Вип. 5. — С. 197—209.

європейські та азіатські держави не були об'єднані політично під цими назвами, як це, наприклад, сприймається сьогодні стосовно країн Європейського Союзу. Під «Османами» розуміємо не тільки відому султанську монархічну династію, а загалом Османську імперію та її васалів. Назва ж «Україна» в окремих випадках поширюється не лише на територію, контрольовану козацькими ватагами, а згодом підвладну гетьманам Війська Запорозького (Український гетьманат), та Запорозьку Січ, а й на всі історико-етнографічні землі, де функціонувала тогочасна українська/руська мова. При цьому означення «Козаки» та «Яничари» вживаються як у вузькому (військові формування, представники соціального стану «людини меча»), так і ширшому (репрезентанти своїх цивілізацій та країн) значеннях.

Уживані визначення «християнсько-мусульманські війни», «воїни Ісламу», «християнська коаліція», «боротьба мусульман з християнами» і т. д. не слід розуміти лише у релігійному сенсі, а сприймати їх більше у площині політичних відносин. Адже волохи, молдавани та греки, які підтримували турків, були православними християнами, а угорці й словаки, в основному, були католиками та протестантами. Тобто, якщо Волоське (переважно територія суч. Румунії), Молдавське, Трансільванське (його землі сьогодні входять до складу Угорщини, Румунії та Словаччини) християнські князівства політично підкорялися «володарю усіх мусульман» султану Османської імперії та воювали на його боці, то їх слід відносити саме до мусульманського табору. Водночас, на боці антитурецької Священної Ліги виступали, наприклад, калмики, які християнами не були[1].

Разом з тим зазначимо, що боротьба між двома релігійними світами, а також внутрішньохристиянські (протестантські Реформація і Контрреформація, непорозуміння між католиками і православними тощо) й внутрішньоісламські (війни між сунітами та шиїтами та ін.) суперечності відігравали досить значну роль у досліджуваний період, однак це не стало предметом вивчення для наших студій.

1 Зокрема, під час оборони українсько-московськими військами козацької столиці Чигирина влітку 1678 р. від 160-тисячної армії Османської імперії на чолі з великим візирем Кара Мустафою було задіяно близько 3 тис. калмиків і черкесів. Про це свідчив у своєму щоденнику російський військовий інженер, шотландець Патрік Гордон: «...*Християнська армія* почала рухатися з табору і вишикувалася в каре, оточене возами, наче стіною; гармати везли з усіх боків у зручних місцях. *Черкесам, калмикам* й іншим добровольцям було дозволено знайти щастя за межами вагенбурга. Але наскільки *калмики* були небезпечні для кримських татар, наскільки небезпечні були турки для них самих... (виділ. авт. — *Т. Ч.*)» (Російський державний військовий історичний архів у Москві. — Ф. 846, оп. 15, спр. 3; *Tagebuch des Generals Patrick Gordon*. — Moskau, 1849. — Bd. I, St. Petersburg, 1851—1853. — Bd. II—III; Дневник генерала Патрика Гордона. — М., 1892. — Ч. II; *Патрик Гордон*. Дневник 1677—1678. — М., 2005).

І ще одна важлива заувага: автор не є прихильником ні європоцентричного, ні тюркоцентричного, ні націоцентричного методів викладу матеріалу, а лишень з наукових позицій намагався зрозуміти складні й неоднозначні процеси одного зі знакових та найцікавіших для історика міжнародних конфліктів Ранньомодерного часу — військово-політичного протистояння між Козаками та Яничарами. Адже, з одного боку, українські й турецькі елітні військові формування яскраво уособлювали протилежні цивілізаційні табори, однак з іншого — у багатьох проявах [1] були надзвичайно типологічно подібними історичними близнюками.

* * *

Щира вдячність за цінні поради та консультації усім колегам з відділу історії України середніх віків та раннього нового часу Інституту історії України Національної академії наук України. Окрема подяка за допомогу в написанні цієї книги історикам Віталію Щербаку, Петру Сасу, Віктору Брехуненку, В'ячеславу Станіславському, Ярославу Федоруку, Борису Черкасу, Олексію Сокирку з Києва, Андрію Крижанівському зі Львова, Ігорю Лиману з Бердянська, Олександру Середі з Одеси, Вітольду Гленбовічу з Варшави, Олександру Малову з Москви, а також краєзнавцям Михайлу Кубаю з Жовкви, Володимиру Парацію з Бережан та Богдану Манюку з Підгайців.

TERRA COSSACORUM & IMPERIUM OSMANORUM
(Історіографічний вступ)

Вже в одному з перших в історії вітчизняної суспільно-політичної думки Ранньомодерного часу публіцистичному трактаті «Пересторога Україні», що вийшов з-під пера невідомого автора у 1669 р., відзначалося нелегке міжнародне становище козацької України (за кордоном її тоді називали не інакше як *Ukraina Terra Cossacorum* [2]) та окреслювалася проблема

1 Див., напр.: *Галенко О.* Лук та рушниця в лицарській символіці українського козацтва: парадокси козацької ідеології і проблема східного впливу // Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей. — К., 1998. — № 5. — С. 93—110.

2 Дослівно з лат. — «Україна земля козацька». Саме так її називали у своїх записах більшість іноземців, які подорожували чи перебували зі спеціальною місією в Україні. Також бачимо це означення на тогочасних європейських картах (*Кордт В.* Чужоземні подорожі по Східній Європі до 1700 р. — К., 1926; *Січинський В.* Чужинці про Україну. Вибір з описів подорожей по Україні та інших писань про Україну за десять століть. — К., 1992; *Наливайко Д.* Козацька християнська республіка (Запорозька Січ у західноєвропейських літературних пам'ятках). — К., 1992; *Chynczewska-Hennel T.* Rzeczpospolita XVII wieku w oczach cudzoziemców. — Wrocław, 1993; Україна — козацька держава / Упор. В. Недяк. — К., 2003 та ін.).

військового і політичного впливу на неї оточуючих монарших дворів Європи та Азії: «...зла и тяжка Москва Україні, а поляки зовсім тяжкі... Але [від] турецької і татарської злості ще тяжче... А іж з тих трьох монархів жодному віднятися, а від своєї згуби відійти Україна не може» [1]. Такою була оцінка міжнародного становища Козацької держави у зв'язку з боротьбою за неї Московського царства та Речі Посполитої, а також безпосереднім втручанням у ті події *Imperium Osmanorum* (Османської імперії та її васалів), що стало відгомоном значнішого довголітнього світового конфлікту — багатовікового протистояння між європейськими країнами та Високою Портою.

Відомо, що світова історіографія на сьогодні нараховує не одну тисячу праць, у яких розкривається європейсько-османська військова та дипломатична боротьба впродовж кінця XIV—XIX ст. Наприклад, лише складена австрійським науковцем Вальтером Стурмінгером [2] бібліографія публікацій — монографії, статті, гравюри, малюнки, повідомлення, рецензії тощо — про напади османської армії на Відень (у 1529 та 1683 рр.) на 1955 р. нараховувала близько 2500 позицій, а вже на 1983 р. (за даними польського дослідника Яна Віммера) [3] збільшилася майже удвічі. Натомість українська історична наука й до цього часу не представлена у світовому науковому товаристві окремою книгою, у якій би комплексно аналізувалося питання місця й ролі України-Русі у тих подіях, а також узагальнювався доробок багатьох поколінь вітчизняних істориків.

Історіографічна традиція вивчення християнсько-мусульманського протистояння на українських землях іде від історичних творів, які були написані його сучасниками Романом Ракушкою-Романовським («Самовидцем»), Григорієм Граб'янкою, Самійлом Величком, Іваном Янушкевичем та ін. [4] Українські літописці кінця XVII—XVIII ст. наводили у своїх працях багато свідчень, які давали змогу певним чином зрозуміти складні процеси міжнародного становлення Українського гетьманату,

1 Цит. за: *Мицик Ю.* Перший український історико-політичний трактат // Укр. іст. журн. — 1991. — № 5. — С. 129—138.

2 *Sturminger W.* Bibliographie und Ikonographie der Turkenbelagerungen Wiens 1529 und 1683. — Gras, Köln, 1955. — 423 s.

3 *Wimmer J.* Wiedeń 1683. Dzieje kampanii i bitwy. — Warzsawa, 1983. — S. 8.

4 Летопись Самовидца о войнах Богдана Хмельницкого и междоусобиях бывших в Малой России по его смерти. — М., 1846; Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке / Составил Самоил Величко, бывший канцелярист канцелярии Войска Запорожского. — 1720. Издана Временною комиссиею для разбора древних актов. — К., 1851; *Величко С.* Літопис / Пер. з книжної укр. мови В. Шевчук. — К., 1991. — Т. 1—2; Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки. — К., 1992; *Ригельман А.* Летописное повествование о Малой России. — М., 1847; Краткое историческое описание о Малой России до 1765 г. — М., 1848; Чернігівський Літопис (підг. Ю. Мицик) // Сіверянський літопис. — 1996. — № 4 (10). — С. 92—141.

в т. ч. й у зв'язку із зовнішньополітичними впливами та військовим втручанням у його внутрішні справи Османської імперії та Кримського ханства. Наголошуючи на внутрішніх причинах руйнації інститутів Козацької держави («...через тодішню незгоду козаки всі пропали, самі себе звоювали») [1], Самійло Величко вказував і на їхній зовнішній характер, що полягав у «розкроєнні через незичливі змовини сусідніх монархів (що ясно видно з Андрусівських договорів, постановлених 1667 року) нашої бідної Вітчизни, єдиної Малої Росії, надвоє» [2]. Окрім того, він присвятив чимало сторінок своєї праці «турецько-татарській проблемі», описуючи, наприклад, події 1677 р.: «Тоді

наступило на Україні від турчина, замість Божої благодаті і бажаної тиші (із-за примноження людського беззаконня через висяклу в них любов до інших), остаточне і все конечне розорення й запустіння...» [3].

Відомо, що під великим впливом літописних традицій у висвітленні політичної та міжнародної історії України перебували вітчизняні історики першої половини XIX ст. Коротку хронологію подій християнсько-мусульманського протистояння на українських землях виклав Д. Бантиш-Каменський, який знову ж таки поряд із внутрішніми відзначав і зовнішні чинники поділу України, що полягали в «нашестях поляків, турок і татар», а також в укладенні мирних договорів між Річчю Посполитою, Московським царством та Високою Портою [4]. Ці положення розвинули у своїх працях М. Маркевич та М. Максимович [5]. Однак це були лише перші кроки на шляху до наукового осмислення українсько-османських відносин.

Якісні зміни у вивченні міжнародного становища Українського гетьманату відбулися у другій половині XIX ст., коли з'явилися нові методології досліджень та ширша джерельна база. Характеризуючи процес занепаду суспільно-політичного устрою України з точки зору внутрішніх процесів (т. зв. «Руїна»), М. Костомаров говорив, що козацьке військо, не досягнувши своєї мети, було не в змозі витримати напору трьох країн — Польщі, Туреччини, Росії і як наслідок — вони розділили Україну за Бахчисарайським 1681 р. та Вічним миром 1686 р. [6] Костомаров вкладав у поняття «Руїна» такий зміст:

1 *Величко* С. Літопис. — Т. 2. — С. 245.
2 Там само.
3 Там само. — С. 212.
4 *Бантыш-Каменский* Д. История Малой России (изд. 4.) — СПб., 1903. — С. 325—327.
5 *Маркевич* М. История Малороссии: В 5 томах. — М., 1842—1843; *Максимович* М. Собрание сочинений. — К., 1866. — Т. 1.
6 *Костомаров* Н. Собрание сочинений. Исторические монографии и исследования. — СПб., 1905. — Кн. 6. — Т. XV: Руина. Гетманства Бруховецкого, Многогрешного и Самойловича. — С. 345.

«Руїною називається в історії малоросійського краю час смут, які розворушили цей край у другій половині XVII століття — переважно з розділом Гетьманщини на два гетьманства по двом бокам дніпровського побережжя. Цей період продовжувався з другої половини 1663 до липня 1687 року, в управління трьох затверджених московською владою один за другим гетьманів: Брюховецького, Многогрішного і Самойловича — до виборів, замість останнього, гетьманом Мазепи» [1]. Очевидно, що XIX ст., яке було європейським Віком Романтизму, спонукало Костомарова (разом із німецькими, французькими, англійськими та іншими істориками) до пошуку гучних історичних метафор для означення процесу «обернення в пустелю» українських земель за «участю» польських, турецьких, татарських та російських військ [2].

Політичні відносини Козацької держави з турецькими султанами, починаючи з публікації у 1876 р. статті М. Костомарова про Б. Хмельницького як «данника Отоманської Порти» [3] й до цього часу, перебувають у полі зору вітчизняних та зарубіжних дослідників, які інколи дотримуються протилежних позицій у своїх висновках щодо оцінки взаємин Чигирина зі Стамбулом.

В. Антонович зазначав, що наприкінці 70-х — на початку 80-х рр. XVII ст. інститути Українського гетьманату було знищено на догоду загарбницьким планам ворогуючих сусідніх держав (Варшави, Москви та Стамбула), але пізніше тенденції колонізаційного процесу привели до того, щоб «дати цьому населенню козацький устрій і згодом, набравшись сил, відмовитись від польської залежності, приєднавшись до східної частини Малоросії» [4]. О. Єфименко також звернула увагу на вплив міжнародного фактора в процесах політичного розвитку козацької України в другій половині XVII ст.: «...дипломатія вирішила обернути територію України на вічну могилу... три сусідні держави [Польща, Росія, Туреччина. — *Т. Ч.*], ще так недавно і з такою жорстокістю борючись за оволодіння нею, зупинились перед неочікуваною дійсністю — не стало за що боротися» [5].

1 *Костомаров Н.* Собрание сочинений. Исторические монографии и исследования. — Кн. 6. — Т. XV: Руина. Гетьманства Бруховецкого, Многогрешного и Самойловича. — СПб., 1905. — С. 5.

2 Див. докл.: *Чухліб Т.* «Руїна» Гетьманщини чи боротьба за утвердження Української козацької держави? (Спроба започаткувати наукову дискусію щодо одного історичного терміна) // Україна в Центрально-Східній Європі. — К., 2004. — Вип. 4. — С. 473–508.

3 *Костомаров Н.* Богдан Хмельницкий данник Османской Порты // *Он же.* Исторические монографии и исследования. — СПб., 1905. — Кн. 5. — С. 606.

4 *Антонович В.* Последние времена казачества на правой стороне Днепра. — К., 1868. — С. 58.

5 *Ефименко А.* Очерки истории Правобережной Украины. — К., 1895. — С. 120.

На початку XX ст. львівський історик С. Томашівський вважав, що політична історія України XVII–XVIII ст. сконцентрована у рамках обумовленого її географічним положенням трикутника «Степ – Польща – Московщина» [1]. Його підтримував О. Терлецький, який вбачав причини занепаду ранньомодерної Української держави у її «некорисному географічному положенні щодо тодішніх цивілізаційних осередків, існуванні Степу, сусідстві з ордою.., агресивній політиці Польщі й Москви супроти України» [2]. Історик, географ та чи не перший український геополітик С. Рудницький наголошував на тому, що в історико-географічному розрізі проблема становлення державності

України великою мірою визначалась близькістю експансивних сусідів – Польщі й Московії – та їхньою взаємною боротьбою за вихід до Чорного моря. «Географічне положення поклало Україну на найдальший південний схід Європи, в безпосереднє сусідство зі степами й пустинями Середньої й посереднє (Кавказ, Чорне море) з Передньою Азією», [3] – зазначав цей учений, говорячи про межове положення України між європейським Заходом та азійським Сходом, що спричинило особливості її політичного розвитку у Середньовіччя та Новий час.

З появою у 1910–1920-х рр. сходознавчого напряму в українській історіографії не лише збільшився інструментарій наукових досліджень, а й відкрилася можливість досліджувати історію країн Європи та Азії у політичному, соціальному, економічному й культурному взаємозв'язках. Один із найвидатніших українських тюркологів, зачинатель вітчизняної наукової школи сходознавства А. Кримський у 1924 р. опублікував синтетичну «Історію Туреччини» [4], яка й до цього часу залишається «унікальною оригінальною історією Османської імперії, що синтезує свідчення слов'янських, і зокрема українських джерел, а також пов'язує українську історичну проблематику з османською» [5]. Окрім того, один із фундаторів національної Академії наук Кримський з 1918 р. очолив спеціалізовані Тюркологічну комісію та Кабінет арабо-іранської філології при Історико-філологічному відділі Всеукраїнської академії наук, які відкрили можливість для багатьох українських дослідників вивчати різні питання історії, мови та літератури Сходу [6].

1 *Томашівський С.* Українська історія. Нарис І: Старинні і середні віки. – Львів, 1919. – С. 11–12.

2 *Терлецький О.* Історія Української держави. – Львів, 1924. – Т. 2. – С. 288.

3 *Рудницький С.* Чому ми хочемо самостійної України? – Львів, 1994. – С. 13.

4 *Кримський А.* Історія Туреччини. – К., 1924 (перевид. – К., 1996). Див. також: *Кримський А.* Вступ до історії Туреччини. Європейські джерела XVI ст. – К., 1926.

5 *Галенко О.* Три України, два Крима і одна історія – всесвітня // Критика. – 2001. – Число 5. – С. 9.

6 *Черніков І.* Академік А. Кримський – видатний дослідник історії та культури Туреччини // Східний світ. – 1993. – № 1. – С. 28–31.

З організацією у 1926 р. у Харкові Всеукраїнської наукової асоціації сходознавства (ВУНАС)[1] дослідження українсько-турецьких та українсько-кримських відносин XVI—XVII ст. вийшли на якісно новий рівень. Цей спеціалізований центр, який з часом (у 1930 р.) перетворився на Український науково-дослідний інститут сходознавства (УНДІС), розпочав випуск періодичних видань «Бюлетень ВУНАС», «Східний світ» (з 1930 р. — «Червоний Схід») та окремих збірників. Зокрема, з 1927-го до 1931 року побачили світ 17 випусків часопису «Східний світ», де в постійному розділі «Історія. Етнографія. Література» подавалися матеріали, що характеризували відносини між козацькою Україною та Високою Портою[2]. Було проведено перший (1927) та другий (1929) Всеукраїнські сходознавчі з'їзди, де оприлюднювалися цікаві й оригінальні матеріали[3].

Протягом 1928—1929 рр. у рамках організованої Комісії для вивчення українсько-турецьких взаємин було здійснено поїздку до архівосховищ, бібліотек і освітніх установ Туреччини в Анкарі, Стамбулі, Ізмірі, Бурсі, Коньо, Едірне та Ескішегірі[4]. На основі здобутих матеріалів один із членів пошукової групи історик і літературознавець А. Ковалівський зробив висновок, що у другій половині XVII ст. Османська імперія «не перестала відігравати першорядну роль в історії України, намагаючись затягти Запорожжя й Гетьманщину у васальну залежність від себе»[5].

Одним із перших серйозних дослідників українсько-турецьких та українсько-татарських відносин козацької доби став у той час В. Дубровський[6], який з огляду на репресії та заборону займатися тюркологією в радянській Україні був вимушений після Другої світової війни емігрувати за кордон, де видав

1 Український науково-дослідний інститут сходознавства // Східний світ. — 1930. — № 12 (3). — С. 251—254; *Циганкова Е.* Всеукраїнська наукова асоціація сходознавства. Харківський центр // Східний світ. — 2001. — № 2. — С. 63—83.

2 *Ковалівський А.* Систематичний покажчик до журналу «Східний світ» — «Червоний Схід» (1927—1931) // Східний світ. — 1993. — № 1. — С. 146—172.

3 *Він же.* З історії тюрко-українських відносин. По доповідях II українського сходознавчого з'їзду // Червоний шлях. — 1930. — № 2. — С. 69—74.

4 Діяльність ВУНАС: Подорож делегації членів ВУНАС до Туреччини // Східний світ. — 1929. — № 1—2 (7—8). — С. 7—13.

5 Там само.

6 *Дубровський В.* Про вивчення взаємин України з Туреччиною у другій половині XVII ст. // Східний світ. — 1928. — № 5. — С. 54—72; *Він же.* Україна і Близький Схід в історичних взаєминах // Там само. — 1928. — № 2. — С. 147—158; *Він же.* Посольство гетьмана Івана Мазепи до Туреччини та Криму 1699—1700 рр. // Східний світ. — 1997. — № 1—2. — С. 195—202.

декілька брошур [1]. Одним із основних наукових висновків цього вченого-османіста, який він проводив через усі свої дослідження, є положення про те, що укладення Б. Хмельницьким союзу з Османською імперією було його найважливішим зовнішньополітичним досягненням на шляху до побудови Козацької держави [2]. З огляду на досліджувану в дисертації проблематику також треба відзначити концептуальні статті М. Петровського [3], В. Пархоменка [4], А. Ковалівського [5], а також окремі збірники [6] та невидані матеріали у 30-х рр. XX ст. [7]

Окрім того, протягом 20–40-х рр. XX ст. було опубліковано історичні розвідки, які висвітлювали ряд питань, що торкаються тематики взаємовідносин козацької України з Османською імперією та її васалами. Серед них вирізняються праці І. Крип'якевича, Д. Дорошенка, В. Липинського, Н. Полонської-Василенко, О. Оглоблина, М. Василенка, В. Пархоменка, В. Січинського [8]. Своєрідним резюме до цих праць стали слова М. Грушевського зі статті про українсько-османські відносини за гетьманування Б. Хмельницького: «Яке величезне значення мали політичні, культурні й економічні взаємовідносини України з Туреччиною і Кримом у сій добі, як сильно вони заважали на розвитку українського життя і культури!» [9].

1 *Дубровський В.* Україна і Крим в історичних взаєминах. — Женева, 1946; *Він же.* Туреччина між молотом і ковадлом. — Мюнхен, 1947.

2 *Він же.* Богдан Хмельницький і Туреччина // Український історик. — Нью-Йорк, 1975. — № 3–4. — С. 23–27.

3 *Петровський М.* З матеріалів до історії українсько-турецьких взаємин другої половини XVII ст. (республікація) // Східний світ. — 1997. — № 1–2. — С. 206–215.

4 *Пархоменко В.* До питання про татарсько-козацькі взаємини XVI–XVII вв. Нотатки // Східний світ. — 1929. — № 1–2. — С. 359–360.

5 Див.: *Черніков І.* Туреччина й українсько-турецькі відносини в науковій діяльності А. П. Ковалівського // Східний світ. — 1996. — № 1. — С. 18–27.

6 Студії з Криму / Збірник історико-філологічного відділу ВУАН. — № 89. — К., 1930.

7 *Кіржаєв С., Ульяновський В.* Причинок до студій української орієнталістики 1920-х — 1930-х років і незнаний збірник «Україна і Схід» // Україна в минулому. — Вип. IV. — К.; Львів, 1993. — С. 26–89.

8 *Крип'якевич І.* Студії над державою Богдана Хмельницького // ЗНТШ. — Львів, 1926. — Т. 144/145. — С. 109–140; *Він же.* Остафій Астаматій (Остаматенко), український посол в Туреччині 1670-х рр. // Україна. — 1928. — Кн. IV. — С. 5–12; *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко. Огляд його життя та політичної діяльності. — Нью-Йорк, 1985; *Липинський В.* Україна на переломі 1657–1659. — Філадельфія, 1991; *Оглоблин О.* Ескізи до історії повстання Петра Іваненка. — К., 1929; *Василенко М.* Територія України XVII віку // Ювілейний збірник на пошану академіка Д. Багалія. — К., 1927. — С. 112–132; *Січинський В.* Україна на європейських мапах // Територія України. — Прага, 1944. — С. 34–51.

9 *Грушевський М.* З приводу листування Б. Хмельницького з Оттоманською Портою // Україна. — 1930. — Кн. 42. — С. 4.

Слід зазначити, що знищення внаслідок політичних репресій 1930-х рр. української тюркології та османістики, а також відсутність упродовж другої половини 30–80-х рр. XX ст. власної тюркологічної школи в Україні на довгі роки затримало розвиток цієї галузі історичної науки та негативно вплинуло на процес накопичення знань про події європейсько-османського конфлікту ранньомодерного часу [1]. На деякий час центр вивчення проблем протистояння між Високою Портою та європейськими країнами перемістився до Західної України (яка у 1930-х рр. перебувала під владою Польщі), а потім і в інші країни світу.

У 1933 р., на відзначення чергового, 250-літнього ювілею Віденської битви, світ побачила науково-популярна праця відомого львівського журналіста, політичного та громадського діяча Східної Галичини І. Німчука. У своїй брошурі він, спираючись на доступні опубліковані джерела (головним чином це листування польського короля Яна III Собеського з дружиною Марією Казимирою), висвітлив головні моменти участі козацтва і шляхти з руських воєводств Речі Посполитої у битві польсько-австрійських сил з армією Османської імперії під Віднем [2]. Одночасно вийшов невеличкий нарис цього автора під назвою «Юрій Франц Кульчицький і його подвиг», написаний на основі окремих німецьких та польських історичних розвідок, які з'явилися протягом кінця XIX — перших десятиліть XX ст. Західноукраїнським ученим належить також пріоритет у вивченні біографії одного з українських учасників християнсько-мусульманської Віденської битви — львівського православного та уніатського єпископа Йосифа (Йосипа) Шумлянського: у 1896 р. І. Шараневич, у 1898 р. І. Франко і в 1934 р. М. Андрусяк видали свої праці, де, зокрема, згадували про участь відомого церковного діяча у Віденській битві [3]. І. Франко та М. Возняк також проаналізували поезію Й. Шумлянського, присвячену перемозі християнських країн над мусульманами під Віднем [4].

1 *Пріцак О.* Про Агатангела Кримського. У 120-ті роковини народження // Східний світ. — № 1. — 1993. — С. 3–9; *Кирчанів М.* Орієнт в українській інтелектуальній традиції XX століття // Omeljan Pritsak Armagani. A tribute to Omeljan Pritsak / Edit. M. Alpargu, Y. Özturk. — Sakarya, Temmüz, 2007. — С. 750.

2 *Німчук І.* Українці і відсіч Відня 1683 року. — Львів, 1933.

3 *Шараневич И.* Йосиф Шумлянский, руський епископ Львовский. — Львов, 1896; *Франко І.* Йосиф Шумлянський, львівський єпископ 1668–1708 р., і зведення унії в Галичині. — Львів, 1898; *Andrusiak M.* Jozef Szumlanski: pierwszy biskup unicki Lwowski (1667–1708). Zarys biograficzny. — Lwów, 1934.

4 *Франко І.* Вірша єпископа Й. Шумлянського про події 1683–1686 рр. // ЗНТШ. — Т. 39. — Львів, 1901; *Возняк М.* Матеріали до історії пісні і вірші: Тексти і замітки. — Львів, 1913.

Західноукраїнський історик М. Андрусяк відзначив, що міжнародні договори другої половини XVII ст. між Річчю Посполитою, Московщиною і Портою «не були з політичного боку корисні для української державності» [1]. За його словами, Вічний мир 1686 р. нищив плани гетьманів об'єднати українські землі й реставрувати державу Б. Хмельницького. Український учений Б. Крупницький, який на той час творив у Празі, розглядаючи події політичної історії України на широкому міжнародному тлі, вказав на головні аспекти політики урядів Польщі, Туреччини, Криму, Ватикану щодо правобережного козацтва у період з 1683 по 1688 рр. [2]

23 Протягом 1950—1970-х рр., використовуючи архівні матеріали з Ватикану, опублікував ряд своїх праць у Римі та Німеччині греко-католицький священик І. Назарко [3]. У них він висвітлив політику Апостольської столиці щодо козацтва та розкрив механізм фінансування Папою Римським Інокентієм XI полків з України під час європейсько-османського конфлікту початку 1680-х рр. Окрім того, отець Іриней видав ґрунтовний збірник документів про ватиканську політику щодо українських земель під назвою *«Documenta Pontificum Romanorum Historiam Ucrainae Illustrantia»* (Рим, 1953—1954).

З огляду на ідеологічний диктат тоталітарної системи історики радянської України не зверталися до висвітлення взаємодії українського козацтва з польською та австрійською арміями у 80—90-х рр. XVII ст. Лише у 1973 р. відомому історику права зі Львова В. Кульчицькому вдалося опублікувати невелику замітку про свого знаного пращура Ю.-Ф. Кульчицького у варшавському «Українському календарі». У 1981 р. про одного з героїв оборони австрійської столиці від турків було згадано в «Українській радянській енциклопедії». Через сім років, у 1988 р., автор енциклопедичної статті про Ю.-Ф. Кульчицького львівський краєзнавець Р. Головин видрукував повніший матеріал [4].

Разом з тим, без творчого доробку М. Марченка, Ф. Шевченка, В. Голобуцького, В. Дядиченка, К. Стецюк, Г. Сергієнка,

1 *Андрусяк М.* Зв'язки Мазепи з Ст. Лещинським і Карлом XII // ЗНТШ. — Т. CLII. — Львів, 1933. — С. 35.

2 *Крупницький Б.* З історії Правобережжя 1683—1688 // Праці історико-філологічного товариства. — Вип. 4. — Прага, 1942. — С. 19; *Krupnyckyj B.* Hetman Mazepa und seine zeit (1687—1709). — Leipzig, 1942.

3 *Назарко І.* Знаменне письмо козаків до Папи Римського // Український історик. — 1965. — № 1—2; *Він же.* Роля козаків у протитурецькій кампанії під Віднем 1683 р. у висвітленні ватиканських документів // Наукові записки УТІ. — Ч. XIX. — Мюнхен, 1969; *Він же.* Козаки на службі у Папи Римського // Старожитності. — 1992. — № 13—15.

4 *Головин Р.* Юрій Кульчицький — національний герой Австрії // Євшан-зілля. — Львів, 1988. — Ч. 1.

О. Апанович, О. Путра, В. Борисенка, В. Панашенко [1] та інших українських радянських істориків було б неможливо займатися проблемами, які висвітлюються у нашій книзі. Наприклад, О. Апанович стосовно українсько-турецьких взаємин під час правління П. Дорошенка зазначала, що з прийняттям цим гетьманом «турецького васалітету Оттоманська Порта вважала Правобережну Україну своїм володінням і розглядала перебування там шляхетських урядовців та польських військ як вторгнення» [2]. Великий внесок у дослідження історії українсько-османських відносин, Буджацької орди та Задунайської Січі зробив одеський історик А. Бачинський [3].

Із здобуттям Україною новітньої незалежності у 1991 р. до питань, пов'язаних з міжнародним становищем України, звертаються у своїх працях О. Гуржій, Ю. Мицик, В. Сергійчук, В. Смолій, В. Степанков та В. Щербак [4]. Вони переосмислюють міжнародне становище та зовнішню політику Війська Запо-

1 *Марченко М.* Боротьба Росії і Польщі за Україну (1654–1664 рр.). – К., 1941; *Шевченко Ф.* Дипломатична служба на Україні під час Визвольної війни 1648–1654 рр. // Історичні джерела та їх використання. – Вип. 1. – К., 1964. – С. 83–104; *Голобуцкий В.* Дипломатическая история освободительной войны украинского народа 1648–1654 гг. – К., 1962; *Дядиченко В.* Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII–початку XVIII ст. – К., 1959; *Стецюк К. І.* З історії боротьби російського і українського народів проти агресії шляхетської Польщі й султанської Туреччини у другій половині XVII ст. // Укр. іст. журн. – 1983. – № 3. – С. 25–41; *Сергієнко Г.* Визвольний рух на Правобережній Україні в кінці XVII і на початку XVIII ст. – К., 1963; *Він же.* Походи українських козаків проти Кримського ханства в кінці XVII ст. // З історії Української РСР. – Вип. 6–7. – К., 1962. – С. 29–41; *Апанович О.* Запорізька Січ у боротьбі проти турецько-татарської агресії у 50–70-х рр. XVII ст. – К., 1961; *Панашенко В.* 300-річчя героїчної оборони Чигирина від турецько-татарської агресії // Укр. іст. журн. – 1977. – № 8. – С. 126–130; *Борисенко В.* Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. – К., 1986.

2 *Апанович О.* Вказ. праця. – С. 239.

3 *Бачинський А.* Адміністративно-політичне управління Буджацьким степом і пониззям Дунаю // Архіви України. – 1966. – № 5. – С. 17–23; *Он же.* Буджакская орда в XVI–XVII вв. (историко-археологический очерк) // Социально-экономическая и политическая история Молдавии периода феодализма. – Кишинев, 1988. – С. 82–94; *Він же.* Січ Задунайська, 1775–1828 рр.: історико-документальний нарис. – Одеса, 1994.

4 *Гуржій О.* Українська козацька держава в другій половині XVII ст.: територіальні межі та населення. – К., 1992; *Смолій В., Гуржій О.* Як і коли почала формуватися українська нація. – К., 1992; *Мицик Ю.* Перший український історико-політичний трактат // Укр. іст. журн. – 1991. – № 5; *Сергійчук В.* Іменем Війська Запорозького. Українське козацтво в міжнародних відносинах XVI – середини XVII ст. – К., 1991; *Степанков В.* Боротьба України і Польщі проти експансії Османської імперії у 1672–1676 рр. // Україна і Польща в період феодалізму: Зб. наук. праць. – К., 1991. – С. 118–128; *Смолій В.* Українська козацька держава // Укр. іст. журн. – 1991. – № 4. – С. 7–12; *Щербак В.* Україна в політичних планах Швеції, Польщі і Російської держави в другій половині 20-х – на початку 30-х років XVII ст. // Україна і Польща в період феодалізму: Зб. наук. праць. – К., 1991. – С. 98–104.

розького й Українського гетьманату наприкінці XVI – у другій половині XVII ст. [1] Аргументовано довівши свою концепцію про розширення хронологічних рамок Української революції з 1648-го до 1676 р., В. Смолій та В. Степанков визначили, що, скориставшись послабленням внутрішнього устрою України, Росія, Польща і Туреччина домовились про розподіл її території між собою [2]. На думку сучасних істориків, з 1676 р. «Правобережна Україна втратила свої провідні позиції у підтриманні державотворчих процесів на всьому ареалі України, це обумовлювалося не стільки безталанністю наступників П. Дорошенка, скільки політичним курсом Польщі й Туреччини» [3]. Цей висновок вони розвинули у наступних своїх книгах [4]. У відповідних розділах академічного видання «Нариси з історії дипломатії України» В. Смолій та В. Степанков зазначили, що укладення Бучацького миру 1672 р. між Стамбулом і Варшавою внесло серйозні зміни в конфігурацію співвідношення сил у Східній та Південно-Східній Європі, зважаючи на, по-перше, посилення ролі Османів і, по-друге – відмову Речі Посполитої від Правобережжя на користь Порти, що «розв'язувало Росії руки для зусиль щодо його приєднання до Лівобережжя, наслідком чого стало загострення її відносин з Османською імперією» [5]. В. Степанков також зробив висновок, що Б. Хмельницький проводив курс на зміцнення відносин з Портою та декларував бажання прийняти її протекцію задля гарантування султаном збереження військово-політичного союзу з Кримським ханством [6].

У контексті дослідження проблеми участі українського козацького війська у російсько-турецьких війнах 1676–1681 та 1686–1700 рр. дніпропетровський дослідник В. Заруба висвітлив участь гетьманського уряду І. Самойловича в укладенні Бахчисарайського миру 1681 р. між Москвою і Стамбулом та

1 *Смолій В., Степанков В.* Дипломатична боротьба за збереження Української держави. Перетворення України на об'єкт міжнародних відносин (1657–XVIII ст.) // Нариси з історії дипломатії України. – К., 2001. – С. 163–207.

2 *Смолій В., Степанков В.* У пошуках нової концепції історії Визвольної війни українського народу в XVII ст. – К., 1992.

3 *Смолій В., Степанков В.* Правобережна Україна у другій половині XVII–XVIII ст.: проблема державотворення. – К., 1993. – С. 47.

4 *Смолій В., Степанков В.* Українська національна революція середини XVII ст. (1648–1676 рр.). – К., 1999.

5 *Смолій В., Степанков В.* Дипломатична боротьба за збереження Української держави... – С. 165. Див. також: *Вони ж.* Особливості зовнішньої політики Гетьманщини // Історія українського козацтва. – К., 2006. – Т. 1. – С. 371–387.

6 *Степанков В.* Проблема вибору протекції між Московською державою і Османською імперією у 1648–1654 роках // Переяславська рада та українсько-російська угода 1654 р.: історія, історіографія, ідеологія. – К., 2005. – С. 24. Див. також: *Він же.* Між Москвою і Стамбулом: чи існувала проблема вибору протекції у 1648–1654 рр. // Україна в Центрально-Східній Європі. – К., 2004. – Вип. 4. – С. 223–234.

розкрив військову діяльність Лівобережної Гетьманщини у контексті європейсько-османського протистояння у Нижньому Подніпров'ї та Північному Причорномор'ї [1].

Проблеми легітимності гетьманської влади в Україні у її взаєминах з європейськими династичними володарями та світовими православними патріархами окреслив у своїх працях С. Плохій [2]. Він зазначив, що у триступеневій ієрархії, яка існувала в ранньомодерній Європі серед володарів (*«augustissimus»*, *«serenissimus»*, *«illustrissimus»*), гетьманам Б. Хмельницькому та І. Виговському відводилося місце на нижчому щаблі, а саме – на рівні залежного володаря, який був рівний за статусом господарям Молдавії та Волощини [3], що довгі століття перебували у залежності від султанів Османської імперії.

В одній із перших кандидатських дисертацій з проблем українсько-турецьких відносин середини XVII ст., яка була захищена 1996 р. у новітній Українській державі, Я. Федорук зазначав, що «дипломатія України у 1654 р. якраз і визначала найголовніше своє завдання, щоб запобігти утворенню антиукраїнсько-московської коаліції за участю, крім Яна Казимира, турецького султана, кримського хана і правителів придунайських країн» [4]. У монографії, яка вийшла того ж року, історик проаналізував міжнародні відносини середини XVII ст. та впливи політики європейських держав та Османської імперії на історію України, дослідив зв'язки Українського гетьманату доби Б. Хмельницького з Польщею, Кримом, Портою, східноєвропейську політику Австрійської імперії та позицію Англії щодо Високої Порти у 50-х рр. XVII ст. тощо [5].

1 *Заруба В.* Украинское козацкое войско в борьбе с турецко-татарской агрессией (последняя четверть XVII в.). – Харьков, 1993; *Він же.* Українське козацьке військо в російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII століття. – Дніпропетровськ, 2003.

2 *Plokhy Serhij.* The Cossacks and Religion in Early Modern Ukraine. – New York, 2001; *Плохій С.* Божественне право гетьманів: Богдан Хмельницький і проблема легітимності гетьманської влади в Україні // Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей. – К., 1994. – Т. III. – С. 86–110. Порівн.: *Величенко С.* Володарі і козаки: замітки до проблеми історичної легітимності і тяглості в українській історіографії XVII–XVIII ст. // Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей. – К., 1993. – Т. 1. – С. 117–121.

3 *Плохій С.* Божественне право гетьманів. – С. 100.

4 *Федорук Я.* Туреччина та її васали у відносинах з Богданом Хмельницьким у 1654 р.: Автореферат дис. ... канд. істор. наук. – К., 1996. – С. 15.

5 *Федорук Я.* Міжнародна дипломатія і політика України. 1654–1657. – Частина І: 1654 рік. – Львів, 1996; *Він же.* Туреччина та її васали у відносинах з Богданом Хмельницьким у 1654 р.: Автореферат дис. ... канд. істор. наук. – К., 1996; *Він же.* Австрія в східноєвропейській політиці 1654 р. // Укр. іст. журн. – 1995. – № 4. – С. 114–130; *Він же.* Політика Англії і антиосманська діяльність Данила Калугера у 1655 році // Український археографічний щорічник. – Вип. 7. – К.; Нью-Йорк, 2002. – С. 232–242.

У 1996 р. захистив кандидатську дисертацію і В. Станіславський, який присвятив своє дослідження вивченню політичних відносин Запорозької Січі з Кримським ханством у кінці XVII – на початку XVIII ст.[1] Окрім того, цей учений має ряд монографій, збірників документів і статей, у яких розкрито запорозько-польські взаємини у зв'язку з османськими впливами, політику Московської держави щодо Османської імперії та Кримського ханства, напрями зовнішньої політики гетьманських урядів І. Самойловича та І. Мазепи, участь українського козацтва у боротьбі з турками і татарами тощо[2]. Зокрема, В. Станіславський зазначив, що перемога християнських сил під

Віднем у 1683 р. «яскраво продемонструвала всій Європі, що коаліційні дії можуть бути високоефективними у боротьбі з Османською імперією», а лівобережний гетьман І. Мазепа допускав можливість під час війни з Високою Портою завоювати спільно з московськими військами Кримське ханство[3].

Л. Гвоздик-Пріцак чи не вперше в сучасній українській історіографії висловила припущення, що Б. Хмельницький перебував водночас під протекторатом османського султана, кримського хана, московського царя і шведського короля. Це, на її думку, узгоджувалося з тодішніми європейськими державно-політичними концепціями, коли один васал міг бути під протекторатом кількох суверенів[4]. У іншій своїй монографії історик проаналізувала основні міжнародні договори, які укладав Український гетьманат з Кримом, Туреччиною, Польщею, Москвою та Швецією протягом 1648–1657 рр.[5] У висновку відзначено, що Б. Хмельницький намагався досягнути державної автономії шляхом укладення договорів з усіма можливими партнерами на міжнародній арені.

1 *Станіславський В.* Політичні відносини Запорозької Січі і Кримського ханства у кінці XVII – на початку XVIII ст.: Автореферат дис. ... канд. істор. наук. – К., 1996. – 24 с.

2 *Станіславський В.* Запорозька Січ та Річ Посполита. 1686–1699. – К., 2004; *Він же.* Від Коломацької ради до Повстання Петра Іваненка: нові дані про Івана Мазепу та Україну в 1687–1691 рр. Передмова // Листи Івана Мазепи. 1687–1691 р. / Упоряд. В. Станіславський. – К., 2002. – Т. 1. – С. 6–82; *Він же.* «Статті» гетьмана Івана Самойловича щодо «Вічного миру» // Україна в Центрально-Східній Європі. – К., 2000. – С. 348–385; *Він же.* Участь лівобережного та запорозького козацтва в боротьбі з Османською імперією // Україна в Центрально-Східній Європі. – К., 2005. – Вип. 5. – С. 581; *Він же.* Поїздка «товмача» гетьмана Андрія Могили до Білгородчини та Криму (1688) // Український історичний збірник. – К., 2000. – С. 305–310.

3 *Він же.* Маловідомі документи щодо планів південної політики Московської держави у другій половині 80-х рр. XVII ст. // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. – Вип. 7. – К., 2000. – С. 340, 343.

4 *Гвоздик-Пріцак Л.* Економічна і політична візія Богдана Хмельницького та її реалізація в державі Військо Запорозьке. – К., 1999. – С. 136.

5 *Вона ж.* Основні міжнародні договори Богдана Хмельницького. 1648–1657 рр. – Харків, 2003.

Досліджуючи проблеми становлення еліти козацької України, В. Горобець розкрив основні напрями зовнішньої політики гетьманських урядів України впродовж 1648–1667 рр. Зокрема, він дав пояснення причин політики компромісів гетьманського уряду Ю. Хмельницького в переддень проведення сеймів 1661–1662 рр. у Речі Посполитій. Розвиток відносин із Кримським ханством, на думку вченого, переслідував мету заручитися нейтралітетом останнього в українсько-польській війні, а налагодження контактів із Трансільванією, Молдавією, Валахією та Швецією – розширити антипольську коаліцію держав [1]. При цьому взаємини Війська Запорозького з їхніми зверхниками у правовому відношенні оцінюються так: із польським королем – у рамках відносин «сюзерен – васал»; із російським царем – як номінальний васалітет, що базувався на договірній основі; з турецьким султаном і шведським королем – у межах стосунків «протектор – підданий»; із кримським ханом – як «братерський союз».

Ще один сучасний український історик В. Брехуненко, вивчаючи феномен московської експансії у Східній Європі протягом XIV – середини XVII ст., зазначав, що Московське царство розглядалося гетьманом Б. Хмельницьким та його оточенням лише як дуже важливий гравець у системі регіональних міжнародних відносин – «як ймовірний союзник та – і це головне – узаконював існування Гетьманщини як її протектор» [2]. На думку дослідника, гетьман Хмельницький широко використовував «прапор боротьби за православну віру» у дипломатії, яка проводилася козацькою державою у різних напрямках – від Молдови й Трансільванії до Литви й Швеції. Разом з тим, підтримуючи відносини з Османською імперією та Кримським ханством, український уряд вказував Москві на межі царського протекторату.

Слід звернути увагу й на важливі висновки сучасного українського тюрколога О. Галенка, який у «Нарисах з історії української дипломатії» зазначав, що кримський хан Іслам Гірей III, який перебував у васальній залежності від турецького султана, мав плани «заснувати в Україні підконтрольну йому союзну державу, утвердитися в Молдавії з тим, щоб створити широкий союз, на який можна було б спертися для відвоювання золотоординської спадщини у Москви» [3].

1 *Горобець В.* Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою. 1654–1665. – К., 2001. – С. 9–20.

2 *Брехуненко В.* Московська експансія та Переяславська рада 1654 року. – К., 2004. – С. 321. Див. також його праці: Взаємини козацьких спільнот Східної Європи в XVI – середині XVII ст.: Автореферат дис. ... канд. істор. наук. – К., 2000; Витоки кримської політики Богдана Хмельницького // Укр. іст. журн. – 1995. – № 4. – С. 87–92; Московська держава і козацько-татарський військовий союз 1624–1629 рр. // Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних взаємин: Зб. наук. праць. – К., 2003. – С. 66–84.

3 *Галенко О.* Дипломатія Кримського ханату (середина XV ст. – 1783). // Нариси з історії дипломатії України. – К., 2001. – С. 253.

Також треба відзначити значний внесок у дослідження різних аспектів відносин між Українським гетьманатом та Османською імперією таких сучасних істориків, як М. Крикун, Ю. Мицик, П. Сас, С. Леп'явко, І. Стороженко, О. Сокирко, Н. Савчук (Стеньгач) [1], які видали наукові монографії, а також окремі статті, що торкаються окремих питань зазначеної проблематики. На особливу увагу заслуговують дослідження вже згадуваних В. Заруби, М. Крикуна, Ю. Мицика, С. Леп'явка, а також А. Бульвінського та В. Газіна [2]. Публікації історичного часопису «Східний світ» та наукового щорічника «Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.)» стали важливим підґрунтям для написання розділів книги.

Ґрунтовні розвідки вітчизняних сходознавців і тюркологів О. Пріцака, Я. Дашкевича, О. Галенка та Ф. Туранли [3] допомогли зрозуміти специфіку взаємовідносин між монархами й урядовими установами Османської імперії та Кримського ханства, з одного боку, та європейськими державними інститутами –

1 *Крикун М.* Між війною та радою. – К., 2006; *Мицик Ю.* Умань козацька та гайдамацька. – К., 2002; *Сас П.* Політична культура українського суспільства (кінець XVI – перша половина XVII ст.). – К., 1998; *Леп'явко С.* Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561–1591). – Чернігів, 1999; *Федорук Я.* Міжнародна дипломатія та Україна. – К., 1996; *Сокирко О.* Лицарі другого сорту. – К., 2006; *Савчук (Стеньгач) Н.* Українська держава за гетьманування Ю. Хмельницького (1659 – поч. 1663 рр.). – Кам'янець-Подільський, 2001.

2 *Крикун М.* Матеріали розмежувань Речі Посполитої з Турецькою імперією на українських землях 1680 і 1703 років // Проблеми слов'янознавства. – 1991. – Вип. 44. – С. 3–15; *Мицик Ю.* Юрій Хмельницький // Володарі гетьманської булави: історичні портрети. – К., 1994. – С. 237–252; *Заруба В.* Українське питання в системі європейської політики останньої чверті XVII ст. // Матеріали V Конгресу Міжнародної асоціації україністів. Історія: Зб. наукових статей. Частина 1. – Чернівці, 2003. – С. 264–269; *Він же.* Походи російських та українських військ на Крим у 1687 та 1689 рр. // Укр. іст. журн. – 1992. – № 9. – С. 65–75; *Леп'явко С.* Формування молдавського напряму військової політики українського козацтва // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. – К., 2000. – Вип. 7. – С. 79–89; *Бульвінський А.* Українсько-російська війна 1658–1659 рр.: Автореферат дис. ... канд. істор. наук. – К., 1998; *Газін В.* Крим – Україна: політичні стосунки періоду гетьманування Павла Тетері (1663–1665) // Укр. іст. журн. – 2001. – № 1. – С. 63–73.

3 *Pritsak O.* Das erste Turkisch-Ukrainische Bundnis (1648) // Oriens. – 1953. – T. 6. – S. 273–275; *Дашкевич Я.* Турецкие источники об Украине XVI–XVII вв.: актуальные аспекты публикаций // Советская тюркология. – 1990. – № 4. – С. 20–30; *Він же.* Україна і Туреччина: дослідження взаємовідносин XV–XVIII ст. // Проблеми української історичної медієвістики. – К., 1990. – С. 35–42; *Галенко О.* Дві статті з історії українсько-турецьких відносин із ненадрукованого збірника 1930-х рр. «Україна і Схід» // Східний світ. – 1997. – № 1–2. – С. 189–194; *Він же.* Дипломатія Кримського ханства (середина XV – 1783) // Нариси з історії дипломатії України. – К., 2001. – С. 208–263; *Він же.* Коментар: Про османську титулатуру українських гетьманів // Східний світ. – 1997. – № 1–2. – С. 216–221; *Він же.* Витівки українського орієнталізму // Критика. – 1999. – Число 4; *Він же.* Про татарські набіги на українські землі // Укр. іст. журн. – 2003. – № 6. – С. 52–61; *Туранли Ф.* Українсько-кримські відносини у середині XVII ст.: Автореферат дис. ... канд. істор. наук. – К., 1997.

з другого. Окрім того, звертаємо увагу на слова Я. Дашкевича (висловлені ним під час проведення 1990 р. в Інституті історії України НАН України «круглого столу», присвяченого 500-річчю українського козацтва), що «козацька і гетьманська верхівка, незалежно від орієнтації — польської, російської, шведської, турецько-татарської — чітко враховувала несприятливе геополітичне становище України і прагнула використати суперечності між своїми сусідами» [1]. На думку відомого вченого, турецько-татарський фактор займав не останнє місце у зовнішній політиці Українського гетьманату, адже протягом століть «козацтво постійно, але настирливо посилювало свій тиск на Південь, у бік степів та Чорного моря» [2]. У зв'язку з цим логічним продовженням лінії протурецьких тенденцій Б. Хмельницького стали пошуки турецької протекції П. Тетерею, І. Брюховецьким, П. Дорошенком, Ю. Хмельницьким, а також існування державних утворень на правах васалітету щодо Стамбула в останній чверті XVII ст. [3]

З 1991 р. у структурі Національної академії наук України почав працювати Інститут сходознавства ім. А. Кримського, який на сьогодні має значний доробок у галузі вивчення історії Сходу взагалі та Османської імперії і Кримського ханства зокрема. За цей час уже проведено 11 Сходознавчих читань, захищено ряд кандидатських і докторських дисертацій, видано декілька статей, в яких автори торкалися окремих проблем християнсько-мусульманського конфлікту на переломі Середніх віків та Ранньомодерного часу.

Як уже зазначалося вище, серед творчого доробку австрійських та німецьких істориків вирізняються укладені Г. Кадбебом та В. Стурмінгером бібліографічні покажчики праць істориків різних країн про війни з турками у 1529, 1683 та інших роках [4]. Окрім того, австрійці О. Клопп, В. Реннер, Г. Дюрігл, В. Літш та Г. Урбанські дослідили питання участі імператорської армії у битві за Відень, а також розкрили роль одного з головних керівників союзницької армії християнських країн під Віднем князя Карла V Лотаринзького [5]. Біографію

1 *Дашкевич Я.* Козацтво на Великому кордоні / Матеріали круглого столу // Укр. іст. журн. — 1990. — № 12. — С. 22.

2 Там само.

3 *Дашкевич Я.* Україна і Туреччина: дослідження взаємовідносин XV—XVIII ст. // Проблеми української історичної медієвістики. — К., 1990. — С. 69.

4 *Kadbeb H.* Bibliographie zar Geschichte der beiden Turkehbelagerungen Wiens 1529 und 1683. — Wien, 1876; *Sturminger W.* Bibliographie und Ikonographie der Turkenbelagerungen Wiens 1529 und 1683. — Gras, Köln, 1955.

5 *Klopp O.* Das Jagr 1683 und der folgende grosse Turkenkrieg bis zum Frieden von Carlowitz 1699. — Graz, 1882; *Renner V.* Wien im Jahre 1683. — Wien, 1883; *Duriegl G.* Wien 1683 — Die zweite Turkenbelagerung. — Wien, 1981; *Leitsch W.* Warum wollte Kara Mustafa. Wien erobern? // Jahrbucher fur Geschichte Osteuropas. — T. 29. — Wien, 1981; *Urbanszki H.* Karl von Lotharingen Oesterreichs Tuerkenkrieger. Biographie. — Wien, 1983.

цісаря Леопольда І Габсбурга та його політику у війні з Османами висвітлили австрієць Й.-П. Шпільман та німець А. Шідлінг [1].

Турецьку історіографію досліджуваного питання репрезентують праці різних років, написані такими вченими, як Н. Салім, С. Юстун, М. Кунт, А. Аркаїн, Г. Іналджик, Й. Ортайлі, Ф. Емеджен та Е. Іхсаноглу [2]. Вони розкрили причини й мету вторгнення Високої Порти до Австрійської імперії, формування та склад 160-тисячної османської армії, особливості зовнішньої політики султана Мегмеда IV та великого візира Кари Мустафи, наслідки Віденської битви для Османської імперії наприкінці XVII ст. тощо. Г. Іналджик дослідив становлення Османської імперії як світової потуги у XIV—XVII ст. та розкрив механізми ставлення султанських урядів до васально залежних держав у Центрально-Східній та Південно-Східній Європі [3]. Зокрема, він вказав на те, що турецько-польське суперництво за молдавські та українські землі призвело до повстання козацтва та утворення Української козацької держави. На його думку, «козацьке питання» домінувало у східноєвропейській політиці XVII ст., і саме спроби встановити контроль над Україною в другій половині цього століття привели османсько-кримський блок, Річ Посполиту та Московщину до серйозної конфронтації [4]. «Сюзеренітет над Україною залишався однією з головних проблем» у ході війни Османської імперії з країнами європейської Священної Ліги 1684—1699 рр., зазначав Г. Іналджик [5]. Різним питанням функціонування османської влади на території Західного Поділля у 1672—1699 рр. присвятив ґрунтовну статтю М. Інбаши [6].

1 *Spielman J.-P.* Leopold I. — Graz, 1981; *Шиндлинг А., Циглер В.* Кайзеры. — Ростов-на-Дону, 1997.

2 *Salim N.* Die zweite Belagerung Wiens im Jagre 1683 // Militarwissenschaftliche Mitteilungen. — № 64. — Wien, 1933; *Üstün C.* 1683 Viyana seferi. — Ankara, 1941; *Kunt M.* XVII yuzyılda Osmanlı kuzey politikası üzerini bir yozum // Boğaziçi Üniversitesi Dergisi. — № 4—5. — 1976/1977; *Arkayin A.* The second siege of Vienna (1683) and its consequences // Revue Internationale d'Histoire Militaire. — № 46. — Ankara, 1980; *Іналджик Г.* Боротьба за Східно-Європейську імперію, 1400—1700 рр. // Україна в Центрально-Східній Європі. — К., 2002. — Вип. 2; *Ortayli J.* The Ottoman Empire XVIIth century // *Ortayli J.* Studies on Ottoman transformation. — Istanbul, 1994.

3 *Галіл Іналджик.* Османська імперія. Класична доба 1300—1600. — К., 1998; История Османского государства, общества и цивилизации / Под. ред. Э. Ихсаноглу. — М., 2006. — Т. 1.

4 *Галіл Іналджик.* Боротьба за Східно-Європейську імперію. 1400—1700 рр. Кримський ханат, Османи та піднесення російської імперії // Україна в Центрально-Східній Європі. — С. 121.

5 Там само.

6 *Inbaşi M.* Kamaniçe'de Türk İdaresi (1672—1699) // Omeljan Pritsak Armagani. A tribute to Omeljan Pritsak / Edit. M. Alpargu, Y. Özturk. — Sakarya, Temmüz, 2007. — C. 627—650.

Окрім того, треба відзначити солідні німецькомовні та англомовні праці з історії Османської імперії та Кримського ханства І. Цінкайзена, Й. Гаммера, Н. Йорги, Т. Мілнера, Б. Бекера та Л. Кінроса [1], які були опубліковані у другій половині XIX — на початку XX ст.

Окремий напрям становить польська історіографія, яка з давніх часів вивчала різні проблеми історії «Козачизни», міжнародні відносини у східноєвропейському регіоні, у т. ч. й відносини Польщі та України з Туреччиною. До питань, пов'язаних з минулим Українського гетьманату, звертався на початку XX ст. у своїх численних працях Ф. Равіта-Гавронський, який писав, що в останній чверті XVII ст. «за бідну, зруйновану і знищену Україну, яка номінально належала до Речі Посполитої, воювали Москва і Туреччина» [2]. Заслуговує на увагу положення Т. Урбанського про те, що Андрусівське перемир'я 1667 р., яке ділило козацьку Україну між Польщею і Москвою, не задовільнило козаків, і «буря, започаткована Б. Хмельницьким, в цілому не затихала» [3]. Окрім того, цей учений зауважив, що українському козацтву «мабуть, було не дуже добре, коли самі зголосилися до короля польського, не тільки щоб допомогти йому перемогти невірних, а й самим вибитися з-під ярма турецького» [4]. У зв'язку з укладенням Андрусівського перемир'я 1667 р. між Москвою і Варшавою та Журавненського миру 1672 р. між Стамбулом та Варшавою П. Ясениця зазначав, що «через 30 років після виступу Б. Хмельницького — поділили Україну поміж собою вже не дві, а три держави. Москва тримала Київ і Запоріжжя, Туреччина — Бар і Кам'янець-Подільський, Річ Посполита — землі, що залишилися... Означав [поділ] для українських людей пекло!» [5]. Під час написання книги автор використав також праці Т. Корзона, В. Конопчинського, Я. Волінського [6]. Останній історик писав, що з прийняттям П. Дорошенком

1 *Zinkeisen I.* Geschichte des Osmanischen Reichs in Europa. — T. IV. — Gotha, 1856. — 1004 s.; *Hammer-Purgstall J.* Geschichte der Chane der Krim unter Osmanischen Herrschaft. — Wien, 1856. — 258 s.; *Jorga N.* Geschichte des Osmanischen Reichs. — T. IV. — Gotha, 1911. — 512 s.; *Milner T.* The Crimea. Its Ansient and Modern History. The Khans, the Sultans and the Czars. — London, 1855. — 132 p.; *Baker B.* The Passing of the Turkish Empire in Europe. — Philadelphia—London, 1913. — 336 p.; *Лорд Кинрос.* Расцвет и упадок Османской империи. — М., 1999 (рос. перекл.).

2 *Rawita-Gawronski F.* Ostatni Chmielniczenko (księze kozacki). — 1640—1679. — Poznań, 1919. — S. 128. Див. також: *Rawita-Gawronski F.* Kozaczyzna ukrainna w Rzeczypospolitej Polskiej do konca XVIII wieku. — Warszawa, 1924.

3 *Urbanski T.* Rok 1683 na Podolu, Ukraine iw Mołdawii. — Lwów, 1907. — S. 22.

4 Ibid.

5 *Jasienica J.* Rzeczpospolita Obojga Narodów. — Warszawa, 1989. — S. 347—348.

6 *Chowaniec Cz.* Wyprawa Sobieskiego do Mołdawiji w 1686 r. — Warszawa, 1932; *Korzon T.* Drieje wojen i wojskowości w Polsce. — T. 2, 3. — Lwów, 1923; *Konopczyński W.* Polska w okresie wojen tureckich. — Kraków, 1924; *Woliński J.* Z dziejów wojny i polityki w dobie Jana Sobieskiego. — Warszawa, 1960.

османського протекторату та вступом турецької армії на Поділля «справа України ставала питанням не виключно польським, московським, чи польсько-московським, але міжнародним» [1]. Цю важливу думку підтримало багато польських учених, серед них і Ю.-А. Геровський, який говорив, що «українсько-козацька проблема займала європейську дипломатію включно до початку XVIII ст.» [2]. Окрім того, цей учений зауважив, що гетьман П. Дорошенко сподівався за допомогою Туреччини відродити «попрану польсько-російськими домовленостями єдність України» [3].

Чи не найбільше про підготовку армії Речі Посполитої до походу в Австрію, хід Віденської битви та її наслідки, а також участь у цих подіях українського козацтва написав у своїй праці «Відень 1683. Історія кампанії і битви» (Варшава, 1983) відомий історик польського війська Я. Віммер. Головною заслугою цього дослідника стало введення у науковий обіг нових джерел з архівосховищ Польщі та узагальнення напрацьованого доробку попередників. До історії війни між Османами та європейською коаліцією звертався також Л. Подгородецький [4].

Окремі проблеми участі козацтва у військових діях країн Священної Ліги у зв'язку з османською загрозою досліджували у своїх працях польські історики різних поколінь: Ч. Хованець, М. Яворський, В. Маєвський, Я. Войташік, М. Вагнер, К. Малішевський та ін. [5] Разом з тим у польській історіографії на сьогодні накопичилося чимало праць, де розкрито відносини між Річчю Посполитою та Османською імперією [6], біографії королів Яна II Казимира, Міхала Корибута Вишневецького, Яна III Собеського [7], «спасителя Австрії»

1 *Woliński J.* Król Jan III a sprawa Ukrainy. 1674–1675. — Warszawa, 1934. — С. 4.

2 *Геровский Ю.-А.* Польша среди европейских государств XVI–XVIII вв. // Вопросы истории. — 1977. — № 12. — С. 144.

3 *Gierowski J-A.* Historia Polski. 1505–1764. — Kraków, 1983. — S. 240.

4 *Podhorodecki L.* Wiedeń 1683. — Warszawa, 1980 (російський переклад: *Подхородецкий Л.* Вена 1683. — М., 2002).

5 *Chowaniec Cz.* Wyprawa Sobieskiego do Mołdawji w 1686 r. — Warszawa, 1932; *Majewski W.* Palij Semen // Polski Slownik Biograficzny. — Warszawa, 1979. — T. XXIV; *Wojtasik J.* Rzeczpospolita w Lidze Swiętej (1684–1696) // Przegląd Historyczno-Wojskowy. — № 1. — Warszawa, 2004; *Wagner M.* Stanisław Jabłonowski. — Siedlce, 1997; *Maliszewski K.* Problematyka turecka w polskich gazetach w czasach panowania Jana III Sobieskiego // Studia z dziejów epoki Jana III Sobieskiego. — Wrocław, 1984. — S. 97–109.

6 Див., напр.: *Konopczyński Wl.* Polska a Turcja 1683–1792. — Warszawa, 1936; *Wolinski J.* Z dziejow wojen polsko-tureckich. — Warszawa, 1983.

7 *Piwarski K.* Dyplomacja polska w czasach Jana III. — Warszawa, 1933; *Podgorodecki L.* Jan Sobieski. — Warszawa, 1964; *Matwijowski K.* Pierwsze sejmy z czasów Jana III Sobieskiego. — Wrocław, 1976; *Slizinski J.* Jan III Sobieski w literaturze narodow Europy. — Warszawa, 1979; *Wójcik Z.* Jan Sobieski. 1629–1696. — Warszawa, 1983 (1994); *Kamiński A.-S.* Republik vs Autocracy. Poland-Lithuania and Russia. 1686–1697. — Cambridge, 1993.

Ю.-Ф. Кульчицького [1], а також збірників наукових статей, у яких представлені інші дослідження сучасних істориків Польщі.

Треба також відзначити монографії Я. Перденії та З. Вуйцика, де вони висловили власне бачення політичної історії України, зокрема періоду гетьманування П. Дорошенка та його відносин із султаном Мегмедом IV. Хоча з правового погляду територія Правобережжя, починаючи з 1667 р., належала до Польщі, відзначав Я. Перденія, але фактично Річ Посполита не володіла нею — тут мав владу гетьман Дорошенко [2]. З. Вуйцик писав, що у середині 60-х рр. XVII ст. Україна стала тереном тривалого суперництва між Польщею, Росією, Туреччиною і Кримом, а питання міжнародно-політичного статусу Українського гетьманату було однією з головних проблем міжнародної дипломатії протягом останньої чверті XVII — .початку XVIII ст. [3] При цьому, на думку польського вченого, ідея незалежності не зникала в Україні, а «гетьман П. Дорошенко постановив унезалежнити цілий край і від Польщі, і від Росії, а вихід шукати в турецькій протекції» [4]. До того ж З. Вуйцик в одній із своїх найвідоміших праць дослідив, що у 1670-х рр. через кращі взаємини між Росією та Польщею «головний військовий і політичний напрям Туреччини був скерований не до австрійських, чеських і угорських володінь Габсбургів, а на північ — до України» [5]. Значний внесок у дослідження османських впливів на Польщу та Україну зробили польські тюркологи З. Абрахамовіч та Д. Колодзейчик [6]. Слід відзначити й велику працю у справі дослідження українсько-турецьких взаємин у середині XVII ст. чеського османіста Я. Рипки [7], який у співавторстві

1 Див: *Abrahamowicz* Z. Kulczycki Jerzy Franciszek // Polski Słownik Biograficzny. — T. XVI. — Wrocław, Warszawa, Kraków, 1971.

2 *Perdenia J.* Stanowisko Rzeczypospotej szlacheckiej wobeć sprawy Ukrainy na przełomie XVII—XVIII w. — Wrocław, 1963. — S. 5.

3 *Wójcik* Z. Rzeczpospolita wobeć Turcji i Rosji 1674—1679. — Wrocław, 1976. — S. 8—9.

4 Historia dyplomacji Polskiej. — T. 2: 1572—1795. — Warszawa, 1982. — S. 183.

5 *Wójcik* Z. Jan Kazimierz Waza. — Wrocław, 1997; *Przyboś* A. Michal Korybut Wiśniowiecki 1640—1673. — Kraków; Wrocław, 1984; *Wójcik* Z. Jan Sobieski. 1624—1696. — Warszawa, 1994. — S. 232.

6 *Абрахамович* З. Старая турецкая карта Украины с планом взрыва днепровских порогов и атаки турецкого флота на Киев // Восточные источники по истории народов Юго-Восточной и Центральной Европы. — М., 1969. — Т. 2; *Abrachamowicz* Z. Comments on Three Letters by Khan Islam Gerey III to the Porte (1651) // Harvard Ukrainian Studies. — Cambridge, 1990. — Vol. XIV. — № 1—2. — P. 130—138; *Kołodziejczyk D.* Podole pod panowaniem tureckim. Ejalet Kamieniecki. 1672—1699. — Warszawa, 1994; *Колодзейчик Д.* Tertium non datur? Турецька альтернатива в зовнішній політиці Козацької держави // Гадяцька унія 1658 року. — К., 2008.

7 *Rypka J.* Z korespondence Vysoke Porty z Bogdanem Chmelnickym // Z dejin Vychodni Evropy a slovenstva: Sbornik venovany Jaroslavu Bidloyi. — Praga, 1928. — S. 346—350; *Rypka J.* Dalsi prispevek ke korespondenci Vysoke Porty s Bohdanem Chmelnickym // Časopis Narodniho Musea. — 1931. — T. 105. — S. 209—231.

з Д. Дорошенком видав книгу про особливості відносин гетьмана П. Дорошенка з Високою Портою [1].

Звичайно, що не обійшла увагою окремі аспекти досліджуваної тематики й російська історіографія. Спеціальну працю, присвячену московсько-польсько-турецькій боротьбі за право володіння Україною, написав у 80-х рр. XIX ст. М. Павліщев [2]. На його думку, Польща лише у протистоянні з Османською імперією у 1699 р. здобула міжнародно-юридичне право на володіння Правобережжям не «силою зброї», а з допомогою дипломатичних заходів. Міжнародні відносини країн Східної та Південно-Східної Європи досліджували у XIX ст. А. Попов, Є. Замисловський [3]. Певний внесок у визначення міжнародного статусу козацької України у досліджуваний період зробили російські радянські історики, зокрема М. Алакберли, Б. Поршнєв та І. Галактіонов [4]. І. Греков зазначив, що укладення Вічного миру 1686 р. між Польщею і Росією остаточно не вирішувало питання про Україну [5]. Основний вузол суперечок між Росією, Польщею і Туреччиною у 60–80-х рр. XVII ст. був зав'язаний на Україні, а «українське питання» було головним у тогочасній зовнішній політиці московських царів, відзначала у своїх працях Т. Копрєєва [6]. Російсько-польські переговори, що відбувалися у жовтні–грудні 1667 р. в Москві, стали «не стільки союзом проти агресії Туреччини, скільки союзом проти національно-визвольної боротьби українського народу», – писав Г. Санін [7]. Він також зауважував, що гетьманування П. Дорошенка було

1 *Dorošenko D., Rypka J.* Hejtman Petr Dorošenko a jego turecka politika. – Praha, 1933.

2 *Павлищев* Н. Польская анархия при Яне Казимире и борьба за Украину. – СПб, 1876. – Т. 2; СПб., 1878. – Т. 3.

3 *Попов А.* Русское посольство в Польше в 1673–1677 гг. – СПб., 1854; *Замысловский* Е. Сношения России с Польшей в царствование Федора Алексеевича. – СПб., 1888.

4 *Алакберли М.* Борьба украинского народа против турецко-татарской агрессии во второй половине XVI – первой половине XVII веков. – Саратов, 1961; *Галактионов И. В.* Из истории русско-польского сближения в 50–60-х годах XVII века (Андрусовское перемирие 1667 г.). – Саратов, 1960; *Он же.* Россия и Польша перед лицом турецко-татарской агрессии в 1667 г. // Россия, Польша и Причерноморье в XV–XVIII вв. – М., 1979; *Он же.* Украина в дипломатических планах России, Польши, Крыма и Турции в конце 60-х гг. XVII в. // Славянский сборник. – Вып. 3. – Саратов, 1985; *Поршнев Б.* Франция, Английская революция и европейская политика в середине XVII в. – М., 1970.

5 *Греков И.* Вечный мир 1686 года: Автореферат дисс. ... канд. ист. наук. – М., 1950.

6 *Копреева Т.* Русско-польские отношения во второй половине XVII века: Автореферат дисс. ... канд. ист. наук. – Л., 1952. – С. 11, 20.

7 *Санин Г.* Правобережная Украина и русско-польские переговоры 1667 г. в Москве // История СССР. – 1970. – № 1. – С. 132. Див. також його працю: *Санин Г.* Украина в политических отношениях Российского государства и Османской империи (1667–1686) // Україна в Центрально-Східній Європі. Студії з історії XI– XVIII століть / Ред. В. Смолій. – К., 2000. – С. 333–347.

етапом боротьби за збереження Української держави [1]. Ще у своїй кандидатській дисертації Г. Санін дослідив, що Правобережна Україна під владою Дорошенка набула міжнародно-правову суб'єктність [2].

Санкт-петербурзький історик Т. Яковлєва порівняно з варшавським дослідником З. Вуйциком та іншими вченими спромоглася додати нові ознаки складному механізму російсько-польських переговорів другої половини 50—60-х рр. XVII ст. Зокрема, на думку дослідниці, поведінка російських дипломатів на двосторонніх переговорах поблизу Вільно у 1656 р. була «прямим порушенням Переяславського договору 1654 року» [3]. Учена також висвітлила позиції гетьманських урядів Б. Хмельницького, Ю. Хмельницького, П. Тетері, І. Брюховецького щодо цих міждержавних переговорів і з'ясувала проблему участі українських дипломатів як третьої сторони під час посольських комісій у 1656 та 1660 рр. та їхньої неучасті під час інших переговорів між Польщею та Росією. Підбиваючи підсумок, російська дослідниця пише, що ці обидві держави у той час «вважали за краще поділити непокірливих козаків, ніж боротися за союз з ними» [4]. З огляду на це, прицииповo змінилося й зовнішнє становище України, для якої відтепер уже був неможливий союз із Москвою чи, навпаки, з Варшавою заради використання однієї держави проти іншої. А отже, як доводять ґрунтовні дослідження Т. Яковлєвої, для зовнішньополітичної орієнтації Чигирина залишалася третя сторона — Османська імперія.

Окремі питання, що торкаються різних проблем історії України у контексті російсько-турецьких, російсько-татарських та російсько-польських відносин, висвітлювали у своїх монографіях М. Смірнов, І. Галактіонов, В. Возгрін [5]. Дисертаційні дослідження, окремі статті й брошури російських радянських та сучасних учених Г. Бабушкіної, О. Махатки, Б. Флорі,

1 *Санин Г.* Некоторые черты политики гетмана Петра Дорошенка // Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина. Матеріали міжнародної наукової конференції. — К., 1993. — Вип. 2. — С. 18—26.

2 *Он же.* Взаимоотношения России и Правобережной Украины на рубеже 60-х—70-х гг. XVII ст.: Дисс. ... канд. ист. наук. — М., 1970.

3 *Яковлєва Т.* Руїна Гетьманщини. Від Переяславської ради-2 до Андрусівської угоди (1659—1667). — С. 523.

4 Там само. — С. 561.

5 *Павлищев Н.* Венский поход Собеского. 1683. — СПб., 1876; *Смирнов Н.* Россия и Турция в XVII—XVIII вв. — М., 1946. — Т. 1, 2; *Галактионов И.* Из истории русско-польского сближения в 50—60-х гг. XVII века. — Саратов, 1960; *Он же.* Россия и Польша перед лицом турецко-татарской агрессии в 1667 г. // Россия, Польша и Причерноморье в XV—XVIII вв. — М., 1979. — С. 382—389; *Он же.* Украина в дипломатических планах России, Польши, Крыма и Турции в конце 60-х гг. XVII в. // Славянский сборник. — Саратов, 1985. — Вып. 3. — С. 41—59; *Возгрин В.* Исторические судьбы крымских татар. — М., 1992.

Л. Заборовського, Г. Саніна, В. Артамонова, С. Орєшкової, С. Фаізова та К. Кочегарова [1] розкривають важливі аспекти політичної ситуації у Центральній, Східній та Південно-Східній Європі у зв'язку з християнсько-мусульманським протистоянням тощо. Під час написання дисертації автором були опрацьовані збірники наукових праць з історії Османської імперії, які протягом другої половини XX ст. вийшли друком у Москві [2].

Проблеми міжнародних відносин у Центрально-Східній та Південно-Східній Європі висвітлювали угорські, румунські та молдавські історики Л. Бенчеді, Ш. Поп, Н. Йорга, Н. Мохов, А. Власова та ін. [3] Їхні праці допомогли автору зрозуміти загальноєвропейську політичну ситуацію у 60-х рр. XVII — на початку XVIII ст. та місце у ній державно-політичних утворень Молдавії, Румунії, Угорщини, а також протурецьку політику

1 *Бабушкина Г.* Крымско-турецкий вопрос во внешней политике России в 80-е гг. XVII ст. — М., 1947; *Она же.* Международное значение крымских походов 1687 и 1689 г. // Исторические записки. — М., 1950. — № 33; *Махатка О.* Взаимоотношения России, Австрии и Польши в связи с антитурецкой войной в 1683—1699 гг. — Л., 1958; *Флоря Б.* Центральная Европа в Европе средневековья // Центральная Европа как исторический регион. — М., 1996; *Заборовский Л.* Порта, Крымское ханство, государства Центральной и Восточной Европы в 1648—1654 гг. // Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XVII в. — Ч. 1. — М., 1998. — С. 190—225; *Artamonow W.* Rosja, Rzeczpospolita i Krym w latach 1686—1699 // Studia i materiały z czasów Jana III. — Wrocław, 1992. — S. 19—46; *Артамонов В.* Страны Восточной Европы в войне с Османской империей (1683—1699) // Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XVII в. — Ч. 2. — М., 2001; *Орешкова С.* Поход Кары Мустафы на Вену // Там же; *Фаизов С.* Взаимоотношения России и Крымского ханства в 1667—1677 гг. (от Андрусовского перемирия до начала первой русско-турецкой войны): Дисс. ... канд. ист. наук. — Саратов, 1985. — 234 с.; *Он же.* «Где Москва, где восток, где запад?»: географическая полемика между крымским ханом Мухаммедом IV и царем Алексеем Михайловичем в 1655—1658 гг. // Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних взаємин: Зб. наук. праць / Ред. В. Смолій. — К., 2003. — С. 128—145; *Он же.* Первый крымско-запорожский военный союз // Україна в Центрально-Східній Європі / Ред. В. Смолій. — Вип. 5. — К., 2005. — С. 197—208; *Кочегаров К.* Участь українських козаків у компанії 1683 року проти Османської імперії // Там само. — С. 623—665; *Он же.* Речь Посполитая и Россия в 1680—1686 годах. — М., 2008.

2 Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XV—XVI вв. — М., 1984; Османская империя: система государственного управления, социальные и этнологические проблемы. — М., 1986; Османская империя: государственная власть и социально-политическая структура: Сб. статей. — М., 1990; Русская и украинская дипломатия в Евразии: 50-е годы XVII века. — М., 2000; Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XVII в. — Ч. 1. — М., 1998, Ч. 2. — М., 2001 та ін.

3 *Benczedi L.* Tõkoly szabadsagherc. — Budapeczt, 1976; *Popp S.* Die Verteihungs-, Bekraftihungs- und Vertragsurkunden der Osmanen fur Ungarn und Siebenburgen. Eine quellenkritische Untersuchung. — Wien, 2003; *Jorga N.* Sobieski et les Roumains 1683—1696. — Paris, 1933; *Мохов Н.* Молдавия эпохи феодализма. — Кишинев, 1964; *Власова А.* Молдавско-польские политические связи в последней четверти XVII — начале XVIII в. — Кишинев, 1980 та ін.

угорсько-словацько-русинського «короля куруців» І. Тьокьолі, окремі проблеми козацького походу до Молдавії і Північного Причорномор'я взимку 1683/84 рр. тощо.

Під час написання книги були критично використані положення монографій іноземних та вітчизняних авторів з ранньомодерної історії Європи та країн, що входили до *Respublica Christiana* [1] та *Pax Orient* [2]; християнсько-мусульманського конфлікту взагалі та австрійсько-французького, ватикансько-османського, польсько-російського, польсько-турецького протистоянь зокрема — американців Т. Баркера, Б. О'Браєна та А.-С. Каміньского, англійців Й. Стоя і С. Хава [3]; швейцарського історика О. Форст де Батаглії [4]; французів Е. Міхауда та Ф. Блюша [5].

Зокрема, в опублікованій в Оксфорді книзі «Яничари» її автор Д. Ніколле стверджував, що «довга і ламана берегова лінія Османської держави потребувала постійного захисту від посягань з боку португальського, голландського, французького і британського флотів» [6], забуваючи при цьому, що на переломі XVI—XVII ст. Османська імперія потребувала найбільшого захисту також і від українського козацького флоту. При цьому історик з Великої Британії зазначав, що найбільше

1 *Шульгин О.* Нариси з нової історії Європи. — Прага, 1925; История Европы. — М., 1994. — Т. 4: Европа Нового времени (XVII—XVIII века); Історія Центрально-Східної Європи. — Львів, 1996; *Джеджора О.* Історія європейської цивілізації. — Львів, 1999; *Ададуров В.* Історія Франції. Королівська держава та створення нації (від початків до кінця XVIII ст.). — Львів, 2002; *Вандич П.* Ціна свободи. Історія Центрально-Східної Європи від Середньовіччя до сьогодення. — К., 2004; *Oman Ch.* A histori of the art of war in the sixteenth century. — London, 1989; Norman Davies. Europe. — Oxford, 1996 (укр. перекл.: *Дейвіс Н.* Європа. Історія. — К., 2006).

2 История Османского государства, общества и цивилизации / Под ред. Э. Исханоглу. — М., 2006. — Т. 1; *Возгрин В. Е.* Исторические судьбы крымских татар. — М., 1992; *Колодзейчик Д.* Крымское ханство как фактор стабилизации на геополитической карте Восточной Европы // Украина и соседние государства в XVII веке. — СПб., 2004. — С. 85.

3 *Stoye J.* The siege of Vienna. — London, 1964; *Bickford O'Brien C.* Moscovy and the Ukraine from the Pereyaslavl Agreement to the Truce of Andrusove 1654—1667. — Berkeley and Los Angeles, 1963; *Barker T. M.* Double Eagl and Crescent. Vienna's second Turkish siege and its historical setting. — Albany, New York, 1967; *Kamiński A.-S.* Republik vs Autoczacy. Poland-Lithuania and Russia 1686—1697. — Cambridge, 1993; *Shaw St.* History of the Ottoman Empire and Modern Turkey. — T. 1. — Cambridge, London, New York, Melbourn, 1976.

4 *Forst de Battaglia O.* Jan Sobieski kónig von Polen. — Zürich, 1946.

5 *Michaud E.* Innocent, Jean Sobieski et les Turcs, la levee du siege de Vienne. Louis XIV et Innocent XI. — T. 1—4. — Paris, 1883—1884; *Блюш Ф.* Людовик XIV. — М., 1998.

6 *Nikolle D.* The Janissaries. — Oxford, 1995. — S. 12 (рос. перекл.: *Николле Д.* Янычары. — М., 2004).

християнських хлопчиків для поповнення лав яничарського корпусу[1] забиралося саме з України. Велику історіографію має також проблематика османського панування на Балканах та в Угорщині[2].

Аналіз історичної літератури, що торкається досліджуваної тематики, хоча й засвідчує широкоаспектність доробку української історіографії, однак визначає його фрагментарність та недостатню розробленість питання про визначення місця й ролі козацької України у європейсько-османському конфлікті 1500–1700 рр. і як наслідок – потребу в комплексному вивченні цієї важливої проблеми. Натомість зарубіжна історична наука вже дала відповіді на багато запитань щодо розкриття військового та політичного протистояння між християнськими європейськими державами й Османською імперією протягом XV–XVIII ст.

Книга підготовлена на досить широкій джерельній базі, яка охоплює оригінальні архівні матеріали з України, Польщі та Росії, а також великий масив опублікованих джерел. Найбільша кількість опублікованих документів, що стосуються проблематики, містяться у серійних збірниках, підготовлених українськими, російськими, турецькими, австрійськими, ватиканськими, румунськими, угорськими, болгарськими та польськими археографами протягом другої половини XIX–XX ст.[3] Хоча вміщені у цих виданнях матеріали різняться за типологічними й видовими ознаками, вони, однак, допомагають розкрити картину міжнародного життя східноєвропейського регіону, а також дають змогу зрозуміти напрями зовнішньої політики Українського гетьманату та специфіку його відносин зі Стамбулом, Бахчисараєм, Віднем, Москвою, Варшавою та Яссами.

1 Історіографія виникнення та еволюції яничарських формувань Османської імперії подається у розділі 1.

2 Див., напр.: *Томић J.* Десет година из историје српског народа и цркве под турцима (1683–1693). – Белград, 1902; *Достян И.* Борьба сербского народа против турецкого ига. XV–XVIII вв. – М., 1958; *Станојевић Г.* Србија у време бечкого рата. 1683–1699. – Белград, 1968; *Димитров С., Манчев К.* История на балканските народи. XV–XIX век. – София, 1971; *Фрейденберг М.* Дубровник и Османская империя. – М., 1984; Buda expugnata. Europa et Hungaria 1683–1718. – Budapest, 1987; *Железнякова А.* Босния под османской властью в XV–XVII вв. // Османская империя: государственная власть и социально-политическая структура: Сб. статей. – М., 1990 та ін. Основну бібліографію, яка висвітлює присутність Османів на Балканах, див. у книгах: *Khadouri M.* War end Peace in Islam. – Baltimore, 1955; *Jacov M.* Europa i Osmanie w okresie Lig Swiętych. Polska pomiędzy Wschodem a Zachodem. – Kraków, 2003.

3 Про них докладніше в авторській передмові до книги.

Велику кількість архівних джерел опрацьовано і видано М. і Д. Бантиш-Каменськими [1], Ю. Мициком [2], а також польськими дослідниками XIX століття А. Грабовським [3], Й. Німцевичем [4], Е. Отвіновським [5], А. Хелселем [6] та ін. Були використані зарубіжні збірники документів і матеріалів XIX—XX ст., що допомогли висвітлити деякі аспекти європейсько-османського протистояння в другій половині XVII ст. [7] Деякі документи політичного і військового спрямування надруковані у додатках до праць вітчизняних та іноземних дослідників М. Андрусяка [8], Я. Волінського [9], Я. Віммера [10], В. Маєвського [11], В. Станіславського [12]. Частина матеріалів публікувалась на сторінках археографічних, джерелознавчих та історичних періодичних видань в Україні, Польщі, Австрії, Росії та Туреччині.

1 *Бантыш-Каменский Д.* Источники малороссийской истории. — М., 1858. — Ч. 1; М., 1859. — Ч. 2; *Он же*. Обзор внешних сношений России (по 1800 год). — М., 1894. — Ч. 1; М., 1897. — Ч. 3; *Он же*. Переписка между Россией и Польшей по 1700 год. — М., 1862. — Ч. 1—3; Реестр делам Крымского двора от 1474 по 1779 год, учиненный Бантыш-Каменским Н. Н. в 1808 г. — Симферополь, 1893.

2 *Мицик Ю.* Дипломатичне листування Османської імперії як джерело до історії Визвольної війни українського народу середини XVII ст. // Международные отношения и государственные структуры в Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европе в IV—XVIII вв. — Запорожье, 1993. — С. 42—47; *Він же*. З документації гетьмана Петра Дорошенка // На пошану 80-річчя професора Теодора Мацьківа: Наук. зб. — К., 1999. — С. 70—102; *Він же*. З документів українських гетьманів та полковників доби Руїни (за матеріалами польських архівосховищ) // Сіверянський літопис. — 1999. — № 3. — С. 20—21.

3 *Grabowski A.* Ojczysty spominki w pismach do dziejów dawnej Polski. — T. II. — Kraków, 1845; *Grabowski A.* Starozytności historyczne Polskie. — T. II. — Kraków, 1840.

4 *Niemcewicz J.* Zbior pamiętnikow historycznych o dawnei Polscze. — T. 5. — Puława, 1830.

5 *Otwinowski E.* Dzieje Polski pod panowaniem Augusta II od roku 1696—1728. — Kraków, 1849.

6 Listy Jana Sobieskiego do żony Maryi Kazimiery wras z listami tej królewskiej rodzini i innych znakomitych osob.../ Uporz. A. Z. Helsel. — Kraków, 1860.

7 *Theiner A.* Monuments historigues de Russie. — Rzym, 1859; Traktaty między mocarstwami europeyskiemi od roku 1648. — T. 1. — Warszawa, 1773; Traktaty polsko-austriackie z drugie połowy XVII wieku / Oprac. Zb. Wójcik. — Warszawa, 1985; Turkische, tatarische und persische Urkunden im Schwedischen Raichsarchiv / Vers. von K. V. Zettersteen. — Uppsala, 1945; Ugody polsko-ukraińskie w XVII wieku. — Kraków, 2002.

8 *Андрусяк М.* Додаток / До історії правобічних козаків у 1688—1689 рр. // ЗНТШ. — Львів, 1930. — Т. 100. — С. 232—274.

9 *Woliński J.* Materiały do dziejów wojny polsko-tureckiej 1672—1676 // SMHW. — T. X—XVI. — Warszawa, 1964. — 1970; *Woliński J.* Wojna polsko-turecka w swietle relacji rezydentów austriackich w Turcji // SMHW. — T. VII. — Cz. 2. — C. 214—241.

10 *Wimmer J.* Materiały do zaganienia, organizacji i leczebnosci armii koronney w ll. 1690—1696 // SMHW. — T. IX. — Cz. I. — Warszawa, 1963. — C. 215—234.

11 *Majewski W.* Podhajce, letnia i jesienna Kampania 1667 r. // SMHW. — T. VI. — Cz. I. — Warszawa, 1960. — S. 47—93.

12 *Станіславський В.* Поїздка «товмача» гетьмана Андрія Могили до Білгородчини та Криму (1688) // Український історичний збірник. — К., 2000. — С. 305—310.

Також використано велику кількість опублікованих джерел літописного, епістолярного та мемуарного характеру. Окрім творів Романа Ракушки-Романовського, Самійла Величка, Григорія Граб'янки та Івана Янушкевича [1], опрацьовано історичну поему українського священика Йосифа Шумлянського [2] та щоденникові записи лівобережного козака Михайла Мовчана [3] — безпосередніх учасників одного з найбільших воєнних зіткнень, що відбулося між Європою та Османами в другій половині XVII ст., — Віденської битви. Залучалися й свідчення інших очевидців тогочасних подій. З польського боку це — листування Яна III Собеського зі своєю дружиною Марією Казимирою (Марисенькою) [4], яка здійснювала нагляд за «козацьким набором», а також щоденники королевича Якуба Собеського і руського шляхтича Миколая Дяковського [5]. З боку турків — хроніки Сілігдара Мегмед-аги та Мегмед-Гірея, спогади Гасана Езірі, «книга подорожі» Евлія Челебі [6]. Цінні відомості містяться в мемуарах тогочасних політичних і військових діячів Речі Посполитої Станіслава Яблоновського, Самуеля Процького, Станіслава Друшкевича, Яна Пасека, Казимира Сарнецького, Веспасіана Коховського, а також французів Філіпа Дюпонта, Франсуа-Поля Далєрака, італійця Марко д'Авіано, шотландця Патріка Гордона, молдаванина Йони Некульчі [7] та ін. Заслуговує на увагу опублікована в Польщі бібліографія «летючих листків» з багатьох

1 Літопис Самовидця. — К., 1991; Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки. — К., 1992; *Величко С.* Літопис. — К., 1992. — Т. 1—2; Чернігівський Літопис (підг. Ю. Мицик) // Сіверянський літопис. — 1996. — № 4 (10).

2 *Франко І.* Вірша єпископа Й. Шумлянського про події 1683—1686 рр. // ЗНТШ. — Львів, 1901. — Т. 39; *Возняк М.* Матеріали до історії: пісні і вірші: Тексти і замітки. — Львів, 1913.

3 *Антонович В.* Прилуцкий есаул Михайло Мовчан и его записная книга // Киевская старина. — 1885. — Кн. 1.

4 Jan Sobieski: listy do Marysieńki / Oprac. L. Kukulski. — T. 1—2. — Warszawa, 1973; Maria Kazimiera d'Arguien la Grande. Listy do Jana Sobieskiego. — Warszawa, 1966.

5 *Sobieski J.* Diariusz wyprawy wiedenskiej w 1683 roku / Wyd. T. Wierzbowski. — Warszawa, 1883; *Dyakowski Mikolnj.* Dyaryusz wiedenskiej okazyi roku 1683. — Kraków, 1861.

6 Kara Mustafa pod Wiedniem. Źródła muzulmańskie do dziejów wyprawy wiedeńskiej 1683 roku / Oprac. Z. Abrahamowicz. — Kraków, 1973; *Эвлия Челеби.* Книга путешествия. — М., 1961. — Вып. 1: Земли Украины и Молдавии.

7 Pamiętnie wprowadzenie wojska z cieśni Bukowienskiey... J. W pana St. Jablonowskiego. — Zamośc, 1745; *Dupont Ph.* Memoires pour servir d l'histoire de la vie et des actione de Jean Sobieski / Wyd. J. Janicki. — Warszawa, 1885; Pamiętniki Jana Chryzostoma z Goslawic Paska. — Lwów, 1923; Pamiętniki St. Zygmunta Druszkiewica stolnika Puławskiego // Dziennik Literacki. — Lwów, 1856. — № 70—73; Historia panowania Jana Kazimierza z klimakterów Wespazyana Kochowskiego / Wyd. z rękopismu przez E. Raczynskiego. — T. 1—3. — Poznań, 1859; Memories du chevalier de Beaujeu // Pamiętniki do czasów Jana III. — T. I. — Kraków, 1883; Дневник генерала Патрика Гордона, веденный им во время его шведской и польской службы от 1655 до 1661 г. — М., 1892. — Ч. II (1661—1684 гг.); *Новосівський І.* Деякі українські проблеми в світлі молдавської хроніки Йона Некульчі // Збірник на пошану проф. д-ра Олександра Оглоблина. — Нью-Йорк, 1977. — С. 341—364.

країн Європи, що містить цінну інформацію про тогочасну міжнародно-політичну та воєнну ситуацію [1].

Отже, вагомий доробок істориків різних поколінь, наявний масив архівних документів і матеріалів з українських та зарубіжних архівосховищ, разом із опублікованими і рукописними джерелами, дає достатні можливості для дослідження питання визначення місця й ролі України-Русі у християнсько-мусульманському воєнно-політичному, дипломатичному та ідеологічному протистоянні впродовж XVI—XVII століть.

1 *Zawadzki K.* Gazety ulotne polskie i polski dotyczące XVI—XVIII wieku. — T. 1. — Wrocław, 1977; T. 2. — Wrocław, 1984; T. 3. — Wrocław, 1990.

1 *розділ*

ВІЙНА «ХРЕСТА» ТА «ПІВМІСЯЦЯ»

«Світло йде зі Сходу» («*Ex Oriente Lux*») – у цьому вислові концентрувався той величезний вплив османської наддержави на суспільно-політичний, економічний та культурний розвиток багатьох країн Європи, який розпочався вже з кінця XIV ст. Після перемог яничарів над європейськими військами під час їхніх останніх «хрестових» походів 1396 р. поблизу Нікополя та 1444 р. неподалік Варни в Болгарії, а також відвоювання Мегмедом II Завойовником 1453 р. у Візантії найбільшої святині східного християнства Константинополя, невелике малоазійське князівство нащадків

Османа[1] стало поступово перетворюватися на одну з могутніх імперій світу. Її владною елітою рухала ідея «Газавату», тобто «Священної війни з невірними» (спочатку іновірцями з сусідніх Візантії та Греції, а потім усіма європейцями, хто не був мусульманином), та поширення Царства Ісламу (*«Дарюль-Ісламу»*)[2] на ті країни, які географічно межували або були близькими до Османської імперії.

Спочатку в уявленні тюрків-огузів християнські держави були тільки «світом війни», у якому «невірні» могли лише своєю покірністю, тобто через прийняття Ісламу й сплату данини, «купити» мир із мусульманами. Захоплення тюрками колишніх територій Візантійської імперії на Балканах спричинило виникнення тут особливої буферної зони між Османською імперією та центральноєвропейськими країнами, яка складалася із залежних від султана державних утворень.

Ще Баязид І Блискавичний домігся від каїрського каліфа титулу «Султан Риму» (*«Sultan-i-Rum»*), який мав означати його верховенство над Візантією. «Великий володар усієї Румелії (тобто Римської землі. — *Т. Ч.*) та Сходу» — титулував себе вже Мегмед II Завойовник. Незважаючи на християнськість Візантійської імперії, один із найвідоміших турецьких султанів свідомо перебрав на себе повноваження її правителів, які були прямими нащадками римських імператорів. Задля цього османський володар навіть пройшов традиційний обряд церковної висвяти за участю православного константинопольського патріарха Геннадія.

1 Після вторгнення у 1230-х рр. монголів до Середньої Азії частина турецького (тюркського) племені на чолі з Ертугрулою подалася до Малої Азії й вступила на службу до одноплемінних сельджуцьких султанів. У 1258 р. народився син Ертугрули, якому дали ім'я Осман, а в 1289 р. надали титул князя (еміра, хана). Перед тим Сельджуцький султанат став залежним від монголів, що, в свою чергу, сприяло розвиткові самостійності князівства на чолі з Османом. Влада родоначальника відомої династії спочатку поширювалася лише на невелику територію Епікретської Фрігії. Під час правління Османа у 1299—1326 рр. та його наступників Орхана (1326—1359), Мурада І (1359—1389) та Баязида І Блискавичного (1389—1402) шляхом війн та міжнародних угод було підкорено усі сусідні тюркські династії, а також більшу частину Візантії, Греції та інших християнських країн. Унаслідок цього впродовж XIV ст. виникла могутня Османська імперія, яка охоплювала величезну територію від Євфрату до Дунаю й претендувала на «світове» панування. «*Султанові, синові Султана Газі, Газі, синові Газі, володареві обріїв, героєві світу*» — проголошував давній напис на честь Орхана, який зберігся до нашого часу в мечеті міста Бурса (*Кримський А.* Історія Туреччини. — К.; Львів, 1996).

2 Звертаємо увагу читачів, що тут і далі османські терміни, означення і поняття узгоджуються за книгами сучасних турецьких вчених: *Інальджик Г.* Османська імперія. Класична доба 1300—1600 (К., 1998) у перекладі О. Галенка та История Османского государства, общества и цивилизации / Под ред. Э. Исханоглу (М., 2006) у перекладі В. Феонової.

Згідно з висновками турецьких істориків, Мегмед II Завойовник вважав себе єдиним легітимним спадкоємцем Священної Римської імперії, який воював від імені усіх мусульман світу [1]. Султан неодноразово говорив про те, що у своїй особі він об'єднав ісламську, турецьку і римську традиції «вселенської влади». Як засвідчував видатний український тюрколог Агатангел Кримський, лише смерть у 1481 р. Мегмеда II Завойовника не дозволила йому завоювати столицю західного християнства Рим [2].

До речі, навіть грецькі літописці (Крітобул) та поети (Георгій Аміруца) ще за життя йменували цього войовничого турецького султана гучним титулом «Василевс», вбачаючи в ньому законного спадкоємця римських імператорів. У листах та зверненнях до західних країн османська канцелярія вживала щодо своїх правителів імператорський титул «*Caezar*», тобто Цісар (Кайзер, Цезар), або ж Цар.

У першій половині XVI ст. ідею про оволодіння західною короною «усіх християн», якою на той час володів Карл V Габсбург, підхопив Сулейман І Пишний. Він відмовився визнавати за імператором могутньої європейської «Священної Римської імперії німецької нації» його титул, а також почав іменуватися імператором (падишахом) Ісламу. Окрім того, цей турецький монарх оголосив себе «Шахом Багдаду в Іраку, Цісарем римським, Султаном Єгипту» (*«Szeh-i Baghdad-y Irak, Kajser-i Rum, Syltan Masyra»*) [3]. Про оволодіння короною усіх християн Європи мріяли й інші Османи. «Світ весь посісти твій забаг завзятий...» [4], — писав з цього приводу вже наприкінці XVII ст. у вірші «Забава Бусурмана» український поет, православний шляхтич з Волині Данило Братковський.

Після опанування азіатськими та європейськими територіями Візантійської імперії турецькі султани спрямували свої погляди на Балкани. Починаючи від 1389 р. турки поступово завойовували християнсько-православну Сербію, яка з середини XV ст. була остаточно інкорпорована до Османської імперії. Наприкінці XIV ст. Османи також завоювали два Болгарські царства і деспотат Добруджа [5]. Через півстоліття турецькими

1 *Іналджик Г.* Османська імперія. Класична доба 1300—1600. — К., 1998. — С. 66.

2 *Кримський А.* Історія Туреччини. — К.; Львів, 1996. — С. 119.

3 *Abrahamowicz Z.* Tło polityczne i ekonomiczne wyprawy wiedenskiej Kara Mystafy // Kwartalnik Historyczny. — Rocz. LXXXX. — № 1. — Warszawa, 1983. — S. 34.

4 *Bratkowski Daniel.* Swiat po czesci przeyrzany. — Kraków, 1697; *Братковський Д.* Світ по частинах розглянутий / Упоряд. та перекл. В. Шевчука. — Луцьк, 2004. — С. 199.

5 *Димитров С., Манчев К.* История на балканските народи XV—XIX вв. — София, 1971. — С. 18—19.

васалами стали правителі балканської Боснії. У підкорених країнах султани іноді надавали автономію місцевим володарям, які мали сплачувати щорічний гарадж [1] та поставляти допоміжні військові підрозділи для походів османської армії [2].

З 1526 р. почала надсилати регулярні виплати до Стамбула Дубровницька республіка. Разом з тим вона, як і ряд державних утворень Греції, користувалася більшою самостійністю у внутрішній та зовнішній політиці. Адже турецька влада була зацікавлена в ширшій автономії грецьких територій — області Судіотів в Епірі, округу Мані на Пелепоннесі, островах Тосос та Істра — що було спричинене провідною роллю греків у тогочасній міжнародній торгівлі цього регіону [3]. Певні автономні права мали також правителі Албанії, населення якої під впливом турків визнало Іслам. Лише наприкінці XVI ст. Османській імперії вдалося підкорити собі Чорногорію, яка, однак, ще кілька десятиліть опиралася сплаті данини. Поступово, протягом майже трьохсот років, балканські держави були перетворені на провінції Високої Порти, які безпосередньо підпорядковувались султанському наміснику. Вони стали називатися еялетами [4], а турецький урядовець, який управляв ними, — бейлербеєм [5]. Невдовзі такої ж долі зазнали й інші європейські завоювання Османів.

1 Гарадж (харадж, гарач) — 1) щось, отримане з урожаю в конкретному місці виробництва чи від результатів праці рабів або дітей, які виступали у якості робітників; 2) податок, що надходив із земель *(аразі-і гараджіє)*, завойованих Османською імперією й залишених у користування місцевому населенню. Гарадж, який надходив від окремих осіб, називався *джиз'ею*. Своєю чергою, податок із завойованих земель поділявся на *гарадж-і мукассем*, який визначався родючістю землі, та *гарадж-і мувазаф*, що залежав від величини земельної площі.

2 *Іналджик Г.* Османська імперія. — С. 116.

3 Історія Центрально-Східної Європи. — Львів, 1996. — С. 197.

4 Еялет (з тур. «влада», «верховенство») — назва найбільших османських провінцій, які до XVI ст. називалися бейлербейліками. Від XIV ст. існували Румелійський, Анатолійський та Румський бейлербейліки, у 1512 р. до них приєднався Караман. У добу Селіма I були утворені еялети Діярбакир, Халеб (Алеппо), Дамаск, а за правління Сулеймана I до них приєдналося ще 14 еялетів — Дулькадир, Джезаір-і Бахр-і Сефід (о-ви Егейського моря), Джезаір-і Гарб (Алжир), Ерзурум, Мосул, Багдад, Йемен, Буда, Басра, Ван, Темешвар, Лахса, Сірійський Тріполі, Хабеш. Селім II утворив такі еялети, як Кафа, Кіпр, Туніс та Лівійський Тріполі. За Мурада III було вже 25 еялетів. З XIX ст. отримали назву *«вілает»*. Перед турецько-російською війною 1877—1878 рр. Османська імперія поділялася на 29 вілаєтів, 18 з яких були в Азії, 10 — в Європі, 1 — в Африці. Сьогодні — адміністративні одиниці Турецької республіки.

5 Бейлербей (з тур. «старший над старшими») — вищий управитель еялету (бейлербейліку), найвищий ранг провінційного уряду Османської імперії. В турецьких джерелах згадується ще як «емір емірів» *(мірімірак* та *емірюлюмер)*. (Див.: *Kołodziejczyk D.* Podole pod panowaniem tureckim. Ejalet Kamieniecki. 1672—1699. — Warszawa, 1994).

Треба зазначити, що процес поширення османської зверхності над балканськими християнськими правителями не був простим і відбувався не лише у воєнному протистоянні з місцевими володарями, а й у гострому політичному та військовому суперництві Османів з Австрійською імперією та Угорським королівством. Адже й болгарський цар Іван Страцимир з 1369 р., боснійський король Стефан Дабіше з 1394 р., сербські деспоти Лазарі та династія Бранковичів наприкінці XIV – на початку XV ст., незважаючи на підлеглість султанові, інколи визнавали себе ще й васалами королів Угорщини[1]. Згодом між Османською імперією та Угорським королівством розгорнулася боротьба за підпорядкування Трансільванського (Семигородського), Волоського та Молдавського князівств. З часом у суперечку за ці придунайські князівства між турками, угорцями та австрійцями вступають польські королі.

У 1456 р. господар Молдавського князівства Арон став васалом польського короля Казимира, проте водночас він сплачував данину турецькому султану. Через двадцять років молдавани припинили посилати гроші до Стамбула, а новий господар Стефан III оголосив себе підданим угорського короля Матяша та визнав сюзеренітет Польщі. Такі дії молдавського правителя були спричинені нічим іншим, як загрозою окупації князівства османськими військами [2]. Та коли у 1484 р. султан Баязид II Святий захопив стратегічно важливу територію між Дністром і Прутом понад Чорним морем разом із фортецями Килія [3]

1 *Шушарин В.* Особенности международной обстановки на Балканах во второй половине XIV – первой половине XV в. // Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XV–XVI вв. – М., 1984. – С. 45.

2 *Греков И.* Османская империя и страны Центральной и Восточной Европы в 50–70-е годы XV в. // Там же. – С. 76.

3 Килія (генуез. «Лікостомо», рум. «*Chiliei*», «*Chilia Veche*») – місто, порт, торговельний центр, фортеця. Розташоване за 40 км від Чорного моря. Перші згадки про це генуезьке поселення датуються XI ст. З кінця XIV ст. і до захоплення Османами в 1484 р. належало до Молдавського князівства. За переказами, після завоювання фортеці султаном Баязидом II той залишив на стінах Килії промовистий напис: «Ми перемогли». Згідно зі свідченнями турецького літописця Е. Челебі, у 60-х рр. XVII ст. фортеця в Килії складалася зі 170 різних укріплень, серед яких вирізнялися 7 башт. Була важливим центром чорноморської транзитної торгівлі між Османською імперією та європейськими країнами. Разом з Білгородом та Ізмаїлом місто Килія було невід'ємною частиною турецької економіки. (*Эвлия Челеби.* Книга путешествия. – М., 1961. – Вып. 1: Земли Молдавии и Украины; *Кушца А.* Килия. – Одесса, 1962; *Іналджик Г.* Османська імперія. Класична доба 1300–1600. – К., 1998; *Slapac M.* Arhitectura de aparare din Moldova medievala. – Chisinau, 2004).

і Білгород (Ак-Керман) [1], доля Молдавського князівства фактично була вирішена на користь довголітнього підпорядкування Високій Порті [2]. Невдовзі Османська імперія уклала договір з Угорським королівством про визнання султанської зверхності над усіма дунайськими князівствами. Частина молдавських бояр схилилася на бік Порти і визнала зверхність турків. Відповіддю господаря Молдавії стало укладення в 1499 р. антитурецького союзу з Короною Польською та Великим князівством Литовським, а також Угорщиною, яка відмовилася від своїх попередніх зобов'язань перед Портою [3].

З початку XVI ст. султани вже починають затверджувати господарів Молдавського князівства, які обиралися місцевими боярами. Господарі були зобов'язані посилати до Стамбула своїх синів чи рідних як заручників. У другій половині того ж століття право затвердження чергового молдавського правителя перетворюється на систему їх прямого призначення султаном без ради з місцевою елітою [4]. Щоби посісти господарський престол, претендентові необхідно було сплатити велику суму грошей до скарбниці султана. Окрім щорічного гараджу, Молдавія (так само, як і сусідня Волощина) мала відправляти до Туреччини ще й додаткову грошову данину. Однією з найбільших повинностей молдавських і волоських господарів були офіційні

1 Білгород (татар. «Ак-Керман», Акерман «Біла Фортеця»; Богаз-Конман; молд. Четата Албе) — місто, порт, торговельний і військовий центр, фортеця. Розташоване в гирлі Дністра на березі Чорного моря за 100 км від Одеси. Було засноване слов'янами у VII—IX ст. на місці грецької колонії Тіра (існувала з VI ст. до н. е.). Цитадель фортеці є класичним зразком візантійської школи військово-інженерного будівництва. У XII—XV ст. належало генуезцям і називалося Монкастро (Маврокастро). На початку XV ст. увійшло до складу Молдавського князівства. У 1484 р. захоплене Османами й стало центром окремого санджаку в складі Очаківського (Силістрійського) еялету. Фортеця укріплювалася у 1576 р. та 1657 р. Як зазначав Е. Челебі, «окружність цієї фортеці складає три тисячі шістдесят кроків... по внутрішньому ряду стін., має три ряди стін зовнішніх». Разом із Килією Білгород став справжніми «воротами» для південно-північної торгівлі Османської імперії, пропускаючи через себе сотні найменувань товарів, так само як і більш відома Кафа. (*Эвлия Челеби*. Книга путешествия. — М., 1961; *Ключник А.* Белгород-Днестровский. — Одесса, 1960; *Криволап І.* Білгород-Дністровська фортеця // Укр. іст. журн. — 1968. — № 1; *Інаджик Г.* Вказ. праця; *Шлапак М.* Белгород-Днестровская крепость. — Кишинев, 2001).

2 *Руссев Е.* Борьба молдавского народа против Оттоманского ига. — Кишинев, 1968. — С. 24; *Леп'явко С.* Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561—1591). — Чернігів, 1999. — С. 57.

3 *Гонца Г.* Изменение тактики внешнеполитического курса Молдавского государства в последних десятилетиях XV — начале XVI в. // Социально-экономическая и политическая история Юго-Восточной Европы (до середины XIX в.). — Кишинев, 1980. — С. 104.

4 *Семенова Л.* Взаимоотношения Дунайских княжеств с Османской империей в XVI в. // Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XV—XVI вв. — С. 193.

й неофіційні подарунки, які підносилися султану й багатьом турецьким урядовцям. Разом з тим Висока Порта допускала певну самостійність князівства в його зовнішній політиці [1]. З 1538 р. до складу Османської імперії ввійшло молдавське місто Тягиня, де було збудовано потужну турецьку фортецю під назвою Бендери [2].

У 1520-х рр. турецький султан Сулейман І Пишний [3] готував похід проти Великого князівства Литовського, метою якого

1 *Семенова Л.* Взаимоотношения Дунайских княжеств с Османской империей в XVI в. // Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XV–XVI вв. – С. 194.

2 Була зведена Османами після 1484 р. за проектом інженера Сінан-аги ібн Абдульменана на околицях старовинного молдавського міста Тягині (одна з молд. назв у XV ст.: «Тєгєнєкечю»; пізніше рум. – *«Tighina»*) на березі Дністра. Назва «Бендери» була запозичена турками з перської мови і перекладалася як «Порт». Турецький літописець Е. Челебі у 60-х рр. XVII ст. засвідчував, що «ця фортеця є прекрасною міцною, збудованою з каміння будівлею чотирикутної форми». Саме у написі на цитаделі Бендерської фортеці султан Сулейман І Пишний виразно висловив свої плани щодо «світового» панування: *«Я, раб Божий та султан цього світу. Милістю Божою я – поводир громади Могаммеда. Божа потуга та чудеса Могаммеда – мої супутники. Я – Сулейман, в ім'я якого промовляється гутба* (проповідь після молитви. – *Т. Ч.*) *у Мецці й Медіні. Я – шах у Багдаді, цісар у Візантії й султан у Єгипті, який посилає свої флоти у моря Європи, Магрібу та Індії. Я – султан, який узяв корону й трон Угорщини й віддав їх відданому рабу. Воєвода Петру підняв свою голову, щоб повстати, але копита мого коня втоптали його у землю, і я завоював країну Молдавію».* Місто Тягиня з турецькою фортецею було неодноразово атаковане підрозділами українського козацтва. Зокрема, лише наприкінці XVI ст. українці штурмували його в 1573, 1575, 1587, 1589 та 1593 рр., а в 1583 р. захопили та зруйнували саму Бендерську твердиню (*Челеби Э.* Книга путешествия. – М., 1961; *Аствацатуров Г.* Бендерская крепость. – Бендеры, 1997).

3 Дружину султана Османської імперії Сулеймана І Пишного «Кануні» (1520–1566) звали Хуррем-султан, султанша Хуррем (з тур. – «радісна султанша»). Роксолана – саме таке ім'я їй дали у Західній Європі. Очевидно, що ім'я «Роксолана», а так у середньовічну добу на латинській мові називали всіх українських жінок, належало Насті Лісовській. Майбутня султанша народилася близько 1505 р. в містечку Рогатині (суч. Івано-Франківська обл.) в сім'ї православного місцевого священика. Потрапила до татарського полону десь у 1518–1519 рр. і невдовзі була продана до султанського гарему. З 1520 р. – наложниця, а потім друга дружина (можливо, з початку 1530-х рр.) Сулеймана І Пишного. Від їхнього шлюбу народилися донька і 5 синів. Роксолана активно втручалася у політику свого чоловіка, зокрема вплинула на зміщення з посади великого візиря Ібрагіма у 1536 р. та організувала вбивство султанського сина від першої дружини Мустафи в 1553 р. Була ініціатором і меценатом спорудження у Стамбулі та його околицях кількох визначних архітектурних будівель. На сьогодні збереглися декілька листів Роксолани до свого чоловіка. Вона померла 1558 р. (за іншими даними – 1561 р.) й була похована на цвинтарі перед головною мечеттю «Сулейманія» в столиці Османської імперії (*Лорд Кинрос.* Расцвет и упадок Османской империи. – М., 1999; *Галенко О.* Витівки українського орієнталізму // Критика. – 1999. – Число 4).

мало бути завоювання українських земель [1], а також Києва [2]. Але з огляду на непевну ситуацію в Криму Стамбул вирішив спрямувати свої основні сили на підкорення Угорського королівства та Австрійської імперії. 29 серпня 1526 р. поблизу міста Мохач на правому березі Дунаю король Угорщини Лайош II на чолі 25-тисячної армії зазнав поразки від учетверо більших османських військ. У результаті цієї історичної перемоги туркам відкрилася дорога до угорської столиці Буди, яка була завойована вже через два тижні. Але невдовзі австрійський ерцгерцог Фердинанд І Габсбург на деякий час відвоював це місто для Відня [3].

На початку 1527 р. кількатисячна кримська орда разом із декількома тисячами турецьких яничар [4] дійшла до села Ольшаниці поблизу Рокитно (за іншими даними — річки Ольшаниці поблизу Канева), де зазнала поразки від руських військ Костянтина Острозького та Остафія Дашковича [5]. Через три роки, у 1529 р., Висока Порта знову організувала похід багатотисячної армії вглиб території Центральної Європи. Османська армія спочатку завоювала угорські фортеці Буду, Пресбург (Братиславу), Вінер-Нойштадт, а наприкінці вересня підійшла до головного міста імперії Габсбургів Відня. Австрійську столицю обороняв 18-тисячний гарнізон на чолі з графом Ніколасом Зальмом. Спочатку турки спалили передмістя й наприкінці вересня підірвали Каринтійські міські ворота, однак 14 жовтня 1529 р., з огляду на підхід до міста основних австрійських сил,

1 Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею. — СПб., 1848. — Т. II. — С. 173; *Черкас Б.* Україна в політичних відносинах Великого князівства Литовського з Кримським ханатом (1515—1540). — К., 2006. — С. 38.

2 Ідея завоювання Києва Османами відновлюється вже через півтора століття — у 60—70-х рр. XVII ст. (див.: *Абрахамович З.* Старая турецкая карта Украины с планом взрыва днепровских порогов и атаки турецкого флота на Киев // Восточные источники по истории народов Юго-Восточной и Центральной Европы. — М., 1969. — Т. 2).

3 *Петросян Ю.* Османская империя: могущество и гибель. Исторические очерки. — М., 1990. — С. 62.

4 Яничари — постійний піхотний корпус та найбільш боєздатний підрозділ війська Османської імперії. Став прообразом для заснування регулярних армій в Європі. Яничарський корпус заснований Мурадом І після завоювання Адріанополя (Едірне) близько 1362 р. Яничари набиралися з військовополонених, жили у родинах турецьких землеробів Анатолії та після засвоєння тюркcько-ісламських звичаїв і традицій розпочинали військову службу. До Яничарського корпусу встановлювалися два методи набору: 1) до нього направлявся кожний п'ятий полонений, захоплений під час війни; 2) набиралися хлопчики з християнських підданих султанату (т. зв. *девширме*). Докладніше про яничар у розділі 2.

5 Хроники Литовская и Жмойтская // Полное собрание руских летописей. — 1975. — Т. 32. — С. 107; *Черкас Б.* Ольшаницька битва 1527 року // Україна в Центрально-Східній Європі. — К., 2008. — Вип. 8. — С. 53—59.

змушені були відступити, попередньо спустошивши територію поблизу вкритого лісом гірського пасма (висотою від 400 до 452 м) під назвою Віденський Ліс [1]. Так закінчилася перша спроба Високої Порти оволодіти «центром» Європи.

Влітку 1532 р. турки знову вирішили захопити Відень, однак їхній наступ був призупинений поблизу фортеці Гюнс, а присутність сильного війська імператора Карла V Габсбурга поблизу австрійської столиці змусила турецьких воєначальників відступити на територію Угорщини. Цікаво, що того ж року яничарський підрозділ, який складався з 1500 мусульманських воїнів та мав на озброєнні 50 гармат, разом із кримською ордою протягом двох тижнів атакував українське місто Черкаси, але так і не зміг його захопити [2].

Упродовж наступних років Стамбул знову намагався захопити в австрійців та угорців ряд важливих фортець, що завершилося зайняттям Буди у 1541 р. та Естергома в 1543 р. Друга половина XVI ст. була насичена різними подіями, які засвідчували наростання військового та дипломатичного протистояння між Османами та Габсбургами. Несподівано для Високої Порти її володіння все частіше продовжують турбувати «польські» козаки. Саме тому під час прийому посла Речі Посполитої шляхтича П. Уханського в стамбульському палаці наприкінці лютого 1590 р. йому було висловлене велике незадоволення тим, що козаки напали перед тим на Білгород, Бендери та Гезлев. Великий візир Сінан-паша так «тиснув» на польського дипломата, що той раптово помер, а його місце зайняли С. Лащ та М. Чижевський. У листі, якого передали їм на ім'я короля, йшлося про відбудову за рахунок Речі Посполитої зруйнованих українцями османських міст; покарання винних та виселення (!) козацтва за межі України; повернення бранців і гармат, а також виплату щорічної контрибуції у розмірі 100 фунтів срібла, що дорівнювало 250 тис. талерів [3]. Того ж року, побоюючись Османів та дослухаючись до прохання короля, варшавський сейм ухвалив «заборонну» постанову щодо діяльності козацтва [4].

Під час чергової П'ятнадцятилітньої війни між Османською та Габсбурзькою імперіями у 1592–1606 рр. турки спочатку зуміли завоювати такі австрійсько-угорські фортеці, як Раба, Веспрем, Штульвайсенбург, але невдовзі вони були відбиті

1 *Цьольнер Е.* Історія Австрії. — Львів, 2001. — С. 184.

2 Kronika Marcina Bielskiego. — Sanok, 1856. — S. 1055; *Черкас Б.* Україна в політичних відносинах Великого князівства Литовського з Кримським ханатом. — С. 195–198.

3 Бібліотека Музею князів Чарторийських у Кракові, відділ рукописів (далі — БМЧ Краків). — Рукопис 1644, арк. 20.

4 Про це в наступному розділі.

імператорськими військами. На боці Османської імперії виступила значна частина населення Трансільванії, яке потерпало від централізаторської політики австрійців. У листопаді 1606 р. у селиці Житва Торок поблизу ріки Житва було підписано історичний мирний договір між Стамбулом та Віднем [1]. Тоді вперше за багато років Висока Порта нарешті визнала австрійського імператора як суверенного володаря. Османська імперія також звільнила цісаря від сплати щорічного податку, який замінили на одноразовий грошовий подарунок [2].

У центрі османсько-європейського конфлікту опинилася разом із Угорщиною і Трансільванія (інші назви цього князівства — Семиграддя, Ердей). Майже півстоліття, починаючи з останньої чверті XV ст., ця країна у статусі воєводства перебувала у складі Угорського королівства. У 1526 р. трансільванський воєвода Я. Заполья програв боротьбу за угорську корону і, закликавши на допомогу турецькі війська, проголосив себе князем Трансільванії. Таким чином, уже відтоді ці землі були поділені між Османами і Габсбургами, а виборні трансільванські князі стали васалами султана зі щорічною виплатою йому данини (вперше вона була виплачена у 1543 р.) і постачанням у разі потреби військових підрозділів. Як дослідив чеський історик Й. Блашкович, місцеві князі виплачували Порті щорічну данину у розмірі 10 тис. золотих дукатів [3].

1 У 1606 р. між австрійським цісарем і турецьким султаном, а також залежним від Порти трансільванським князем був укладений Житваторокський мир. Габсбурги виплачували Османам 200 тисяч форинтів, а Трансільванія визнавалася васалом Туреччини. Її васалітет полягав у сплаті туркам щорічної данини та наданні у разі потреби війська, а також в обов'язковому затвердженні султанами нових князів, що вибиралися на державних зборах князівства. Разом з тим угорські князі звільнялися від постачання до Стамбула податку продовольством. Обидві високі сторони зберегли свої військові завоювання — у турків залишалися трансільванські міста Каніжа і Ерлау, а австрійці задовольнилися Вайцом і Ноградським комітатом. На захопленій території Угорщини Османами було утворено черговий еялет із центром в Буді, що на Дунаї (История Венгрии. — М., 1971. — Т. 1; Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XV—XVI вв. — М., 1984).

2 *Цьольнер Е.* Історія Австрії. — С. 199.

3 Дукат — золота монета, яку з 1284 р. почала карбувати Венеція. Поширювалася у багатьох країнах Європи. Прирівнювався до флорина та називався «золотим» «ducato d'oro». Важив 3,5 г. З XV ст. виступав як мірило і срібних монет, а тому з XVI ст. став називатися ще й цехіном. Поступово назва «дукат» витіснила назву золотих монет «флорин». Вартість дуката була приблизно вдвічі більша за таляр. В Україні XVI—XVII ст. були поширені в основному голландські дукати, а також угорського і чеського карбування. Польські дукати називалися «злотими». Див. також: *Блашкович Й.* Два турецких документа к истории Трансильвании // Восточные источники по истории народов Юго-Восточной и Центральной Европы. — М., 1974. — Т. III. — С. 150.

Однак Австрійська імперія теж не залишала Трансільванію в спокої — на певний час вона змогла відновити свою зверхність над її князями. У січні 1595 р. трансільванський князь Сигізмунд Баторій уклав угоду з імператором Рудольфом (той водночас був і королем Угорщини), в якій зобов'язався брати участь у війні проти Туреччини та визнав підлеглість австро-угорському монархові. Цісар Рудольф І Габсбург погодився на те, щоб Баторій володів князівством у колишніх кордонах, але в разі смерті Сигізмунда та відсутності спадкоємця по чоловічій лінії Трансільванське князівство мало перейти під безпосередню владу угорського короля[1].

У результаті повстання проти австрійської влади на чолі зі шляхтичем Іштваном Бочкаї, трансільванські стани проголосили його у 1605 р. своїм князем і королем Угорщини (хоча від другого титулу він відмовився). Саме за допомогою турецьких військ І. Бочкаї здобув ряд важливих перемог над габсбурзькою армією. Визнаючи сюзеренітет Османської імперії, новопроголошений князь одержав від нього монарші інсигнії — меч і корону. У липні 1606 р. він підписав договір з австрійським імператором Рудольфом І Габсбургом про визнання своїх суверенних прав стосовно Трансільванії, до якої ввійшла і більша частина території сучасної Закарпатської України[2].

Події Тридцятилітньої війни 1618—1648 рр. в Європі змінили міжнародний статус Трансільванського князівства. У положеннях Вестфальського миру 1648 р. ця країна вперше за багато десятиліть була названа поряд з іншими «удільними» державами. Протягом 50—80-х рр. XVII ст. це князівство неодноразово виходило з-під протекторату Османської імперії, змінюючи його на сюзеренітет Габсбурзької династії. Перебуваючи між двома імперіями, Трансільванія тривалий час визначала свою зовнішню політику як альтернативну: або, спираючись на Відень, вийти з-під влади Османів, або ж визнати владу австрійців, щоб позбавитися впливу Порти [3]. Інколи в Трансільванії правили водночас два князі: одного підтримувала Австрія, другого — Туреччина.

1 *Шушарин В.* Королевство Венгрия и Трансильвания во время войны Османов с Габсбургами // Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XVII в. — М., 1998. — Ч. 1: Главные тенденции политических взаимоотношений. — С. 33.

2 *Блашкович Й.* Два турецких документа к истории Трансильвании. — С. 151; *Чухліб Т.* Міждержавні відносини у Європі на зламі середньовіччя і ранньомодерного часу // Україна в Центрально-Східній Європі. — К., 2002. — Вип. 2. — С. 158—171.

3 *Медведева К.* Внешнеполитическое положение Трансильванского княжества в 50—60-е гг. XVII в. // Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XVII в. — Ч. 1. — С. 188.

Починаючи з останньої чверті XV ст. у васальній залежності від турецьких султанів перебувало Кримське ханство на чолі з Гіреями [1]. Це зумовлювалося не лише мусульманським віросповіданням татар, а й спільністю зовнішньополітичних курсів Бахчисарая і Стамбула щодо Речі Посполитої, Московської держави та інших країн регіону. Неодноразово Кримське ханство виступало як посередник у міжнародних відносинах турецьких султанів. Окрім того, військова потуга татар була на вищому рівні, ніж в інших турецьких васалів. Водночас у зовнішній політиці Криму XVI–XVII ст. зберігаються дві тенденції: по-перше – виконання підданських умов щодо Туреччини, по-друге – намагання протиставити себе Османській імперії і стати на шлях більш самостійної політики.

Разом з тим Кримське ханство брало постійну участь у війнах турецької армії з Австрійською імперією, зокрема у поході до Відня в 1529 р. та інших військових кампаніях в Угорщині, на Балканах і, найбільше – на землях Великого князівства Литовського й Речі Посполитої, до складу яких у різні часи входили українські землі. Наприклад, у 1524 р. та 1527 р. майже 40-тисячна кримська орда вдиралася до Поділля й Галичини, а в 1532 р., як уже зазначалося, близько 20 тис. татар (разом із півтора тисячами турків) атакували Черкаси. У середині XVI ст. кримська орда знищила Брацлав на Східному Поділлі [2]. Друга половина XVI ст. – перша половина XVII ст. рясніла повідомленнями про набіги орд ханства на міста і села Київщини, Поділля, Волині й навіть віддаленішої Черніговo-Сіверщини. Кримським ханам (в окремі періоди – очаківським бейлербеям та перекопським ор-беям) підлягали також Буджацька (її інші назви – Білгородська, Мала Ногайська) та

1 У результаті розпаду Золотої Орди в першій половині XV ст. на основі монголо-татарського улусу, який розташовувався на Кримському півострові, утворюється окреме ханство. Його очолював Хаджи-Гірей, який став засновником відомого роду Гіреїв. У 1475 р. хан Менглі-Гірей був захоплений турками під час їхнього нападу на Кафу. Він змушений був підкоритися Мегмеду II Завойовнику за умови постійного перебування в Стамбулі своїх найближчих родичів, а також передачі Османській імперії прибережних територій від Балаклави до Керчі з центром у Кафі. Натомість Порта зобов'язалася призначати ханів у Крим лише з династії Гіреїв (хан перебував на становищі *«тікме»* – призначеного султаном), надати ханству внутрішньополітичну автономію і право зноситися з іноземними володарями. У своїх васальних зобов'язаннях перед Османами кримські хани протягом XVI–XVII ст. зберігали більшу незалежність у внутрішній та зовнішній політиці, ніж молдавські, волоські і трансільванські князі. Татарські підрозділи були однією з головних складових війська Османської імперії під час його походів до Європи (*Смирнов В.* Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII века. – СПб., 1887).

2 *Черкас Б.* Україна в політичних відносинах Великого князівства Литовського з Кримським ханатом (1515–1540). – К., 2006. – С. 39.

Ногайська орди [1], що розташовувалася у Північному Причорномор'ї.

* * *

На межі XVI–XVII ст. Австрія, Польща, Венеція та Ватикан стали ініціаторами відродження антиосманської міждержавної ліги, адже мали довголітні політичні та військові відносини, які базувалися на спільній ідеї оборони від експансії Османів. До війни християнських країн з турками залучилася також і Україна, яка у добу пізнього Середньовіччя репрезентувалася у Європі та Азії своєю військово-рицарською корпорацією – козацтвом. Яскравою сторінкою у протистоянні між Християнською та Ісламською цивілізаціями стала й боротьба за гегемонію у східноєвропейському регіоні Високої Порти та Московського царства. Якими ж були взаємини між країнами *Respublica Christiana*, що протистояли Османській імперії протягом багатьох століть?

Близько трьохсот світських і духовних князівств та півтори тисячі самостійних рицарських володінь існували на середину XVII ст. в межах т. зв. Священної Римської імперії німецької/австрійської нації (інші назви – Священна імперія, Австрійський дім, Австрійська імперія, Австрійське цісарство, Габсбурзька монархія, Імперія Габсбургів тощо), яка була мультиетнічним державним утворенням. Більшість із цих князівських і рицарських володінь тривалий час перебували в різному ступені васальної залежності від імператорського дому Габсбургів, і лише Вестфальський мир 1648 р. встановив територіальний суверенітет австрійських/німецьких князів із правами укладати союзи між собою та іноземними державами [2]. Єдиним обмеженням була заборона союзів, спрямованих проти імператора. По суті, Священна імперія була конфедерацією великої кількості середніх і дрібних земельних володінь, королівств, князівств, курфюрств, герцогств, ландграфств, володінь імперських рицарів-васалів та вільних міст, які були справжніми державами в складі Імперії [3]. Гасло «Австрія має володіти усім світом» (*«Austriae est imperare orbi universo»*), яке імператор Фрідріх III Габсбург (1437–1493 рр.) у вигляді абревіатури *AEIOU* додавав до свого підпису, було актуальним для володарів імперії і впродовж наступних століть. Володар імперії уособлював дві різні

1 *Грибовський В.* Ногайські орди у політичній системі Кримського ханства // Україна в Центрально-Східній Європі. – К., 2008. – Вип. 8. – С. 139–171. Див. також: *Бачинська О.* Колонізаційна політика Стамбула на Придунайських землях у XVIII ст. // Там само. – К., 2003. – Вип. 3. – С. 243–252.

2 *Дворнік Ф.* Слов'яни в європейській історії та цивілізації // Історія України. – 2002. – № 8. – С. 9.

3 *Шульгин О.* Нариси з нової історії Європи. – Прага, 1925. – С. 142.

владні функції: з одного боку, він був австрійським/німецьким королем, а з другого — потенційним володарем усього західного християнського світу [1]. На обґрунтування останньої тези (про вічність Римської імперії та влади її цісарів) і насадження її в суспільній свідомості була спрямована майже вся тогочасна західноєвропейська політична думка.

Надмогутньою Священна імперія стала за панування Карла V Габсбурга [2], коли об'єднала під своєю владою території Австрії, Німеччини, Іспанії, Нідерландів, Італії й стала наднаціональним державним утворенням. Від часу зречення у 1556 р. Карла V дім Габсбургів поділився на дві самостійні гілки — іспанську та австрійську. У різний час під владою австрійських імператорів перебували Чехія, Угорщина, Трансільванія, частина Хорватії. Незважаючи на всю її велич, усередині Священної імперії, як дослідив історик Борис Поршнєв, існував ряд серйозних суперечностей: державних — між імператором і князями; релігійних — між різними конфесіями; національних — між німцями/австрійцями, слов'янами, угорцями та ін.; соціальних — між суспільними верствами і групами тощо [3]. Однією із суперечностей, на думку науковців, було те, що політична еволюція Австрійської імперії відбувалася в напрямі все більшої територіалізації, тобто зростання повновладдя місцевих князів. Це, проте, зміцнювало владу імператора як космополітичного християнського «володаря всіх володарів» (*«Augustissimus»*) [4]. Саме за правління Карла V Габсбурга відновлюється традиція коронування володарів Австрії на імператорство Папою Римським, що й відбулося у 1530 р. Треба зазначити, що незважаючи на окремі періоди непорозуміння і навіть ворожнечі між

1 *Поршнев Б.* Тридцатилетняя война и вступление в нее Швеции и Московского государства. — М., 1976. — С. 59.

2 Карл V Габсбург нар. у сім'ї бургундського герцога Філіпа Красивого та іспанської принцеси Хуани Кастільської 24 лютого 1500 р. у м. Гент (Голландія). Внук австрійського імператора Максиміліана І Габсбурга. З 1516 р. — король Іспанії, володар Неаполя, Сицилії та Сардинії. 28 червня 1519 р. обраний австрійськими та німецькими курфюрстами цісарем Австрійської імперії. Карл V Габсбург планував поєднатися родинними зв'язками з династіями Вітельсбахів, Гогенцолернів, Веттінів й таким чином утворити європейську *Monarchia universalis*. За його правління розпочалося релігійне протистояння між католиками і протестантами. Проводив війни з Францією (1521—1526, 1526—1529, 1536—1538, 1542—1544) і Туреччиною (1526, 1529, 1532, 1547). На початку травня 1556 р. відмовився від імператорства на користь свого брата Фердинанда І (1556—1564) (*Колер Альфред.* Карл V (1519—1556) // Кайзеры. Священная Римская империя, Австрия, Германия. — Ростов-на-Дону, 1997; *Tyler R.* Kaiser V. — Vien, 1959).

3 *Поршнев Б.* Тридцатилетняя война и вступление в нее Швеции и Московского государства. — С. 59.

4 Порівн.: *Плохій С.* Божественне право гетьманів: Богдан Хмельницький і проблема легітимності гетьманської влади в Україні // Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей. — 1994. — Т. III. — С. 99—100.

Священною імперією й Ватиканом у наступні роки, Апостольська столиця завжди підтримувала Відень у його боротьбі з Османською імперією. На відміну від католицького Риму довголітнім суперником Австрійської імперії й союзником Стамбула та навіть ініціатором багатьох османських походів углиб Європи виступало Французьке королівство.

Разом з тим, одним з найбільших союзників Австрії у різні часи було Польське королівство. Мирні договори різного характеру між цими державами укладалися у 1439, 1470, 1474, 1549, 1589, 1598, 1613, 1621, 1633 та 1636 рр. Окрім того, під час зустрічі у Відні в 1515 р. польський король Сигізмунд I
57 Старий домовився з австрійським імператором та чесько-угорським королем щодо підтвердження Другого Торунського Трактату (1466 р.) про васальну залежність від Польщі Тевтонського ордену [1]. Ця держава-орден була васалом польських королів до 1618 р. Протягом багатьох десятиліть під владою Корони Польської за згодою Австрійської імперії перебували Бранденбурзьке курфюрство, Молдавське та Волоське князівства.

Участь окремих європейських держав у П'ятнадцятилітній війні з Османською імперією призвела до ідеї створення на чолі з Папою Римським Климентом VIII (1592—1605) першої антитурецької коаліції. Вона дістала назву Священна Ліга й була започаткована у 1593 р. за ініціативою Апостольської столиці. До цього міжнародного об'єднання увійшли Іспанія, декілька держав Італії та Австрійської імперії, а в 1594 р. — Трансільванія. Діяльність Ліги обмежувалася фінансуванням і спорядженням військових загонів найманців, які воювали проти турків під керівництвом австрійських воєначальників. Складовою частиною загальноєвропейських планів першої християнської Священної Ліги стала й військова діяльність українського козацтва.

Ще у 1584 р. представник Апостольської столиці у Речі Посполитій Альберто Бологнетті запропонував її королю Стефанові Баторію використовувати для боротьби з Османською імперією військові сили українського рицарства. При цьому, на думку папського нунція, до початку офіційно оголошеної війни туркам козаки мали використовуватися польсько-литовським урядом нелегально. Король відповів ватиканському дипломатові, що султан не повірить у те, що українці самостійно зможуть організувати такі великі походи, й висловив сумніви щодо спроможності ефективних дій запорожців під час регулярної війни [2]. Зацікавленість Ватикану козацтвом виявилася і в діяльності

1 Історія Центрально-Східної Європи. — С. 180.

2 *Boratynski L.* Stefan Batory i plan ligi przeciw turkom (1576—1584). — Kraków, 1903. — S. 86; *Лен'явко С.* Українське козацтво у міжнародних відносинах. — С. 150.

іншого представника Папи Римського — Кароля Гамберіні, який налагодив стосунки з одним із козацьких ватажків, імовірно Яном Оришовським [1]. Згідно з джерелами, останній навіть мав свій план війни з турками, який він виклав італійцю. Цей план полягав у такому: козаки спочатку мали розгромити Кримське ханство, а потім за двадцять днів здійснити похід до Стамбула з метою його завоювання.

Передбачалося, що на підмогу до козаків мають залучитися усі підневільні балканські народи, а також донські козаки, черкеси й певна кількість татар. Я. Оришовський запевняв К. Гамберіні, що столиця Османської імперії майже не охороняється, адже турецькі війська були задіяні у війні з Персією, а у разі штурму Стамбула до козаків мають приєднатися тисячі невільників-християн. Для забезпечення такої військової операції козацький ватажок просив надати йому 25—30 тис. дукатів [2]. На основі плану Я. Оришовського за допомогою польського дипломата К. Дзержка було написано спеціальний меморіал латинською мовою, який Гамберіні мав передати до Ватикану та Венеції [3]. У цьому документі вказувалося, що для організації козацького походу на турків потрібні лише гроші й свята хоругва із зображенням розп'яття Христа від Папи Римського. Передбачалося, що після переходу українців через Дунай до них одразу ж приєднаються болгари, серби та албанці. Гамберіні й справді зустрівся з урядовцями Венеції й передав їм меморіал. Однак з огляду на те, що ця італійська республіка вже підписала мирний договір з Високою Портою, козацький проект виявився недоречним. Не зреагував на пропозицію наступу українського козацтва на Стамбул і Папа Римський Сікст V. Але за кілька років Ватикан уже сам звернув увагу на Україну.

Відчуваючи свою силу та зацікавленість Священної Ліги, низові козаки на початку 1594 р. вислали посольство до імператора Священної Римської імперії австрійської/німецької нації Рудольфа II Габсбурга: «...цісарській же величності козаки низовські били чолом, які в пониззі перебувають, і хочуть йти на Угорську землю служити проти Турського (султана. — *Т. Ч.*)» [4]. Коли до імператорської резиденції у Празі прибуло козацьке посольство в особі висуванця реєстрового козацтва шляхтича Станіслава Хлопицького, то австрійському імператору було заявлено, що дніпровські козаки є вільним народом і хочуть служити цісареві у боротьбі проти мусульман [5]. 7 лютого

1 *Леп'явко С.* Ян Оришовський // Історія України в особах. Литовсько-польська доба. — К., 1997. — С. 202—210.

2 *Він же.* Українське козацтво у міжнародних відносинах. — С. 151—152.

3 *Королев В.* Босфорская война. — Ростов-на-Дону, 2002. — С. 614—615.

4 Памятники дипломатических сношений Древней России с державами иностранными. — СПб., 1851. — Т. 1. — Стлб. 1282.

5 *Леп'явко С.* Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. — Чернігів, 1996. — С. 102.

1594 р. Хлопицького як «старшого над дніпровськими козаками» було приведено до присяги імператорові й відряджено з імператорською хоругвою для козаків на Січ. А невдовзі на Запорожжя виїхав відомий австрійський дипломат Еріх Лясота з метою проведення переговорів щодо привілейного листа та грошей від імператора [1]. Це посольство відбувалося в межах міжнародних планів Священної Ліги. Як відзначають історики, Австрія пішла на цей неординарний крок, оскільки для неї було життєво важливим знайти нового союзника й поширити театр воєнних дій проти турків на Північне Причорномор'я та Молдавію [2]. Тим самим сили Османської імперії розпорошувалися

й відтягувалися з Балкан та Центральної Європи.

За домовленістю з Е. Лясотою, загін запорозьких козаків, очолюваний отаманом Богданом Микошинським, на 50 чайках (близько 1300 чол.) у травні—червні 1594 р. здійснює похід через гирло Дунаю на турецькі володіння у Чорному морі. Цікаво, що посол австрійського імператора під час своєї дипломатичної місії залишив досить ґрунтовний опис українських міст і селищ, козацького устрою, місцевих звичаїв і традицій, природи тощо. Окрім того, у своєму щоденнику Е. Лясота помістив листування між австрійським імператором Рудольфом II Габсбургом та отаманом Микошинським.

У листопаді 1594 р. до України відбув представник Апостольської столиці Олександр Комулович, який, очевидно, перед тим ознайомився з планом Оришовського—Гамберіні—Дзєржка. Він за дорученням Климентія VIII мав створити антитурецьку спілку придунайських князівств — Трансільванії, Валахії й Молдавії з «рівноправною участю в ній козацтва» [3]. Комулович також привіз до України два листи від Папи Римського, у яких викладалася політична програма Священної Ліги та запрошувалося долучитися до неї українське козацтво. У зверненні Папи Римського до гетьмана Війська Запорозького від 8 листопада 1593 р. зазначалося: «Климент VIII посилає привітання вибраному сину і благородному мужу Генеральному Гетьману Козаків. Не за нашими заслугами, а по волі Божій, перебуваючи у цій високій столиці блаженного Апостола Петра, ми постійно звертаємо у тривозі наші погляди у всі частини Християнського суспільства з тим, щоб у відповідності з нашим обов'язком

1 Дневник Эриха Лясоты из Стеблева // Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. — К., 1896. — Вып. 1. — С. 147—148; *Сокульський А.* Щоденник Еріха Лясоти із Стеблева // Запорозька старовина. Спеціальний випуск. — К.; Запоріжжя, 2003. — С. 278—296.

2 *Леп'явко С.* Українське козацтво у міжнародних відносинах XVI — середини XVII ст. // Історія українського козацтва: Нариси у двох томах / Відп. ред. В. Смолій. — К., 2006. — Т. 1. — С. 335.

3 *Винар Л.* Дипломатична місія Олександра Комуловича в Україну 1594 року // Записки чину святого Василія Великого. — 1963. — № 10. — С. 42.

виконати нашу пастирську волю, а в цей найтяжчий час ми пристрасно прагнемо разом із суспільством розвіяти велику бурю, що підняли єретики разом з невірними... З усім старанням прагнемо підняти нашим Батьківським закликом на... захист віри і суспільства наших синів — католицьких правителів, а також нації і народи, які прославилися у війні. Ми знаємо яке *славне Твоє Козацьке військо, і тому воно може бути дуже корисним Християнському суспільству в боротьбі з спільними ворогами нашої віри*. Тим паче, що ми поінформовані про Твою сміливість і знання військової справи: адже Ти не поступаєшся хоробрішим людям у сміливості та вмінні командувати військами... (виділ. авт. — *Т. Ч.*)» [1].

Окремим листом Папа Римський також звертався до усіх запорозьких козаків: «...ніщо не надає воїнам більшої хоробрості, ніщо не сприяє так військовій славі, ніщо так не важливо для майбутньої слави, як спільний захист Християнського суспільства, турбота про нашу святу релігію і жертвування життя і крові, якщо буде необхідно, за велич християнського імені, особливо у цей час, коли найжахливіший турецький тиран настільки запалився ненавистю проти Християн... Ви ж, відважні воїни, покриєте себе, як надійні військові слуги Господні, безсмертним пальмовим вінком, який ніколи не зав'яне...» [2].

У зв'язку з тим, що запорозькі козаки на прохання австрійського імператора перебували у військовому поході (близько 2 тис. козаків під керівництвом отамана Григорія Лободи атакували турецьку фортецю Білгород та захопили Ізмаїл [3]), представник Ватикану зустрівся з воєводою Речі Посполитої Костянтином Острозьким, а також з «дніпровськими» козаками Семерія (Северина) Наливайка, які дислокувалися на Східному Поділлі. У листі до Рима від 14 жовтня 1594 р. О. Комулович повідомляв, що в результаті переговорів українці спочатку

1 Цит. за: *Плохий С.* Папство и Украина. Политика Римской курии на украинских землях в XVI—XVII вв. — К., 1989. — С. 60.

2 *Плохий С.* Указ. соч. — С. 61.

3 Ізмаїл (Ізмаїл, Сміл) — місто, порт, фортеця, торговельний і військовий центр. Засноване слов'янами як м. Сміл у IX ст. на місці давніших поселень V—IV ст. до н. е. Розташоване на лівому березі гирла Дунаю за 80 км від Чорного моря. У XIV—XV ст. належало до Молдавського князівства. Завойоване Османами у 1484 р. Важливий центр работоргівлі Османів. Турецький мандрівник Е. Челебі писав, що у цьому місті «на невільницькому ринку багато білих рабинь і невільників-хлопчиків». Центр транзитної торгівлі різноманітними товарами між Османською імперією та Європою. Протягом XVI—XVIII ст. Ізмаїл неодноразово штурмували підрозділи українського козацтва та декілька разів його захоплювали. Сьогодні районний центр Одеської області Української держави. (*Эвлия Челеби.* Книга путешествия — М., 1961; *Колосок Б.* Фортеці Ізмаїла // Теорія та історія архітектури. — К., 1995; *Гумашьян С.* Изучение Измаила 16—18 вв. // История, археология и экология Нижнего Подунавья. — Reni, 1995).

погодилися організувати спільний з молдавським господарем похід на татарські володіння у Північному Причорномор'ї. Але після отримання від представника Ватикану символічної грошової винагороди С. Наливайко відразу ж вирушив на чолі більш ніж 2 тис. козаків у напрямку Тягині та Килії. 23 жовтня ватиканський дипломат повідомляв до Відня, що на початку осені на війну проти турків вирушило 12-тисячне військо зі східних воєводств Речі Посполитої, у т. ч. 6 тис. «дніпровських» козаків [1].

Об'єднане козацьке військо на чолі з С. Наливайком, Я. Оришовським та Г. Лободою напало на залежну від Османської імперії Молдавію й оволоділо її столицею Яссами. У результаті цієї перемоги українців молдавський господар Аарон відмовився від турецької протекції й перейшов на бік християнської коаліції. Наступного, 1595 р., виконуючи зобов'язання перед Священною Лігою, козацькі підрозділи штурмують одні з наймогутніших турецьких фортець у Північному Причорномор'ї — Ізмаїл, Килию та Браїлів. Влітку того ж року, на запрошення австрійського імператора та угорського короля, С. Наливайко на чолі 2-тисячного загону вже воює проти Османів на землях Угорщини. Це стало однією з перших військових операцій українського козацтва на теренах Центральної Європи.

Окрім планів Священної Ліги, інтелектуали багатьох європейських країн продукують власні проекти боротьби з Османською імперією. Не відступили від цієї «моди» й представники тогочасної культурної еліти Речі Посполитої. Впродовж 90-х рр. XVI ст. уродженець Холмщини, київський католицький єпископ Йосиф Верещинський опублікував ряд публіцистичних творів, у яких наскрізною думкою проходила ідея організації загальноєвропейської війни з мусульманами. В одній із своїх праць (1597) Верещинський пропонував набрати боєздатне військо у Польщі за рахунок спеціального податку й організувати три військові експедиції проти турків. Окрім поляків та литовців, до цих походів пропонувалося залучити московитів, а також українське козацтво. Загалом у війні проти Стамбула мали взяти участь 425 тис. чоловік, набрані у християнських країнах Європи [2].

Яскравим свідченням визнання за козаками рицарського права боротьби проти «ворогів Святого Хреста» стала підписана

1 *Плохий С.* Указ. соч. — С. 65.

2 *Сас П.* Політична культура українського суспільства (кінець XVI — перша половина XVII ст.). — К., 1998. — С. 264; *Krawczyk A.* Strategiczna rola Ukrainy dla obrony cywilizacji chrzescijanskiej na Wschodzie Europy w pismach politycznych Jozefa Wereszynskiego // Центральна і Східна Європа в XV—XVIII століттях: питання соціально-економічної та політичної історії. — Львів, 1998. — С. 175—176.

у квітні 1618 р. угода між Військом Запорозьким, з одного боку, та представниками європейського рицарського ордену «Ліга християнської міліції» — з другого [1]. У цій угоді йшлося про участь українців у відновленні хрестових походів проти «невірних» та відвоювання в Османської імперії Константинополя. Відомо, що під час переговорів, які відбувалися у Варшаві за участю козацьких послів на чолі з Д. Отрохимовичем та посланця Ліги О. Маркона, запорожці заявили про можливість «виставити разом шістдесят тисяч воїнів» [2]. І хоча цей проект з різних причин так і не був утілений у життя, однак спроба об'єднання зусиль багатьох європейських країн на чолі з герцогом де Невером засвідчила визнання військових заслуг козацької України у боротьбі з Османами.

На переломі XVI—XVII ст. проблема українського козацтва стає чи не головною темою відносин між Стамбулом і Варшавою. У 1597 р. турецький посол вимагав від польського короля «усунення козаків з України» [3]. А в османсько-польському договорі за 1607 р. зазначалося: «З свого боку, вищеназваний король пообіцяв, що не буде ні найменшої шкоди від його беїв, башибузуків козаків та інших його підданих та другим моїм (султана Агмеда І. — *Т. Ч.*) землям, володінням, замкам, містам, містечкам, поселенням і кожній місцевості, яка перебуває під нашою владою» [4]. Однак через десять років нічого не змінилося — козаки не зважали на турецько-польську дипломатію та продовжували напади на володіння Османів. З огляду на це, у березні 1617 р. султан знову писав до польського короля, що «свавілля козацьке бере свій початок з Польщі» [5]. 23 вересня того ж року великий коронний гетьман Речі Посполитої С. Жолкевський уклав угоду з бейлербеєм Силістрії Іскандер-пашою про взаємний ненапад, де гарантувалася безпека від татарських набігів з одного боку та від козацьких — з другого. Водночас польські комісари на чолі з подільським воєводою С. Лянцкоронським уклали угоду з турецьким васалом господарем Молдавського князівства Міхеєм Радулу (1616—1619), в якій також обіцяли стримати козацьку стихію та навіть повернути (!) туркам і молдаванам Хотинську фортецю [6].

1 *Він же*. Чи вступили запорожці до Ліги християнської міліції? // Укр. іст. журн. — 2009. — № 1. — С. 84—102. Див. також: *Дашкевич Я.* Українсько-іранські переговори напередодні Хотинської війни // Там само. — 1971. — № 9. — С. 120—137.

2 Цит. за: *Сас П.* Вказ. праця. — С. 97.

3 Архів Головний актів давніх у Варшаві (далі — АГАД Варшава). — Ф. «Libri Legationum», од. зб. 27, арк. 106; Historia dyplomacji Polskiej. — T. II: 1572—1795. — Warszawa, 1982. — S. 83.

4 *Hammer J.* Geschichte des Osmanischen Reiches. — Bd. 4. — Pest, 1829. — S. 675.

5 Цит. за: Historia dyplomacji Polskiej. — T. II. — S. 77.

6 Бібліотека Ягеллонського університету в Кракові, Відділ рукописів (далі — БЯУ Краків). — Рукоп. 110, арк. 26; *Spieralski Z.* Awantury moldawskie. — Warszawa, 1967. — S. 165.

Незважаючи на мирні домовленості, проблема нападів українського козацтва продовжувала хвилювати османський уряд. Одразу ж після зайняття султанського трону в 1618 р. Осман II через польського посла С. Чудовського у листах до Сигізмунда III від 26 лютого та 7 березня того ж року знову скаржився на неспокійних українців [1]. 27 травня 1619 р. було поновлено мирну угоду між Річчю Посполитою та Османською імперією, де знову йшлося про стримання свавільних, з точки зору обох сторін, козацьких походів на володіння Високої Порти [2].

Власне, однією з причин т. зв. Хотинської війни між двома державами стало питання про заспокоєння бунтівного козацтва. Про це переконливо свідчив перебіг польсько-турецьких переговорів про укладення перемир'я вже після завершення військового протистояння під Хотинською фортецею на початку жовтня 1621 р. [3] Учасник цих переговорів з боку Речі Посполитої руський шляхтич Якуб Собеський записав: «Пункт другий: питання про козаків. Зазначали, що причиною збільшення їхньої чисельності є спустошення, які чиняться татарами і молдаванами. На морі від них [козаків] не могло бути великої шкоди, так як було тільки шість човнів, і не наших, а донських, підданих московського царя. Якщо ж вони в розпал війни зробили туркам якусь шкоду, важко їх у цьому звинувачувати: на те й війна. Кожен шукає спосіб для смерті та знищення ворога. Господар (посередник у переговорах молдавський князь Радул Міхей. — *Т. Ч.*) вимагав від козаків компенсацію. Йому відповіли: той, хто був причиною всього козацького свавільства, Бородавка, життям своїм за це заплатив, самі козаки його стратили. Іншої відплати не можемо вимагати від козаків. Ми їх запросили, присягнувши на вірність. Якщо порушимо клятву, як тоді турки нам довірятимуть? Недостойно відступати від них і карати їх, що зробили таку послугу (як бачили і самі турки) нам і нашій отчизні, які є нашими товаришами не за спонуканням, але записаними, як і інші, на жалування Речі Посполитої. Турки хотіли б мати компенсацію від козаків. Хай же і нам постійно [здійснюють] відплату за [набіги] стількох багатьох татарських мурз. Хай турецький султан їх заспокоїть, заборонить їм переправу поблизу Очакова, а ми звільнимо Дніпро від козаків...» [4].

Про те, що козаки порушили відносний міжнародний спокій у регіоні, а особливо в акваторії Чорного моря, свідчила

1 Katalog dokumentów tureckich. — Warszawa, 1959. — S. 151.
2 Ibid. — S. 245.
3 БМЧ Краків. — Рукоп. 376, арк. 23—24.
4 *Djariusz J.* Sobieskiego // *Naruszewisz A.* Historia J. K. Chodkewicza. — T. 2. — Warszawa, 1819. — S. 308—333.

перша стаття (!) чергової польсько-турецької угоди 1623 р.: «Щоб від короля польського, від його старост і капітанів, від розбійників козаків, що перебувають в його підданстві, свавільних людей нашим державам, прикордонним замкам, селам, містечкам і всім другим моїм володінням ніяким чином не робили ніяких хвилювань та ущербу, щоб на Чорному морі і слова "козак" не було чутно. До того ж, якщо від розбійників козаків будуть які-небудь втрати, щоб не було відмовок, начебто зробили їх московські козаки. Не потрібно дозволяти козакам московським з козаками польськими з'єднуватися, допомагати один одному. Потрібно силою їх стримувати, а непокірних — відразу карати» [1].

У той же час українське козацтво висловило підтримку псевдопретендентові на султанський трон Османської імперії такому собі турецькому «Лжедмитрію» Яхії. Згідно з сучасними дослідженнями, Військо Запорозьке сприйняло його як законного принца-спадкоємця з роду Османів та найнялося до нього на військову службу [2]. Але цими заходами козацьке керівництво не обмежилося й активно включилося у процеси міжнародної дипломатії задля підтримки цієї кандидатури на монархічну спадщину Візантійської імперії. Гетьман К. Андрієвич зі старшиною навіть виступив як посередник у переговорах представників Яхії з московським царем, а також зробив спробу домовитися про укладення договору між Кримським ханством і псевдопретендентом.

Через два десятиліття після начебто авантюрних проектів Й. Верещинського козацтво все ж таки взяло участь у загальноєвропейській війні 1618—1648 рр., але не проти турків. Хоча у цей час Австрійська імперія знову планувала залучити запорожців до боротьби проти Османської імперії й, очевидно, навіть уклала відповідний договір з Військом Запорозьким Низовим [3]. Восени 1619 р. 10-тисячний загін запорожців виступає на боці Фердинанда II Габсбурга у його боротьбі з чехами і трансільванцями під Віднем. «У цесарських землях вони (козаки) спочатку в Угорщину вдерлися, невдовзі через Сілезію і потім Моравію аж до Відня помандрували» [4], — свідчив про перший похід українського козацтва до австрійської столиці С. Любенський у своїй праці «Лавровий вінок австрійців» (Франкфурт, 1627). У зв'язку з тим, що австрій-

1 Польсько-турецький договір 1623 року в листі султана турецького Мустафи королю Сигізмунду III // Dziennik Wilenski. — Wilno, 1827. — С. 357.

2 *Сас П.* Політична культура українського суспільства. — С. 166.

3 *Новосельский А.* Борьба Московского государства с татарами и Ногайской ордой. — М., 1947. — С. 114.

4 Цит. за: *Вирський Д.* «Дискурс про Козаків». — К., 2005. — С. 68.

ський імператор не виплатив необхідної суми грошей, козацькі підрозділи наприкінці року повернулися в Україну.

На початку 1626 р. шведські посли в Москві запропонували московському цареві об'єднати військові сили проти Австрії й запросити до цього союзу українське козацтво [1]. Того ж року про залучення Війська Запорозького для боротьби з Австрійською імперією йшлося на переговорах посла Шведського королівства Філіпа Содлера з трансільванським князем Бетленом Габором [2]. У 1627 р. польсько-литовський король Сигізмунд III Ваза вимагав у гетьмана Михайла Дорошенка, щоб той виступив у похід до Прибалтики воювати проти шведів [3]. Тоді козацький керівник відмовив своєму сюзеренові. А вже у 1631 р. дві тисячі козаків воювали на боці командувача австрійських сил Адольфа фон Валенштейна у битвах на території Сілезії проти союзника короля Швеції саксонського курфюрста Йоганна-Георга. Через деякий час, протягом 1635—1636 рр., 4 тисячі українців допомогли військам Австрійської імперії оволодіти французькими територіями — Люксембургом, Фландрією і Пікардією.

Загалом же події Тридцятилітньої війни сприяли тому, що українське козацтво почало частіше фігурувати в різноманітних політичних комбінаціях монарших дворів Європи [4]. Десь між 1621 та 1628 рр. у турецькому полоні перебував майбутній запорозький гетьман Іван Сулима. Він зумів утекти, організувавши повстання на одній з турецьких галер у Середземному морі. Цей сміливий вчинок козацького ватажка був відзначений самим Папою Римським. Павло V Боргезе за те, що Сулима доставив у Рим полонених на галері турків, вручив українцеві золотий медальйон із власним портретом [5].

Українська проблема не сходила з вуст османських та польських дипломатів. У 1624 р. в інструкції послу до султана Мурада IV шляхтичеві К. Келчевському вже вкотре говорилося про те, що король Речі Посполитої зробить усе можливе для утримання козаків від набігів на Туреччину [6]. 1631 р. османський правитель погоджувався на подовження мирних відносин з Польщею лише за умови втримання козаків під контролем

1 Акты Московского государства, изданные императорскою Академией наук под ред. Н. Попова. — СПб., 1890. — Т. 1. — С. 448; *Щербак В.* Україна в політичних планах Швеції, Польщі і Російської держави в другій половині 20-х — на початку 30-х років XVII ст. // Україна і Польща в період феодалізму: Зб. наук. праць. — К., 1991. — С. 99—100.

2 *Крип'якевич І.* Козачизна в політичних комбінаціях 1620—1630 рр. // ЗНТШ. — Львів, 1914. — Т. 117/118. — С. 74.

3 Акты Московского государства. — Т. 1. — С. 215.

4 *Леп'явко С.* Українське козацтво у міжнародних відносинах XVI — середини XVII ст. // Історія українського козацтва. — Т. 1. — С. 340.

5 *Щербак В.* Іван Сулима // Володарі гетьманської булави. — С. 150.

6 АГАД Варшава. — Ф. «*Libri Legationum*», од. зб. 30, арк. 13.

Сигізмунда III [1]. Невдовзі, у 1634 р., між Польсько-Литовською державою та Османською імперією було укладено черговий мирний договір, у пункті 3-му якого українським козакам заборонялося нападати на турецькі й татарські володіння [2]. Але, знову ж таки, в 1640 р. великий візир від імені нового султана Ібрагіма І скаржився полякам на козаків і домагався їхнього винищення [3]. З огляду на це, у поновленій мирній угоді між Стамбулом і Варшавою 1641 р. знову були заборонні пункти стосовно українського козацтва.

У 1645 р. між Венецією і Османською імперією розпочалася т. зв. Кандійська війна [4] на Середземному морі. Військові дії супротивників головним чином точилися за острів Кріт, який лежав на перетині важливих торгових шляхів. Уже на першому році війни венеціанські дипломати розпочали переговори з польськими урядовцями щодо можливої участі флотилії запорожців у морських операціях проти турків. Невдовзі венеціанський посол передав гроші для спорядження козацьких човнів, які вже почали будувати на Запорожжі. Лише спротив впливових представників польської шляхти завадив запорожцям допомогти Венеціанській республіці. Наступного року до Варшави прибуває також московське посольство, яке звертається до монарха Речі Посполитої з проханням про залучення козацького війська для війни з Кримським ханством. Польський король Владислав IV, з огляду на існування польсько-турецьких мирних домовленостей [5], таємно дозволив козакам-українцям брати участь у морських походах проти Османської імперії, а отже, вони знову готувалися воювати з яничарами.

1 БМЧ Краків. — Теки Нарушевича, рукоп. 123, арк. 164; од. зб. 125, арк. 73.

2 АГАД Варшава. — Ф. «Архів Замойських», од. зб. 3037, арк. 201.

3 Katalog dokumentów tureckich. — S. 325–326; Див. також: Diariusz drogi tureckiej i acta konstantynopolskie z r. 1640 / Wyd. R. Ottman. — Warszawa, 1883.

4 У ході Кандійської війни, у результаті грандіозного морського бою на Дарданеллах (26 червня 1656 р.) між Османами та об'єднаними силами Венеції і Мальти, останніми було визволено з турецького полону близько 7 тис. християн. З них 2550 осіб залишилися жити на Мальті, де їх було переписано: 1046 осіб записалися «руськими» («*russiotti*»), а 119 чол. — московитами («*moskoviti*») (Див: *Bonello G.* Early Russo-Maltese Connections from Joan de Russia to Boyar Sheremetev. — Malta, 2000).

5 У 1646 р. про велике «свавільство» українських козаків в акваторії Чорного моря, де вони перемогли у двох значних морських битвах з турецьким флотом, згадувалося у 1-й та 2-й статтях чергового мирного договору між Османською імперією і Річчю Посполитою (БМЧ Краків. — Рукоп. 612, арк. 358).

2 розділ

КОЗАЦЬКІ САМОПАЛИ ТА ЯНИЧАРСЬКІ МУШКЕТИ

Непереможні «леви Ісламу», або ж «воїни султана» – саме так романтично називали яничар на Сході. Як засвідчують турецькі історики, Яничарський корпус в османському війську існував на постійній основі, починаючи десь із 1362 р. й закінчуючи 1826 р.[1] Неодноразово дослідники воєнної справи зауважували, що саме османські яничари стали своєрідним прикладом для заснування регулярних армій Європи

[1] *Uzuncarsili I.* Kapikulu Ocaklari. – Ankara, 1943. – T. 1. – S. 5; История османского государства, общества и цивилизации / Под ред. Э. Ихсаноглу. – М., 2006. – С. 273.

у Ранньомодерну добу світової історії [1]. Окрім турецьких вчених [2], проблеми історії Яничарського корпусу османської армії висвітлювали свого часу англійські [3], австрійські [4], російські [5], болгарські [6] та інші історики світу. На жаль, в українській історіографії, окрім загальних праць А. Кримського [7], а також окремих статей сучасних дослідників [8], й до сьогодні немає жодної проблемної розвідки, присвяченої історії довголітніх військових противників (а в окремі роки — союзників) українського козацтва.

Як і козаки, що оголошували себе «захисниками Святого Хреста», яничари також мали свою ідеологію, пов'язану з релігійним вченням. Вона була заснована на проповідях мусульманського проповідника Хаджи Бекташа (1208—1270 рр.). Постулати Бекташа були швидко засвоєні «воїнами султана» насамперед через те, що давали змогу сприймати ісламську релігію у спрощеній формі, адже це вчення звільняло від виснажливих п'ятиразових щоденних молитов, від посту в місяць Рамазан, паломництва до Мекки тощо [9]. Навіть в османських хроніках яничари означувалися саме як «товариство Бекташи», а яничарських командирів називали «ага бекташи».

Разом з тим яничари були лише окремим піхотним військовим формуванням у структурі регулярної армії Османської

1 Див., напр.: *Hodgson V.* The venture of Islam. — Chicago, 1974.

2 *Uzuncarsili I.* Osmanh Devlet Teskilatlerinden Kapukulu ocaklan. — T. 1. — Ankara, 1943.

3 *Nicolla D.* Armies of Ottoman Empire. 1330—1774. — London, 1995; *Nicolla D., Hook Ch.* The janissaries. — Oxford, 1999; *Goodwin G.* The Janissaries. — London, 1997.

4 *Schweizer G.* Die Janitscharen: gemeine Macht des Türkenreiches. — Salzburg, 1979.

5 *Петросян И.* К истории создания янычарского корпуса // Тюркологический сборник. 1978 г. — М., 1984. — С. 191—206; *Она же.* Янычарские гарнизоны в провинциях Османской империи в XVI—XVII вв. // Османская империя. Система государственного управления, социальные и этнорелигиозные проблемы. — М., 1986; *Она же.* Янычарский корпус в конце XVI — начале XVII века и первая попытка военной реформы в Османской империи // Восток: история и культура (Ю. Петросяну к 70-летию со дня рождения) / Под ред. И. Петросян, Е. Резвана, Э. Темкина. — СПб., 2000. — С. 108—128; *Савицкий В.* Корпус янычар. Образование, организация, комплектование и командный состав в XIV—XVI вв. // Цейхауз. — М., 1999. — № 9; *Сергеев В.* Янычары. Меч ислама: искусство войны начала XIX в. нашей эры. — Ростов-на-Дону, 2000; *Введенский Г.* Янычары. История, символика, оружие. — СПб., 2003.

6 *Георгиева Ц.* Янычары в болгарской земле. — София, 1988.

7 *Кримський А.* Історія Туреччини. Звідки почалася Османська держава, як вона зростала й розвивалася і як досягла апогею своєї слави й могутности. — К., 1996 (перевид. 1924 р.).

8 *Галенко О.* Лук та рушниця в лицарській символіці українського козацтва: парадокси козацької ідеології і проблема східного впливу // Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей. — К., 1998. — № 5. — С. 93—110.

9 *Азарьев Б.* Янычары // Татарский мир. — 2003. — № 6. — С. 11—19.

імперії. Воїни, які служили на постійній основі султанові й отримували за це відповідну плату, мали загальну назву «капикулу» й поділялися на шість підрозділів — «аджемі» [1], «яничари», «джебеджі», «топчу», «топ арабаджі» і «капикулу сюварі» [2].

Хоч як це дивно виглядає сьогодні, але основу регулярного війська Високої Порти становили полонені, а потім — набрані за спеціальним законом «девширме» [3] хлопчики, підлітки та юнаки віком від 8 до 20 років із завойованих турками територій християнських країн. Спочатку впродовж 7—8 років полонені християни проживали у селянських сім'ях Анатолії, де знайомилися з тюркськими та мусульманськими традиціями, після чого їх зараховували до корпусу «аджемі» й називали «аджемі огланами» (тобто новачками). Тут вони впродовж 8 років вчилися військової справи, а також використовувалися під час різноманітних, головним чином будівельних, робіт. Лише після такого тривалого вишколу хлопець чи юнак з України, або ж Сербії, Болгарії чи Боснії, потрапляв до найбільш елітного корпусу яничарів [4]. Цікаво, що набраних у християнській частині Європи огланів відряджали служити головним чином в азіатську частину Османської імперії — до Анатолії, а тих, що походили з Азії, — до Європи [5].

1 Аджемі (тур. «ненавчений», «новачок») — військовий освітній корпус, заснований Мурадом I (1362—1389). До нього спочатку набирали кожного п'ятого полоненого, а потім — згідно із законом про девширме (див. далі).

2 *Stanford Shaw*. Osmanlı Imparatorlugu ve Modern Turkiye. — Istanbul, 1982. — S. 184.

3 Девширме — закон Османської імперії про набір із сімей підлеглих християнських країн хлопчиків певного віку. Доповнював попередній закон про т. зв. пенчик. Затверджено за правління Мурада II (1422—1451). Згідно з його положеннями до турецького війська залежно від потреби один раз у 3—5 і більше років набирали хлопчиків віком від 8 до 18 років від 40 димів (дворів). Поширювався на європейську частину Османської імперії. У першу чергу відбирали дітей із сімей християнських священиків. Набраних хлопчиків по 100, 150 та 200 осіб доправляли до Стамбула. За дотримання цього закону відповідав яничарський ага.

4 Російський дипломат П. Толстой на початку XVIII ст. залишив такі свідчення про етнічний склад Яничарського корпусу (тут і далі мовою оригіналу): «Ныне же немногие janычары, которые близ салтана обретаются, большая их часть: албанези, сербы, бошняки и болгары, народ европейской, храбрейший, а озиатские люди суть не так мужественны. Во время прошлые войны прибирали вновь с 5000 пешего войска, которое нанимали из Албании, могли бы они из Албании нанять себе 100 000 человек войска, но не смеют сбирать их большего числа, понеже люди суть яры и непокорны, и как не достанет жалозаня или запасу, не будут ни мало терпеть, но могут бунт учинить, а паче ежели будут на море, могут учинить великой изъян морской флоте, того ради не збирают их многова числа... В прошлой же венгерской войне были искусны на боях иные янычаны из Бошневской провинции, которых было с 60 человек» (*Толстой П.* Тайные статьи и их описание // Русский посол в Стамбуле. — М., 1985).

5 *Введенский Г.* Янычары. История, символика, оружие. — СПб., 2003. — С. 32.

Султан Мурад І Гази віддав наказ заснувати підрозділи постійного війська відразу ж після завоювання Адріанополя. При цьому він взорував на існування подібних інститутів у попередніх тюрксько-ісламських державах — сельджуків і мамлюків. Спочатку був започаткований військовий підрозділ під назвою «аджемі». Саме до нього направляли полонених, які після відповідного виховання у турецьких родинах та військового навчання ставали яничарами. Підрозділи аджемі існували в Стамбулі та Галіполі, а перші казарми безпосередньо для яничар були збудовані в Едірне (Адріанополі).

Османські урядовці складали спеціальні реєстри, куди вписували імена яничарів. Відомо, що ці османські воїни спочатку були неодруженими та постійно проживали у спеціальних казармах. Хоча вже за правління Мурада III (1574—1595 рр.) яничарам дозволено було одружуватися, а їхніх дітей (т. зв. кулагланів) зараховували до підрозділу аджемі.

Яничарський корпус складався з трьох підрозділів, які називалися «джемаат» («орта яябаши»), «бьолюк секбанів» та «ага». Своєю чергою, вони поділялися на 196 загонів-«орт», які окремі дослідники порівнюють з європейськими ротами [1]. До яничарського «джемаату» (зборів) входила 101 піхотинська рота, які називалися «орта». Очолював орту турецький офіцер «чорбаджи». Його заступниками були «векільхардж» (відповідав за господарську частину, скарбник), «байракдар» (хорунжий, прапороносець), «баш-аскер» (підхорунжий) та «ашчи» (повар, відповідальний за провіант) [2]. Рядового яничара називали «йолдашем», при цьому рядовий склад Яничарського корпусу поділявся на три категорії — «молодих», «середніх» та «старих», які своєю чергою ділилися на різні категорії. Наприклад, старші яничари, яких називали «іхтіярами», мали поділ на «коруджи», «оту раків» та «мютефферików».

Згідно з функціональними обов'язками ці роти мали різні спеціальні назви. Зокрема, 92 рота турецьких мушкетерів називалася «тюфекчи», 82 «орта» арбалетників — «земберекчи» [3], а 60, 61, 62 та 63 роти «джемаату» були вишколеною султанською охороною — «солаками». Офіцерська ієрархія від нижчого до вищого у цій піхотній яничарській частині була такою: «яябаши», «деведжи», «бащдеведжи», «хасекі», «башхасекі», «турнаджибаши», «саксонджубаши», «загарджибаши», «секбанбаши» та «ага».

1 *Марсильи де.* Военное состояние Османской империи. — СПб., 1737. — С. 55; *Введенский Г.* Указ. соч. — С. 35.

2 Мебде-и канун-и йеничери оджагы. — С. 89—90.

3 Стосовно цієї орти граф де Марсільї, який досліджував генезу та еволюції Яничарського корпусу, писав: «Рота під номером 82 називається земберкджи (зенберекчи), була раніше славна своїм мистецтвом у стрільбі з самопалів; але зараз замість своєї зброї використовують мушкет, то ця рота не має нічого більше, окрім імені та звичаю ставати поблизу намету тієї духовної людини, яка при яничар-агасі» (*Марсильи де.* Военное состояние Османской империи. — С. 55).

З 1451 року до Яничарського корпусу було включено близько 6 тис. воїнів-«секбанів», які спочатку обслуговували мисливські лови султанів Османської імперії. Найбільш привілейованою частиною «бьолюка» (підрозділу) секбанів були кіннотники. Того ж року султан Мегмед Фатіх заснував ще одну нову яничарську частину — «бьолюк аги», яка складалася з 61 «орти» на чолі з «міралем агою».

Коли яничари йшли у бій, то виголошували молитву під назвою «гюльбанк» (бойовий клич). У битві яничарські піхотинці стріляли шеренгами по черзі, що називалося «синдик серпме» («розсипати горішки)». Разом з мушкетами, що були впроваджені у XVI ст., турецькі воїни використовували традиційні луки і стріли. У походах при собі кожен з яничарів завжди мав щит, сокиру, арбалет, кинджал, а також лопату і кирку для викопування шанців [1]. У мирний час яничари зазвичай носили на поясі кривий кинджал, а з часом великий ніж. Одяг «воїнів Ісламу» складався з верхнього головного убору — «рече», кафтана —«долама мокмалу», сорочки — «мокмали», штанів-«шароварів» та двох поясів-«кушаків». Вищий офіцерський склад яничарів, окрім «рече», носив на голові спеціальні тюрбани-«мюджевезе», а також підбиті хутром кафтани, парчові пояси та червоні чоботи [2].

Платню яничари отримували 4 рази на рік у жовтих шкіряних мішечках. При цьому частину плати завжди видавали новими монетами, щойно викарбуваними на монетному дворі. За військові та інші заслуги представники яничарського підрозділу отримували надбавку до основної плати (т. зв. мукаррер), а під час військових кампаній та сходження на престол нового султана ще й нагородні — «бакшиш». Водночас з останньою річною платою яничар отримував гроші на купівлю зброї. Також йому видавалася певна сума на закупівлю одягу та їжі [3].

1 История османского государства, общества и цивилизации / Под ред. Э. Ихсаноглу. — М., 2006. — С. 287.

2 Мебде-и канун-и йеничери оджагы. — С. 207.

3 «...Турки о себе глаголют, что у них всегда на жалованье есть готового войска 40 000 человек янычар во всех их областях, но сему мало потребно верить, зане не могут столко иметь готового войска на плате, понеже денег будет к роздаянию тому войску на всякий год требоватися много, ибо, преступя древнее вышеописанное о янычарском жалованье положение, дают янычанам, который пойдут на войну, за три срока напред жалованя и запас съестной, а денег дают некоторым по древнему положению по 3 аспры, а другим уже ныне дают и болше, по 5 и 6 и по 8, даже по 16 аспар, смотря по человеку и по службе, также и запас съестной уже дают чрез древнее по полуоку мяса и по полуоку пшена на день человеку, к тому ж еще 100 драм масла коровя (в золотнике русском полторы драмы), и когда на войне, дают всегда жалованье вдруг на 3 месяца, а когда сидят в осаде и бьются с неприятелем, тогда дают им жалованe помесешно, а когда суть на опасной службе, дают жалованье до 6 месяцев, а когда обретаются в домах своих, дают им жалованье на год доходу и держат турки янычан за надежных и верных людей» (*Толстой П.* Тайные статьи и их описание // Русский посол в Стамбуле. — М., 1985).

При вступі до яничарського підрозділу видавалося 1 тис. акче [1]. Новачку платили 2 акче, а рядовому яничару видавали 5 акче на день. Для порівняння, яничарський ага отримував 450–500 акче на день. Окрім цього, він отримував великий річний прибуток від закупівлі овець для потреб Стамбула, а також мав у долині річки Дунаю велику земельну ділянку з прибутком 50 тис. акче на рік — «зіамет». Зазвичай командири рот («орта») отримували 24 акче на день. Командири «бьолюків секбанів», окрім поденної плати, отримували земельні ділянки («тіамари») з прибутком 15 тис. акче на рік. Рядові яничарські «секбани» додатково мали «тіамари», з яких щорічно збирали 10 тис. акче.

На початковому етапі яничари користувалися луками, а через деякий час озброїлися аркебузами, які перейняли у балканських народів. Відомо, що Далмація імпортувала вогнепальну зброю з Італії починаючи з 1351 р., а в болгарських джерелах аркебузи згадуються від початку XV ст. Яничарів навчали володіти різними видами зброї. На стрільбищах вони практикувалися у стрільбі з лука та мушкета [2], а також метанні дротика та фехтуванні. Очевидці стверджували, що османські піхотинці

1 Акче (аспра) — османська срібна монета. Розпочали карбувати в Бурсі у 1328 р. Спочатку важила 1,54 г, але до кінця XVII ст. її вага зменшилася у 10 разів. Курс акче зазнавав постійної девальвації та ревальвації, а також знижувався стосовно європейських монет, зокрема таляра. Наприклад, якщо у 1562–1574 рр. за один «важкий» таляр давали 40–50 акче, то у 1680 р. — 120 акче. (*Кютюкоглу М.* Османские деньги // История Османского государства, общества, цивилизации. — М., 2006. — С. 450–452; *Желтяков А. Д.* Терминологический комментарий // *Эвлия Челеби.* Книга путешествия. — М., 1961. — Вып. 1. — С. 272; *Сас П.* Воєнний промисел запорозьких козаків // Україна в Центрально-Східній Європі. — К., 2007. — Вип. 7. — С. 169).

2 Мушкет (нім. *muskete*, фр. *mousquete*, іт. *moschetta*) — стрілецька зброя. З'явилася близько 1520 р. в Іспанії. Він мав довгий ствол, а довжина всієї рушниці становила близько 1,5 м. Стінки ствола були доволі тонкими, крюк (як у гаківниці. — *Т. Ч.*) був відсутній. Для пострілу мушкет клали на підпорку (нім. *gewehrgabel*). Його обслуговування стало простішим, адже мушкетер (нім. *musketier*, фр. *mousquetaire*, іт. *moschettiere*) заряджав свою зброю необхідною кількістю пороху в дерев'яній патронній гільзі, в той час як стрілець із гаківниці був змушений заряджати свою зброю, насипаючи порох зі шкіряної порохівниці. Завдяки цьому удосконаленню стрілець ставав незалежнішим, міг маневрувати на полі битви, що давало змогу організовувати вогнепальний бій. З'явився новий тактичний прийом: колони пікінерів становили опору бойового шикування, а мушкетери підтримували їхню атаку своїм вогнем, при небезпеці ховаючись в їхніх рядах. Ця тактика застосовувалася скрізь і, очевидно, зумовила назву зброї і нового виду піхоти — мушкетерів, які порівнювалися в цьому разі з набридливими іспанськими москітами (*mosquitos*) (*Boeheim W.* Handbuch der Waffenkunde. Das Waffenwesen in seiner historischen Entwicklung vom Beginn des Mittelalters bis zum Ende des 18 Jahrhunders. — Leipzig, 1890).

були дуже вправними у стрільбі з мушкетів [1], яку могли вести навіть при місячному сяйві [2].

Вже на початку XVII ст. яничари мали на озброєнні гнтові, а потім і т. зв. ударні — кремнієві мушкети, ятагани і кинджали, що носили за поясом разом з пістолетами. Яничарські мушкети, знані у Польщі та Україні як «яничарки», були трохи довші за європейські. Їхні стволи виготовляли зі сталі високої якості, що потребувало високоякісного пороху. Стрільба яничарів була влучнішою, але менш швидкісною за стрільбу австрійської, польської чи української піхоти [3]. Визначний австрійський дослідник історії зброї Вендален Бехайм зазначав: «Ручна вогнепальна зброя розвивалася там (на Сході. — *Т. Ч.*) інакше порівняно із Заходом. Це було зумовлено успіхами ковальського ремесла, яке давало змогу зробити основну частину рушниці — ствол — кращої якості та форми, ніж на Заході. Вже у XVI ст. східні народи мали кращі дамаські стволи, та й за оздобленням, вишуканішими формами вони набагато перевищували західні зразки... Щоправда, турецькі рушниці були ще важкими й неоковирними, але окремі їхні деталі свідчать про неперевершене знання принципів балістики (наприклад, постійні прицільні насадки на стволах XVI ст.) і техніки виготовлення (свердління каналу ствола стало довершеним). Відносно конструкції замка, за винятком поодиноких випадків, турки майже повністю ігнорували колісний замок і майже повністю перейшли від гнотового замка безпосередньо до ударного. Завдяки цьому турки у XVII ст. набагато перевершили європейську піхоту з її гнотовими мушкетами» [4].

1 Про козацьке мистецтво стрільби з мушкетів у 1630-х рр. залишив свідчення французький інженер Г.-Л. де Боплан: «Де найбільше вони (козаки. — *Т. Ч.*) проявляють спритності та доблесті, так це б'ючись у таборі під прикриттям возів (бо вони дуже влучно стріляють з рушниць, які є їхньою звичною зброєю), обороняючи це укріплення... Поки одні стріляють з рушниць, їхні товариші набивають і подають їм інші, уже набиті, щоб знову стріляти, і таким чином вони ведуть вогонь безперервно і дуже влучно...» (*Гійом Левасер де Боплан*. Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансільванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воєн. — Руан, 1651; К., 1990 у перекл. укр. мовою Я. Кравця, З. Борисюк. — С. 31, 74). Венеціанський посол до Б. Хмельницького Альберто Віміна у 1650 р. бачив, як козаки «кулею гасили свічку, відсікаючи нагар так, наче це зроблено за допомогою щипців» (Див: *Січинський В.* Чужинці про Україну. — К, 1992. — С. 77–81). Мушкетами в останній чверті XVII ст. були озброєні охочепіхотні козацькі полки Українського гетьманату (*Сокирко О.* Лицарі другого сорту. Наймане військо Лівобережної Гетьманщини. — К, 2006. — С. 230 –231).

2 *Николле Д.* Янычары. — М., 2004. — С. 15–16.

3 *Сидоренко В.* Козацька піхота та її озброєння під час Визвольної війни українського народу // Історичні джерела та їх використання. — К., 1972. — Вип. 7. — С. 54; *Wimmer J.* Turcja. Siły zbrojne // *Wimmer J.* Wiedeń 1683. Dzieje kampanii i bitwy. — Warszawa, 1983. — S. 118.

4 *Вендален Б.* Энциклопедия оружия (Руководство по оружиеведению. Оружейное дело в его историческом развитии от начала средних веков до конца XVIII в.). — СПб., 1995. — С. 217.

Якщо у XV–XVI ст. кількість яничарів становила близько 12 тис. воїнів, то вже на початку XVII ст. – 37 тис., наприкінці того ж століття – близько 70 тис., а на початку XVIII – 100 тис. осіб [1]. Саме з яничарів формувалися військові гарнізони найважливіших міст і фортець Османської імперії, у т. ч. на європейському континенті, зокрема на українських землях. У другій половині XVII ст. із загальної кількості військ капикулу (94 979 осіб) яничари складали 54 222 воїни, з них у фортецях служили 21 428 осіб [2]. У кінці XVII ст. найбільші яничарські гарнізони розташовувалися в Багдаді, Басрі, Дамаску, Єрусалимі, Алеппо, Каїрі, Єрзерумі, Вані, Ханії, Коринфі, Фесалоніках, Белграді, Сараєві, Видіні, Будапешті, Браїлові, Бендерах, Кафі, Очакові та Кам'янці-Подільському [3]. Зокрема, в столиці турецької провінції на Західному Поділлі нараховувалося 3600 яничарів. Для порівняння: у Багдаді відбувало службу 3800 осіб, а в молдавських Бендерах (Тягині) – 470 яничарів [4]. Гарнізонні яничари називалися «небетчі» [5].

Яничари брали участь майже у всіх великих війнах та менших військових конфліктах, що спалахували на теренах Європи між мусульманським та християнським табором. Російський посол у Стамбулі П. Толстой зазначав (мовою оригіналу): «...Когда дается указ о подъеме на войну, то прежде дается знать аге янычарскому, которой есть глава над всеми янычары, со своим наместником, который имянуется кегая бей, и дается им о том указ, что салтан изволил 30 000 или 40 000 янычар изготовить во един полк, и они скоро разсылают по всем областям, чтоб их капитаны пришли и возвестили им, где они знают про великое число янычар, и весною велят им стать в Константинополе...» [6]. Згідно з османськими джерелами яничари становили майже чверть турецьких військ під час облоги Відня у 1683 р. [7]

Українські історики вже звертали увагу на надзвичайну подібність організації Яничарського корпусу та козацьких формувань України у добу пізнього Середньовіччя та раннього Нового часу. Зокрема, Олександр Галенко зазначав, що «козаки

1 *Сергеев В.* Янычары. Меч ислама: искусство войны начала XIX в. нашей эры. – Ростов-на-Дону, 2000. – С. 6.

2 *Uzuncarsili I.* Osmanh Devlet Teskilatlerinden Kapukulu ocaklan. – T. 1. – Ankara, 1943. – S. 617.

3 *Петросян И.* Янычарские гарнизоны в провинциях Османской империи в XVI–XVII вв. // Османская империя. Система государственного управления, социальные и этнорелигиозные проблемы. – М., 1986.

4 *Введенский Г.* Янычары. История, символика, оружие. – С. 30.

5 Мебде-и канун-и йеничери оджагы. – С. 102.

6 Письма и бумаги императора Петра Великого. – СПб., 1889. – Т. 2. – С. 20–22, 30–34, 51–54; *Толстой П.* Тайные статьи и их описание // Русский посол в Стамбуле. – 1985.

7 Про це ширше у розділі 6 книги.

наслідували не лише тип озброєння, але й бойову тактику яничарів, яка полягала в гарматному та рушничному обстрілі противника з-за возів (саме це, до речі, принесло османцям перемогу над Іраном та Єгиптом)» [1]. Окрім того, дослідник зауважив, що давня українська назва рушниці — «яничарка» [2] — взагалі знімає питання про джерело запозичення вогнепальної зброї. Підсумовуючи свої спостереження щодо політико-культурного впливу східної цивілізації на українське козацтво, О. Галенко зробив висновок про те, що піднесення ролі вогнепальної зброї серед українців стало логічним проявом загального процесу розвитку технології війни, що охопив як Схід, так і Захід: «успіх, з яким українські козаки скопіювали яничарську піхоту як воєнну силу, грізну власне рушницями, створив вагомі підстави піднесення рушниці до символу козацького війська і ширше — привілейованого збройного стану, чого десятиліттями добивалося козацтво» [3].

Однак вплив яничарської культури на козацтво не обмежувався лише запозиченням українцями елементів символіки, воєнного мистецтва та озброєння [4] у свого грізного східного аналога-антипода. Уже зазначалося, що великий вплив на ідеологію вояків Яничарського корпусу мав релігійний ісламський орден Бекташи. Так само і українська православна церква від початку XVI ст. мала величезне значення для різних формувань козацтва. Цікаво, що, з другого боку, релігійні догмати ордену Бекташи дозволяли визнавати існування Ісуса Христа і св. Трійці, яка, одначе, складалася з Алаха, Магомеда й Алі. Як і християни, яничари причащалися під час релігійних відправ вином, хлібом і сиром, а також сповідувалися [5]. Відомо також, що козаки Запорозької Січі не мали права на одруження, як

1 *Галенко О.* Лук та рушниця в лицарській символіці українського козацтва: парадокси козацької ідеології і проблема східного впливу. — С. 93—110.

2 Яничарка — назва довгоствольного османського мушкета з ударно-кремінним замком, який перебував на озброєнні у яничар. Вироблявся в Туреччині за європейськими зразками, але мав довший ствол, який був зроблений з дамаської сталі. Назва цієї турецької вогнепальної зброї протягом XVI—XVII ст. поширилася в Польщі, Україні та Молдавії. Наприклад, у 1637 р. польський шляхтич Ш. Окольський свідчив, що один з воєначальників повсталих українських козаків «табір влаштував у вигляді овалу, маючи в ньому чимало добрих стрільців з яничарками...» (Dyaryusz transakcyi wojennej między wojskiem koronnem i zaporoskiem w r. 1637 / Przez Szymona Okolskiego. — Kraków, 1858. — S. 117).

3 *Галенко О.* Вказ. праця.

4 Наприклад, козацька старшина Українського гетьманату в другій половині XVII—XVIII ст. головним чином використовувала шаблі турецького походження, у т. ч. й ті, що перебували на озброєнні у Яничарському корпусі (Див.: *Тоїчкін Д.* Козацька шабля XVII—XVIII ст.: історико-зброєзнавче дослідження. — К., 2007).

5 *Константин Михайлович.* Записки янычара. — М., 1978. — С. 42; *Введенский Г.* Янычары. История, символика, оружие. — СПб., 2003. — С. 18.

і їхні османські сусіди у класичний період свого існування (XV — кінець XVI ст.) Очевидно, що не тільки окремі елементи одягу (хоча б ті самі «шаровари». «кафтан», «пояс») яничарів і козаків були подібними, а й зовнішній вигляд. Адже і ті й ті обов'язково мали носити вуса та голити підборіддя.

На головному прапорі Яничарського корпусу війська Османської імперії («байраці») було вишито напис: «Ми здобуваємо тобі перемогу — неперевершену перемогу! Бог допомагає нам, і допомога Його дієва. О, Магомет, радісну звістку приніс ти істинним віруючим». А коли яничари виступали на війну з ворогом, то перед яничарським агою, так само як і перед козацьким гетьманом чи отаманом, поряд з прапором височіла ще одна важлива ознака військової влади — бунчук [1].

* * *

Тривалий час велика частина українських земель входила до складу Великого князівства Литовського, яке, своєю чергою, пов'язувалося персональною унією (союзом) з Короною Польською. Але уряди цих двох східноєвропейських держав не змогли забезпечити належну військову оборону своїх південно-східних воєводств від постійних нападів причорноморських орд, які значно посилилися зі встановленням у 1475 р. протекторату Османської імперії над Кримським ханством. Відомий сходознавець Ярослав Дашкевич стверджував, що джерела XV ст. — першої половини XVII ст. десятки разів свідчать про виведення татарами з українських міст і сіл полонених (ясиру) у кількості більше 50 тис. осіб [2]. Це, зокрема, траплялося у 1474, 1495,

1 Бунчук («туг») — кінський хвіст, закріплений на циліндричному, полому всередині, а тому дуже легкому древку з м'якого дерева; древко прикрашалося східними орнаментами. Верхній кінець древка закінчувався зазвичай металевим шаром, а інколи півмісяцем. Нижче прикріплювався звичайний або заплетений у косу кінський хвіст, пофарбований у синій, червоний і чорний кольори. На місці кріплення хвоста древко було обтягнуте тканиною з кінського і верблюжого волосся. Воно було розфарбоване в різні кольори, що іноді утворювали дуже красивий візерунок. Кількість кінських хвостів на бунчуку була ознакою звання. Три кінські хвости мали паші у ранзі візира, два хвости — бейлербеї чи намісники, один мав санжакбей, тобто губернатор санджака. Бунчуки носили силігдари (зброєносці), яких називали туґджи. Так само бунчук носив перед гетьманами (старшими) Війська Запорозького бунчужний. У другій половині XVII — XVIII ст. посада генерального бунчужного входила до уряду Українського гетьманату. Окрім того, від 1670-х рр. у соціальній ієрархії Козацької держави з'являється цілий прошарок бунчукових товаришів (*Boeheim W.* Handbuch der Waffenkunde. Das Waffenwesen in seiner historischen Entwicklung vom Beginn des Mittelalters bis zum Ende des 18 Jahrhunders. — Leipzig, 1890; Українське козацтво: мала енциклопедія. — К.; Запоріжжя, 2001).

2 *Кримський А.* Про долю українських полоняників у Кримському ханстві // Студії з Криму. — К., 1930. — С. 14; *Дашкевич Я.* Ясир з України (XV — перша половина XVII ст.) як історико-демографічна проблема // Укр. археогр. щорічн. Нова серія. — К., 1993. — Вип. 2. — С. 43.

1500, 1505, 1506, 1515, 1516, 1521, 1533, 1555, 1571, 1574, 1612 та 1646 рр. На думку дослідників, загальні втрати населення українських земель з кінця XV й до середини XVII ст. становили близько 2 млн 500 тис. осіб [1]. «Невільниками-українцями Туреччина аж кишіла» [2], — так влучно написав про ті важкі часи видатний український османіст Агатангел Кримський. Як зазначав польський османіст Даріуш Колодзейчик, протягом XVI–XVII ст. морським шляхом через Чорне море було перевезено близько 2 млн невільників, що, до речі, набагато більше від втрат Африки під час трансатлантичної торгівлі рабами [3].

Вторгненням Османської імперії, Кримського ханства, а також Буджацької, Ногайської та інших орд Надчорномор'я до українських земель протистояли лише гарнізони невеликих прикордонних замків, у яких місцеве населення могло сховатися від чергового набігу. Зважаючи на відсутність коштів, королі Польщі (які водночас були й великими князями Литви) не могли сповна профінансувати регулярні війська для оборони краю, а посполите рушення збиралося занадто повільно для того, щоб оперативно відбивати напади [4]. Зупинити ворога не могли також і прикордонні сторожі, які виставлялися на шляхах його просування та річкових переправах.

Відповідальність за оборону України покладалася на місцевих урядовців — київського воєводу, канівського, черкаського, барського і вінницького старост [5]. У боротьбі з мусульманською

1 Порівн.: *Дзира Я.* Татаро-турецькі напади на Україну XIII–XVI ст. за хроніками Бельських та Стрийковського // Український історико-географічний збірник. — К., 1971. — Вип. 1. — С. 83–102. Див. також: *Черкас Б.* Боротьба за Україну між Великим князівством Литовським і Кримським ханатом на переломі XV–XVI ст.: причини, передумови, наслідки // Terra Cossacorum: студії з давньої і нової історії України: Науковий збірник на пошану д. і. н., проф. Валерія Степанкова. — К., 2007. — С. 406–409.

2 *Кримський А.* Історія Туреччини. — К., 1996. — С. 182. Порівн.: *Галенко О.* Про татарські набіги на українські землі // Укр. іст. журн. — 2003. — № 6. — С. 52–61.

3 *Kołodziejczyk D.* Slave hunting and slave redemption as a business enterprise: the northern Black Sea region in the sixteenth to seventeenth centuries // The Ottomans and Trade / Pub. E. Boyar, K. Fleet / Oriente Moderno XXV n. s. — № 1. — Roma, 2006. — S. 149–159. Див. також: *Хензель В.* Проблема ясыря в польско-турецких отношениях XVI–XVII вв. // Россия, Польша и Причерноморье в XV–XVIII вв. — М., 1979. — С. 147–158.

4 *Леп'явко С.* Проблема оборони українських земель від нападів татар у першій половині XVI ст. // Наукові записки: Зб. праць. — К., 1999. — Т. 5. — С. 12–24; *Brechunenko V.* Kozaczyzna ukrainna wobec kwestii obrony granic Rzeczypospolitej przed najazdami tatatskimi w pierwszej polowie XVII stulecia // Prace naukowe Wyzszej Szkoly pedagogicznej w Czestochowie. — 1998. — № 5. — S. 37–52.

5 *Яковлів А.* З історії реєстрації українських козаків в 1-й пол. 16 в. // Україна. — К., 1907. — Т. 1. — С. 266–273; *Він же.* Бунт черкасців і канівців в 1536 р. // Там само. — С. 81–96; *Chynczewska-Hennel T.* Swiadomosc narodowa szlachty ukrainskiej i kozaczyzny od schylku XVI do polowy XVII w. — Warszawa, 1985; *Serczyk W.* Na dalekej Ukrainie: dzieje kozaczyzny do 1648 roku. — Kraków, 1984.

загрозою вони вибрали чи не єдиний дієвий засіб оборони — здійснення превентивних військових походів на територію ворога з метою розгрому турецьких фортець і татарських населених пунктів. Разом з тим ці походи мали також і здобичанський характер (що з боку Османів та їхніх васалів трактувалося як грабіжництво), тобто їхні провідники, окрім суто воєнних завдань, мали на меті й обов'язкове здобуття т. зв. «козацького хліба» — грошей, матеріальних цінностей, зброї, одягу, людей («християнського ясиру»), коней, худоби тощо [1].

Один із перших таких походів відбувся у 1492 р., коли канівські й черкаські козаки напали на татар поблизу контрольованого Кримським ханством поселення Тягинка у гирлі Дніпра [2]. У грудні 1499 р. кримський хан Менглі-Гірей I скаржився московському царю Іванові III, що «литовські» козаки часто нападають на околиці Очакова і «багато лиха чинять» [3]. А починаючи з 1500 р. напади козацьких ватаг на турків і татар як на українських землях, так і у володіннях Османів та Гіреїв стають все частішими і дошкульнішими для Високої Порти і Кримського ханства.

Організуючим елементом в об'єднанні козацьких загонів [4] стала діяльність прикордонних (або ж «українних», так їх означували у тогочасних документах) адміністраторів Великого князівства Литовського. Чи не першим таким урядовцем став черкаський староста Семен Полозович. Саме він на чолі підрозділів, сформованих з місцевого люду, в 1508 р. здобув перемогу над ордами кримського хана. У зв'язку з цим тогочасні літописці назвали його «Полозом-Русаком (тобто українцем. — *Т. Ч.*) славним козаком» [5]. У другій половині 1511 р., вже перебуваючи

1 *Леп'явко С.* Формування світоглядних засад українського козацтва (поняття «козацького хліба» в останній третині XVI ст.) // Україна в Центрально-Східній Європі. Студії з історії IX—XVII ст. / Ред. В. Смолій. — К., 2000. — С. 143—144, 156; *Галенко О.* Зрадники-герої або український ідеал потурченця // Соціум. Альманах соціальної історії / Голов. ред. В. Смолій. — К., 2006. — Вип. 6. — С. 203—208; *Сас П.* Воєнний промисел запорозьких козаків (перша половина XVII ст.) // Україна в Центрально-Східній Європі. — Вип. 7. — К., 2007. — С. 167—195. Див також: *Опарина Т.* Иммигранты из Трапезунда в России XVII в.: их судьбы и поиски этно-конфесиональной идентичности // Omeljan Pritsak Armagani. A tribute to Omeljan Pritsak / Edit. M. Alpargu, Y. Ozturk. — Sakarya, Temmuz, 2007. — С. 583—586.

2 *Щербак В.* Українське козацтво: формування соціального стану. — С. 36.

3 *Черкас Б.* Україна в політичних відносинах Великого князівства Литовського з Кримським ханатом. — С. 229—230.

4 Бібліографію про початки українського козацтва опрацював Любомир Винар (*Винар Л.* Огляд історичної літератури про початки української козаччини // Історичні студії. Українське історичне товариство. — Мюнхен; Нью-Йорк, 1966. — Ч. 3).

5 *Черкас Б.* Семен Полозович // Полководці Війська Запорозького. Історичні портрети / Ред. В. Смолій. — К., 2004. — Кн. 2. — С. 8—12.

на посаді овруцького намісника, С. Полозович знову розбив один із татарських загонів, який чинив черговий набіг на українські землі. Невдовзі інші прикордонні старости разом із козацькими ватагами здійснили військовий похід на турецьку фортецю Очаків [1]. У 1516 р. козаки вже обороняли від кочівників Волинь. За даними сучасника тих подій Мацея Стрийковського, тоді одному з козацьких загонів вдалося перехопити і повністю знищити татарський загін [2].

Однак найвправнішим у військовій службі виявився черкаський і канівський староста Остафій (Євстахій) Дашкович [3]. За висновками багатьох істориків, він відіграв велику роль в організації й певній структуризації козацтва [4]. У 1523 р. О. Дашкович

1 Очаків (Дашів, Кара-Кермен (Чорна фортеця), Ачі-Кале («поселення біля виходу в море»), Озі *«Ozu»* — називали його у Високій Порті) — місто-фортеця, торговий і військовий порт, центр работоргівлі. Збудоване за часів великого литовського князя Вітовта на початку XV ст. Перебудоване після завоювання кримським ханом Менглі-Гіреєм I (1466—1514). У 1525 р. перейшло під владу Османської імперії й стало спочатку прикордонним санджаком у складі Румелії, а з кінця XVI ст. — центром Очаківського (Силістрійського) еялету. Очаківські бейлербеї зазвичай мали свої резиденції в Силістрії, що над Дунаєм. За османським реєстром 1627 р. згадувалося чотири Очаківські фортеці. Однак, як засвідчував Е. Челебі, у 1654 р. Очаківська твердиня «складалася з трьох окремих, але зв'язаних між собою фортець». Протягом XVI—XVIII ст. був неодноразово атакований підрозділами українського козацтва, у зв'язку з чим місцева фортеця зазнавала численних перебудов. (*Эвлия Челеби.* Книга путешествия. — М., 1961; *Мейер А.* Повествовательное землемерное и естественное описание Очаковской земли. — СПб., 1794; *Біляєва С.* Османський будівельний період у Північному Причорномор'ї // Східний світ. — 2003. — № 1).

2 Kronika polska, litewska, zmodska i wszystkiej Rusi M. Stryjkowskiego. — Wilno, 1848. — T. II. — S. 388.

3 Остафій Дашкович нар. близько 1475 р. Походив зі старовинного шляхетського (*«панів-зем'ян»*) роду, який проживав на Південній Київщині. Його дід Дашко (Данило) у 1430-х рр. був урядовцем литовського князя Свидригайла. Батько Іван у 1470-х рр. обіймав посаду вітебського ключника. У 1501 р. О. Дашкович виступає як кричевський намісник. З 1503-го до 1507 р. перебував на службі (за іншими даними — в полоні) у великого московського князя Івана III. У 1508 р. повертається до Великого князівства Литовського, і його призначають канівським намісником. З 1514 р. — черкаський і канівський староста, з 1532 р. також державця волосних міст Чечерська і Пропойська. Очолював військові підрозділи під час походів Литви та Криму до Московщини у 1514, 1515, 1521, 1534 та 1535 рр. Неодноразово брав участь у литовсько-татарських переговорах. Помер наприкінці 1535 р. (*Сенютович-Бережний В.* Остап Дашкович (Дашкевич) — вождь козацький // Укр. історик. — 1969. — № 1—3; *Черкас Б.* Остафій Дашкович — черкаський і канівський староста XVI ст. // Укр. іст. журн. — 2002. — № 1).

4 *Сенютович-Бережний В.* Остап Дашкович (Дашкевич) — вождь козацький // Укр. історик. — 1969. — № 1—3. — С. 118—126; *Дашкевич-Горбацький В.* Про походження Остапа Дашковича // За державність. — 1935. — Зб. 5. — С. 197—201; *Черкас Б.* Вказ. праця. — С. 53—67.

здійснив напад на Іслам-Кермен [1]. Міцно укріплена турецько-татарська фортеця була взята штурмом і спалена, що засвідчило вміння козацтва не лише оборонятися та перемагати татар у степових поєдинках, а й застосовувати поширену в Південно-Східній Європі практику здобуття міст і містечок, укріплених валами, ровами, засіками та кам'яними мурами. Як свідчив документ, війська на чолі з черкаським і канівським старостою «город Ослам (Іслам-Кермен) зламали і поруйнували й гармати побрали» та взяли у полон багато татар [2]. Це стало серйозною втратою для кримських васалів Османської імперії, адже ця стратегічна фортеця контролювала велику територію південного Подніпров'я.

У 1527 р. О. Дашкович повідомляв польського короля і великого литовського князя Сигізмунда І Старого про підготовку татарських військ до походу на Литву і Польщу, пов'язуючи це з тимчасовим припиненням внутрішньополітичної боротьби в Кримському ханстві. О. Дашкович сам не цурався розвідувальних операцій, безпосередньо перебуваючи у стані ворога. «Він знав їхню (татар. — *Т. Ч.*) мову і, часто буваючи на розвідах, лишався невпізнаним у їх таборі; його вважали за татарина, і завдяки тому, довідавшись про їх справи, він розбивав їх на голову, а посланців татарських, посланих до нього, виставляв на страшенну ганьбу...» [3] — описували сучасники військову сміливість і хитрість Дашковича. Наступного року підрозділи урядовців «украïнних» земель знову захопили відбудований турками Очаків.

Навесні 1532 р. багатотисячна кримська орда разом із відбірними підрозділами турецьких яничарів і артилерією, що складалася з 50 гармат, оточила тогочасну столицю козацької України — Черкаси. Упродовж 30 днів намагався захопити черкаську фортецю хан Саадет-Гірей. Численні штурми були відбиті оборонцями міста. Орда була змушена відійти. У 1533 р.

1 Іслам-Кермен (з тур. «Іслам-Керман» — Замок Ісламу, укр. Ослам-город, Ісламгородок) — турецько-татарська фортеця, яка була збудована на початку XVI ст. (1504 р.). Розташовувалася поблизу гирла р. Кінської в районі Таванської переправи через Дніпро на острові ближче до його лівого берега (за 12 км від сучасної Каховської греблі). Іслам-Кермен не лише забезпечував охорону однієї з найважливіших для татар Таванської переправи, а й контролював основне річище Дніпра, перешкоджаючи річково-морським походам українського козацтва в пониззя Дніпра, Дніпро-Бузький лиман та на Чорне море. Впродовж другої половини XVI—XVII ст. фортеця декілька разів була захоплена та зруйнована козаками. У другій половині XX ст. місце розташування Іслам-Кермена затоплене водами штучного Каховського водосховища (Українське козацтво. Мала енциклопедія. — К.; Запоріжжя, 2002).

2 Цит. за: *Черкас Б.* Остафій Дашкович — черкаський і канівський староста XVI ст. // Укр. іст. журн. — 2002. — № 1. — С. 54.

3 *Грушевський М.* Історія України-Руси. — К., 1995. — Т. VII: Козацькі часи до року 1625. — С. 92.

черкаський намісник О. Дашкович на сеймі польської шляхти вихвалявся здобутими ворожими трофеями, а також ядрами від гармат, якими обстрілювали Черкаси. Того ж року староста у письмовому вигляді подав польсько-литовському королю свій проект оборони Великого князівства Литовського від Османської імперії та Кримського ханства (вперше такий «оборонний проект» було подано Дашковичем до королівського уряду ще 1524 р.), а також створення регулярної прикордонної служби. Згідно з його положеннями, поблизу татарських річкових переправ мали постійно вартувати козацькі підрозділи на човнах-«чайках». Інші козаки мали патрулювати традиційні сухопутні татарські шляхи. Нижче дніпровських порогів на островах пропонувалося збудувати кілька міцних фортець. Хоча сейм і схвалив військовий проект О. Дашковича, який передбачав 2-тисячний козацький реєстр, але, зважаючи на брак коштів, не поспішав впроваджувати його в життя [1].

Саме тому в другій половині 1548–1549 рр. вже інший черкаський і канівський староста, руський князь Дмитро Вишневецький, організувавши розрізнені козацькі загони, знову здійснив військовий похід на турецькі фортеці у Північному Причорномор'ї – Очаків, Білгород та Іслам-Кермен. Це викликало велике занепокоєння самого султана Сулеймана I Пишного. У 1553 р. Вишневецький прибув до Стамбула, де намагався дипломатичним шляхом домовитися з турецьким падишахом про припинення нападів татарських орд на українські землі.

З цього приводу Михайло Грушевський писав, що у князя «була ідея союзу на два фронти: опиратися на Литовсько-Польську державу і підтримувати добрі відносини з Туреччиною, держачи в руках Крим» [2]. Як відзначав сучасний дослідник життєдіяльності Вишневецького Любомир Винар, ця гіпотеза видатного історика хоча й не знайшла прямого документального підтвердження, але є найбільш логічною на фоні антитатарської діяльності прикордонного старости протягом 50-х рр. XVI ст. [3] Не дістали підтримки й версії Дмитра Яворницького про прийняття Д. Вишневецьким турецького підданства[4] – після повернення зі Стамбула він зустрівся з польським королем й отримав від нього охоронний універсал. Трохи згодом український князь домовився про спільні дії проти Кримського ханства вже

1 *Черкас Б.* Остафій Дашкович. – С. 66–67.
2 *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. VII. – С. 116.
3 *Винар Л.* Силуети епох. Дмитро Вишневецький, Михайло Грушевський. Історичні розвідки. – Дрогобич, 1992. – С. 27.
4 *Яворницький Д.* Історія запорізьких козаків. – Львів, 1991. – Т. 2. – С. 16–21; *Jorga N.* Geschichte des Osmanischen Reiches nach den Quellen dargestellt. – Gotha, 1910. – Vol. III. – P. 112.

з володарем іншої сусідньої держави — московським царем Іваном Грозним.

Однією з найбільших заслуг Д. Вишневецького стала побудова на початку 1550-х рр. добре укріпленого замку на дніпровському острові Хортиця. По суті, ця фортеця стала основою для заснування невдовзі за дніпровськими порогами першої Запорозької Січі. У 1557 р. князь на чолі запорожців майже місяць оборонявся у Хортицькому замку від багатотисячних орд кримського хана Девлет-Гірея. Вже наступного року у відповідь на напад хана численне козацьке військо оволоділо Перекопом, а протягом 1559—1560 рр. здійснило походи на головну турецьку фортецю у Приазов'ї — Азов (Азак). Французькі історики порівнювали військові приготування турків під час оборони Азова (а основні сили його гарнізону становили яничари) від козаків з приготуванням Османської імперії до війн проти Венеції та Священної імперії [1]. Д. Вишневецький також пропонував план війни з Кримським ханством, що передбачав спільні дії проти татар українців, донських козаків, московитів і черкесів. У 1563 р. український князь на чолі 4-тисячного козацького загону знову без дозволу короля здійснює похід до сусіднього Молдавського князівства, що перебувало під османським протекторатом. Ця акція закінчилася поразкою, а самого козацького провідника було захоплено в полон і відправлено до Туреччини, де невдовзі страчено.

Завдяки самоорганізації та діяльності прикордонних державних урядовців, українське козацтво протягом 50—70-х рр. XVI ст. утворило власну військово-політичну рицарську організацію, що дістала войовничу самоназву — Військо Запорозьке. А з кінця 1560-х рр., як зазначав історик Сергій Леп'явко, активність козацтва зросла саме на південному напрямку [2]. У цей час кримський хан неодноразово скаржився, що українці «з року в рік взимку і влітку» нападають на татар, розбивають купецькі валки й тримають у Черкасах, Каневі, Брацлаві, Переяславі більше тисячі мусульманських полонених, що становили т. зв. християнський ясир.

Інший дослідник української старовини Наталія Яковенко відзначала, що ще напередодні укладення Люблінської унії 1569 р. козацька старшина здійснила спроби конституювати своє утворення як «рицарську (збройну) людність», що перебувала на військовій службі у польсько-литовського короля [3].

1 *Лемерсье-Келькеже Ш.* Литовский кондотьер князь Вишневецкий и создание Сечи по данным Оттоманских архивов // Франко-русские экономические связи. — М., 1970. — С. 32—49.

2 *Леп'явко С.* Військово-політична діяльність українського козацтва в контексті міжнародних відносин (1561—1595): Автореферат дис. ... докт. іст. наук. — К., 2000. — С. 18.

3 *Яковенко Н.* Українська шляхта з кінця XVI до середини XVII ст. — С. 245.

Це спричинило появу універсалу Сигізмунда II Августа до козацтва від 20 листопада 1568 р., в якому зазначалося: «...При замках наших знайдеться вам служба наша, за яку жалування кожний з вас від нас отримає» [1]. Але такі заходи Корони Польської не рятували ситуацію – протягом 1569–1571 рр. козаки здійснили ряд нападів на Крим. Це дало привід татарському хану Девлет-Гірею скаржитися, що українці постійно турбують його володіння [2]. Водночас султан Османської імперії Селім II неодноразово скаржився до Польщі, що «козаки з України» по кілька разів на рік нападають на каравани турецьких купців, а також штурмують Очаків та інші причорноморські фортеці [3].

У 1574 р. більше тисячі козаків взяли участь у війні молдавського господаря Івоні проти турецького панування. Зокрема, під час бойових дій козаки оволоділи Тягинею та напали на османську фортецю Білгород [4]. Впродовж 1575–1576 рр. запорожці знову кілька разів ходили походами на Білгород, Тягиню, Очаків, Іслам-Кермен, а також штурмували кримський Перекоп. Але й татарська орда неодноразово турбувала українську людність. Про це, наприклад, свідчив твір сучасника тих подій шляхтича Бартоша Папроцького (1543–1614) «Історія жалісна про прудкість та лють Татарську і про суворе нищення та псування Земель Руської та Подільської, котре сталося місяця Жовтня Року 1575» (Краків, 1575). Зокрема, автор відзначав роль низового козацтва на чолі з Богданом Ружинським, які не тільки воювали з нападниками на теренах України, а й переслідували їх до території Криму та Північного Причорномор'я:

Богдан Гетьман той славний шляхи обложивши.
Частину Низових Козаків своїх виправивши [в похід].
Пустошили їм землю дітей витинали
Маткам очі виривали груди вирізали.
Міста, села попаливши назад повернулись... [5]

На думку Б. Папроцького, така жорстокість козаків виправдовувалася боротьбою «християнства» з «поганством» і була

1 Архив Юго-Западной России, издаваемый временной комиссией для разбора древних актов (далі – Архив ЮЗР). – К., 1863. – Часть 3: Акты о козаках (1500–1648 гг.). – Т. 1. – С. 4–5.

2 *Леп'явко С.* Українське козацтво у міжнародних відносинах. – С. 36.

3 Архив ЮЗР. – Часть 3: Акты о козаках (1500–1648 гг.). – Т. 1. – С. 44, 46–48.

4 *Леонардо Горецкий.* Описание войны Ивонии, господаря Волошского (1574) // Мемуары, относящиеся к истории южной Руси. – Вып. I (XVI ст.). – К., 1890.

5 Цит. за: *Вирський Д.* Околиця Ренесансу: річпосполитська історіографія України (XVI – середина XVII ст.). – К., 2007. – С. 216.

лише адекватною відповіддю на нищення українських земель Речі Посполитої мусульманами:

Лементів вуха повні людей Християнських
Тих що терплять неволю від рук Поганських.
Плач жалібний пробиває високі хмари
Їх кров'ю переповнив свої береги Дністер глибокий... [1]

Весною 1576 р. кримському ханові навіть довелося відмінити похід до України через побоювання, що козаки знову нападуть на Крим [2]. Восени наступного року, майже одночасно з підписанням мирного договору між Річчю Посполитою і Османською імперією, близько 1 тис. запорожців на чолі з кошовим отаманом Яковом Шахом та старшиною Іваном Підковою вирушили до Молдавії [3]. Поблизу Ясс у результаті короткочасного бою вони здобули перемогу над військом господаря Петра Кульгавого, найбільш боєздатну частину якого становили 500 турецьких яничарів. Як наслідок, восени 1577 р. запорозький старшина І. Підкова, хоча й на короткий термін, став господарем Молдавського князівства. А ця країна, нагадаємо, перебувала у васальній залежності від Османської імперії. Загалом в останній третині XVI ст. понад 15 із 27 претендентів на молдавський престол шукали підтримки у Війська Запорозького, усвідомлюючи його військову потугу навіть перед таким грізним ворогом, як Висока Порта [4].

16 вересня 1578 р. між новим королем Речі Посполитої Стефаном Баторієм і представниками запорозького козацтва був підписаний договір, за яким 600 козаків мали нести військові повинності на користь монарха й отримувати за це платню та «...не робити ніяких бід і розрух, а навпаки якщо побачать, то гамувати. Щоб не ходили на турків і татар. А ми за це будемо платити по 6 кіп литовських...» [5]. Цей загін підпорядковувався коронному гетьманові Михайлу Вишневецькому.

Такі домовленості лише на певний час стримали активність козацької стихії. 1582 р. українці знову здійснили напад на

1 *Вирський Д.* Околиця Ренесансу: річпосполитська історіографія України (XVI – середина XVII ст.). – К., 2007. – С. 216.

2 *Леп'явко С.* Військово-політична діяльність українського козацтва. – С. 19.

3 До 1575 р. належить цікавий опис запорожців, зроблений шляхтичем С. Оржельським: «...Найбільше з-поміж них Русинів (тобто українців. – *Т. Ч.*). Мешкають на берегах та численних островах Дніпрових, усі піші, будують дивно легкі морські човни, що здатні з легкістю витримувати морські хвилі. На тих човнах спускаються до Очакова, де Дніпро впадає в Чорне море і навіть далі за море. Живуть лише зі здобичі. Нападають на суші і на морі на Татар особливо і Турків» (Swietoslawa Orzelskiego Bezkrolewia ksiąg osmioro. 1572–1576 / Wyd. E. Kuntze. – Kraków, 1917).

4 *Леп'явко С.* Українське козацтво у міжнародних відносинах. – С. 19.

5 *Стороженко А.* Стефан Баторий и днепровские козаки. – К., 1904. – С. 54.

Очаків і Білгород, а наступного року знищили поселення навколо Ягорлика і Тягині, а також відвоювали у турецького гарнізону Бендерської фортеці 40 гармат. Татари свідчили, що протягом 1584 р. козаки п'ять разів нападали на їхні володіння. У 1587 р. вже вкотре зазнають руйнувань Очаківська і Білгородська турецькі фортеці. Тоді ж у черговий раз козацькі загони спустошують околиці Тягині. Наступного року запорожці здійснюють похід до Криму і знову турбують турків у Бендерській фортеці в Придністров'ї. Джерела засвідчують, що у червні — на початку липня 1589 р. 800 козаків на чолі з отаманом Кулагою напали на татарський Гезлев (суч. Євпаторія). Того ж року інші козацькі загони атакують Білгород і навіть одні з наймогутніших османських укріплень — Азовську [1] та Кафинську фортеці. Як зазначав невідомий сучасник тих подій: «Козаки зі шляхтою Русі, що мала бути вельми ображеною Татарами, постановили вторгнутись до країв вищезгаданих Татар, аби помститися за себе сповна сквитавшись за образи і переправились через річку Дністер, знайшли велику кількість Татар, які прагнули завадити, але вони були всі вбиті і ті козаки увійшли набагато далі, захопивши шлях на Кафу...» [2].

Розгніваний постійними нападами українців на свої володіння, турецький султан вимагав від польського короля, щоб той покарав козаків, які «мусульман, наших підданих, винищили вогнем і мечем і багатьох їхніх дружин, синів і дочок вивели в полон... все майно обернули на здобич» [3]. Лише за умови винищення «розбійників-козаків» в Україні Османська імперія погоджувалася на укладення мирного договору з Річчю Посполитою.

Розголос про козацькі хрестові походи прокотився Європою, зокрема у Нюрнберзі, Празі, Римі, Ліоні та Парижі було надруковано «летючі листки», де так згадувалося про українських козаків: «...Козаки — вояки войовничі та мужні, смілива та неприборкана нація... Вони живуть на кордонах Польщі, турбуючи постійно турків, татар та інші краї, і мучать своїм зухвальством околичні народи» [4].

У грудні 1593 р. 3-тисячний козацький загін на чолі з Г. Лободою атакував Юргіїв (Оргєєв, «*Orhei*»), турецьку фортецю на

1 Азов (з тур. «Азак» — «гирло») — розташований у гирлі річки Дон. З XIII ст. і до захоплення його Османами в 1475 р. належав генуезцям й називався Тана, за іменем давньогрецького поселення Танаїс (Книга путешествий Эвлии Челеби. Походы с татарами и путешествия по Крыму (1641—1667 гг.). — Симферополь, 1996).

2 Цит. за: *Вирський Д.* Околиця Ренесансу: річпосполитська історіографія України (XVI — середина XVII ст.). — С. 227.

3 Исторические связи. — М., 1965. — Т. 1. — С. 191—192.

4 Vraie relation de la route et defaite des Tartares et Tucs. — Lion, 1590 та ін. (*Вирський Д.* Вказ. праця. — С. 238).

північному сході Молдавського князівства. Весною 1594 р. С. Наливайко за дорученням українського князя К. Острозького набрав для військової служби близько 2500 осіб. Вони мали захищати від татарських набігів Східне Поділля. Перетворення такої великої й різношерстої маси людей на боєздатний загін засвідчило неабиякий організаторський талант С. Наливайка. Цей загін, що спочатку відзначився в обороні південно-східних кордонів Речі Посполитої, сучасники стали називати не інакше як «полк Наливайка». Однією з перших самостійних військових операцій цього підрозділу став розвідувальний рейд у червні 1594 р. до залежного від Османської

імперії Молдавського князівства. У ході рейду було атаковано турецьку фортецю Паркани, завдано поразки відбірному турецькому загону та захоплено кілька тисяч татарських коней [1]. Через місяць, у липні, загін Наливайка протидіяв татарському вторгненню до Західного Поділля. Скориставшись погонею за татарами, наливайківці спустошили шляхетські маєтки у Теребовлі, Гусятині, Городку, Сатанові, Тлустому та інших містечках Подільського й Брацлавського воєводств. Набравши багато зброї, коней і провіанту, а також збільшивши свій підрозділ до 4 тисяч вояків, С. Наливайко знову рушив до Молдавії. Його військо штурмувало Тягиню та спалило столицю Молдавії м. Ясси, де захопило багато зброї (особливо цінними були гармати) й провіанту, а також вплинуло на зміщення турецького ставленика з посади молдавського господаря [2]. На початку 1595 р. українці разом із трансільванськими і молдавськими підрозділами (тими, хто не підтримував орієнтацію на Стамбул) вже вкотре атакують османські Тягиню й Білгород, а також Килію, Ізмаїл та Ісакчу. Історики відзначали, що збільшення кількості несанкціонованих козацьких походів на турків, татар і в Молдавію у цей час свідчило про слабкість зв'язків козацтва з королівською владою, адже вони ставили Річ Посполиту в дражливе становище стосовно Османської імперії.

Протягом другої половини XVI ст. до Молдавського князівства було здійснено понад два десятки великих походів українського козацтва [3]. Головною метою більшості з них була військова підтримка того чи того претендента у боротьбі за престол

1 *Леп'явко С.* Дії козацтва проти турків і татар у першій половині 1594 року // Середньовічна Україна: Зб. наук. праць / Відп. ред. В. Смолій. – К., 1997. – С. 70–83.

2 *Він же.* Козацтво й Польща наприкінці XVI ст.: чи була можливість порозуміння? // Польсько-українські студії. – К., 1993. – Вип. 1. – С. 50.

3 *Винар Л.* Вказ. праця. – С. 39; *Леп'явко С.* Формування молдавського напряму військової політики українського козацтва // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку / Відп. ред. В. Смолій. – К., 2000. – Вип. 7. – С. 79–88.

господаря або бажання приведення на нього власної кандидатури. Власне під час цих військово-політичних кампаній козацька старшина добре ознайомилася не лише з внутрішньополітичним устроєм, а й з проблемою міжнародно-правового утвердження цього придунайського князівства. Набутий досвід українці згодом почали використовувати у власній практиці відносин з володарями іноземних держав, у т. ч. з турецькими султанами і кримськими ханами.

Саме наприкінці 1550-х років українське козацтво рішуче заявило про себе як про захисника християнської віри та рицарську спільноту. Як дослідив Сергій Плохій, ставлення до козаків як оборонців християн від мусульманської загрози розпочалося ще від 1577 р.[1] Тоді, перебуваючи на страті Івана Підкови у Львові, католик з Італії Філіпо Тальдучі записав передсмертну промову козацького ватажка, у якій були й такі слова: «...Я завжди боровся мужньо і як *чесний рицар проти ворогів християнської віри*... Я завжди прагнув бути щитом проти невірних... (виділ. авт. — *Т. Ч.*)»[2]. Й справді, керівники Війська Запорозького почали настійно наголошувати на своєму рицарському служінні всезагальному християнству та повсякчасній боротьбі проти його ворогів[3].

Згідно з дослідженнями Петра Саса, у цей час українські козаки усвідомили себе рицарями, тобто особисто вільними людьми, спосіб життя яких визначали воєнне ремесло й належність до корпоративно окресленої військової спільноти[4]. На думку вчених, до головних рицарських чеснот, які були притаманні багатьом козакам, належали мужність, відвага, вірність, гідність, честь, добра слава, здатність до самопожертви, патріотизм, служіння високим ідеалам (боротьба проти ворогів Святого Хреста, оборона вітчизни, захист покривдженої православної церкви)[5].

1 *Плохій С.* Наливайкова віра: Козацтво та релігія в ранньомодерній Україні. — К., 2005. — С. 137. У 1578 р. польський шляхтич Л. Горецький вклав у вуста напівлегендарного козацького старшини Сверчовського, який допомагав молдавському господарю перемогти Османів, такі слова: «Сверчовський відповідав від імені своїх товаришів коротко, але енергійно, як належало воїну: "Не жалування твоє, Івонія, заманило нас сюди, адже про нього ми менше всього думаємо, але рицарська тяга до боротьби з жорстоким і важким ворогом християнства..."» (Descriptio belli Ivoniae voivodae Valachiae, quod anno 1574 cum Selimo II, turcarum imperatore, gessit. — Франкфурт, 1578; Hoffhaltung des tuerckischen Kaisers und othomanischen Reichs Beschreibung biss auffdies 1578, Iahr erstreckt und ausgefueret. — Базель, 1578; *Леонардо Горецкий.* Описание войны Ивонии, господаря Волошского (1574) // Мемуары, относящиеся к истории южной Руси. — К., 1890. — Вып. I (XVI ст.)).

2 Цит. за: *Наливайко Д.* Козацька християнська республіка. — К., 1992. — С. 74.

3 *Сас П.* Політична культура українського суспільства. — С. 195.

4 Там само. — С. 119.

5 Там само. — С. 121.

Невдовзі «український фронт» ідеологічного та військового протистояння між Християнською та Ісламською цивілізаціями проявляється у більш практичних формах, а саме — проголошенні козаками захисту православного населення українських/руських воєводств Речі Посполитої. У 1610 р. козацька старшина внесла протест до книги гродського суду Києва про утиск прав православних. Через десять років гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний сприяв поновленню діяльності Київської митрополії. У 1621 р. 350 священиків з усієї України на чолі з митрополитом Йовом Борецьким були присутні під час проведення козацької ради Війська Запорозького, а в 1628 р. козацька делегація взяла участь у православному церковному соборі. «...Йдеться про віру, з якою помремо» — неодноразово заявляли у цей час козаки, всіляко підтримуючи православне духівництво України-Русі.

Перші десятиріччя XVII ст. відзначаються бурхливим ростом не лише військової, а й політичної ваги козацької організації. Її керівники не визнають численних «заборонних» постанов сеймів Речі Посполитої (1604, 1605, 1607, 1609, 1611, 1613, 1616 рр. і т. д.) щодо обмеження свого внутрішньополітичного статусу. Починає проявлятися й певна декларативність підданства королівській владі, адже незважаючи на універсали Сигізмунда III Вази, які забороняли «свавільничати» козацтву в українських воєводствах Польсько-Литовської держави і на міжнародній арені, тривали «самочинні» походи на Туреччину, Крим, Молдавію, поширювалася козацька юрисдикція на «волость», тобто Центральну Україну [1].

У 1604 р. кримський хан Кази-Гірей з приводу відновлення мирних взаємин з Річчю Посполитою писав до короля: «...спокій є тоді, коли нема на Дніпрі козаків» [2]. Та наступний рік не приносить ханові спокою — козаки розбивають його загони на Дністрі. Виправдовуючись, Сигізмунд III Ваза пише до Стамбула, що українські козаки не підкоряються його владі. Це й справді було так, адже на початку 1610-х рр. козаки нападають на турецькі володіння поблизу болгарського міста Варна, у 1614 р. — здійснюють морський похід через Чорне море до Анатолії [3]

1 *Чухліб Т.* Українське козацтво в політичних планах Речі Посполитої // Польсько-українські студії. — Вип. 1. — С. 55—58.

2 Жерела до історії України-Руси. — Львів, 1908. — Т. VIII. — С. 107.

3 Анатолія (тур. «*Anadolu*», з грецьк. «*Anatoli*» — Схід) — у XV—XVIII ст. так називали західну частину Малої Азії, на території якої розташовувався еялет з такою ж назвою зі столицею в Анкарі.

і штурмують фортецю Синоп [1], у 1616 р. — нападають на Кафу (Феодосію) [2], Трапезунд, Самсун, а також околиці Варни та Констанци, у 1620 р. — у черговий раз турбують оборонців Варни, у 1621 р. — знову здійснюють похід до Синопу, в 1624 р. — атакують османські поселення на Босфорі та околиці Стамбула [3], в 1625 р. — нападають на Трапезунд та фортецю Кара Харман неподалік Констанци [4]. Згідно з повідомленнями тогочасних мусульманських джерел, в останньому морському поході по Чорному морю до берегів турецького еялету

1 Ось як описував невідомий турецький автор Синопську фортецю через 100 років після її штурму українськими козаками: «Це місто і фортеця розташовані на невеликому чотирикутному півострові, з'єднаному з землею вузьким піщаним шляхом. Сторони Синопу, звернені до Чорного моря, більшою частиною складаються з кам'яних бескидів і скель... Ширина [цієї фортеці] досягає однієї милі, два її боки виходять до моря і підходять [з кожної сторони] до піщаного шляху. Її східний бік — пристань, відкрита до заплави... Цитадель має велику міцність і розташована на підвищенні. Якщо поповнити її артилерією і військовим спорядженням, саму фортецю відремонтувати, бастіони і батареї її поновити, а башти відкрити і спрямувати у потрібний бік, встановити на них гармати, то ніде у цілому світі не буде такої могутньої, неприступної фортеці, як ця. У її гавані можуть схоронитися більше ста п'ятдесяти галонів та інших судів флоту...» (*Весела З.* Турецкий трактат об османских крепостях Северного Причерноморья в начале XVIII в. // Восточные источники по истории народов юго-восточной и центральной Европы. — М., 1969. — Т. 2).

2 Кафа (суч. — Феодосія, АР Крим, Україна), тур. «Кефе» — місто, відоме з VI ст. до н. е. як Феодосія («Божий дар»), коли його заснували греки з Мілету в Малій Азії. Назва Кафа відома з X ст. й остаточно встановлюється за панування тут з 1261 р. генуезців, які зробили це місто своєю неофіційною столицею в Криму. У 1475 р. містом заволоділи Османи. За свідченнями Е. Челебі: «Ця твердиня, завжди готова до битви, фортеця безпечна, цитадель оточена могутньою зубчастою стіною, яка тягнеться від морського узбережжя між західною і південною стороною великої заплави до вершини величезної гори, яку називають Байракли... З боку землі тягнуться там дві стіни одна за одною, вельми міцні й могутні, наче вали Олександра. Внутрішня стіна висотою в 50 аршин, а товщиною — 7. Вона також збудована з каменів, величезних, як слони... Далі перед цими стінами проходить глибокий яр чи рів, вирублений в скелі на глибині 20 аршин і на 5 аршин шириною. Перед воротами стоять мости... На цих подвійних стінах від землі видно 118 різних башт і укріплень, а на обох цих стінах 2600 зубців...» (Книга путешествий Эвлии Челеби. Походы с татарами и путешествия по Крыму (1641—1667 гг.).

3 *Истрин В.* Греческая запись о набеге казаков на Константинополь в начале XVII века // Журнал министерства народного просвещения. — 1898. — № 7. — С. 34—57; *Гранстрем Е.* Заметки современника о набегах казаков на турецкие владения в начале XVII века // Восточный сборник. — М., 1972. — Вып. 3. — С. 20—29.

4 *Останчук В., Галенко О.* Козацькі чорноморські походи у морській історії Кятіба Челебі «Дар великих мужів у воюванні морів» // Марра mundi: Збірник наукових праць на пошану Я. Дашкевича. — Львів; К.; Нью-Йорк, 1996. — С. 341—376; *Брехуненко В.* Похід козаків під Кафу у 1616 р. // Осягнення історії: Збірник на пошану професора Миколи Павловича Ковальського. — Острог; Нью-Йорк, 1999. — С. 166—174.

Румелія [1] взяли участь близько 350 (!) козацьких човнів-чайок [2]. У 1628 році українські козаки спільно з татарами знову несподівано нападають на Кафу.

«Триста з лишком човнів [козацьких] вийшли в море і дали битву цілому флоту падишаха (*Gran Signore*). За словами усіх очевидців, якби у день битви була тиха погода, то жодна галера не повернулася б назад. Адже козаки вже захопили були кормову частину адміральської галери...» [3], — так описав одну з битв козацьких чайок з османським флотом домініканець Емідіо Дортелі Д'Асколі у 1634 р. За повідомленнями англійського посла в Стамбулі Ройє, морська битва українців з турками була дуже кровопролитною, адже загинуло багато яничарів, яких перевозила османська ескадра з Варни до Очакова [4].

«Турецького імператора вислів є: з-поміж зброї володарів, що на нього змовляються, Константинополь живе, нічим не переймаючись, лише один [виняток] — Козаки — покидьки Польщі, що стільком володарям сон порушують...», — писав невдовзі з цього приводу польський шляхтич Анджей Максиміліан Фредро [5]. А сучасні українські османісти Олександр Галенко і Віктор Остапчук відзначали, що у першій половині XVII ст. козацькі морські походи значно змінили політику, економіку та щоденне життя в басейні Чорного моря, яке до того було внутрішнім «озером» Османів [6].

Прийшовши до влади у 1618 р., турецький султан Осман II одразу ж почав готуватися до війни з Річчю Посполитою, яка стояла на шляху геополітичних зазіхань Порти щодо європейського континенту. У вересні 1620 р. багатотисячне турецько-татарське військо вщент розбило польську армію на чолі з коронним гетьманом Станіславом Жолкевським на Цецорських полях, що в Молдавському князівстві. Після цього Осман II розпочав підготовку до походу вглиб Польщі. Своєю чергою обеззброєний польський король Сигізмунд III Ваза гарячково шукав вихід зі скрутного становища — він неодноразово звертався по військову допомогу до європейських монархів, однак ті ігнорували його прохання. Саме тому король (уже вкотре!) змушений був покликати на поміч українських козаків.

1 Румелія (араб. — тур. «*Rum-eli*», «край Римлян, Візантійців») — турецька назва європейських завоювань Османської імперії по Дунай, охрім Боснії та Герцеговини. Столицею Румелії з 1385 р. була Софія.

2 *Остапчук В., Галенко О.* Козацькі чорноморські походи у морській історії Кятіба Челебі. — С. 376.

3 Описание Черного моря и Татарии, составил доминиканец Эмиддио Дортелли Д'Асколи, префект Каффы, Татарии и проч. 1634 // Записки Императорского Одесского общества Истории и Древностей. — Одесса, 1902. — Т. XXIV.

4 *Hammer J.* Histoire de l'empire Ottoman. — T. XI. — Paris, 1838. — S. 64.

5 Dzieje narodu polskiego pod Henrykiem Walezjuszem. — Petersburg, 1855. — S. 138.

6 *Остапчук В., Галенко О.* Козацькі чорноморські походи у морській історії Кятіба Челебі. — С. 341.

У червні 1621 р. козацька рада, що відбулася в урочищі Суха Діброва на Київщині, вирішила об'єднатися з польсько-литовською армією для спільної боротьби проти «бусурман». Звістка з козацької ради про збір полків розійшлася по всій Україні. Місцем збору було визначено місто Могилів, що на Дністрі. Звідти козаки мали вирушити до Хотина, де планувалася основна битва з турками. Останні всіляко протидіяли з'єднанню козацьких сил з польськими підрозділами, розуміючи, що Військо Запорозьке за своїми тактичними даними зможе на рівних битися з відбірними султанськими відділами. У зв'язку з цим типовим був епізод, описаний сучасником тих подій, щодо пересування окремих козацьких частин до Хотинської фортеці: «Сорок запорожців, які відбилися від свого війська й переховувалися в печерах між скелями, привернули до себе всю увагу й зусилля ворога. Були привезені гармати. Щоб розгромити цих воїнів, позбавлених усілякої допомоги... Осман, коли минуло два дні, замислив заморити їх голодом. Оточені з усіх боків козаки, попри це відважно билися з ворогом і зуміли пробитися через вражені й тремтячі турецькі війська, але виснажені голодом і трудами, вкриті пороховим пилом, вони поклали життя разом зі зброєю»[1].

До місця вирішальної битви з майже 150-тисячним турецьким військом зібралася більш ніж 40-тисячна козацька армія [2], яку очолював гетьман (старший) Війська Запорозького Петро Конашевич-Сагайдачний [3]. Битва під Хотинською фортецею розпочалася 2 вересня 1621 р. наступом головних сил турецької армії по всьому фронту і концентрованим ударом на позиції

1 Collectanea z dziejopisów tureckich rzeczy do historii polskiej służących... przez J. J. Sękowskiego. — T. I. — Warszawa, 1825. — S. 152—155.

2 Згідно з реєстром, що був складений у серпні 1621 р., до Війська Запорозького входило тринадцять полків: гетьманський полк Петра Конашевича-Сагайдачного — 3 тис. козаків; полк Івана Гардзеї — 2 тис. чол.; полк Івана Зишкаря — 2300 чол.; полк Богдана Конші — 1600 чол.; полк Тимоша Федоровича — 4 тис. чол.; полк Мусія Писаренка — 2500 чол.; полк Федора Білобородька — 3200 чол.; полк Данила Давганя — 3 тис. чол.; полк Адама Підгорського — 3700 чол.; полк Сидора Семаковича — 3500 чол.; полк Василя Лучковича — 4100 чол.; полк Яцька Гордієнка — 2700 чол.; полк Семена Чечуги — 3200 осіб. Загалом — 38 800 козаків. На початку вересня надійшли ще додаткові козацькі сотні, які не були внесені до реєстру, але брали участь у військових діях. Усього у подіях Хотинської війни Речі Посполитої з Османською імперією брали участь 41 520 українців (БМЧ Краків. — Од. зб. 1657, арк. 496—497; *Щербак В.* Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV — середина XVII ст. — К., 2000; *Biedrzycka A., Kaczmarczyk J.* Kozacy zaporoscy w wojnie Hocimckiej 1621 roku // Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття / Ред. В. Смолій. — К., 1998).

3 *Щербак В.* Динаміка зростання чисельності українського козацтва до середини XVII ст. // Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст. — К., 1998. — С. 58—59; *Biedrzycka A., Kaczmarczyk J.* Kozacy zaporoscy w wojnie Hocimskiej 1621 roku // Там само. — С. 62—75.

козацьких полків у складі армії Речі Посполитої, у результаті чого українці втратили 40 осіб убитими і пораненими й змушені були з наказу П. Сагайдачного у ніч з 2 на 3 вересня зміцнювати пошкоджені гарматним вогнем турків земляні укріплення — вали, рови та шанці. Талант українського гетьмана як полководця в усій повноті проявився вже 3 вересня під час перегрупування козацького війська під час бою з метою переходу від оборони до контратаки.

Цього дня, щоб уникнути втрат від щільного гарматного і рушничного вогню противника, П. Сагайдачний зосередив сили на правому і лівому флангах, при цьому оголивши позицію у центрі [1]. Збільшення чисельності військ на флангах посилювало запланований удар на основних напрямках контратаки. Турки, опинившись у вогняному «кільці» між двома угрупованнями козацької армії і не витримуючи інтенсивного рушничного вогню запорозьких піхотинців, почали спішно відступати.

Наступного дня козацький полководець закріпив свою тактичну перемогу. «В суботу (4 вересня. — *Т. Ч.*) невірні турки підійшли з гарматами і цілий день безперервно великими силами атакували козаків. Але ближче до ночі козаки виступили з табору і напали на турків, і ті, не зумівши протистояти, відступили й почали втікати. Козаки кинулися за ними, знищуючи, і так переслідували їх до самого турецького табору, і побили багатьох невірних, і взяли багато здобичі. Але невдовзі настала ніч, і [поляки] не змогли дати козакам підкріплення. Незважаючи на це козаки відбили у турків сім гармат, але не змогли забрати, оскільки вони прикуті до дубів і одна до одної кайданами. Тоді козаки відправилися у свій табір і озброїлися сокирами, після чого повернулися до гармат; порубавши на дрібні шматочки колеса гармат, відтягнули дві з них у свій табір, через що турецький султан зі своїми пашами перебував у великій скорботі. ...Турецький імператор розгнівався й звільнив від посади агу яничарів, наказав стратити одного пашу...» [2], — так описував локальну перемогу козаків над яничарами очевидець боїв під Хотинською фортецею вірменин з Кам'янця-Подільського Ованес Каменаці.

Загалом у результаті військових дій українських козаків турецький султан Осман II втратив близько 10 тис. відбірного війська. «Не буду ні їсти, ні пити, доки того Сагайдачного не приведете», — гніваючись, наказав правитель Османської імперії. Але наказ не було виконано турецькими воєначальниками — козаки несподівано увірвалися до ворожого табору: «Після

1 *Сас П.* Петро Сагайдачний // Володарі гетьманської булави. Історичні портрети / Ред. В. Смолій. — К., 1994. — С. 121–122.

2 *Агоп и Аксент Каменаци.* Каменецкая хроника (пер. А. Гаркавца) // Османская империя в первой четверти XVII века. — М., 1984. — С. 34.

раптового вторгнення запорожців у табір Османа турками оволоділа паніка: люди всіх звань і станів були в невимовній тривозі, сам Осман, який ще недавно гадав, що немає нікого в світі могутнішого за нього, тепер на власні очі побачив усю хиткість свого становища...»[1].

Запорозький гетьман П. Сагайдачний використовував традиційну козацьку тактику нічних атак. Вони були здійснені вночі з 6 на 7, з 16 на 17, з 19 на 20, з 22 на 23 вересня[2]. В останній атаці брало участь 3 тис. козаків, які знищили турецькі намети, вбили декілька сотень турків (серед них Черкесбашу), захопили багато зброї та цінностей. Такі дії козацького війська змушували турків до постійної бойової готовності і не давали можливості для повноцінного відпочинку. Про активну участь Яничарського корпусу в Хотинській війні розповів очевидець тих подій: «Наша німецька піхота, прибуваючи, розташовувалася проти турок в Подолії менш ніж за півмилі над Дністром. Ранком наступного дня противник потужно вдарив на запорожців із Запоріжжя (воно розташоване поблизу Чорного моря), щоб їх порубати і розгромити. 3000 піхоти полковника п. Ернста Денгофа стали переправляти свої хоругви (через Дністер) на плотах і на паромі, оскільки мостів не було, щоб прийти на поміч козакам, які стояли біля лісу. Там вони (піхотинці) билися достатньо довго. Окремі з них були поранені яничарами в голову чи в груди»[3].

Битва під Хотином, яка стала заключним етапом польсько-турецької війни 1621 р., тривала до кінця вересня і набула затяжного позиційного характеру. 28 вересня султан Осман II наважився дати вирішальний бій об'єднаним польсько-українсько-литовським силам. Основний удар був спрямований на польські підрозділи, а також на козацький табір. Однак туркам не вдалося прорвати оборону. Натомість козаки перейшли в контратаку, внаслідок чого турецькі війська почали відступати по всьому фронту. Одна з тогочасних хронік так засвідчила

1 Цит. за: *Сас П.* Вказ. праця. — С. 123.

2 Німецький офіцер-найманець, який перебував у польському таборі, повідомляв: «Третьої ночі запорожці, чи козаки, кількість яких не перевищувала 500 чоловік, за мертвої тиші вдерлися на скелі та вдарили на турецьку сторожу. Потім вони потайки увірвалися до турецьких наметів, гострими кинджалами перерізали горлянки ворогам, порубали турок. Вони захопили велику здобич: шаблі, красиві попони, оздоблені золотом, дорогі турецькі килими, срібні речі. Але серед турок, до яких вривалися у намети козаки, спали не всі, і один вартовий зумів оголосити тривогу в своєму таборі. Через це козаки змушені були втікати з турецького табору назад, у скелі, при цьому 16 з них було вбито» (Записки немецкого офицера о Хотинской войне 1621 г. как исторический источник (пер. Ю. Мыцика) // Вопросы германской истории. Русско-германские связи и отношения нового и новейшего времени. — Днепропетровск, 1985).

3 Записки немецкого офицера о Хотинской войне 1621 г. как исторический источник. — С. 19.

величезну роль українських козаків у Хотинській війні: «Ці козаки кожного благословенного дня стикалися з невірними і давали їм битву, перемагали їх і не допустили знищення поляків; якби не було козаків, Бог один знає, поляки були б переможені протягом 3—4 днів...» [1]. А сам П. Конашевич-Сагайдачний був відзначений королевичем Владиславом іменним золотим мечем з діамантами та написом: «Конашевичу — переможцю Османа під Хотином» [2]. Саме завдяки успішним діям Війська Запорозького турецький султан змушений був підписати мирний договір з Річчю Посполитою і відмовитися від планів захопити Україну та Польщу. Історичне значення Хотинської битви полягало в тому, що на деякий час, принаймні до 1683 р., у цьому регіоні Османській імперії було відрізано шлях до просування вглиб Європи.

Відомо також, що в інструкції, наданій послам Війська Запорозького М. Жмайлу, С. Богушу та П. Десні на сейм Речі Посполитої від 10 березня 1621 р., козацьке керівництво обіцяло, що за умови виконання польським королем Сигізмундом III їхніх політичних вимог, воно готове надати «у повній готовності 50 тисяч козаків проти неприятеля Святого Хреста» [3].

Незважаючи на дієву допомогу полякам у боротьбі проти турків, конфлікт між козацтвом і шляхтою східних воєводств Речі Посполитої тривав. У результаті осіннього протистояння 1625 р. шляхетських і козацьких військ поблизу Куруківського озера Військо Запорозьке на чолі з гетьманом Михайлом Дорошенком присягнуло, що буде вірно служити королю на основі певних умов [4]. Вони полягали в такому: забороні морських походів на Туреччину та інші країни; встановленні реєстру у 6 тис. козаків та призначенні для них платні; обранні старшого, якого мусив затверджувати польський коронний гетьман; визнанні козацького суду. Отже, як бачимо, лише останній пункт враховував споконвічні прагнення козацької спільноти, а решта умов були заборонні. Цікаво, що під Куруковим не лише гетьман і старшина, а й уся «чернь» склала присягу такого змісту: «...Всі разом і кожен зокрема, присягаємо всемогутньому триєдиному Господу Богові в тому, що підкоряючись волі й наказові Й[ого] К[оролівської] М[илості], припинимо походи

1 *Biedrzycka A., Kaczmarczyk J.* Kozacy Zaporoscy w wojnie Hocimckiej 1621 roku. — С. 75.

2 *Чухліб Т.* Нагородний меч гетьмана П. Сагайдачного // Історія в школах України. — 2003. — № 3. — С. 54—55.

3 АГАД Варшава. — Ф. «Архів Радзивіллів», від. 2, папка 6, № 741, арк. 1—2; Записки немецкого офицера о Хотинской войне 1621 г. как исторический источник. — С. 21.

4 Архив ЮЗР. — Ч. 3. — Т. I. — С. 284.

по Дніпру в Чорне море і напади на землі турецького султана; всі наші морські суда спалимо, договір зі сторонніми монархами й без відома Й[ого] К[оролівської] М[илості] укладати не будемо...»[1]. Останнє положення присяги, з одного боку, засвідчувало наявність ведення міжнародної діяльності у минулому (договір з Кримським ханством), з другого — вперше у взаєминах «колективного васала» зі своїм сюзереном Військо Запорозьке закріплювало за собою право на провадження зовнішньої політики. У цьому разі міжнародна діяльність обмежувалася отриманням дозволу від польського короля щодо можливості укладення договорів зі «сторонніми монархами».

95 Але більшість положень Куруківської угоди 1625 р. не виконувалися, а козаки продовжували морські походи на чорноморські володіння Османської імперії (у 1628 р. запорожці разом із донцями воюють у районі Босфора) та перманентні «свавільства» в Україні, які вилилися у чергове повстання 1630 р. під проводом гетьмана Тараса Федоровича (Трясила). Не в змозі придушити повстанський рух, польське командування пропонує мирний шлях розв'язання проблеми. Тогорічна угода між Військом Запорозьким та королівськими представниками у Переяславі завершила виступ українського козацтва за свої «права і привілеї» черговим компромісним варіантом.

Новообраний король Речі Посполитої Владислав IV, віддячуючи козакам за підтримку, своїми універсалами відновлює певні «вольності» православної церкви на українських землях. Однак затвердження окремим актом польського монарха «прав і привілеїв» Війська Запорозького на той час іще не відбулося. Певною компенсацією для невизнаного «рицарського люду» стало запрошення козаків від імені короля до участі у польсько-московській (т. зв. Смоленській) війні 1632—1634 рр. У ній взяло участь близько 20 тис. козацького війська, тоді як коронні війська нараховували лише 9 тис. осіб. Припинення бойових дій вже вкотре вимагало врегулювання правового статусу Війська Запорозького, керівництво якого бажало дістати привілейний універсал від Владислава IV й тим самим легітимізувати себе у соціально-політичній системі Речі Посполитої.

Водночас із війною проти Московського царства українські козаки у 1633 р. взяли активну участь у відбитті чергового потужного нападу армії Османської імперії на Кам'янець-Подільський[2]. Більш ніж 55-тисячне військо за наказом турецького султана та під керівництвом великого візира Абаші-паші через 12 років після Хотинської війни знову прагнуло оволодіти Західним Поділлям. До складу османської армії,

1 Архив ЮЗР. — Ч. 3. — Т. I. — С. 284.

2 *Podhorodecki L.* Stanisław Koniecpolski ok. 1592—1646. — Warszawa, 1978. — S. 286—290.

окрім інших турецьких частин (всього 18 тис. осіб), татарів (14 тис.), молдаван та волохів (17 500) входило також близько 4 тис. яничарів [1]. Як відзначають історики, саме декілька тисяч козаків [2] під час Кам'янецької битви 22 жовтня 1633 р. контратакували Яничарський корпус з лівого флангу об'єднаних сил Речі Посполитої та допомогли великому коронному гетьманові Станіславу Конєцпольському не допустити завоювання Османами подільської столиці [3].

Протягом 1634 р. запорозький гетьман Іван Сулима здійснив два напади на важливий військовий форпост Османської імперії – могутню Азовську фортецю [4]. 10 серпня того ж року 30 чайок (близько 1500 осіб) з українськими козаками з'явилися поблизу Азова. Майже чотири дні тривала облога фортеці за допомогою артилерійського вогню козацьких гармат та безперервних атак запорозьких «морських піхотинців». Того разу Сулимі не вдалося оволодіти турецьким укріпленням, а тому у вересні він здійснив повторний похід на Азовську фортецю. Під час другої спроби восени 1634 р. було збільшено кількість атакуючих козаків – до 3 тис., а також змінилася тактика ведення штурму. Якщо під час першого походу атаки на фортецю здійснювалися лише з одного боку, то тепер І. Сулима наказав штурмувати укріплення з усіх боків. Такі дії козацького ватажка привели до певного успіху – запорожці, зруйнувавши частину стіни, увірвалися до фортечного посаду. І лише несподівана поява під містом численної Ногайської орди не дала змоги козацькому війську відвоювати у турків Азов. У 1635 р. козаки знову штурмували азовське укріплення османської фортеці, а також здійснили дошкульний морський напад на Кафу. І лише у 1637 р. запорожцям за допомогою донських козаків вдалося оволодіти Азовом й утримувати його впродовж наступних п'яти років.

Сейм Речі Посполитої не подарував козацтву зруйнування гетьманом Сулимою Кодацької фортеці та його інші «свавільства». На весняному сеймі 1638 р. було ухвалено постанову під назвою «Ординація Війська Запорозького», яка скасовувала й без того обмежені Куруківською й Переяславською угодами «права і вольності» українського козацтва: заборонялись походи на володіння Османської імперії, козацьке судочинство, вільне обрання гетьмана і старшин, обмежувалося поселення в містах,

1 ПАН Краків. – № 967, арк. 195; БМЧ Краків. – № 128, арк. 369.

2 У Національному інституті ім. Оссолінських у Вроцлаві зберігається рукопис виплат козакам під назвою «*Wojsku Ukrainnemu zaplata cwerci roku zasluzonego, która cwierc sie poczela 1.XII.1632*», що стосувався 1250 українських козаків (БНІО Вроцлав. – № 9331/II, арк. 121).

3 Докладніше див: *Podgorodecki L.* Stanisław Koniecpolski. Ok. 1592–1646. – Warszawa, 1978. – S. 269–301.

4 *Щербак В.* Іван Сулима // Володарі гетьманської булави. – С. 147–150.

встановлювався 6-тисячний реєстр на чолі з призначеними із Варшави полковниками, на Січі мав перебувати польський військовий гарнізон [1]. Незважаючи на заборону, влітку 1638 р. близько 1700 козаків на 30 чайках воювали з турками на Чорному морі в районі коси Тузла [2]. У 1639 р. запорожці знову «турбували» Високу Порту в Очакові та Кінбурні, а також на чорноморському узбережжі Румелії [3]. Протягом 1637–1642 рр. запорозькі козаки допомагали Війську Донському обороняти від яничарів Азовську фортецю [4].

Весною 1646 р. представники козацької старшини, перебуваючи у Варшаві, отримали з рук короля Владислава IV два привілейні листи. Перший з них дозволяв українцям виступити у морський похід проти Османської імперії, другий – збільшував реєстр Війська Запорозького до 12 тисяч [5]. Єдине застереження стосувалося того, що ці два документи мали бути секретними до часу оголошення Річчю Посполитою війни Високій Порті [6]. Надання королем вищеназваних привілеїв Війську Запорозькому було однією з причин, що, поміж іншого, сприяла посиленню сепаратистських тенденцій серед його провідників та більшої частини українського суспільства й була вміло використана козацькою верхівкою як доказ «законності» збройного виступу проти польської влади на чолі з гетьманом Богданом Хмельницьким у 1648 р.

Турецький історик Галіл Інаджик відзначав, що, якщо у першій половині XVII ст. козацька загроза становила для Османів одну з першочергових проблем, то у другій половині того ж століття спроби встановити контроль над козацькою Україною призвели головні східноєвропейські держави – Туреччину, Польщу й Московію – до серйозної конфронтації [7]. Період з кінця 1640-х і до кінця 1660-х рр., незважаючи на окремі конфліктні роки, серед іншого, вирізнявся більшою співпрацею (головним чином це виявлялося в укладенні договорів сюзеренно-васального типу) між утвореною на основі Війська Запорозького Козацькою державою та Османською імперією й залежним від неї Кримським ханством, Трансіль-

1 Volumina legum. – T. III. – Petersburg, 1859. – S. 440; *Щербак В.* Яків Остряник // Укр. іст. журн. – 1997. – № 6. – С. 71–72.

2 *Остапчук В., Галенко О.* Вказ. праця. – С. 383.

3 *Ostapchuk V.* Five Documents from the Torkap Palace Archive on the Ottoman Defense of the Black Sea against the Cossacks (1639) // Journal of Turkish Studies. – 1987. – Vol. 11. – P. 49–104.

4 *Брун Ф.* Неудачная осада Азова турками в 1641 году и занятие ими крепости по оставлении оной казаками // Записки Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1872. – Т. VIII. – С. 161–181.

5 *Czermak W.* Plany wojny tureckiej Władysława IV. – Kraków, 1885. – S. 305.

6 Ibid.

7 *Інаджик Г.* Боротьба за Східно-Європейську імперію. 1400–1700 рр. // Україна в Центрально-Східній Європі. – К., 2002. – Вип. 2. – С. 125.

ванським, Волоським та Молдавським князівствами. Але такого результату було досягнуто за рахунок відмови козацького війська від морських і сухопутних військових походів до володінь Високої Порти.

* * *

Відносини вже одержавленого Війська Запорозького — Українського гетьманату — з турецькими султанами, починаючи від сміливої публікації у 1876 р. статті Миколи Костомарова про Б. Хмельницького як «данника Отоманської Порти» й до цього часу, перебувають у полі зору вітчизняних та зарубіжних дослідників, які інколи дотримуються протилежних позицій у своїх висновках щодо оцінки взаємин Чигирина зі Стамбулом: що це було — васалітет, номінальний васалітет, протекторат, військовий союз чи щось інше? У цій перманентній і ось уже 130-річній дискусії підтримуємо думки Валерія Степанкова та Ярослава Федорука, які відзначали, що поки не буде віднайдено автентичних текстів українсько-турецьких договорів середини XVII ст., цю тему й надалі оповиватиме серпанок припущень, які можна буде трактувати лише на рівні гіпотез [1]. Разом з тим майже всі дослідження попередників сходяться в одному — гетьман Б. Хмельницький протягом свого правління кілька разів проводив досить активні переговори про прийняття османського протекторату [2].

Відомо, що вже восени 1647 р. до Бахчисарая і Стамбула було відряджене козацьке посольство, яке мало заручитися турецькою і татарською підтримкою у майбутньому повстанні українців проти влади Речі Посполитої [3]. Ця місія завершилася укладенням у березні 1648 р. українсько-кримського військового договору, який передбачав взаємну допомогу проти ворогів,

1 *Степанков В.* Між Москвою і Стамбулом: чи існувала проблема вибору протекції у 1648–1654 роках? // Україна в Центрально-Східній Європі. — К., 2004. — Вип. 4. — С. 223; *Федорук Я.* Коментарі до статті І. Крип'якевича «Турецкая политика Богдана Хмельницкого» // Укр. археогр. щорічн. — К., 2006. — Вип. 10/11. — С. 196; *Він же.* Проблема турецького протекторату Богдана Хмельницького у 1655 році // Terra Cossacorum: Студії з давньої і нової історії України: Збірник на пошану д. і. н., проф. Валерія Степанкова / Ред. В. Смолій. — К., 2007. — С. 155–156.

2 Див., напр.: *Rypka J.* Dalsi prispevek ke korespondenci Vysoke Porty s Bohdanem Chmelnickym // Časopis Narodniho Musea. — 1931. — T. 105. — S. 209–231; *Quelquejay Ch.* Les relations entre la Porte ottomane et les Cosaques zaporogues au mileu du XVIIe siecle // Cahiers du Monde russe et sovietique. — 1970. — № 11 (3). — P. 454– 461; *Riedlmayer A., Ostapchuk V.* Bohdan Xmel'nyc'kyj and the Porte: A Document from the Ottoman Arhives // Harvard Ukrainian Studies. — 1984. — Vol. VIII. — № 3/4 (Desember). — P. 453–472 та ін.

3 *Мицик Ю.* Дипломатичне листування Османської імперії як джерело до історії Визвольної війни середини XVII ст. // Международные отношения и государственные структуры в Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европе в XIV–XVIII вв. — Запорожье, 1993. — С. 44–45.

а також згоду Б. Хмельницького [1] направити козаків для допомоги султану в Кандійській війні з Венецією [2]. Відразу ж після смерті на початку червня 1648 р. короля Речі Посполитої Владислава IV гетьман Б. Хмельницький відрядив дипломатичне посольство до Стамбула. Згідно з дослідженнями відомого сходознавця Омеляна Пріцака, вже влітку 1648 р. між Османською імперією та українським гетьманом було укладено угоду сюзеренно-васального типу [3]. Інший сучасний історик Валерій Степанков віднайшов в архівосховищах Львова та Вроцлава документи, які свідчили про те, що це посольство мало просити у султана «прийняти його (Б. Хмельницького. — Т. Ч.) під свою оборону і надати допомогу проти поляків» [4]. На основі даних листа польського шляхтича Л. М'ясковського російський дослідник Борис Флоря зробив висновок щодо ведення переговорів козацьким посольством полковника Филона Джалалія (восени 1648 р. той вдруге відвідав Туреччину) в напрямі отримання османської протекції [5]. Як засвідчують джерела, в обмін на заступництво султана Б. Хмельницький мусив сплачувати данину на зразок Молдавського й Волоського князівств, надавати в разі потреби посильну військову допомогу Порті, постачати

1 У серпні—вересні 1620 р. Б. Хмельницький у складі підрозділу свого батька, чигиринського підстарости Михайла Хмельницького, брав участь у поході війська Речі Посполитої до підлеглого туркам Молдавського князівства. 8 вересня під Цецорою 9-тисячне польсько-литовсько-українське військо на чолі з коронним гетьманом С. Жолкевським зазнало поразки від 16-тисячної османської армії Іскандер-паші. Під час Цецорської битви загинув батько Б. Хмельницького, а він сам потрапив у полон. За повідомленням турецького літописця Наїми, майбутній гетьман перебував у неволі в одного із старшин султанського флоту, який проживав у стамбульському кварталі, Касим-паші. Сам Хмельницький пізніше засвідчував, що він був у турецькому полоні протягом двох років, тобто з 1620-го до 1622 р. На сьогодні існує декілька версій його звільнення. За одними даними він був викуплений матір'ю, за іншими — козаки виміняли його на турецьких бранців. У 1649 р. Б. Хмельницький в одному з листів до Яна II Казимира зазначав, що «...Господь Бог з цієї неволі визволити зволив». Тобто можна припустити й те, що він сам утік з Туреччини до України (*Naima*. Tarih. V. — İstanbul, 1929; *Смолій В., Степанков В.* Богдан Хмельницький. — К., 1995).

2 *Смолій В., Степанков В.* Богдан Хмельницький: соціально-політичний портрет. — К., 1993. — С. 103; *Пріцак О.* Ще раз про союз Богдана Хмельницького з Туреччиною // Укр. археограф. щорічн. — К., 1993. — Вип. 2. — С. 180.

3 *Пріцак О.* Ще раз про союз Богдана Хмельницького з Туреччиною. — С. 177—192.

4 Цит. за: *Степанков В.* Проблема вибору протекції між Московською державою і Османською імперією у 1648—1654 роках // Переяславська рада та українсько-російська угода 1654 р.: історія, історіографія, ідеологія. — К., 2005. — С. 24.

5 *Флоря Б.* Богдан Хмельницький і турецька «протекція» // Київська старовина. — 2001. — № 3. — С. 92.

«рабів» на турецькі галери, а також передати у пряме підпорядкування Османській імперії Кам'янець-Подільський [1].

Укладення договору з турецьким султаном (за іншою версією — лише ведення переговорів щодо прийняття османської протекції) у 1648 р. кладе початок формуванню чорноморської політики гетьманського уряду Б. Хмельницького. Нагадаємо, що Чорне море на той час було таким собі «внутрішнім озером» Османської імперії. Протягом 1649 р. гетьман продовжував міжнародну політику щодо зміни протекції — про це свідчать не тільки його листи до московського царя, а й продовження переговорів з послами Османської імперії, листування з трансільванським князем та урядовцями Кримського ханства. Однак жодна з цих «високих» сторін (окрім хіба що Криму) не могла забезпечити своєї військової присутності в Україні й тим самим допомогти реальному утвердженню влади Б. Хмельницького, яка перебувала перед постійною загрозою ліквідації з польського боку.

Вважаємо, що, не відмовляючись від сюзеренітету польського короля, Український гетьманат уже в цей час спробував знову домогтися прихильності іншого династичного зверхника — монарха в особі султана Мегмеда IV. Згідно з дослідженнями М. Костомарова, визнання османського протекторату над козацькою Україною відбулося протягом 1649—1650 рр. [2] Додатковим підтвердженням цього факту є те, що на початку квітня 1649 р. турецький султан наказав кримському ханові та силістрійському (очаківському) бейлербею підтримати Б. Хмельницького [3]. На нашу думку, очевидно, що саме тоді між Чигирином і Стамбулом було укладено лише торговельну угоду, т. зв. капітуляцію, яка називалася «Договір між турецьким цісарем і Військом Запорозьким та народом Руським про торгівлю на Чорному морі» [4]. Як зазначала російський сходознавець Л. Семенова: «Капітуляція являла собою надання Портою європейським державам актів, які регулювали відносини між ними та Османською імперією, в т. ч. і торговельні відносини, а також становище підданих цих держав у самій імперії... В XVI—

1 *Флоря Б.* Богдан Хмельницький і турецька «протекція» // Київська старовина. — 2001. — № 3. — С. 92.

2 *Костомаров Н.* Богдан Хмельницкий данник Османской Порты // *Он же.* Исторические монографии и исследования. — СПб., 1905. — Кн. 5. — С. 606.

3 *Степанков В.* Проблема вибору протекції між Московською державою і Османською імперією. — С. 27—28.

4 Цей документ окремими істориками чомусь визнавався недостовірним, хоча аналіз тогочасних аналогічних угод-«капітуляцій» між Османською імперією та іншими країнами (зокрема Молдавією та Валахією) дає змогу стверджувати про достовірність козацько-османської торгової угоди 1649 р. (див: *Семенова Л.* Валахия и Молдавия в системе Османской империи // Славяне и их соседи. — М., 1998. — Вып. 8).

XVII ст. такі капітуляції були надані Портою ряду європейських країн, серед них Франції, Венеції, Англії, Голландії» [1]. Очевидно, що аналогічна капітуляція була надана й Українському гетьманатові.

Вже у першому пункті Чорноморської капітуляції з Україною відзначалося, що «Цісар Й[ого] М[илість] Турецький дозволяє Козацькому війську та його державі плавати по Чорному морю до всіх своїх портів, міст і островів, по Білому (Середземному. — *Т. Ч.*) морю до всіх своїх держав, островів та інших портів і до портів чужоземних володарів і християнських держав, а також по всіх ріках та містах, з якими мають вести

торгівлю, товари, що їх захочуть продавати, купувати і міняти; за своєю волею зупинятись у портах, заходити в них, коли захочуть, без жодної затримки, перешкоди і труднощів» [2].

Історики Омелян Пріцак та Лариса Пріцак-Гвоздик засвідчують, що підписання другого «османсько-козацького» договору відбулося трохи пізніше — у другій половині 1650—1651 рр. [3] Це підтверджується тим, що з огляду на ненадання Московською державою проханої Б. Хмельницьким військової підтримки, влітку 1650 р. козацька Україна значно активізувала свої відносини з Османською імперією. Спочатку гетьман звернувся до яничарського воєначальника в Стамбулі Бекташ-аги та очаківського бейлербея Мурад-паші з проханням допомогти у відновленні взаємин із султаном Мегмедом IV. У відповідь турецький володар направив до Чигирина посольство на чолі з Осман-агою (Осман-чаушем), яке перебувало у гетьманській столиці з 30 липня до 5 серпня 1650 р. [4] Наслідком перебування турецького урядовця в Україні став лист Б. Хмельницького до турецького султана. У ньому уточнювалися попередні умови, згідно з якими Український гетьманат погоджувався на турецький протекторат. Чигирин зобов'язувався: «Проти кожного неприятеля (султана. — *Т. Ч.*) стояти»; «у держави Вашої цесарської (султанської. — *Т. Ч.*) милості не вдиратися»; «у згоді перебувати з татарами... на віки в приятельстві ходити»; з відома султана і кримського хана свої «військові справи чинити» [5]. Чеський сходознавець Ян Рипка віднайшов лист Мегмеда IV до Б. Хмель-

1 *Семенова А.* Валахия и Молдавия в системе Османской империи // Славяне и их соседи. — М., 1998. — Вып. 8. — С. 25—42.

2 Собрание государственных грамот и договоров. — М., 1822. — Т. III. — С. 444—447; Документи Богдана Хмельницького. — С. 619—622; Універсали Богдана Хмельницького. 1648—1657. — К., 1998. — С. 67—70.

3 *Пріцак А.* Основні міжнародні договори Богдана Хмельницького 1648—1657 рр. — Харків, 2003. — С. 127—141.

4 *Michałowski J.* Księga pamiętnicza. — Kraków, 1864. — S. 554—555; *Флоря Б.* Богдан Хмельницький і турецька «протекція». — С. 93.

5 Архив ЮЗР. — СПб, 1875. — Т. VIII. — С. 354; *Пріцак А.* Вказ. праця. — С. 130.

ницького, датований 10 серпнем 1650 р., в якому зазначалося: «...повідомили ви нас, що ви вірно і щиро прагнете бути підданцем нашого могутнього двору і належати до числа слуг, обнятих нашою ласкою.., то і це ваше прохання вислухано, і ми вас у підданство прийняли...» [1]. Правда, очевидно, що це султанське послання з невідомих причин так і не було відправлене до гетьмана.

Конкретні пропозиції турецької сторони мав вислухати керівник українського посольства полковник А. Жданович, який разом з Осман-агою прибув на початку вересня до столиці Османської імперії. У складі делегації з кількох десятків осіб у документах згадуються сотник П. Коланченко та якийсь грек з Білої Церкви, що, очевидно, був перекладачем. Головним завданням цієї дипломатичної місії було домогтися у султана військової допомоги проти Речі Посполитої, окрім того, українська сторона домагалася зміни на молдавському троні Василе Лупула. Очевидно, протягом 7—20 вересня 1650 р. послами Хмельницького в результаті переговорів з великим візирем були обумовлені основні пункти майбутнього підданства Українського гетьманату султанській владі. Символом згоди Мегмеда IV взяти козацьку державу під свій захист було вручення А. Ждановичу перед від'їздом до України «булави дорогоцінної» для передачі її Б. Хмельницькому [2]. 6 листопада у супроводі чавуша Осман-аги посольство А. Ждановича повернулося в Україну з великими дарами Мегмеда IV гетьману Б. Хмельницькому та запевненнями султана надати у разі необхідності військову поміч. Турецький посол Осман-ага був на прийомі у гетьмана на початку грудня 1650 р. [3] Тоді ж полковник А. Жданович вдруге виїхав до Османської імперії з інструкцією від гетьмана просити султана вплинути на Кримське ханство щодо надання Б. Хмельницькому необхідної кількості військ. У результаті цієї місії в березні 1651 р. великий візир Мелек-Агмед-паша наказував хану допомогти українцям [4].

Як дослідив Михайло Грушевський, українсько-турецькі переговори завершилися у березні 1651 р. «формальним признанням України васальною державою Отоманської імперії» [5]. Такий висновок видатний вчений зробив на основі дослідження

1 *Rypka J.* Z korespondence Vysoke Porty z Bogdanem Chmelnickym // Z dejin Vychodni Evropy a slovenstva: Sbornik venovany Jaroslavu Bidloyi. — Praga, 1928. — S. 346—350.

2 Жерела до історії України-Руси. — Львів, 1911. — Т. XII. — С. 139; *Флоря Б.* Вказ. праця. — С. 94.

3 Воссоединение Украины с Россией: Собрание документов (далі — ВУсР). — М., 1953. — Т. II. — С. 185.

4 *Гурбик А.* Київський полковник Антон Жданович // Укр. іст. журн. — 1998. — № 3. — С. 130—140.

5 *Грушевський М.* Історія України-Русі. — К., 1996. — Т. IX. — Ч. І. — С. 54.

тексту султанської грамоти на ім'я гетьмана, де зазначалося про згоду турецького монарха протегувати Україні [1]. Прийняття гетьманом Війська Запорозького васальної залежності від Порти у 1651 р. підтвердив і видатний польський османіст Зігмунд Абрахамовіч [2].

Про конкретні умови протекції свідчив австрійський дипломат І. Шмід, який у той час перебував у Стамбулі й повідомляв 10 березня 1651 р. до Відня про те, що козаки були звільнені від данини султану й мали одне зобов'язання — нести військову службу на користь нового сюзерена [3]. Султан Мегмед IV також надіслав Б. Хмельницькому вишитий золотом кафтан, що в османській традиції міждержавних відносин означало визнання українського гетьмана за султанського підданого.

Однак тільки-но дійшло до практичної реалізації цієї угоди, у відносинах між Чигирином і Стамбулом почали виникати певні труднощі. Навесні 1651 р. Б. Хмельницький відмовився прийняти військову допомогу турків в обмін на вимогу передачі Порті Кам'янця-Подільського. Коли ж у червні кримський хан, усупереч своїм попереднім зобов'язанням, не підтримав українську армію в битві з поляками під Берестечком, гетьман звернувся з проханням до Мегмеда IV, щоб «кримським людям учинити... допомогу» козакам [4]. В обмін на наказ султана ханові про підтримку Хмельницького Порта змусила останнього погодитися на зміну попередніх домовленостей. Тепер Українське гетьманство (так само, як Молдавія та Волощина) було змушене платити данину султанові. Крім того, гетьман мав надати в розпорядження Османської імперії певну кількість війська для її війни з Венецією [5].

Після примирення з королем під Білою Церквою у 1651 р. Хмельницький «виправдовувався» перед султаном. Основною причиною українсько-польського перемир'я, яку виклав гетьман у листі до Мегмеда IV від 4 листопада 1651 р., було запізнення татарських орд для возз'єднання з козацькою армією перед початком Берестецької битви. Але, незважаючи на це, Українське гетьманство залишалося у «братерському союзі» з Кримським ханством. Окрім того, Б. Хмельницький наголосив на своєму бажанні й надалі визнавати зверхність турецької влади: «...Як також хочемо бути вірнопідданими і В[ашої]

1 Katałog dokumentów tureckich. — Warszawa, 1959. — S. 331.

2 *Abrahamowicz* Z. Comments on Three Letters by Khan Islam Gerey III to the Porte (1651) // Harvard Ukrainian Studies. — Cambridge, 1990. — Vol. XIV. — № 1–2. — P. 137–138.

3 Жерела до історії України-Руси. — Т. XII. — С. 164.

4 Pamiętniki do panowania Zygmunta III, Władysława IV, Jana Kazimierza / Wyd. K. Wójcicki. — T. II. — Warszawa, 1846. — S. 199.

5 ВУсР. — М., 1954. — Т. III. — С. 143.

Ц[есарської] (тобто султанської. — *Т. Ч.*) М[илості]»[1]. Навіть більше, гетьман знову звернувся до султана з проханням дати наказ хану йти на підтримку козакам, адже «...ляхи, гарантовані укладеним миром, перейшли на відпочинок за Дніпро; побивши їх, легко примусимо решту піддатися під владу В[ашої] Ц[есарської] М[илості] (султана. — *Т. Ч.*)»[2]. Ці прохання були повторені й у черговому листі Б. Хмельницького до Мегмеда IV від 27 листопада того ж року[3].

Наступного, 1652 р., Ян II Казимир змусив українського гетьмана вибирати між польською і турецькою протекцією — у березні він запропонував йому негайно виступити у військовий похід проти Османської імперії. Але Б. Хмельницький дипломатично відмовив королю. А через деякий час у листі до коронного канцлера А. Лещинського від 24 червня 1652 р. відверто заявив, що якщо король не накаже припинити наступ на Україну, то він «змушений буде шукати собі іншого стороннього пана і чужої сили, яка зможе нас захищати»[4]. Невдовзі ці погрози втілилися у відновлення гетьманом тісніших дипломатичних відносин з Османською імперією, а потім і з Московським царством.

На початку березня 1653 р. до Стамбула виїхало представницьке посольство козацької України. Як засвідчував турецький хроніст XVII ст. Наїма, Б. Хмельницький просив султана Мегмеда IV підтвердити своєю грамотою протекторат над Україною і як символ зміцнення сюзеренно-васальних відносин надіслати йому прапор і тулумбас (барабан)[5]. Б. Флоря, слідом за М. Грушевським, відзначав, що після здійснення відповідних актів Військо Запорозьке мусило розглядатися як частина Османської імперії (на зразок Молдавії та Волощини), а військовий напад на нього мав розцінюватися як напад на саму імперію[6]. Йдучи назустріч проханням гетьмана, султан надіслав до України «велике» посольство на чолі з Мегмедагою, яке перебувало у Чигирині з середини травня до кінця червня 1653 р. Турецький урядовець привіз султанську грамоту, де говорилося про те, «щоб був гетьман у підданих

1 АГАД Варшава. — Ф. «Архів Коронний», від. «Козацькі справи», папка 42, спр. 27, № 6; Документи Богдана Хмельницького. — С. 226.

2 Документи Богдана Хмельницького. — С. 226.

3 Там само. — С. 233—234.

4 БМЧ Краків. — Теки Нарушевича, № 146, арк. 211—216; Документи Богдана Хмельницького. — С. 266—267.

5 Collectanea z dziejopisów tureckich rzeczy do historii polskiej służących. — T. I. — S. 204—205.

6 *Флоря Б.* Богдан Хмельницький і турецька «протекція». — С. 98—99; *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. — К., 1931. — Т. IX. — Ч. 2. — С. 784, 1545.

султана» [1]. Окрім того, він вручив Хмельницькому «корону (очевидно, шапку. — *Т. Ч.*), і шаблю, і булаву, і бунчук, і каф-тан». Османський посол запевнив українське керівництво, що султан Мегмед IV надасть йому військову допомогу у вигляді 10 тис. вояків силістрійського бейлербея й постійно захищатиме козацьку державу від іноземних вторгнень. Це були зобов'язання монарха Османської імперії як протектора України і разом з тим володаря-сюзерена відносно гетьмана-васала Б. Хмельницького [2].

Обов'язки Українського гетьманату як залежної держави перед султанською владою, за пропозицією турецького посольства, були такі: 1) передача під султанське управління Кам'янця-Подільського; 2) щорічна сплата данини у розмірі 10 тис. золотих і 10 тис. волів та овець; 3) надання Порті своїх військових підрозділів у разі необхідності [3]. Також Б. Хмельницький, разом з усією старшиною, мав скласти присягу на вірність султанові від імені всього населення України. Гетьману залишалося зробити один (але чи не найголовніший!) крок до правового оформлення угоди про васальну залежність Війська Запорозького від Османської імперії, а саме — скликати Генеральну раду, яка б легітимізувала попередній українсько-турецький договір.

Така рада відбулася наприкінці червня — на початку липня 1653 р., і на ній, після довгих суперечок, було відхилено не лише умови турецької сторони щодо підданства, а й положення українсько-турецького договору, який був укладений перед тим гетьманом та султаном. Не останню роль у такому рішенні законодавчого органу козацької держави відіграв сам Хмельницький. Згідно з повідомленнями російських агентів зі Стамбула, український правитель, відряджаючи назад турецьких послів, говорив їм: «...міста (Кам'янця-Подільського. — *Т. Ч.*) не можу дати, ні іншої ніякої дані, я не маю держави багатої... тільки якщо люди військові, якщо знадобляться султану, бути мені готовим на його службу» [4].

Відомо, що, відкинувши турецьку протекцію й визнавши у січні 1654 р. номінальну зверхність московського царя, Б. Хмельницький, не зважаючи на заборону з боку нового протектора-сюзерена, продовжував дипломатичні відносини з Османською імперією та Кримським ханством. У лютому 1654 р. (і це менше ніж через два місяці після Переяславської

1 ВУсР. — Т. III. — С. 289, 302.
2 *Федорук Я.* Міжнародна дипломатія і політика України. 1654—1657. — Львів, 1996. — Ч. I: 1654 рік. — С. 73.
3 Там само.
4 *Флоря Б.* Вказ. праця. — С. 101.

ради! 1) Хмельницький звертається до султана Мегмеда IV з проханням про заступництво Османської імперії та продовжує обмінюватися посольствами з його кримським васалом [2]. Весною в Стамбулі перебували представники гетьмана, які отримали від султана згоду на продовження відносин з Кримом [3]. Саме тому 16 квітня 1654 р. Б. Хмельницький писав до кримського хана Іслам-Гірея, що Український гетьманат «на вічні часи» не порушить взаємної присяги про «братерський союз» і «приязнь» [4]. Показовою у цьому листі є оцінка Б. Хмельницьким своїх дій щодо прийняття московської протекції: «Що ж до Москви, з якою ми вступили в дружбу, то ми це зробили згідно з порадою Вашої Царської Милості (хана. — *Т. Ч.*). А з усього бачимо, що ляхи стягають людей з різних земель на нашу загибель, то чому б ми не мали цього (домовленостей з Московською державою. — *Т. Ч.*) робити? Бо краще мати більше друзів...» [5]. У відповідь на це послання та посольство полковника С. Савича кримський хан у травні надіслав гетьману свою грамоту [6].

1 Відомо, що 8 січня 1654 р. на козацькій раді у провінційному полковому Переяславі не приймалася жодна угода між козацькою Україною та Московським царством. Лише у результаті тогорічних лютнево-березневих переговорів між гетьманським і царським урядами виникли два документи — 23 пункти-«статті», які послав Б. Хмельницький до Москви і які мали лягти в основу майбутнього договору, та 11 пунктів-«статей», які прислав до Чигирина Олексій Михайлович. Лише окремі з цих Чигиринсько-Московських «статей» (їх називають ще «Березневими») були виконані впродовж наступних років. За твердженням багатьох вітчизняних і зарубіжних істориків, ні українська, ні московська сторони не дотримувалися досягнутих домовленостей, а отже можна говорити лише про номінальний царський протекторат над Військом Запорозьким. Як до, так і після Переяславської ради Б. Хмельницький визнавав над собою зверхність турецького султана. Отже, він «лякав» одного монарха іншим та намагався протиставити одне одному тогочасних династичних володарів задля здобуття «удільності» для утвореної ним козацької держави. Легенда про Переяслав як місце, де начебто «возз'єдналися два народи», почала творитися вже від часів Петра І й набула свого завершення у 1954 р. Тоді комуністичною владою СРСР було ухвалено відповідний документ, який на довгі роки спотворював історичну дійсність, а особливо її усвідомлення українською та російською націями (Українсько-російський договір 1654 р. — К., 1995; Переяславська рада 1654 року (історіографія та дослідження). — К., 2003; Переяславська рада: мовою документів, очима істориків / Упор. О. Гуржій, Т. Чухліб. — К., 2004).

2 Державний архів Львівської області. — Ф. 26 «Львівський університет, р. 1932», оп. 4, спр. 629: *Czerewko W.-S.* Przebieg działań wojennych Chmielnickiego w latach 1654—1655. — Lwów, 1932, арк. 82—83.

3 *Заборовский Л.* Россия, Речь Посполитая и Швеция в середине XVII в. — М., 1981. — С. 47.

4 ПКК (изд. 2). — К., 1898. — Т. III. — С. 193—196.

5 Там же.

6 Акты ЮЗР. — СПб., 1878. — Т. X. — С. 588—597.

У березні 1655 р. Б. Хмельницький приймав у Чигирині турецького посла Шагін-агу. Після завершення переговорів з ним до Порти вирушили українські дипломати, які наприкінці травня – у липні перебували у столиці Османської імперії [1]. Головною темою переговорів знову були питання про «зраду» Кримського ханства та необхідність розірвання кримсько-польського союзу, заборону татарам нападати на Україну, а також прийняття Українським гетьманством номінальної васальної залежності від султана тощо [2]. На лист Мегмеда IV, де падишах, за результатами посольства, відписував Хмельницькому: «пропонуєш з цілим народом козацьким моєму порогові блаженності підданість і щирість, і з чистоти внутрішньої і зовнішньої виявляєш вірність і відданість. На котре підданство милостиво дається моя цезарська згода...» [3], гетьман наприкінці листопада 1655 р. відповідав, що «ми дуже раді були великій милості султана і знову будемо вірно служити нашому могутньому господареві (Мегмеду IV. – *Т. Ч.*)» [4]. Окрім того, козацькі посли домоглися того, що до Бахчисарая був відряджений турецький урядовець, який від імені султана наказав татарам припинити воювати з козаками і жити з Україною «у мирі та дружбі, як колись» [5]. Тим самим гетьман намагався забезпечити підтримку турецького монарха своїм далекосяжним планам у Придунайському регіоні та відновити дружні взаємини з Кримським ханством [6]. Силістрійський бейлербей Сіяуш-паша, який відповідав за відносини Порти з Україною, ще на початку 1655 р. відзначав, що васальна підлеглість

1 *Заборовский Л.* Указ. соч. – С. 137.

2 *Rypka J.* Dalsi prispevek ke korespondenci Vysoke Porty s Bohdanem Chmelnickym. – S. 213–214; *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. 2. – С. 1098–1099; *Заборовский Л.* Указ. соч. – С. 138.

3 АГАД Варшава. – Ф. «Архів Коронний Варшавський», відділ «Козацький», № 60; *Rypka J.* Dalsi prispevek ke korespondenci Vysoke Porty s Bohdanem Chmelnickym. – S. 212–214; *Мицик Ю.* Нововиявлені документи з історії Національно-визвольної війни середини XVII ст. // Укр. іст. журн. – 1998. – № 6. – С. 115–116; *Федорук Я.* Проблема турецького протекторату Богдана Хмельницького у 1655 році // Terra Cossacorum. Студії з історії давньої і нової України: Збірник на пошану д. і. н., проф. Валерія Степанкова. – К., 2007. – С. 155–186.

4 Документи Богдана Хмельницького. – С. 461–463.

5 *Санин Г.* Порта, Крым и страны Восточной Европы в 50–60-е гг. XVII в. // Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XVII в. – М., 2001. – Ч. 2. – С. 37.

6 Цікаво, що одночасно з цим Б. Хмельницький восени 1655 р. шукав допомоги у Шведського королівства й через посла Данила Грека запевнив Карла X Густава у підтримці проекту нової «загальноєвропейської» війни з Османами, де б українці разом з англійцями та венеціанцями воювали проти турків на Середземному, Чорному та Азовському морях, а шведи і росіяни проводили сухопутні воєнні дії (Архив ЮЗР. – Ч. III. – Т. 6. – С. 86–88, 94–95; *Горобець В.* «Волимо царя східного...». – К., 2007. – С. 72–73).

Чигирина Стамбулу мала будуватися на таких самих умовах, як і Молдавського та Волоського князівств [1].

Турецькі посли неодноразово перебували у Чигирині і в 1656 та 1657 рр. Наприклад, наприкінці січня 1656 р. воєвода московського гарнізону в Києві був повідомлений своїм представником про те, що до Туреччини після переговорів з гетьманом відбули османські посли [2]. Весною 1657 р. Б. Хмельницький повідомляв у Стамбул про перебування у Чигирині посольства австрійського імператора Фердинанда III Габсбурга на чолі з П. Парцевичем, відправивши до Високої Порти посольство на чолі з Л. Капустою. 22 травня український представник мав прийом у Мегмеда IV [3]. Під час цієї аудієнції український дипломат, очевидно, серед іншого, звертався до султана з проханням вплинути на кримського хана, щоб той не відмовлявся від мирних відносин з Українським гетьманатом та допомагав йому військом.

Особливості чорноморської політики Богдана «Великого» полягали в тому, щоб в особі Османської імперії забезпечити собі надійного союзника (через набуття номінального васалітету), й таким чином позбавити турецького султана можливості за спиною Українського гетьманату вступити у коаліцію з Річчю Посполитою. Окрім того, мир зі Стамбулом передбачав розірвання кримсько-польського союзу та мирні відносини з Кримським ханством, військова підтримка якого суттєво допомагала у війні з Річчю Посполитою. Дуже важливим для економіки молодої Козацької держави залишався вихід до портів Чорного моря для ведення міжнародної торгівлі. Очевидно, що втілити такі свої плани у життя Богдану Хмельницькому цілком не вдалося, адже татари періодично відмовлялися від підтримки Війська Запорозького й переходили на бік короля Речі Посполитої, що змушувало гетьмана знову шукати підтримки у Москви. Та й Османська імперія, яка була втягнута у війну з Венецією на Середземному морі, так і не змогла надати необхідного військового захисту козацькій Україні ні в 1651, ні в 1653, ні в 1655 рр., тобто тоді, коли оголошувалося про підлеглість українського гетьмана турецькому султану.

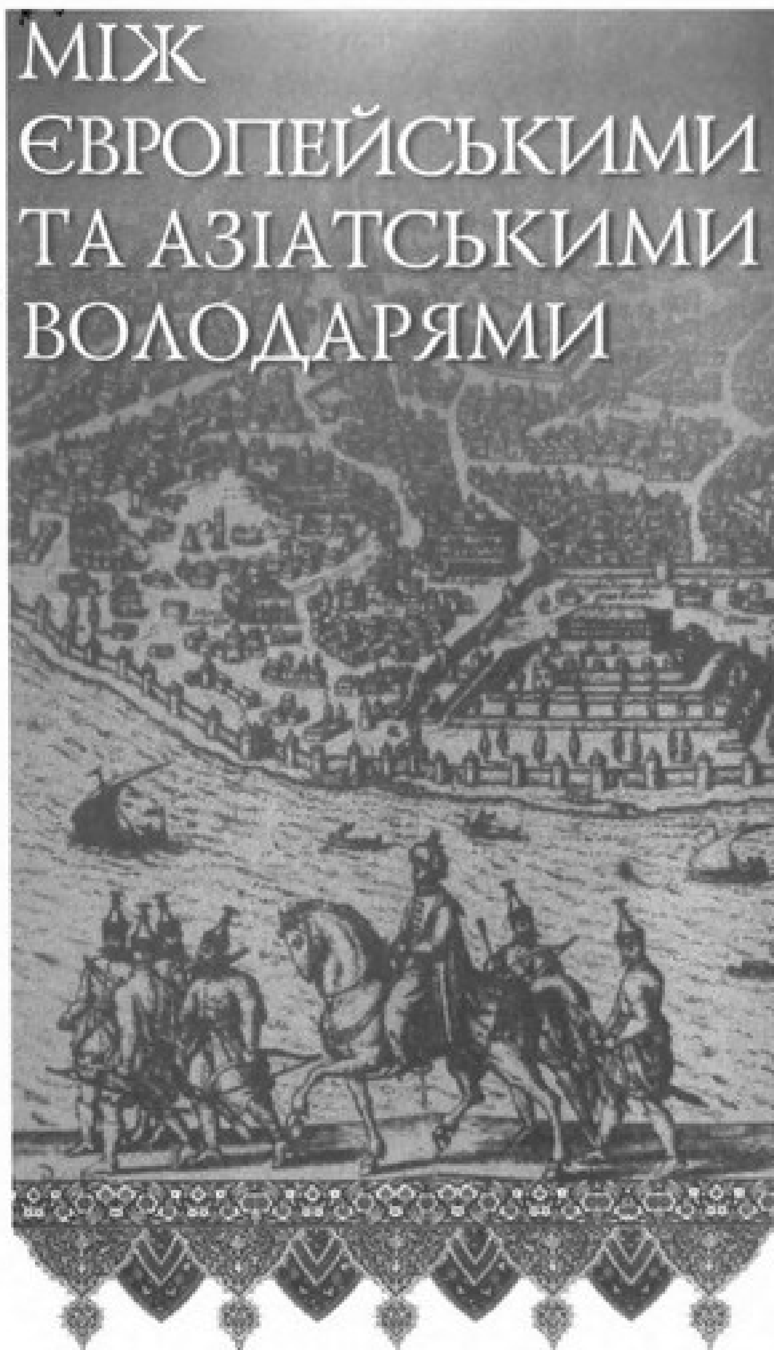
1 Акты ЮЗР. — СПб., 1889. — Т. XIV. — С. 562–564.

2 *Грушевський М.* Історія України-Русі. — Т. IX. — Ч. II. — С. 1164.

3 *Крип'якевич І.* Турецька політика Богдана Хмельницького // Укр. археогр. збірн. — 2006. — Вип. 10/11. — С. 157.

3 розділ

МІЖ ЄВРОПЕЙСЬКИМИ ТА АЗІАТСЬКИМИ ВОЛОДАРЯМИ

У середині XVII ст. продовжувала формуватися нова система міжнародних відносин, підвалини якої були закладені ще на «загальноєвропейському» Вестфальському конгресі 1648 р. [1] Як і раніше, значно впливало на події, що розгорталися в Центральній, Східній, Південно-Східній та Північній Європі, довголітнє протистояння монархічних

1 *Білер Г., Дмитрієв А.* Вестфальський мир 1648 року. — К., 1996; *Черняк Е.* Изменения в системе европейских государств во второй половине XVII — начале XVIII века // История Европы. — М., 1994. — Т. 4. — С. 191; *Геровский Ю.* Польша среди европейских государств XVI—XVIII вв. // Вопросы истории. — 1977. — № 12. — С. 144.

дворів Франції та Австрії. Саме від перебігу запеклої геополітичної суперечки Габсбургів і Бурбонів головним чином залежали міжнародні позиції провідних держав цього регіону — Речі Посполитої, Османської імперії, Московської держави та Шведського королівства.

Шість «одночасних революцій» [1], які спалахнули в середині XVII ст. у багатьох країнах європейського континенту, в т. ч. і в східних воєводствах Речі Посполитої, внесли досить суттєві зміни у співвідношення сил між державами, розташованими, з одного боку, між Балтійським та Чорним морями, з другого — між річками Ельба та Дон. На території Центрально-Східної Європи з'явилося нове державно-політичне утворення на чолі з гетьманом. Воно претендувало на певний міжнародний статус, який у той час могли забезпечити тільки регіонально наближені династичні двори. Самопроголошений правитель козацької України старшина Війська Запорозького і «напівшляхтич» Речі Посполитої Богдан Хмельницький був визнаний європейськими та азіатськими монархами як васальнозалежний володар, який мав право йменуватися титулом *«Dux»*. Протягом 1648—1657 рр. Український гетьманат, завдяки впровадженій Б. Хмельницьким концепції полівасалітетної підлеглості [2], утвердився в геополітичній структурі Європи як окрема держава на зразок сусідніх Молдавського, Волоського або Трансільванського князівств.

Відчувши військовий потенціал Козацької держави, військо якої протягом 1648—1649 рр. здобуло ряд визначних перемог над коронною армією Польсько-Литовської держави, Венеціанська республіка направила до Чигирина свого представника Альберто Віміну [3]. Влітку 1650 р. італійський дипломат провів переговори з гетьманом Б. Хмельницьким щодо можливості залучення Війська Запорозького до війни Венеції з Османською

1 Вислів «шість одночасних революцій» стосувався повстань проти монархічної влади у Каталонії і Португалії у 1640 р., Неаполі і Палермо в 1647 р., «фронда» у Франції у 1648—1653 рр., Хмельниччина в Україні у 1648—1657 рр., а також «безкровна революція» в Голландії у 1650 р. та конституційна криза в Швеції у 1650 р. (*Барг М.* Великая английская революция в портретах ее деятелей. — М., 1991. — С. 18—19). На сьогодні частина вітчизняних істориків схильна оцінювати «Хмельниччину» як Українську національну революцію 1648—1676 рр. (Див., напр.: *Смолій В., Степанков В.* Українська національна революція середини XVII ст. (1648—1676 рр.). — К., 1999).

2 *Чухліб Т.* Європейські витоки політики «полівасалітету» та її апробація Українським гетьманатом // Матеріали V конгресу Міжнародної асоціації україністів. Історія: Зб. наук. ст. Ч. I. — Чернівці, 2003. — С. 315—318.

3 *Кордуба М.* Венецьке посольство до Хмельницького (1650) // ЗНТШ. — Львів, 1907. — Т. LXXVIII. — С. 51—89; *Chynczewska-Hennel T.* Alberto Vimina: Ukraina — Kozaczyzna Bohdan Cmielnicki // Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст.: політика, ідеологія, військове мистецтво. — К., 1998. — С. 153—160.

імперією, зокрема, планувалося спорядити у район Дарданелл козацьку флотилію [1]. Український уряд у перспективі не заперечував проти участі у Кандійській війні, однак на той час відмовився від пропозицій Венеції. Основною причиною стало те, що Україна мала у союзниках Кримське ханство, яке було залежне від Стамбула [2]. А тому Хмельницький дипломатично радив Віміні звернутися з відповідною пропозицією до хана Іслам-Гірея.

Наступного, 1651 р., венеціанський дипломат Джироламо Каваца знову намагався втягнути українців у війну з турками. Незважаючи на те, що українсько-венеціанські переговори не мали продовження, вони несподівано отримали великий розголос у Західній Європі. Їх відгомоном стало зображення українського козака поруч з представниками Австрії, Польщі, Іспанії, Швеції та Москви на гравюрі невідомого голландського художника. Серед інших, на ній був і такий напис: «Козак є дуже сердитий, його серце у грудях хоче розірватися. З великою ненавистю до [турків] гострить він шаблю...» [3].

У зв'язку з розгортанням революційних подій в Україні та Північною війною 1655–1660 рр. активізувалися політичні відносини між Австрією та Польщею. Відразу ж після укладення Переяславсько-Московського договору між гетьманом Богданом Хмельницьким та царем Олексієм Михайловичем Відень, побоюючись зміцнення Москви за рахунок колишніх підданих короля, ініціював дипломатичне примирення між Річчю Посполитою та Московським царством. У жовтні–листопаді 1654 р. під час переговорів в австрійській столиці московського посла І. Баклановського з імператором Фердинандом III Габсбургом було заявлено про необхідність польсько-московського союзу [4]. Невдовзі таку ж пропозицію озвучив Яну II Казимиру австрійський резидент.

У 1655 р. на Річ Посполиту напала Швеція, яка, користуючись ослабленням Польщі, хотіла спочатку оволодіти нею, а потім завоювати і Московську державу. На початку січня 1656 р. відбулися московсько-австрійські переговори, які передували укладенню у листопаді того ж року Віленського трактату. Тим часом Австрія виступила з новою ініціативою – запропонувала Варшаві укласти мирну угоду з шведським королем Карлом X Густавом. Слід наголосити на тому, що саме вторгнення

1 *Королев В.* Босфорская война. – С. 634–635.

2 *Смолій В., Степанков В.* Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет. – К., 1993. – С. 221.

3 Цит. за: *Січинський В.* Чужинці про Україну. – К., 1992. – С. 81.

4 *Федорук Я.* Переговори Речі Посполитої з Москвою і укладання Віленського миру (1654–1656) // Переяславська рада 1654 року (історіографія та дослідження). – К., 2003. – С. 797.

Швеції до Польсько-Литовської держави змусило Олексія Михайловича погодитися на перемир'я з Яном II Казимиром у 1656 р. Разом з тим, серед причин втручання Карла X Густава у східноєвропейські проблеми було велике бажання цього північного монарха повністю оволодіти узбережжям Балтійського моря (концепція «шведського озера»). А це входило у суперечність не тільки з бажанням Речі Посполитої утримати прибалтійські Інфлянти, а й зі зростаючими територіальними апетитами Московського царства. Розпочата того ж року шведсько-російська війна стала своєрідним прологом до вирішальної битви між Стокгольмом, Варшавою і Москвою за Балтику вже на початку наступного століття.

1 грудня 1656 р. австрійський імператор Фердинанд III Габсбург та король Ян II Казимир підписали Віденський договір, який поновлював усі попередні мирні домовленості між країнами. У його статтях зазначалося, що австрійський імператор докладе всіх зусиль, щоб повернути під владу польського короля непокірних бранденбурзького електора Фрідріха Вільгельма та українського гетьмана Богдана Хмельницького: «Inprimus et ante omnia SCMttas per ablegatos suos quantocius dextre tam cum Ser-mo Electore Brandeburgico quam *etiam cum ductore Cosacorum Chmielnicio eiusque exercitu agi curabit, ut ad obedientiam regi et regno debitam redeant* (виділ. авт. — Т. Ч.)»[1]. Окрім того, Відень зобов'язувався виступати посередником у переговорах між Польщею та Швецією, а також між Варшавою та Москвою.

Виконуючи свої зобов'язання перед польським королем, весною 1657 р. в Чигирині перебувало посольство імператора Фердинанда III Габсбурга на чолі з П. Парцевичем, який запропонував Українському гетьманату посередництво Відня у мирних переговорах козацького уряду з Варшавою та переконував Богдана Хмельницького позбутися московської протекції й повернутися під владу Корони Польської[2]. Секретар австрійського посольства К. Маріянович записав вітальну промову П. Парцевича до гетьмана: «Світлий і вельможний Пане, Гетьмане славного і войовничого народу Запорозького й ласкавий пане! Фердинанд III, з Божої ласки Імператор Римський і всіх Володарів Християнських від сходу до заходу сонця, Законний, Найвищий і Августійший Глава, обіймаючи своєю любов'ю всіх заслужених, здавна пізнав славні вчинки Твоєї Світлості... перед вельможними і славними радниками, що становлять цю славну і войовничу республіку...»[3]. Про перебування австрійського

1 Traktaty polsko-austriackie z drugiej połowy XVII wieku / Oprac. Zb. Wójcik. — Warszawa, 1985. — S. 33.

2 Документи Богдана Хмельницького. 1648—1657. — К., 1961. — С. 574—575.

3 Цит. за: *Січинський В.* Чужинці про Україну. — С. 109.

посла в Чигирині гетьман повідомив Мегмеда IV, відрядивши до Високої Порти посольство на чолі з А. Капустою. Адже гетьман Хмельницький не дуже довіряв цісарю Австрійської імперії, який перед тим не тільки всіляко підтримував головного противника українців — Польщу, а й підбурював до виступу проти козацької України придунайські князівства.

27 травня 1657 р., після смерті Фердинанда III Габсбурга, Віденський договір було підтверджено, а також додано пункт про висилку на допомогу польському королю 12-тисячного війська та введення австрійських залог до Кракова і Познані. Також польський посол Б. Лещинський від імені короля

і п'ятьох сенаторів підписав з імператором додатковий секретний протокол щодо підтримки кандидатури від Габсбургів на польський трон після смерті Яна II Казимира і скасування права вільних виборів у Речі Посполитій, лише з тією умовою, що він розпочне війну з Османською імперією.

Про складність міжнародної ситуації на християнсько-мусульманському «фронті» та зовнішні впливи на Україну йшлося у дипломатичній інструкції українському послу до Москви Ф. Коробці, в якій гетьман Б. Хмельницький повідомляв царя Олексія Михайловича, що, по-перше (мовою оригіналу): «...та подлинная ведомость дошла, что с подущения Фердинандуса Третего, Цесаря Римского, и также скудности лятцкие Цесар Турской указ учинил силне готовится Паше Селистрийскому на мутьян и волохов таким обычаем, естьли пойдут с турками на Украйну мутяне и волохи нас, козаков воевать, то дадут им покой, а естьли не пойдут, тогда выпалит и выпустошить обе землицы хотят и тем грозят»; по-друге, «Будиймского пашу на венгры послать имеют, чтоб имеют, чтоб и венгры на нас им способствовали, для того Цесарь Турецкий те войска тут обрати хочет, что поднялся Фердинанд Третий, Цесарь Римский, и ляхи с веницеяны турков помирить и успокоить, то подлинно ведаем, да и там послан с тем, чтоб веницеяне на время потерпели и турчину дали покой»; по-третє, «теж ляхи посылали дважды до Салтана Турского, обвиняючи святейших патриархов, а именно патриарха вселенского Костантинопольского, патриарха Иер[усали]мского, патриарха Антиохийского, которые как бы велели до Его Царского Величества писать, чтоб Его Царское Величество войною шел на Солтана Туретцкого, также как бы имели теж патриархи и к нам писать, чтоб есмя морем [Черным] шли на турков...»; по-четверте, «Хан Крымский несколькижды посылал до Стамбулу, чтоб Солтан Турской ляхам помочи дал и сам хан имеет там же ляхам на помочь идти, а то для того, что как Его Царское Величество с нами, Войском Запорожским, ляхов извоевать, то негде виде, только на Солтана Туретцкого силою войска обратим»; по-п'яте,

«Фердинанд Третий, цесар римский, так постановил с ляхами, что скоро толко турки с татары ляхам на помочь выйдут, то и Фердинанд имеет с своими войсками способствовать ляхам» тощо [1].

18 липня 1658 р. новим імператором Священної імперії німецької/австрійської нації було обрано Леопольда I Габсбурга [2]. Перед тим помер і український гетьман Б. Хмельницький, а його місце посів генеральний писар Війська Запорозького Іван Виговський. Щоб нейтралізувати австрійські впливи, він почав проводити активні переговори щодо прийняття протекції Габсбургів. Полковник Данило Виговський (за іншими даними — Юрій Немирич) зустрівся з представником Відня бароном Ф. Лісолею, якому заявив: «із запевненням, що прагне вірності королеві зберегти.., аби Польська [Корона] не впала і Королівство не стало розділене, вважаємо за потрібне шукати на майбутнє доброї протекції. *Шукали її раніше у татар, потім у турка, недавно з москалями, зараз залишилася тільки надія в протекції цезаря і якщо Й[ого] Ц[есарська] М[илість] захоче їх прийняти, зобов'язуються, щоб ціле військо Виговського було готове піддатися йому* (виділ. авт. — Т. Ч.)» [3]. Згідно з повідомленнями австрійця, український гетьман Іван Виговський пропонував Леопольду I й Габсбурзькій династії підтримку в боротьбі за трон Речі Посполитої та «в інших справах» [4]. Про початок українсько-австрійських переговорів одразу ж стало відомо Яну II Казимиру, який заборонив «гетьманові Великого князівства

1 РДАДА Москва. — Ф. 229, ствп. 21/1407, арк. 8–12; ЦДІАУК. — Ф. 1407, оп. 2, спр. 202, арк. 1. Опубл: Універсали Богдана Хмельницького 1648–1657 / Упор. І. Крип'якевич, І. Бутич. — К., 1998. — С. 222–223.

2 Імператор Леопольд I Габсбург володів короною «Священної Римської імперії німецької нації» з 1658 р. до 1705 р., з 1655 р. — король Угорщини. Народився 9 червня 1640 р. у Відні. Увійшов в історію як правитель, за якого після виснажливої Тридцятилітньої війни 1618–1648 рр. відродилася могутня Австрійська імперія та започаткувалося т. зв. Віденське імперське бароко. Протягом 47-ми років володарювання політика Леопольда I Габсбурга характеризувалася постійною напруженістю, яка була пов'язана на Заході — з боротьбою за спадок іспанських Габсбургів та війнами з Францією, на Півдні та Сході — протистоянням з Османською імперією. Проводив послідовну контрреформаційну політику та дотримувався паритетного компромісу з протестантами. Особистим девізом імператора впродовж усього життя було гасло «*Consilio et industria*» («Розумом і старанністю»). Був тричі одружений. Від останнього шлюбу з Елеонорою Магдалиною Терезією Пфальц-Нойбурзькою мав двох синів, які стали наступними австрійськими імператорами — Йосиф I (1705–1711) та Карл VI (1711–1740). Помер 5 травня 1705 р. й похований у Соборі Капуцинів у Відні (*Spielman J.-P.* Leopold I. — Graz, 1981; *Цьолнер Е.* Історія Австрії. — Львів, 2001).

3 Цит. за: *Kubala L.* Wojny duńskie i pokój Oliwski. 1657–1660. — Lwów, 1922. — S. 244–245, 484–485.

4 *Pribram F.* Die Berichte F. Von Lisola. — Wien, 1887. — S. 519.

Руського» Виговському продовжувати їх. Однак навесні 1659 р. козацькі дипломати мали переговори з представниками Бранденбурзького курфюрства, де також обговорювалося питання елекції Габсбургів у Речі Посполитій [1]. Як відзначали вже сучасники, така різновекторна полівасалітетна дипломатія наступника Богдана Хмельницького гетьмана Виговського була йому необхідна для того, щоб здобути своїй країні незалежне становище.

Влітку 1658 р. османська армія, до якої входили війська кримського хана та підрозділи з Угорського (Будайського) і Силістрійського (Очаківського) еялетів, очолювана великим візирем [2] Мегмедом-пашою Кьопрюлю, увійшла до Трансільванії. Дьєрдь II Ракоці, який перед тим виступав проти Османів, був скинутий з трону, а новий трансільванський князь зобов'язався платити Стамбулу щорічний податок у 40 тис. золотих [3]. Однак невдовзі турецькі війська вийшли з Трансільванського князівства, попередньо укріпивши свої фортеці в Яново, Шебеші та Лугоші. Зважаючи на антитурецькі виступи місцевого населення, протягом наступних років сюди неодноразово надсилалися військові підрозділи з Боснійського еялету Османської імперії [4].

Міжнародні інтереси австрійського двору розходилися з планами Українського гетьманату, який не хотів примирення між польським королем та московським царем. Але, як уже зазначалося, Відень, з огляду на попередні домовленості з Варшавою, став ініціатором і посередником проведення майже всіх польсько-московських переговорів у другій половині 1650—1680-х рр., у тому числі й у підписанні не тільки Віленського трактату 1656 р., а й розподільчих щодо України Андрусівського перемир'я 1667 р. та Вічного миру 1686 р. У січні 1661 р. імператор Леопольд І Габсбург відрядив до Москви своє посольство. Результатом дипломатичних дій австрійців А. Маєра і В. Калвуці стала поїздка до Варшави

1 *Kubala L.* Wojny duńskie i pokój Oliwski. — S. 484—485.

2 Великий візир (тур. *«садразам»*) — особистий та уповноважений представник султана у державних та релігійних справах, головний над усіма візирами та емірами. По суті, друга особа у державній системі Османської імперії, яка володіла султанською печаткою. Коли великі візирі очолювали військовий похід, їхні повноваження зростали, адже у цей час вони особисто ухвалювали остаточні рішення, видавали *«фермани»* та грамоти на сувоях із султанською печаткою.

3 Золотими називали дукати.

4 *Орешкова С.* Османская империя во второй половине XVII в.: внутренние проблемы и внешнеполитические трудности // Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XVII в. — М., 2001. — Ч. 2. — С. 11.

московських послів Ф. Леонтьєва та І. Михайлова з пропозиціями трирічного перемир'я, що невдовзі привело до укладення московсько-польської угоди в Андрусові [1]. А навесні 1684 р., за два роки до підписання Вічного миру, у Москві відбулися переговори російських дипломатів з австрійськими послами, які від імені Речі Посполитої домовилися про початок мирного процесу між королем і царем.

Північна війна 1655—1660 рр. Швеції з Польщею та її союзниками завершилася проведенням грандіозного з'їзду європейських політиків у 1660 р. Дипломатичний конгрес відбувся за участю таких країн, як Австрія, Швеція, Польща, Бранденбург, Данія, Голландія та за посередництва Франції в містечку Олива неподалік Гданська. Під час проведення конгресу проявилися дві тенденції: по-перше — австрійські та бранденбурзькі дипломати намагалися не допустити укладення сепаратного миру між Річчю Посполитою й Шведським королівством; по-друге — ряд країн схилялися до розбиття антишведської коаліції Варшави та Москви й примирення між Стокгольмом і Варшавою. У результаті підписаного в Оливі шведсько-польського договору між цими державами припинялася війна, однак польський король, хоча й отримував частину Пруссії, але зрікався права на шведську корону та віддавав Швеції значну частину території прибалтійських Інфлянт. Оливський конгрес 1660 р. також підтвердив положення бранденбурзько-польського договору 1657 р., чого дуже не хотіли коронні дипломати. Такі поступки Польської корони стали можливими, як стверджував коронний канцлер М. Пражмовський, з огляду на позицію Московської держави, що не хотіла поступатися правом протекторату над козацькою Україною і прагла сама укласти сепаратний мир зі Швецією проти Речі Посполитої [2].

Такий мир між Москвою і Стокгольмом було укладено у 1661 р. І саме під час засідань дипломатичних комісій, які готували цей мирний договір, боярином А. Ордин-Нащокіним була чи не вперше офіційно висловлена думка щодо досягнення зовнішньополітичного компромісу з Польщею за рахунок поділу території Козацької держави. Зокрема, керівник московської делегації запитував у царя: якщо заради миру зі Швецією Олексій Михайлович згоден віддати їм інфлянтські міста, то чому не можна поступитися польсько-литовському королю Правобережною Україною? Однак у першій половині 60-х рр. XVII ст. Москва вирішила поступитися претензіями на узбе-

1 *Бантыш-Каменский Н.* Обзор внешних сношений России с иностранными державами (по 1800 год). — М., 1894. — Ч. 1. — С. 22.

2 *Kubala L.* Wojny duńskie i pokój Oliwski. — S. 302.

режжя Балтики і спрямувала усі сили на боротьбу з Річчю Посполитою за право володіти непокірним Українським гетьманатом.

Після укладення 10 серпня 1664 р. в угорському містечку Уасварі (Вашвар) миру з Австрійською імперією, який залишав під зверхністю Османської імперії Трансільванське князівство і більшість комітатів Угорщини, султан Мегмед IV [1] вирішив безпосередньо втрутитися в події, що розгорталися навколо міжнародного визначення політичного статусу Українського гетьманату.

Невдовзі після Уасварського миру між Османами і Габсбургами, 10 травня 1666 р., у селищі Андрусово поблизу Смоленська розпочалися довготривалі польсько-російські переговори, які могли покласти край багатолітній війні між обома державами. Через кілька місяців, 18 липня, польські дипломати нарешті одержали лист-інструкцію від короля, де говорилося, що Правобережну Україну з Києвом і Каневом у жодному разі не уступати, а щодо Лівобережжя, то слід було вимагати, щоб «по Ніжин, або принаймні по Переяслав наше залишилось» [2]. Поляки також пропонували, «щоб кожний своїх і під собою людей козацьких затримати може» [3]. Зі свого боку, цар теж погоджувався на відхід під сферу впливу Польщі Правобережжя, за винятком Києва з околицями. Враховуючи це, в кінці листопада московська делегація запропонувала це компромісне рішення супротивній стороні.

Зважаючи на погіршення ситуації в Україні та поступове витіснення з Правобережжя гетьманом П. Дорошенком польських військ, 30 грудня на засіданні ради польського сенату вирішили прийняти московські вимоги щодо закріплення за нею Лівобережжя й підписання 10-, 12- або 16-річного мирного договору [4]. Через місяць, 30 січня 1667 р., такий договір був

1 Мегмед (Магомед, Махмед) IV Мисливець «Авджи» (1642–1692) – султан Османської імперії з 1648 по 1687 р. Вів постійні війни з Австрійською імперією, Річчю Посполитою, Московською державою, Венеціанською республікою та Апостольською столицею (Ватиканом) за поширення турецької присутності в Європі. Від його імені управління Високою Портою здійснював інститут великих візирів з албанського роду Кьопрюлю – Мегмед-паша (1648–1661), Агмед-паша Фазил (1661–1676), Кара Мустафа (1676–1683). Мегмед IV підписував свої листи так: *«Мегмед-шах бін Ібрагім хан музафер да-іма»*. Цікаво, що мати султана Турхан Султан була за походженням українкою й відігравала досить значну роль у політичному житті імперії (*Hammer-Purgstal J.* Geschichte des Osmanischen Reiches. – Pest, 1829. – Bd. V: 1623–1656; *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко. – Нью-Йорк, 1985; *Іналджик Г.* Османська імперія. – К., 1998).

2 БМЧ Краків. – Од. зб. 2109, арк. 109–111.

3 Там само. – Од. зб. 2107, арк. 73.

4 Цит. за: *Wójcik Z.* Traktat Andruszowski i jego geneza. – Warszawa, 1959. – S. 242.

підписаний [1]. Він увійшов до світової історіографії під назвою Андрусівського — від назви селища, де його уклали [2].

Андрусівське перемир'я стало угодою про міжнародний розподіл права зверхності над Українським гетьманатом між Річчю Посполитою та Московською державою і поклало край польсько-російській війні 1654—1667 рр. Його статті встановлювали розподіл сфер впливу польського й московського монархів щодо козацької України. Лівобережжя відходило до Росії, а Правобережжя — до Речі Посполитої. Влада царя поширювалась на Смоленськ, Дорогобуж, Білу, Невель, Красний Веліж, а також Сіверщину. Київ мав відійти до Польщі в 1669 р., а Запорожжя потрапляло в спільне володіння обох держав. Царський уряд зобов'язувався виплатити Польщі компенсацію в один мільйон польських злотих (бл. 200 тис. рублів) за втрачені шляхтою землі на Лівобережній Україні. Укладення російсько-польського перемир'я викликало зростання в українському суспільстві політичного впливу козацької старшини, що спиралася на підтримку Османської імперії та Кримського ханства [3]. Андрусівські домовленості, спрямовані проти військової могутності Туреччини, відображали вимушений компроміс сторін і засвідчували наявність певної геополітичної рівноваги в Центрально-Східній та Південно-Східній Європі. Уряд Османської імперії негативно відреагував на укладений договір і розпочав підготовку до боротьби з обома державами. У липні 1667 р. султан Мегмед IV направив до польського короля Яна II Казимира листа, в якому йшлося про таке: якщо Річ Посполита хоче збереження миру, то вона мусить відмовитися

1 БМЧ Краків. — Од. зб. 401, арк. 99—102.

2 *Галактионов И.* Из истории русско-польского сближения в. 50—60-х годах XVII века (Андрусовское перемирие 1667 г.). — Саратов, 1960; *Он же.* Украина в дипломатических планах России, Польши, Крыма и Турции в конце 60-х гг. XVII в. // Славянский сборник. — Саратов, 1985. — Вып. 3. — С. 41—59; *Смолій В., Степанков В.* Українська національна революція XVII ст. (1648—1676 рр.). — К., 1999. — С. 286—287; *Сäвич О. А.* Андрусівське перемир'я 1667 року // Наукові записки інституту історії і археології АН УРСР. — К., 1946. — Кн. 2. — С. 131—151; *Санин Г. А.* Правобережная Украина и русско-польские переговоры 1667 г. в Москве // История СССР. — 1970. — № 1. — С. 128—136; *Степанков В. С.* Боротьба України і Польщі проти експансії Османської імперії у 1672—1676 рр. // Україна і Польща в період феодалізму: Зб. наук. праць. — К., 1991. — С. 112—114; *Чухліб Т.* Проблема поділу Української держави у світлі польсько-російських стосунків (1656—1667 рр.) // Богдан Хмельницький та його доба. — К., 1996. — С. 90—97; *Wójcik Z.* Traktat Andruszowski 1687 i jego geneza; *Ejusd.* Między traktatem Andruszowskim a wojna turecka. Stosunki polsko-rosyjkie 1667—1672. — Warszawa, 1968.

3 *Чухліб Т.* Відповідь Українського гетьманату на російсько-польські домовленості в Андрусові 1667 року // Україна в Центрально-Східній Європі. — К., 2003. — Вип. 3. — С. 193—206.

від українських підданих султана [1]. А у червні, під час перебування в Адріанополі [2] польського посла Висоцького, турецькі урядовці заявили, що мир між Туреччиною й Польщею можна зберегти лише в тому разі, коли король остаточно зречеться України [3]. Великий візир Агмед-паша Кьопрюлю в листі до польського підканцлера Ольшевського писав, що українські козаки «як вільний народ» прийняли підданство королю Речі Посполитої за умови, що він поважатиме їхні права, але король порушив умову, і тому українці попросили захисту в султана [4].

Політичні структури Гетьманату (як право-, так і лівобережні) негативно сприйняли підписання Андрусівського перемир'я. Дуже влучно з цього приводу висловився один із церковних діячів того часу, закликаючи козацьку старшину не зважати на польсько-московську угоду: *«...яка сторона або частина України кому коли було б тепер і потім голдовала* (служила. — *Т. Ч.*) *яким монархам, щоб поміж собою щільно мала згоду і одна одній поради давала, врахувавши, що коли б яку сторону, уховай Боже, неприятелі зламали, тоді б вже жодна сторона не витримала і мусила б Україна згинути через незгоду, чого не дай Боже»* (виділ. авт. — *Т. Ч.*) [5]. У зв'язку з тим, що українці продовжували здійснювати самостійну зовнішню політику, більшість статей Андрусівського перемир'я не виконувалися, а тому в жовтні—грудні 1667 р. переговори між Польщею й Росією продовжилися у Москві. Поштовхом до них була небезпека турецької агресії в Україні. В тексті Московського договору йшлося «про уняття свавільних людей там в Україні будучих, в загальнім утриманні обом великим государям в послушанні» [6]. Під час розмов з польськими дипломатами А. Ордин-Нащокін

1 Ширше про це — у наступних розділах.

2 Адріанополь (зараз — Едірне) — турецьке місто на кордоні з Болгарією і Грецією, що розташоване за 210 км на північний захід від Стамбула. Було здобуте Османами у 1362 р; у 1402—1453 рр. — столиця Високої Порти. Після цього в Адріанополі містилися приватні палаци багатьох турецьких султанів, а також вищих чиновників. Через місто проходили важливі стратегічні шляхи зі Сходу на Захід. Окрім того, воно було значним духовним, культурним та освітнім центром Османської імперії. З огляду на те, що Адріанополь оточений лісами, він став улюбленим місцем відпочинку султана Мегмеда IV, який дуже любив полювати і саме тому дістав від сучасників прізвисько «Мисливець» (*«Awdzy»*).

3 Traktaty między mocarstwami europeyskiemi od roku 1648 zaszłe. — T. 1. — Warszawa, 1773. — S. 225—266; Ottoman-Polish diplomatic relations. — S. 476—489.

4 Ottoman-Polish diplomatic relations. — P. 146.

5 Письма преосвященного Лазаря Барановича с примечаниями. — Чернигов, 1865. — С. 363.

6 Acta Historica. — Vol. 2. — Pars. I. — Kraków, 1880 — S. 586; *Санин Г. А.* Правобережная Украина и русско-польские переговоры 1667 г. в Москве // История СССР. — 1970. — № 1. — С. 132.

домігся від них згоди на переговори з урядом П. Дорошенка [1]. Однак ні Андрусівський, ні Московський договори між Варшавою та Москвою так і не були впроваджені в практику міжнародних відносин, що якнайкраще засвідчували прийдешні події. Невдовзі між Річчю Посполитою і Османською імперією розпочалася війна (10 січня 1671 р. король Міхал Корибут Вишневецький одержав офіційне повідомлення про початок війни від султана Мегмеда IV), але московський цар, порушуючи попередні домовленості, так і не прийшов на допомогу польському королеві.

Через два роки (1669), на других польсько-російських переговорах в Андрусові, Ордин-Нащокін вимагав прислати українських дипломатів на посольський з'їзд, щоб спільними зусиллями добитися переходу Правобережної України під «високу руку» царя. Слід зазначити, що питання про правобережні землі України обговорювалося на всіх з'їздах московських і польських дипломатів (аж до 1714 р. включно). Статті Андрусівського перемир'я неодноразово підтверджувались — 7 березня 1670, 30 березня 1672, 10 січня 1675, 17 серпня 1678 рр. [2], але фактично не виконувалися. Зокрема, у тексті договору, ратифікованого 1670 р. в Каджині, зазначалося, що московський цар «жодну над козаками українськими, з тієї сторони Дніпра від Переяслава проживаючими, помсту чинити не буде за те, що деякі в сторону Й[ого] К[оролівської] М[илості] і Р[ечі] П[осполитої] вдавалися...» [3]. А перед тим, під час останнього засідання каджинської комісії, польські дипломати, відчуваючи негативну реакцію Українського гетьманату на підтвердження домовленостей 1667 р., говорили: «Якось переживаємо, що зараз козаки побачать, що прийти до згоди на комісії маємо, коли почують, що мир і спокій з Москвою затверджені» [4].

Переговори щодо польсько-російського союзу було продовжено в 1671 р. Дипломати Речі Посполитої вимагали не посилати царські війська в Україну, а обмежитися лише військовими демонстраціями поблизу кордону. Керівник російського представництва А. Матвєєв наполягав на тому, щоб на переговорах були присутні представники Гетьманату [5]. На що поляки

1 *Флоря Б.* Начало открытой османской экспансии в Восточной Европе // Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XVII в. — М., 2001. — Ч. 2. — С. 81.
2 ПСЗРИ. — СПб., 1830. — Т. 1. — С. 731.
3 Acta Historica. — Vol. 2. — Pars. I. — S. 561.
4 Ibid. — S. 495.
5 *Санин Г.* Украина в политических отношениях Российского государства и Османской империи (1667–1686) // Україна в Центрально-Східній Європі. Студії з історії IX–XVIII ст. — К., 2000. — С. 539.

відповідали, що московський цар хоче ніщо інше, як ворогуючих з королем правобережних козаків «прийняти під свою царської величності високу руку» [1]. Після чого Матвєєв висловив таку думку: «Не питаючи їх, якого великого государя вони, козаки, прийняли милість і благодіяння, від бусурман відійдуть, і у того великого государя бути в підданстві захочуть, і принудити їх до іншого великого государя в послушання неможливо» [2].

Отже, російська сторона не відкидала можливості переходу правобережної частини Гетьманату під її протекцію. У той же час великий коронний гетьман Я. Собеський так оцінював міжнародну ситуацію та становище Українського

гетьманату: «...бо хто ж божевільний буде починати з Україною війну, коли турецький цісар, котрий узяв її в свою оборону, досі ще не з'ясував своїх планів? Адже ж перед ним дрижить увесь світ, і хоч венеціяни і інші пишуть, що та війна напевне обернеться проти нас, але по-старому і вони, і Сицилія, і Мальта чинять всілякі приготування до тієї війни» [3]. 30 березня 1672 р. Річ Посполита укладає новий договір з Московською державою, який підтверджував Андрусівське перемир'я, а також зобов'язував царя не допускати надання Лівобережною Україною військової допомоги П. Дорошенку та польському королю для війни проти султана й гетьмана підлеглих калмиків й донських козаків [4].

Укладення Андрусівського перемир'я 1667 р. не змусило турків відмовитися від непереборного прагнення оволодіти українськими землями, а навпаки — підштовхнуло Османів до рішучіших дій [5]. Висока Порта поставила поляків перед необхідністю вибору: або відмовитися від Правобережної України, або ж готуватися до війни. Відразу ж після завершення війни з Венецією на Середземному морі восени 1669 р. Стамбул почав готувати свої військові сили до війни проти Речі Посполитої.

У результаті військових дій, які завершилися турецько-польським перемир'ям під західноукраїнським містечком Бучачем у 1672 р., до Туреччини відходило Поділля, крім того, Річ Посполита відмовилася від Брацлавщини й південно-західної частини Київщини, територія яких передавалася під безпосереднє управління українського гетьмана. Решта українських земель залишалася за Польщею. Представники України під час

1 *Санин Г.* Украина в политических отношениях Российского государства и Османской империи (1667—1686) // Україна в Центрально-Східній Європі. Студії з історії IX—XVIII ст. — К., 2000. — С. 539.

2 Там само.

3 Acta Historica. — Vol. 2. — Pars. I. — S. 618—619.

4 ПСЗРИ. — Т. 1. — № 513.

5 *Флоря Б.* Начало открытой османской экспансии в Восточной Европе (1667—1671 гг.) // Османская империя... — Ч. 2. — С. 79.

польсько-турецької комісії вимагали включити до бучацьких положень пункт щодо встановлення західного кордону Українського гетьманату, який мав проходити по річках Горинь і Лабунь. За Бучацької угоди, всі попередні договори між двома країнами залишалися чинними. Польща мала сплатити 80 тис. талерів контрибуції, а також щорічно давати турецькому султанові 22 тис. злотих данини. Хоча у квітні 1673 р. польський сейм не схотів ратифікувати ці домовленості з Туреччиною.

10–11 листопада 1673 р. під Хотином, що на Поділлі, 30-тисячне військо на чолі з силістрійським бейлербеєм Гусейн-пашою обороняло захоплену за рік до того могутню Хотинську фортецю. Великий коронний гетьман Речі Посполитої Я. Собеський на чолі близько 40-тисячного війська, до якого, окрім поляків, литовців, волохів і молдаван, входили також підрозділи українського козацтва кількістю близько 500 осіб, 10 листопада розпочав атаку турецьких позицій. Однак головним і вирішальним став підготовлений польським воєначальником штурм оборонного табору Гусейн-паші (йому допомагали кілька тисяч козаків П. Дорошенка) вранці наступного дня. За допомогою сильного артилерійського вогню піхота Собеського вдерлася до турецького табору й дала змогу драгунам довершити його розгром. Польська артилерія знищила міст через Дністер, не залишивши можливості ворогу для відступу. Перемога військ Речі Посполитої у другій Хотинській битві була вражаючою – лише 4 тис. турків змогли вціліти і відійти під захист гарнізону Кам'янця-Подільського. Битва під Хотином 1673 р. стала першою переможною після довгих років поразок польської армії. Вона мала великий європейський резонанс і сприяла обранню Яна Собеського на польський трон. Разом з тим вона не розв'язала довголітнього польсько-турецького конфлікту за право володіти Правобережною Україною [1].

Відмова польського уряду від більшої частини Правобережної України відкривала перед лівобережною частиною Гетьманату й Московською державою можливість повернення її під свою владу. Москва, яка, «склавши руки», дивилась на розгром Польщі турками (хоча, на основі Андрусівського й Московського договорів, мала допомогти їй військами), вирішила, що за Бучацьким договором Польща зреклася своїх прав на Правобережну Україну, і тепер намагання російських військ оволодіти цією територією не порушуватимуть Андрусівського перемир'я. Таким чином, Україна вже була розподілена між трьома монархічними державами.

1 *Woliński J.* Z dziejow wojen polsko-tureckich. – Warszawa, 1983. – С. 49–51.

Попередні військові здобутки не зупинили турецького султана. У 1673 р. «прийшов у Варшаву турський посол, з яким султан до короля писав гордо, прохаючи в нього всієї України» [1], — повідомляв російський резидент до Москви. Зі свого боку, на минулорічній військовій раді у Варшаві 6 березня Ян III Собеський заявив, що для того, аби повернути Правобережжя, слід розпочати переговори з гетьманом П. Дорошенком, «дозволивши йому на час Україну» [2]. У травні 1674 р. московський резидент В. Тяпкін описав ситуацію, яка виникла в Польщі під час виборів нового короля [3]. За його словами, польська шляхта звинуватила опозицію на чолі з литовським коронним гетьманом К. Пацом у тому, що, поки вони затягували вибори, московський цар заволодів усією Україною (малося на увазі тимчасове відходження правобережних полків під владу лівобережного гетьмана І. Самойловича). Під час дебатів виступив австрійський посол і запитав у поляків: «Адже Україна (Правобережна. — *Т. Ч.*) залишилась у ваших руках?!» [4]. На це йому відповіли, що Правобережна Україна на чолі з Дорошенком раніше піддалася султану. «Чого ж ви тоді хвилюєтесь? Хай краще володіє нею государь християнський і ваш союзник» [5], — підсумував австрієць. Одночасно і польський король, і московський цар намагалися добитися переходу гетьмана П. Дорошенка під свою протекцію.

На третьому польсько-російському з'їзді в Андрусові (1674) коронні посли почали вимагати повернення Києва. Царські представники на чолі з Одоєвським дипломатично відповідали, що Московська держава володіє не лише Києвом, а й усією Україною, як Лівобережжям, так і Правобережжям, «з-за уступки від Польщі Задніпров'я туркам і цар відвоював його зброєю у султана, а не від польської держави» [6]. Турецько-російський збройний конфлікт, який спалахнув у зв'язку з втручанням у справи Правобережної України московського царя й лівобережного гетьмана, з часом переріс у справжню війну за право володіння землями правобережного Подніпров'я.

Журавненське перемир'я 1676 р. між Польщею і Туреччиною втретє за короткий проміжок часу розчленовувало козацьку державу між сильнішими сусідніми країнами. 14 жовтня комісари Є. Велгорський і Т. Карчевський мали аудієнцію у Ібрагім-паші, де були узгоджені основні положення майбутньої угоди.

1 БМЧ Краків. — Од. зб. 612, арк. 494.

2 Памятники дипломатических сношений древней России с державами иностранными. — СПб., 1856. — Т. 4. — С. 889.

3 Acta Historica. — Vol. 2. — Pars. II. — S. 1237.

4 *Павлищев Н.* Польская анархия при Яне Казимире и борьба за Украину. — СПб, 1878. — Т. 3. — С. 45.

5 Там само.

6 *Попов А.* Русское посольство в Польше в 1673—1677 гг. — СПб, 1854. — С. 109.

Вони полягали в тому, що, по-перше, Правобережна Україна мала залишатися під управлінням українського гетьмана, який визнавав зверхність султана; по-друге, до Корони Польської відходила територія навколо Паволочі і Білої Церкви разом із цими містами; по-третє, міста Немирів і Кальник мусили залишатися під польською юрисдикцією лише до того часу, поки королівський посол не зустрінеться з султаном у Стамбулі (велике посольство Речі Посполитої мало вирушати до турецької столиці не пізніше, ніж через два місяці для укладення додаткового договору з Мегмедом IV) [1]. 17 жовтня був підписаний остаточний текст угоди. За його основу взяли пункти попереднього турецько-польского трактату 1672 р.

Текст польсько-турецького перемир'я складався з восьми статей [2]. Територіальний спір між Річчю Посполитою й Османською імперією завершився входженням більшої частини Правобережної України до володінь турецького султана (польська влада поширювалась тільки на територію, південно-східна лінія якої обмежувалась юрисдикцією Білоцерківської та Паволоцької фортець). Про належність Правобережжя козацькому гетьману, як фіксувалося в попередньому варіанті договору, вже не згадувалося. Також зазначалося, що незабаром має бути скликана спільна комісія для визначення кордонів між обома державами [3].

До певної зміни зовнішньополітичних декорацій вищеназваними державами призвели події, пов'язані зі смертю в 1674 р. не зовсім успішного короля Речі Посполитої Міхала Корибута Вишневецького та у 1676 р. — найуспішнішого з московських царів допетровської епохи Олексія Михайловича. Їхні наступники спробували, хоча й не кардинально, але дещо змінити правила гри й примусити свого супротивника відмовитися від потенційного виграшу, яким для кожного була Україна. Найбільш вдало в цьому напрямі почав діяти обраний 1674 р. і коронований через два роки польський король Ян III Собеський. У 1675 р. він підписав союзницький Яворівський договір із французьким королем Людовіком XIV, що був спрямований на війну з бранденбурзьким електором та проти поширення гегемонії австрійських Габсбургів. Наступного року поблизу Журавно польський король укладає перемир'я з султаном, а ще через рік — мирний договір з австрійським імператором та шведським королем. Усі ці міждержавні акти зміцнювали позиції Речі Посполитої в протистоянні з Московською державою та Османською імперією.

1 АГАД Варшава. — Ф. «Архів Замойських», № 3037, арк. 246.
2 Traktaty między mocarstwami europeyskiemi. — T. 1. — S. 202–204.
3 БН Варшава. — Відділ мікрофільмів, № 6639, арк. 172.

Своєю чергою Росія, незважаючи на існування андрусівських і московських домовленостей з Польщею, у 1675 р. підписує мирний договір з Австрією, положення якого були спрямовані проти посилення королівських повноважень та збереження традиційних шляхетських вольностей у Речі Посполитій. Відень також обіцяв вступити до ініційованої росіянами антитурецької ліги після завершення війни з Францією. Водночас московський уряд остерігався того, що у разі переможного завершення спільної з поляками боротьби проти турок Польща відразу виступить проти Росії [1]. Саме тому остання починає вишуковувати можливість укладення сепаратного миру з Османською

імперією. Однак у цьому її випереджає польський король, який 17 жовтня 1676 р. підписав перемир'я з Мегмедом IV.

Таким чином, у жовтні 1676 р. припинилася чотирилітня польсько-турецька війна, але конфліктна ситуація, яка склалася навколо Правобережної України, не була повністю вирішена. Про свої «права» на неї заявила Московська держава, яка звинуватила Польщу в порушенні андрусівських домовленостей. Загострилися російсько-польські міждержавні відносини, а згодом розпочалася нова війна за Правобережжя, але вже поміж Портою, з одного боку, і Росією та Лівобережною Гетьманщиною — з другого. Цар і лівобережний гетьман, не звертаючи уваги на пункти Журавненського договору, продовжували тримати свої війська в правобережних містах, а тому багатотисячна турецька армія влітку 1677 р. вирушила на правий берег Дніпра [2].

10 серпня 1677 р. до Стамбула прибув великий посол короля Я. Гнінський, який дістав завдання вимагати в султана повернення під владу Корони всієї території Правобережної України [3]. Польських урядовців дуже турбувала політика турецького уряду, що була спрямована на відтворення васальної української державності й проводилась під гаслом створення «князівства Сарматії і Малої Русі» на території Київщини і Брацлавщини» [4] під управлінням екс-гетьмана Ю. Хмельницького, який перед тим, з 1669 р., перебував у почесному турецькому полоні.

Після тривалих переговорів між Я. Гнінським, Мустафоюефенді та Мегмедом IV турецька сторона погодилася підписати

1 *Копреева Т.* Русско-польские отношения во второй половине XVII века. — Л., 1952. — С. 18.

2 *Заруба В.* Украинское козацкое войско в борьбе с турецко-татарской агрессией (последняя четверть XVII в.). — Харьков, 1993. — С. 32.

3 Źródła do poselstwa Jana Gninskiego wojewody helmińskiego do Turcyi w latach 1677—1678. — Warszawa, 1907. — S. 238.

4 *Rawita-Gawronski F.* Ostatni Chmielniczenko. (Kniąze kozacki). 1640—1679. — Poznań, 1919. — S. 131.

т. зв. Константинопольський трактат (7 квітня 1678 р.). Власне, це була ратифікація Журавненського перемир'я. Але шостий пункт, який стосувався «українського питання», був змінений. Тепер «Україна взята в давніх своїх границях стосовно до виразів цієї угоди, має бути уступлена козакам, підданим моєї Найвищої Порти. Тільки Біла Церква і Паволоч мають залишитись під Польщею» [1]. Отже, знову за територією «від Дніпра до Случі» визнавалися права васальної держави. Обидві «високі сторони» брали на себе зобов'язання наділяти комісарів правами для визначення кордонів між володіннями монархів. Це розмежування відбулося трохи згодом, у 1680 р. [2]

Від часу укладення Бучацького договору Османська імперія вважала Правобережну Україну своєю власністю, а козацького гетьмана — своїм підданим. Втручання Московської держави й перехід П. Дорошенка під владу царя змусили Порту призначити іншого «намісника» в Україні. Але Ю. Хмельницького ще потрібно було «посадовити» в Чигирині, який перебував під владою І. Самойловича та московських воєвод. Гетьманська столиця відігравала важливу стратегічну роль у військових та політичних планах ворогуючих сторін. Саме тому 1678 р. турецька армія здійснила чергову спробу захопити Чигирин [3].

Отже, революційні події на українських землях, які розпочалися у середині XVII ст., спричинили історичну зміну міжнародних сил у цьому регіоні Європи. Вони остаточно послабили геополітичну міць Речі Посполитої та Кримського ханства, стримали європейську експансію Османської імперії й політично зміцнили роль Російської імперії. Міжнародноправовий статус Українського гетьманату в цей час, зважаючи на геополітичні перегрупування та міжнародні інтереси країн не лише Центрально-Східної, а й Південно-Східної й Північної Європи, постійно змінювався. Впродовж цього часу вітчизняна дипломатія ставала все більш залежною від намірів Османської імперії, Речі Посполитої, Московсько-Російської держави, Шведського королівства та Кримського ханату, чому сприяло розділення колись єдиного Гетьманату на дві частини. Проте творці зовнішньої політики поліцентричної ранньомодерної Української держави за допомогою різних дипломатичних комбінацій та військових дій намагалися зберегти свою владу над нею.

1 АГАД Варшава. — Ф. «Архів Замойських», № 3037, арк. 321; *Konopczyński W.* Polska w okresie wojen tureckich. — Kraków, 1924. — S. 20–23.

2 *Крикун М.* Матеріали розмежувань Речі Посполитої з Турецькою імперією на українських землях 1680 і 1703 років // Проблеми слов'янознавства. — 1991. — Вип. 44. — С. 5.

3 *Панашенко В.* 300-річчя героїчної оборони Чигирина від турецько-татарської агресії // Укр. іст. журн. — 1977. — № 8. — С. 126–130.

* * *

Наприкінці серпня 1665 р. до влади на Правобережній Україні прийшов заслужений старшина Війська Запорозького доби Хмельниччини Петро Дорошенко, який за допомогою кримських татар відібрав у свого попередника Степана Опари гетьманські клейноди. У перші роки свого гетьманування він постійно контактував з володарями Кримського ханства щодо здійснення спільних військових операцій з метою опанування Лівобережжям. На початку червня 1666 р. П. Дорошенко направив до хана Аділ-Гірея свого посла І. Мельника, який запросив татарські війська допомогти гетьманові в задніпровському

поході на Лівобережжя. У відповідь хан відрядив в Україну «нурадин-солтана і двох царевичів» [1].

Саме тоді започаткувалися відносини між П. Дорошенком і турецьким султаном Мегмедом IV. Причини звернення Дорошенка до мусульманського володаря по допомогу, що автоматично передбачало визнання його зверхності, на нашу думку, були такими: по-перше, небажання польського короля Яна II Казимира надати П. Дорошенкові війська для відвоювання Лівобережжя; по-друге, необхідність заручитися підтримкою султана у відносинах з кримським ханом, який був його васалом; по-третє, початок процесу примирення Польщі й Росії за рахунок розподілу українських земель.

Інформацію про фактичне вирішення питання щодо польсько-московського розподілу сфер впливу в Україні П. Дорошенко одержав ще влітку 1666 р. Наприкінці липня він звернувся до короля зі скаргою на те, що його не повідомляють про хід переговорів між Варшавою і Москвою. Однак Ян II Казимир не лише проігнорував прохання гетьмана, але й 13 серпня наказав коронному війську вирушити до України. Саме це й підштовхнуло Дорошенка восени 1666 р. зустрітися з татарськими мурзами коло річки Цибульник та добиватися унезалежнення від Речі Посполитої за допомогою Кримського ханства, що передбачало перспективу набуття протекторату Османської імперії [2].

«Покірне телятко дві матки ссе» — це відоме народне прислів'я було використане чільним представником козацької старшини полковником П. Тетерею під час його запальної промови на Генеральній раді Війська Запорозького у 1658 р. Тоді воно використовувалося як аргумент на користь визнання польської протекції для Козацької держави, але, вочевидь, за збереження зверхності московського царя. Та найвлучніше, на нашу думку, цей перл народної мудрості може охарактеризувати зовнішню

1 *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко. Огляд його життя та діяльності. — Нью-Йорк, 1985. — С. 93.

2 Акты ЮЗР. — СПб., 1872. — Т. VI. — С. 177.

політику українського гетьмана П. Дорошенка впродовж 1665–1676 pp. [1] Саме він під час свого правління, намагаючись здобути удільність для Українського гетьманату, лавірував між Річчю Посполитою, Османською імперією і Московським царством (а також Кримським ханством) та протягом певного часу був вірним як польському королю, так і турецькому султану, а потім відмовився від їхньої опіки й перейшов на бік московського царя.

Майже відразу після свого обрання на гетьманство, 25 жовтня 1665 р., П. Дорошенко звернувся до полковника Полтавського полку (одного з найбільших полків Лівобережжя) із закликом перейти під протекцію польського короля й визнати його «гетьманський регімент», а отже, відмовитись від царської зверхності [2]. Таким чином новообраний гетьман сподівався вирішити проблему об'єднання козацької України. «Було б добре, якби Задніпров'я добровільно піддалося» [3], – говорив він у той час. Невдовзі у результаті допомоги Кримського ханства, що було союзником Речі Посполитої, Дорошенко заволодів багатьма містечками Переяславського й Полтавського полків – Переяславом, Золотоношею, Домонтовим, Бубновим, Піщаною, Ірклієвим. Інші його підрозділи дійшли до Ніжина. Під час цієї військової кампанії гетьман знову звернувся по допомогу до короля Яна II Казимира, якого в офіційних документах визнавав за свого сюзерена. У листі від 16 серпня 1666 р. до польського монарха він декларував таке: «...схилити Задніпров'я до вірного підданства Його Королівському Маєстатові» [4]. У листі до короля від 5 жовтня того ж року П. Дорошенко просив надати «виразний ординанс», який би узаконив вторгнення правобережних козацьких військ на Лівобережну Україну [5]. Однак Річ Посполита не лише не підтримує спроби П. Дорошенка об'єднати Україну, а й проводить заходи, які змушують козаць-

1 З основної літератури про діяльність цього гетьмана див.: *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко. Огляд його життя та політичної діяльності. – Нью-Йорк, 1985. – 640 с.; *Dorošenko D., Rypka J.* Hejtman Petr Dorošenko a jego turecka politika. – Praha, 1933. – 120 c.; *Jan Perdenia.* Hetman Piotr Doroszenko a Polska. – Kraków, 2000. – 502 c.; *Смолій В., Степанков В.* Українська національна революція середини XVII ст. (1648–1676). – К., 1999. – 352 с.; *Чухліб Т.* Між королем, султаном і царем (Петро Дорошенко. 1665–1676) – в його кн.: Гетьмани Правобережної України в історії Центрально-Східної Європи (1663–1713). – К., 2004. – С. 65–92; *Він же.* Петро Дорошенко. – К., 2007; *Крикун М.* Між війною і радою. Козацтво Правобережної України в другій половині XVII – на початку XVIII століття. – К., 2006. – 470 с.

2 Акты ЮЗР. – СПб., 1869. – Т. VI. – С. 50–51.

3 БМЧ Краків. – Теки Нарушевича, 160, № 291, арк. 1278.

4 Там само. – С. 90.

5 Acta Historica. – Vol. 2. – Pars. I. – Kraków, 1880. – S. 253–254.

кого зверхника відвести свої полки з «лівого берега» Дніпра на «правий», адже наприкінці 1666 р. коронна армія вступила на Правобережжя.

Незважаючи на те, що домагання козаків у 1666 р. зводилися лише до відновлення умов Зборівської угоди 1649 р., вони, однак, так і не були прийняті польською стороною. Саме це, на нашу думку, й підштовхувало гетьманський уряд до пошуку кращого протектора для України. Оскільки ж польський і московський монархи вже показали, на що вони здатні, вибір зупинився на третьому, який хоча й виступав раніше в ролі протектора України-Русі, але скоріше формального, ніж реаль-

ного. Це був ніхто інший, як «володар усього світу», султан Османської імперії Мегмед IV. Додатковою причиною звернення гетьмана до мусульманського володаря про визнання його зверхності, на нашу думку, було небажання польського монарха надати Дорошенкові військову допомогу для завоювання Лівобережжя, а також початок процесу примирення Польщі й Росії за рахунок розподілу українських земель.

Водночас П. Дорошенко намагається приховати такі свої заходи від польського монарха, про що переконливо свідчить його тогочасне листування з великим коронним маршалком Я. Собеським. У листі від 1 листопада 1666 р. український гетьман писав: «...як вірний підданий Його Королівської Милості... військ Й[ого] К[оролівської] М[илості] коронних, що в Україні залишаються... не зганяв із становиськ... того без волі Й[ого] К[оролівської] М[илості] вчинити не можу» [1]. Нещирість гетьманського уряду щодо Варшави засвідчило українське посольство до Османської імперії влітку 1667 р., де посли Дорошенка закликали турецького й татарського монархів виступити проти «ляхів» та заявили про готовність П. Дорошенка прийняти протекцію Мегмеда IV [2]. Саме після цього османський уряд, згідно зі спостереженнями М. Крикуна, почав ставитися до українців як до своїх підопічних [3].

30 січня 1667 р. між Річчю Посполитою та Московською державою було підписано угоду, яка стала відомою в історіографії під назвою Андрусівське перемир'я [4]. Безперечно, що це перемир'я стало угодою про міжнародно-політичний поділ сфер впливу в Україні. Його третя стаття красномовно свідчила про те, що Лівобережна Україна мала перебувати під протекцією

1 БМЧ Краків. — Теки Нарушевича. Од. зб. 161, арк. 5.

2 Acta Historica. — Vol. 2. — Pars. I. — Kraków, 1880. — S. 365; *Dorošenko D., Rypka J.* Hejtman Petr Dorošenko a jego turecka politika. — S. 13.

3 *Крикун М.* Корсунська козацька рада 1669 року // *Він же.* Між війною та радою. — С. 251.

4 *Галактионов И.* Из истории русско-польского сближения в 50—60-х годах XVII века (Андрусовское перемирие 1667 года). — Саратов, 1960. — С. 5—8.

московського царя Олексія Михайловича [1]. Четверта стаття договору повністю присвячувалася «українсько-козацькій» проблемі, а тому наведемо її текст повністю: «І те узгоджуємо, що жодна над Козаками Українськими з тієї сторони Дніпра від Переяслава перебуваючих (на Лівобережжі. — *Т. Ч.*), помста не має чинитися, що деякі в сторону Й[ого] К[оролівської] М[илості] і Речі Посполитої вдавалися; а тих козаків з одного боку Дніпра Його Царська Величність від присяги на підданство виконаної звільняє, і в протекцію свою приймати, ані до міст і городів там перебуваючих вступати, протягом усього того часу примирного, не буде і накаже. А у відповідь Його Королівська Величність тих Козаків з другої сторони Дніпра ріки (Лівобережжя. — *Т. Ч.*), від Переяслава перебуваючих, в протекцію свою приймати, протягом тих примирних років, не буде і накаже» [2]. Саме ця стаття Андрусівського перемир'я переконливо засвідчувала поділ України на право- і лівобережну (залежно від Дніпра) частину, зважаючи на протекції короля та царя.

Дивно, що до цього часу мало хто з істориків звертав увагу на той факт, що московський цар Олексій Михайлович звільняв «козаків з другого боку Дніпра... від присяги на підданство виконаної». Очевидно, йшлося про останню загальнокозацьку присягу 1659 р. у Переяславі. Отже, Московська держава в особі свого зверхника відмовлялася від більшої частини України і тим самим зраджувала найактивнішу частину українців, які саме заради виходу з-під влади польського короля та Речі Посполитої визнали протекцію царя та Московщини. Погоджуємося з думкою історика Валерія Смолія, що П. Дорошенко (як, до речі, і вся козацька старшина) добре розумів, що це перемир'я перекреслювало його плани об'єднання обох частини українських земель під однією булавою [3].

Дізнавшись про умови Андрусівського перемир'я, гетьман П. Дорошенко реагує блискавично — на початку лютого 1667 р. відряджає своїх послів до Бахчисарая з пропозицією укладення українсько-кримського військово-політичного союзу. Козацькі дипломати М. Зеленський та Д. Лесницький також мали домагатися від кримського хана замирення з московським царем та участі у війні з Польщею разом з українцями і росіянами [4]. Саме таким чином Дорошенко намагався не допустити остаточного примирення Москви з Варшавою. За допомогою Кримського ханства гетьман намагався замирити Османську імперію з Московською державою і створити антипольський

1 Acta Historica. — Vol. 2. — Pars. II. — Kraków, 1883. — S. 567.
2 Ibid. — S. 568.
3 *Смолій В.* Петро Дорошенко // Історія України в особах: Козаччина. — К., 2000. — С. 122.
4 *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко. — С. 112.

блок держав у складі України, Росії, Туреччини та Криму [1]. Дуже промовистими з огляду на особисту оцінку П. Дорошенком домовленостей в Андрусові були його слова в одному з листів до кримського хана: «...ми однак довіряти не можемо, щоб краєві нашому, домовившись Москва з Поляками, з якими вічний спільний мир учинили, зашкодити не хотів» [2]. Але зважаючи на те, що хан без свого протектора султана Мегмеда IV не міг вирішити питань, поставлених перед ним українськими послами, Дорошенко відряджає своїх дипломатів до Туреччини. 6 і 9 липня 1667 р. посольство Війська Запорозького на чолі з М. Раткевичем-Портянкою було прийняте султаном в Адріанополі.

Згідно з твердженнями турецьких істориків, українці заявили про підданство падишахові та готовність виставити для потреб Османської імперії 50-тисячне військо [3]. Польський посол Є. Радзієвський, що в той самий час перебував в Адріанополі, відзначав, що посланці Дорошенка у розмові з ним після прийому у султанському палаці заявили про те, «що Україна так далека від підданства Польщі, як далеке небо від землі» [4]. Автор анонімної реляції про посольство Радзієвського 1667 р. засвідчував, що козаки запевняли султана, що «переверн уть поляків догори ногами» [5]. Заява про підданство українців свідчила про повтор політичного кроку П. Дорошенка 1666 р. Вважаємо, що Дорошенкові посли також хотіли домовитися про військову допомогу султана та добитися від нього наказу васальнозалежному кримському ханові виступити разом з Військом Запорозьким проти Польщі.

Після посольств до Криму і Туреччини, які мали чіткі антипольські інструкції, П. Дорошенко розпочинає переговори з московськими представниками — воєводою російського гарнізону в Києві П. Шереметьєвим та стольником В. Тяпкіним. Останні вмовляли українського гетьмана відійти від союзу з татарами. На що П. Дорошенко їм відповідав, що не буде розривати відносин з Кримом, тому що хан є союзником Речі Посполитої. Окрім того, зазначав гетьман, Військо Запорозьке згідно з положеннями Гадяцької угоди 1658 р. (?) є у підданстві польського короля [6]. Та як узгоджувалися ці слова правобережного гетьмана із заявою українських послів у Туреччині? На нашу думку,

1 *Чухліб Т.* Відповідь Українського гетьманату на російсько-польські домовленості в Андрусові 1667 р. // Україна в Центрально-Східній Європі. — К., 2003. — Вип. 3. — С. 196.

2 Acta Historica. — Vol. 1. — Pars. I. — S. 126.

3 *Dorosenko D., Rypka J.* Hejtman Petr Dorosenko a jego turecka politika. — C. 13; *Silihdar Findiklin Mehmed Aga.* Silihdar Tarihi. — Istanbul, 1928. — C. 472.

4 Цит. за: *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко. — С. 115.

5 Pamiętnik dziejów polskich / Zebr. S. Barącz — Lwów, 1855. — S. 80.

6 Акты ЮЗР. — Т. VI. — С. 237—238.

такі начебто антитези висувалися на той час гетьманом з огляду на його гнучку політику, спрямовану на можливість прийняття подвійної протекції: з одного боку, це мав бути турецький султан Мегмед IV, а з другого — польський король Ян Казимир. Тим паче, що українцям була дуже добре відома аналогічна практика господарів сусіднього Молдавського князівства.

До переговорів з Московською державою Дорошенка спонукала також невдача з організацією походу до Галичини з метою розгрому основних частин польської армії та оволодіння територією західноукраїнських земель. Цей похід українсько-татарсько-турецьких сил (у жовтні 1667 р. разом із татарською ордою на чолі з ханським солтаном Крим-Гіреєм і 3-тисячним підрозділом турецьких яничарів Карач-аги 24-тисячне козацьке військо виступило у напрямку Галичини) завершився перемир'ям між Польщею та козацькою Україною поблизу Підгайців після виснажливого протистояння та битви поблизу цього містечка на Тернопіллі [1]. Угоду було укладено 19 жовтня 1667 р. [2] Зважаючи на похід запорозьких козаків на чолі з І. Сірком до Криму, татари відмовилися підтримувати Дорошенка й, по суті, змусили його підписати угоду з поляками про підданство королю: «Взнавши маршалок і гетьман польний коронний (Я. Собеський. — *Т. Ч.*) щиру субмісію Петра Дорошенка, гетьмана війська Й[ого] К[оролівської] М[илості] запорозького, виголосив акт умови, до послуг Й[ого] К[оролівської] М[илості] і Речі Посполитої» [3]. Під тиском і за посередництвом кримського хана козаки визнають зверхність польського короля та складають йому присягу під Підгайцями [4], яка звучала так: «...так і ми в тім же вірнім підданстві до його Королівської Милості і Речі Посполитої Польської почуваючись в онім статечно на віки триматися будемо... всілякої сторонньої протекції

1 На полі Підгаєцької битви 1667 р. була встановлена у 1883 р. пам'ятна колона Св. Анни, яка мала спочатку 12 м заввишки, неодноразово реставрувалася і перебудовувалася протягом наступних років. У 1944 р. її зруйнували при відступі гітлерівські війська, після чого лише у 1995 р. за ініціативи місцевої громади м. Підгайці та с. Старе Місто відновили. Однак 2003 р. у пам'ятник вдарила блискавка й розколола його навпіл. Колону було відновлено 2005 р. завдяки зусиллям підгаєцького краєзнавця Степана Колодницького місцевим майстром-каменотесом Іллею Папіжем. До речі, на околиці сусіднього села Загайці й донині стоїть встановлений, очевидно, у 30-х рр. XX ст. скромний пам'ятний знак на могилі загиблих під час Підгаєцької битви українських козаків П. Дорошенка. До 1950-х рр. у Підгайцях зберігалися залишки місцевого замку, який свого часу штурмом взяло військо гетьмана Б. Хмельницького (1655) й так і не змогли захопити підрозділи П. Дорошенка у 1667 р. У 1687 р., їдучи до Язлівецького замку, в Підгайцях побував Ян III Собеський (*Колодницький С., Кісь А.* Підгаєччина. — Львів, 2005).

2 *Majewski W.* Podhajce, letnia i jesienna kampania 1667 r. // SMHW. — Warszawa, 1960. — T. VI. — Cz. I. — S. 47–93.

3 Цит. за: *Perdenia J.* Hetman Piotr Doroszenko. — S. 128.

4 Acta Historica. — Vol. 2. — Pars. II. — S. 290–292.

з сторонніми [монархами] без відомості Його Королівської Милості і Речі Посполитої усілякої кореспонденції мати не будемо, ані Посольств але... наші прохання милостиво виконай, а ми то, що зараз висловлено у пунктах під Підгайцями описаних, і то, що зараз обіцяємо, дотримуватися обіцяємо і присягою цього — чистою стверджуємо»[1]. Присягу протектора-сюзерена від імені короля озвучили польські урядовці: «Ми комісари від Ясновельможного Й[ого] М[илості] Пана Маршалка Великого Гетьмана Польського Коронного, до трактування з Військами Й[ого] К[оролівської] М[илості] Запорозькими виправлені, присягаємо... іменем Короля Й[ого] М[илості] і Речі Посполитої, і Військ Коронних... Тоді того усього дотримаємо...»[2].

Домігшись у 1667 р. визнання короля Польсько-Литовської держави, Дорошенко вирішив закріпити успіх відповідним договором — так оцінював діяльність українського уряду в цей час російський історик Г. Санін[3]. Однак фактично положення Підгаєцького перемир'я не виконувалися жодною зі сторін. Як зазначав польський дослідник М. Яворський, гетьман П. Дорошенко, незважаючи на підгаєцькі домовленості, послідовно намагався об'єднати Україну під своєю булавою, «усвідомлюючи, що це може наступити лише у разі унезалежнення як від Польщі, так і від Росії»[4].

Зовнішньополітичні заходи Дорошенка — посольства з метою заручитися допомогою до Криму й Туреччини, переговори з Росією, похід до Західної України і укладення перемир'я з Польщею — не дали очікуваних результатів. 28 жовтня 1667 р. Андрусівське перемир'я було ратифіковане царем Олексієм Михайловичем у Москві. Окрім того, переговорний процес між польським королем і російським царем просувався у напрямі остаточного оформлення попередніх домовленостей у вигляді «вічного миру».

Андрусівське перемир'я між Річчю Посполитою та Московською державою лише *de jure* розмежувало козацьку Україну на сфери впливу польського короля (Правобережжя) та російського царя (Лівобережжя). З другого боку, його положення *de facto* тривалий час залишалися невиконаними (включно до 1676 р.) з огляду на їхнє несприйняття більшістю представників українських державно-політичних структур. Саме намагання Польщі й Росії підписати мир за рахунок поділу України

1 БМЧ Краків. — Рукоп. 402, арк. 671.
2 Там само. — Арк. 672.
3 *Санин Г.* Правобережная Украина и русско-польские переговоры 1667 г. в Москве // История СССР. — 1970. — № 1. — С. 128.
4 *Jaworski M.* Kampania Ukrainna Jana Sobieskiego w 1671 r. // SMHW. — T. XI. — Cz. I. — Warszawa, 1965. — S. 69.

спонукало її тогочасних зверхників шукати підтримки в інших протекторів, які б реально змогли забезпечити цілісність козацької держави. Як зазначалося вище, реакція П. Дорошенка та його оточення на дії християнських монархів у 1667 р. була вкрай негативною і навіть близькою до панічної. За свідченням Тютєрева, одного з посланців тогочасного московського резидента в Україні В. Тяпкіна, український гетьман, довідавшись про ратифікацію андрусівських домовленостей у Москві, був дуже засмучений разом із усією старшиною і пролежав «тяжко хворий» протягом двох днів [1]. Після цього, описував далі своє перебування в Чигирині Тютєрев, Дорошенко запросив його на службу Божу до церкви, де правили київський митрополит Й. Тукальський й архімандрит Гедеон (Ю. Хмельницький). Під час церковної служби поминалися польський король і московський цар як захисники християнської віри. Очевидно, такі дії гетьмана мали засвідчити перед посланцем Москви те, що він, хоч і шукає захисту у турецького султана, однак не «побусурманився» й сподівається на інше вирішення російсько-польського протистояння за Україну.

У зв'язку з тим, що українці й надалі обстоювали незалежність своєї вітчизни, більшість статей Андрусівського перемир'я практично не виконувалися, а тому протягом жовтня–грудня 1667 р. польсько-російські переговори продовжилися у Москві. Поряд із твердою позицією П. Дорошенка, ще однією причиною продовження переговорного процесу між королем і царем стала небезпека безпосереднього втручання у їхню боротьбу за Україну третьої досить потужної сили – Османської імперії, яка вирішила зміцнити свої позиції у східноєвропейському регіоні. Московський трактат, який був укладений між Росією і Польщею у грудні 1667 р., мав чітку антитурецьку спрямованість. Однак разом з тим, згідно з дослідженнями російських науковців, він став «не стільки союзом проти агресії Туреччини, стільки союзом проти національно-визвольної боротьби українського народу» [2]. Але звернімося до тексту цього, на жаль, малознаного в історіографії договору, який доповнював Андрусівське перемир'я.

Вже у першому реченні першої статті Московського договору декларувалася його основна мета – «проти Бусурманського (турецького султана і кримського хана. – *Т. Ч.*) наступу на Україну, яка під владою Його Королівської Милості і Речі Посполитої перебуває, так і в утриманні Його Царської Величності у результаті цьогочасних Пактів (Андрусівського

1 Акты ЮЗР. – Т. VI. – С. 243; *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко. – С. 256.

2 *Санин Г.* Указ. соч. – С. 132.

перемир'я. — *Т. Ч.*) залишається»[1]. Польський король на прохання московського царя пробачав усілякі провини (тобто відхід від його протекції) «усім козакам по обидві сторони Дніпра». Далі йшлося, як на нашу думку, про головне — «щоб Козаки Українці (правобережні. — *Т. Ч.*), які противляться, за об'явою обох Великих Государів, чи кого-небудь з них, ту ласку і добродійство вдячно прийнявши, від Бусурман відлучилися, і більше з ними не мали жодного порозуміння, але краще до Й[ого] К[оролівської] М[илості] посли свої на Сейм з послушенством прислали. А якщо при Бусурманах, знехтувавши цьогочасним милосердям і жалуванням обох Великих Государів

135 наших, залишилися, і до послушенства Й[ого] К[оролівської] М[илості] і Речі Посполитої повернутися не захотіли: *тоді обидва Великі наші Государі примусити їх до того послушенства і відлучення від Бусурман мають* (виділ. авт. — *Т. Ч.*)»[2]. Як бачимо, у цьому разі монархи погоджувалися на подвійне підпорядкування України перед турецькою загрозою протегування над нею.

Згідно з договором цар обіцяв вислати на Правобережну Україну для допомоги полякам у боротьбі проти турків та українців «кінноти п'ять тисяч, а піхоти двадцять тисяч». Це робилося для «уняття свавільних людей там в Україні перебуваючих (очевидно, що це були "люди" Дорошенка. — *Т. Ч.*) у спільному утриманні обом Великим Государям в послушенстві і до покори привести бунтівливих козаків».[3] Щодо факту існування між урядом П. Дорошенка і Польщею перемир'я, то воно не мало бути перешкодою для спільних дій обох держав проти турків, відзначалося у тексті грудневого договору 1667 р. між Москвою та Варшавою.

Зрозуміло, чому гетьман Дорошенко та його оточення так різко зреагували на польсько-російські угоди, одночасно звинувачуючи польську й російську сторони в нехтуванні інтересами українців. Спочатку дісталося польським послам в Україні. У кінці 1667 р., під час перебування в козацькій столиці Чигирині, вони вислухали від П. Дорошенка і Ю. Хмельницького «багато грубих слів... і ніякої їм учтивості у Чигирині не було»[4]. Український уряд відмовився виконувати московсько-польські постанови та посилати своїх послів на вальний сейм до Варшави. Не обійшов Дорошенко увагою й росіян, виклавши у листі від 1 січня 1668 р. до стольника В. Тяпкіна всі свої думки про участь Московської держави у поділі української території та Війська Запорозького. З огляду на важливість цього непересічного

1 Acta Historica. — Vol. 2. — Pars. II. — S. 585.
2 Ibid.
3 Ibid. — S. 586.
4 Акты ЮЗР. — Т. VI. — С. 245.

документа як типового джерела тогочасної політичної думки й для розуміння української позиції, вважаємо за необхідне процитувати його з мінімальними скороченнями. «...А ось нещодавно учинили договір з поляками на нашу згубу, — писав Дорошенко, — розірвали надвоє, і обидва монархи умовились між собою, що будуть нас викоріняти! Богу дякувати, війна припинилася; але яка з того користь для православної Церкви? От у Вітебську (!) не вільно православним мати ані одного храму; в Полоцьку (!) була одна церква, і ту спалили, а нової будувати не дають! Те саме й по інших містах. Ви звикли вважати нас за якусь безсловесну худобу, без нас вирішили, які міста залишити під собою, а які уступити, а тим часом міста ці дісталися Вам не Вашою силою, а Божою поміччю й нашою кров'ю й відвагою. Ми хоча вівці, але вівці Христові, його кров'ю викуплені, а не безсловесні. Часто від Ваших московських людей можна почути таку думку: вільно, мовляв, королеві, яку хоче віру мати в своїй державі, вільно йому благочестиві церкви обертати в уніатські або костьоли. Але хай так не буде! Не попустив нас Господь в таку неволю. Знає король, що предки наші, які рівні з рівними, як вільні з вільними в одне тіло зліпилися з поляками під одним господарем, добровільно обраним і заприсяженим. А того ярма (московського. — *Т. Ч.*) нам ані ми, ані батьки наші носити не звикли...» [1] — такою, м'яко кажучи, недипломатичною була відповідь українського гетьмана на укладення Московського договору. На пропозиції П. Дорошенку від російської сторони присягнути цареві на вірність його брат Григорій відповідав: «Ясновельможний пан Гетьман Війська Й[ого] К[оролівської] М[илості] Запорозького Петро Дорошенко і без підданства Його Царській Величності є бажаний...» [2]. Сам гетьман у листі до кримського хана Аділ-Гірея від 28 січня 1668 р. говорив про те, що він зараз мусить добре думати над тим, щоб поляки і росіяни «якихось злих задумів над нами і цілою Україною виконати не хотіли» [3]. Щоб цього не сталося, гетьман запропонував ханові здійснити спільний похід на Лівобережну Україну з метою її звільнення від московської присутності та об'єднання під єдиною гетьманською владою.

Ознайомлення козацької старшини Правобережної України з текстом Московського договору спонукало їх звинуватити польського й російського монархів у порушенні домовленостей з Військом Запорозьким. «...А зараз, як між Великими Государями мир затвердився, і про Малоросійську землю обопільних

1 Акты ЮЗР. — Т. VI. — С. 247–248.
2 Там же. — С. 240.
3 Acta Historica. — Vol. 1. — Pars. I. — S. 333–334; *Wójcik Z.* Między traktatem Andrusowskim a wojna turecka. Stosunki polsko-rosyjskie 1667–1672. — Warszawa, 1968. — S. 124.

Задніпровських народах постанову вчинили і від Війська Запорозького не тільки, щоб послам веліли бути, і відомість їм про ту постанову не вчинили, *і тим де Великі Государі договірство* (з Україною. — *Т. Ч.*) *порушали* (виділ. авт. — *Т. Ч.*)» [1] — відповідали у 1668 р. військовий писар Л. Буслевич та полковник Г. Дорошенко на пропозицію В. Тяпкіна перейти у підданство до московського царя. Разом з тим члени уряду Дорошенка висловлювали надію, що укладені польсько-російські договори не будуть довговічними — як зазначалося в одному з документів, «...звичайно ті договори постійні не будуть» [2].

У грудні того ж року гетьман погоджується прийняти від верховної коронної влади «правління на Чигирин, хоругву, булаву й інші клейноди військові» [3]. Водночас Дорошенко запропонував Я. Собеському узгодити засади майбутніх відносин між Українським гетьманатом та Короною Польською. Очевидно, таким чином Дорошенко хотів поліпшити для себе попередні умови підданства королеві та відтягнути час для правового оформлення своїх відносин з султаном Османської імперії.

Посилення влади Дорошенка дуже налякало верхівку Польсько-Литовської держави, яка переживала, щоб цей український гетьман з регіментаря-васала не перетворився на «удільного» володаря. Ці побоювання віддзеркалювалися в багатьох тогочасних листах і документах. У червні 1668 р. коронна армія розпочала наступ на Брацлавщину й Київщину. Це спричинило відтягнення основних сил Дорошенка з Лівобережжя — наприкінці липня він уже був у Чигирині. «Поляки, забувши боязнь Бога й одклавши на бік пакти (Підгаєцькі. — *Т. Ч.*), починають наступати з військовою потугою на Україну» [4], — описував складне міжнародне становище своєї держави сам гетьман у листі до господаря Молдавського князівства. Незважаючи на взаємні образи та декларування (хоча й таємно від Речі Посполитої) визнання турецької протекції, П. Дорошенко й надалі продовжував іменувати себе «гетьманом його Королівської Милості Війська Запорозького».

Як повідомляв Я. Собеському у жовтні 1668 р. С. Яблоновський, «Військо Запорозьке і поспільство все мило згадують В[ашої] М[илості] Пана, називаючи тільки Отцем і Добродієм» [5]. Існували й інші свідчення серед польських урядовців: «...козацькі обмани нам відомі, ось і тепер писав Дорошенко до гетьмана Собеського, щоб король не висилав коронного війська, а він,

1 *Бантыш-Каменский Д.* Источники малороссийской истории. — М., 1859. — Ч. 2. — С. 192.
2 Там же. — С. 191.
3 Acta Historica. — Vol. 2. — Pars. I. — S. 301—302.
4 Ibid. — S. 382—383.
5 Ibid. — S. 417—418.

Дорошенко, зробить так, що обидва береги Дніпра будуть під королем. Але це справжній обман: *він нібито сприяє Королівській Величності, а сам уже давно турчинові піддався* (виділ. авт. — *Т. Ч.*)»[1]. Виправдовуючись перед Варшавою за те, що він прийняв санджаки від султана Мегмеда IV, Дорошенко запевнив — він це зробив лише заради того, щоб зберегти Україну «в цілості» та захистити її від наїздів татар, «які то з Польщею, то з Москвою всіх дурять»[2]. Політика українського гетьмана щодо нейтралізації Польщі шляхом переконання її в підданстві на певний час спрацювала. Підтвердженням цього стала підготовка королівського привілею про затвердження П. Дорошенка на гетьманській посаді в березні 1668 р. Хоча універсал польського монарха й був вручений гетьману лише через рік (ймовірно, 9 травня 1669 р.), той факт, що він був занесений у Коронну Метрику ще 3 березня 1668 р.[3], промовисто свідчив про правильність обраної Дорошенком традиційної козацької тактики — «лякати короля султаном, а султана королем».

У січні 1668 р. на старшинській раді в Чигирині було ухвалено рішення: «З обох сторін Дніпра жителям бути в з'єднанні й жити би осібно і давати дань Турецькому Царю і Кримському Хану, так само як Волоський Князь платить, а щоб під рукою Великого Государя (московського царя. — *Т. Ч.*) і Королівської Величності з цього часу не бувати»[4]. Щодо міжнародних проблем правобережного Гетьманату, то султан мав забезпечити українцям, щоб «з прикордонними і близькими володарями, найперше з королем Польським і з царем Московським, союзу дружнього не творити без відомості і згоди нашого Гетьмана і всього війська козацького»[5]. Крім того, українська сторона висувала ряд умов щодо свого підданства османському володареві, які перед султаном оголосило чергове козацьке посольство у квітні того ж року[6]. Якби Мегмед IV не прийняв цих пропозицій, то, як зазначалося в документі під назвою «Статті, на яких П. Дорошенко піддався турському султану, привезені з Царгорода», гетьман з усім «Військом Запорозьким подумає й іншим яким про себе заявить способом»[7]. Тобто гетьманський уряд «лякав» султана тим, що у разі неприйняття запропонованих умов козацька Україна шукатиме собі іншого протектора.

1 Цит. за: *Соловьев С.* История России. — СПб., 1896. — Кн. 3. — Т. XII. — Сбц. 365; *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко. — С. 181.
2 *Дорошенко Д.* Вказ. праця. — С. 272.
3 Там само. — С. 184—185.
4 Акты ЮЗР. — СПб., 1872. — Т. VII. — С. 30—31.
5 *Бантыш-Каменский Д.* Источники малороссийской истории. — С. 211.
6 *Крикун М.* Корсунська козацька рада 1669 року // *Він же.* Між війною та радою. — С. 253.
7 Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657—1687) / Упоряд. І. Бутич. — К.; Львів, 2004. — С. 379—383.

Але які ж причини спонукали гетьмана заявити про вірність султанові вже через три місяці після того, як присягнув королеві у жовтні 1667 р.? По-перше, принципове рішення щодо орієнтації на султанську зверхність було ухвалене гетьманом ще у 1666 р., по-друге, Дорошенко зрозумів, що Андрусівське перемир'я між королем і царем є справою більш довготривалою, ніж очікувалося; по-третє, польська сторона не дотримувалася зобов'язань, узятих на себе у Підгайцях, а також постійно порушувала положення Гадяцької 1658 р. та Чуднівської 1660 р. угод.

У червні—липні 1668 р. на старшинській раді Війська Запо-
139 розького урочисто приймали турецького чауша Юсуп-пашу,
якому українські урядовці повторили рішення січневої ради старшин про бажання бути в підданстві султану, а у вересні 1668 р. до Чигирина прибув Гачабаш-паша, який запевнив П. Дорошенка у прийнятті України під турецький протекторат. 11 (21) березня 1669 р. на Генеральній раді Війська Запорозького поблизу Корсуня [1] офіційно проголосили про «підданство салтану» на зразок залежності від Порти Волоського й Молдавського князівств [2]. А вже у червні 1669 р. султан видав два універсали (берати), які затверджували П. Дорошенка на гетьманстві з умовою поширення його влади на всю Україну — як Правобережну, так і Лівобережну [3]. Наприкінці літа гетьман Дорошенко на козацькій раді поблизу Умані прийняв від нового протектора Мегмеда IV за посередництвом турецького посла булаву, бунчук, кафтан і грамоту на підтвердження своїх владних повноважень [4]. Отже, в руках Дорошенка одночасно опинилися клейноди-інсигнії від польського короля й турецького султана. Цей факт промовисто свідчив про намагання гетьмана паралельно заручитися протекціями обох монархів. Найголовнішою причиною такої зміни політичного курсу українського уряду були великі сподівання Дорошенка на те, що Османська імперія забезпечить об'єднання України, а також убезпечить її від нападів з боку Кримського ханства.

1 Згідно зі свідченням анонімного очевидця, ухвалення рішення про турецьку протекцію на Корсунській козацькій раді відбувалося так: «...Далі питає Дорошенко: "Коли мені даєте той клейнод (гетьманську булаву. — Т. Ч.) Війська Запорозького, то зараз хочу бачити панове полковники і сотники Війська Запорозького, при кому хочете залишатися: чи при дідичних панах своїх? чи при Москві? чи при Турчинові?" Закричали всі: "ані під своїми панами, ані під Москвою, але всі під Турчина піддаємося"» (Цит. за: *Крикун М.* Між війною та радою. — С. 278—279).

2 БМЧ Краків. — Рукоп. 844, арк. 83. Див. доклад: *Крикун М.* Між війною та радою. — С. 249—278.

3 *Kołodziejczyk D.* Podole pod panowaniem tureckim. Ejałet Kamieniecki. 1672—1699. — Warszawa, 1994. — S. 51.

4 *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко. — С. 259.

Підписання Річчю Посполитою і Московською державою перемир'я за рахунок поділу Українського гетьманату спонукало її тогочасних зверхників шукати підтримки в Османської імперії, яка, на їхню думку, змогла б забезпечити цілісність Козацької держави та її реальну участь у міжнародних відносинах тогочасної Європи. «Лякання» польського короля і московського царя турецькою протекцією, а також критика українською стороною андрусівських і московських домовленостей та оволодіння П. Дорошенком у 1668 р. Лівобережною Україною, а отже й значне посилення його влади, змусило Москву і Варшаву до деяких поступок українцям. У ході підготовки т. зв. Других Андрусівських переговорів Польщі й Росії останньою в особі А. Ордина-Нащокіна у серпні 1669 р. Україні було запропоновано взяти участь у цьому процесі. Причому запрошувалися представники не тільки від П. Дорошенка, а й від Д. Многогрішного, який спочатку був наказним гетьманом Лівобережжя від імені П. Дорошенка, а потім підписав з московським царем Глухівські статті про осібне гетьманування вже від його імені. «...Щоб від крові і від полону люди в трьох державах (Росії, Польщі та Україні. — *Т. Ч.*) заспокоєні були, і тоді посли і виборні люди з України при створенні Вічного миру і підписання... мають бути, як між мирними державами до вічної міцності й заспокоєння...»[1] — зазначалося в одному з тогочасних листів московського дипломата Ордин-Нащокіна. Під час зустрічі поляків і росіян в Андрусові 13 жовтня 1669 р. було вирішено направити сумісне послання до П. Дорошенка із запрошенням взяти участь у спільній комісії. Але у листі-відповіді від 23 грудня український гетьман відмовився прислати своїх представників, аргументувавши це тим, що буде окремо домовлятися спочатку з Москвою, а потім з Польщею. Окрім того, Дорошенко запропонував андрусівським комісарам перенести свої засідання до Києва, де вони вирішили б усі спірні питання [2].

Іще на початку 1669 р. Дорошенко надсилає польському королеві листа, в якому запевняє останнього, що не піддавався Османській імперії. Міхал Корибут Вишневецький відповів йому, що не вірив і не вірить ніяким вимислам про гетьмана [3]. Ще одним доказом проведення гетьманським урядом Дорошенка політики полівасалітетності стало висилання «пунктів» від «усього» Війська Запорозького на елекційний сейм у Варшаві, що відбувався впродовж травня—липня 1669 р. (і це після березневої

1 РДАДА Москва. — Ф. 79, оп. 1, кн. 128, л. 319 об.; *Санин Г.* Правобережная Украина и русско-польские переговоры 1667 г. в Москве. — С. 296.
2 Акты ЮЗР. — СПб., 1878. — Т. IX. — С. 98—100.
3 *Chrapowicki J.* Diariusz wojewody Witepskiego / Wyd. J. Rusiecki. — Warszawa, 1845. — S. 185—186.

заяви про підданство султанові!). У них знову в основному повторювалися вимоги, які були направлені ще на сейм 1666 р. [1] «Пункти» про потреби Війська та всього «Руського народу» зачитані вже на коронаційному сеймі в жовтні 1669 р., коли на королівському троні Речі Посполитої був затверджений Міхал Корибут Вишневецький [2]. Цікаво, що новообраний король прийняв козацьких послів, незважаючи на оголошення раніше на останньому з сеймових засідань листа від силістрійського паші про перехід Дорошенка під султанську протекцію [3]. Останній відразу ж після повернення своїх послів до Чигирина знову надсилає до польського короля листа, в якому запевняє, що не піддавався султанові. На нашу думку, це засвідчувало бажання гетьмана не відмовлятися від королівської зверхності [4].

На початку 1670 р. Дорошенко вирішив іще раз випробувати міцність московських військ на Лівобережжі. 19 лютого він звернувся з листом до Я. Собеського, в якому просив надати допомогу для чергового «задніпровського» походу [5]. Крім того, як свідчать записи вітебського воєводи Й. Храповицького, український гетьман 30 березня прохав короля Міхала Корибута Вишневецького «Україну Москві не віддавати і пакти Андрусівські відмінити» [6]. У листі до білоцерківського коменданта П. Дорошенко знову ж таки вимагав від поляків зректися андрусівських домовленостей з Московською державою й висував план відвоювання в останньої «Задніпров'я» [7]. Однак, незважаючи на це, 7 березня 1670 р. польськими й російськими комісарами були підтверджені положення Андрусівського перемир'я та Московського договору 1667 р. «в усіх статтях, комах і точках». Було постановлено й надалі скликати спільні дипломатичні комісії за дозволом короля і царя, де, зокрема, обмірковувалися б заходи щодо відриву правобережного Українського гетьманату від союзу з Османською імперією й «приведення їх (українців. — Т. Ч.) до належного послуху». Своєю чергою гетьман Правобережної України не збирався відмовлятися від протекції турецького султана, розуміючи, що це є найкращим розв'язанням складного міжнародного становища України, адже в іншому разі їй довелося б самостійно воювати проти Речі Посполитої, Кримського ханства і тієї ж Османської імперії.

1 Акты ЮЗР. — Т. IX. — С. 96, 99.
2 БМЧ Краків — Од. зб. 602, арк. 677–684.
3 *Chrapowicki J.* Diariusz. — S. 176–177.
4 Ibid. — S. 185–186; *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко. — С. 273.
5 *Grabowski A.* Starożytności historyczne Polskie, pisma i pamiętniki do dziejów polskich. — T. 2. — Kraków, 1840. — S. 300.
6 *Chrapowicki J.* Diariusz. — S. 197.
7 *Jaworski M.* Kampania Ukrainna Jana Sobieskiego... — S. 71.

Треба відзначити і той факт, що цю точку зору правобережного гетьмана поділяла більшість старшини його уряду. Ще 27 січня 1670 р., напередодні підтвердження Андрусівського перемир'я, частина козацької еліти у складі наказного гетьмана Я. Лизогуба, лубенського полковника Г. Гамалії, наказного чернігівського полковника І. Пригари, полковників кількох кінних полків М. Раєвського, І. Вербицького, І. Шульги зверталися до сотників, городових отаманів та населення одного з лівобережних полків із закликом підтримати гетьмана П. Дорошенка, який «милістю Божою і своїм щирим старанням привів було всіх українських людей по обох боках Дніпра і Військо Запорозьке до повного бажаного братерства й одності»[1]. Урядова старшина пропонувала дієвий вихід у відповідь на розподільчі договори Варшави та Москви: «Нехай собі цар московський і король польський, яко християнські монархи, будуть собі здорові. Але нам з вами для чого між собою різнитися? *Коли вони, яко монархи між собою про заспокоєння своїх держав умовляються, то й нам треба не різнитись, усім вкупі про свої вольності і про заспокоєння Отчизни нашої України радитись* (виділ. авт. — *Т. Ч.*)» [2].

П. Дорошенко після прибуття його послів з вального сейму 1670 р. (там спеціальною постановою-конституцією було затверджено т. зв. Острозьку угоду з Ханенком, а Дорошенка визнано «зрадником» Речі Посполитої) відразу ж скликав старшинську раду і за її результатами заявив королівському послу, львівському єпископу Й. Шумлянському, що «коли король і Річ Посполита дозволяють собі з нами такі жарти, то мусить пролитися християнська кров... вже посилаємо по Орду. Не тільки Турчина, але й самий Ахерон подвигнемо на Польщу!» [3]. Гетьман просив повідомити Міхалу Корибуту, що з 1667 р. він вірно дотримувався Підгаєцького перемир'я, а його турецьке підданство було нічим іншим, як хитрою дипломатичною грою задля захисту України від татарських набігів. Обурений відмовою укласти з ним Острозький договір, у листі до Собеського від 7 грудня 1670 р. Дорошенко у доволі різкому тоні вказував на невиконання поляками Підгаєцького перемир'я. «Все це не дає нам тішитися з королівської ласки і нахилити Україну, зовсім прихильну до миру, до підданства Вашій Королівській Милості» [4] — писав Дорошенко, роблячи висновок, що польський король не хоче мати його за гетьмана, а тому він змушений

1 Акты ЮЗР. — Т. IX. — С. 181–185.
2 Там же.
3 Acta Historica. — Vol. II. — Pars. I. — S. 630.
4 Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси, изданный при управлении Виленского учебного округа. — Вильно, 1879. — Т. VII. — С. 149–150.

шукати іншої протекції, яка б давала «одному війську одного гетьмана». У зв'язку з черговим наступом польських військ український гетьман заявляв, що йому доводиться шукати іншої протекції, яка б не дозволяла плюндрувати, палити та грабувати Україну. Того ж місяця старшинська рада остаточно ухвалює рішення визнати протекцію султана Мегмеда IV. Окрім того, Дорошенко відряджає до Бахчисарая брацлавського полковника Лисицю із завданням прохати кримського хана про надання військової допомоги проти Польщі. З аналогічним завданням до Стамбула вирушає паволоцький полковник Ярош. Водночас посли Дорошенка продовжують намагання щодо «переукладення» з поляками Острозької угоди.

У лютому 1671 р. після завершення Генеральної ради в Корсуні до короля Речі Посполитої звертається ряд козацьких полковників: «...Адже тоді (перед 1648 р. — *Т. Ч.*) не тільки гетьман чи полковник, а й найменший староста та ревізор був поляк, через що Військо зазнавало всіляких утисків і мусило з такого ярма визволитись. Вже двадцять років, як не можна загасити тої пожежі. Зводьте, Ваша Королівська Милість, виявити нам свою панську ласку і не стримуйся, благаємо, в задоволенні всіх наших потреб» [1]. Польський дослідник М. Яворський так визначив військові плани Українського гетьманства у 1671 р.: на першому етапі — опанувати найважливіші польські фортеці в Україні (Біла Церква, Димер) й убезпечити себе від наступу литовських військ з півночі; на другому етапі — об'єднатися з татарськими і турецькими підрозділами задля розбиття коронного війська й нав'язування Речі Посполитій договору, яким би вона зреклася України на користь Османської імперії й визнала гетьмана П. Дорошенка за султанського ленника [2].

Листування українського гетьмана з королем Міхалом Корибутом Вишневецьким та великим коронним гетьманом Я. Собеським тривало й надалі. У кінці березня 1671 р. Дорошенко знову висилає до Варшави пропозиції примирення (вони повторювали Острозький проект), тим самим востаннє пропонуючи Короні прийняти їх перед загрозою оголошення війни [3]. Отримавши чергову відмову, гетьман у липні за сприяння татарсько-турецьких сил розпочинає облогу Білої Церкви. Натомість на територію правобережної частини козацької України вступає польська армія на чолі з Собеським, яка, підсилена полками М. Ханенка й І. Сірка, до кінця року оволоділа Брацлавом, Могилевим, Баром, Меджибожем, Вінницею та іншими містами. Незважаючи на сутички між польським та українським

1 Acta Historica. — Vol. II. — Pars. I. — S. 623—624.
2 *Jaworski M.* Kampania Ukrainna Jana Sobieskiego... — S. 81.
3 *Grabowski A.* Ojczyste spominki w pismach do dziejów dawnej Polski. — T. II. — S. 308—309; *Przyboś A.* Michał Korybut Wiśniowiecki. — S. 159.

військами, П. Дорошенко не полишав задумів укладення «грунтовного трактату» з Річчю Посполитою, про що свідчив його лист до короля від 24 серпня 1671 р. Разом з тим посилення наступу коронних військ змушує гетьмана висловлюватися вже відвертіше: «непевність ласки Й.К.М.ці (його королівської милості. — *Т. Ч.*)... викликає у мене і в Війська Запорозького бажання, що інших мушу шукати протекцій, аби визволена з неволі Україна від Прадідів, Дідів, і нинішніх Батьків *posteritati* віддав» [1]. А у листі до польського урядовця Петрановського гетьман відзначав, що він не добивався турецьких санджаків, але коли султан прислав їх, то «Військо прийняло не на ознаку якогось підданства, але задля своєї слави, як і від інших монархів приймало» [2].

Турецький чауш Агмед, який наприкінці грудня 1671 р. прибув до Варшави для ведення переговорів, заявив королеві, що українці прийняли зверхність короля за умови шанування їхніх прав, а польський володар не дотримався даних їм обіцянок сюзерена і тому «понад 30 років вже не є справжнім паном України» [3]. Разом з тим, кожний народ може схоронитися «під опікою султана Османської імперії», — наголошував турок, маючи на увазі Україну, яка перебувала під владою Дорошенка. Влітку 1672 р. багатотисячна турецька армія (до неї входили підрозділи численних османських васалів) перейшла Дністер й оволоділа Поділлям. У серпні П. Дорошенко мав аудієнцію у Мегмеда IV, де, очевидно, отримав дозвіл на участь у турецько-польських переговорах, що відбувалися у західноукраїнському містечку Бучачі. Українські представники були постійно присутні під час підготовки Бучацького договору між Стамбулом і Варшавою — «перед кожною сесією бували у каймакана (на той час керівника турецьких дипломатів. — *Т. Ч.*)» [4]. В ході чергової зустрічі з турецьким султаном у жовтні 1672 р. Дорошенко висловлював прохання про виконання султаном взятих перед цим зобов'язань щодо сприяння гетьману в об'єднанні України. На що після аудієнції у падишаха великий візир відповів — невдовзі під владою гетьмана «буде і Київ, і ціла Лівобережна Україна» [5].

Розпочавши за умовами союзу з П. Дорошенком боротьбу проти Речі Посполитої, Османська імперія поступово від-

1 *Крип'якевич І.* Під протекцією курфюрста. До історії політики П. Дорошенка // ЗНТШ. — Львів, 1914. — Т. 117. — С. 127–129.

2 Acta Historica. — Vol. II. — Pars. I. — S. 614.

3 Цит. за: *Kołodziejczyk D.* Podole pod panowaniem tureckim. Ejałet Kamieniecki. 1672–1699. — S. 52.

4 Acta Historica. — Vol. II. — Pars. II. — S. 1112.

5 Акты ЮЗР. — Т. XI. — С. 168; *Dorošenko D., Rypka J.* Hejtman Petr Dorosenko a jego turecka politika. — S. 39.

воювала територію Правобережжя в польського короля. Поразка в цій війні змусила Польщу схилитися до укладення 16 жовтня 1672 р. «капітуляційного» мирного договору з турками. Напередодні султанські дипломати заявили, що «наш Цезар (султан. — *Т. Ч.*) якщо щось колись взяв, ніколи не віддасть, і то є *pro lege apud Otthomanos.* Шкода тоді і згадувати (полякам. — *Т. Ч.*) Поділля й Україну, бо то Цезарське, не ваше; але і так ваше не було від незгоди і воєн уставничих з Козаками, і для чого те втратили, чого не мали» [1]. Крім того, представники Мегмеда IV під час розмов з поляками висловлювалися й щодо права свого монарха на володіння не лише правобережною,

а й лівобережною частиною Українського гетьманату [2].

«Держава *(Panstwo)* Українська має належати козакам у старих кордонах» [3], — зазначалося в польському варіанті Бучацького перемир'я між Варшавою і Стамбулом. Таким чином, під владою Дорошенка залишалася Правобережна Київщина та Східне Поділля (Брацлавщина). Решта українських земель закріплювалася за Польщею. Представники України під час польсько-турецької комісії вимагали включити до бучацьких положень пункт щодо встановлення західного кордону Гетьманату, який мав проходити по річках Горинь і Лабунь. За висловом відомого польського історика Збігнєва Вуйцика, починаючи з 1672 р. «ключ до вирішення проблеми Правобережної України опинився у Стамбулі» [4]. У квітні наступного року польський сейм відмовився ратифікувати домовленості з Туреччиною.

У листопаді 1672 р. український гетьман отримав грамоту-«нісан» від Мегмеда IV на підтвердження його прав щодо володіння Правобережною Україною в статусі османського підданого [5]. Цією султанською грамотою закріплювалися положення Бучацького миру. Турецький султан також особисто вручив П. Дорошенку золоті булаву і кафтан. Урочистий одяг вручили і тридцяти козацьким старшинам [6].

Незважаючи на це гетьман Дорошенко продовжує переговорний процес з представниками Речі Посполитої і вимагає від них примирення на основі положень Гадяцької угоди 1658 р.

1 Acta Historica. — Vol. II. — Pars. II. — S. 1109.

2 *Флоря Б.* Войны Османской империи с государствами Восточной Европы (1672—1681 гг.) // Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XVII в. — М., 2001. — Ч. 2. — С. 110.

3 БН Варшава. — Од. зб. 6639 (м-ф. 32423), № 615; АГАД Варшава. — Ф. «Архів Коронний Варшавський», від. «Турецький». — № 77/467; Там само. — Ф. «Архів Замойських», № 3037, арк. 222.

4 *Wójcik Z.* Między traktatem Andrusowskim a wojna turecka. — S. 241,

5 *Dorošenko D., Rypka J.* Hejtman Petr Dorosenko. — S. 39—40; *Флоря Б.* Войны Османской империи с государствами Восточной Европы... — С. 110.

6 *Woliński J.* Wojna polsko-turecka w swietle relacji rezydentyw austriackich w Turcji // SMHW. — T. VII. — Cz. 2. — Warszawa, 1961. — S. 326.

Про це йшлося під час двох зустрічей з представником Речі Посполитої православним священиком Й. Шумлянським (квітень і червень 1673 р.) та в неодноразових зверненнях П. Дорошенка до Я. Собеського й інших польських урядовців [1]. Але навіть під загрозою наступу багатотисячної султанської армії провідні політики Речі Посполитої не хотіли йти на жодні поступки українському гетьману. Натомість надії Дорошенка на турецьку протекцію не здійснювалися з різних причин, серед яких були, насамперед, невиконання османськими воєначальниками своїх зобов'язань перед українським правителем, а також поразка армії Мегмеда IV в битві з польськими військами під Хотином. Поряд з іншими чинниками це призводить до поступової переорієнтації Дорошенка на тіснішу співпрацю з польським урядом. І хоча про всі свої зносини з королем протягом 1674—1675 рр. гетьман повідомляв Стамбул, серед урядовців Речі Посполитої наприкінці 1674 р. ходили чутки про відмову гетьмана «Дороша» від турецької зверхності й визнання польської протекції. Правобережні козаки-сердюки під час перебування польського посольства в Чигирині говорили: «Дай, Боже, скоріше миру з королем, тоді всі разом з поляками й ордою підемо на Задніпров'я» [2].

З початком 1674 р. у Дорошенка виникає проблема у зв'язку з наступом на Правобережну Україну військ лівобережного гетьмана І. Самойловича, який спільно з росіянами хотів відвоювати її для себе. Правобережний гетьманський уряд знову звертається з проханням про допомогу водночас і до султана, і до короля, які в той період перебували у стані війни між собою. Це ще раз переконливо засвідчувало, що Дорошенко не надавав переваги тій чи тій протекції, а лише хотів використати їх задля збереження своєї влади над козацькою Україною. Черговий прихід Мегмеда IV на Правобережжя у серпні 1674 р. закінчився відступом сил Самойловича і князя Ромодановського та відновленням гетьманського правління Дорошенка над більшою частиною правобережних земель.

5 вересня того ж року гетьман був на прийомі у султанському шатрі поблизу Умані. Тут Мегмед IV знову вручив йому на знак своєї приязні кафтан, оксамитову соболину шапку, кілька породистих коней, а також чергову булаву. Отже, П. Дорошенко й надалі погоджувався бути володарем частини України від імені султана Османської імперії. Невдовзі турки покинули Україну, натомість на її землі черговий наступ здійснило коронне військо на чолі зі щойно проголошеним королем Речі Посполитої, колишнім великим коронним маршалком Я. Собеським.

1 Акты ЮЗР. — Т. XI. — С. 286; Acta Historica. — Vol. II. — Pars. I. — S. 854—858.
2 *Perdenia J.* Hetman Piotr Doroszenko. — S. 421.

Воно відвоювало у Дорошенка та його союзників Могилів, Брацлав та інші міста Правобережної України.

У листі від 12 грудня 1674 р. український гетьман прохав у нового польського короля «аби її (Україну. — *Т. Ч.*) від згуби від чужих протекторів і від інших здавна на ту Україну бідну бажаючих помсти визволив і оборонив не наказними вождями, але сам особою своєю королівською, щоб ще українських обивателів знову як батько дітей приласкав... народу руського і Війська Запорозького правах вольностях і свободах наших достатнім уконтенуванням» [1]. Хоч як це дивно, але король одразу ж відгукнувся на пропозиції Дорошенка й вислав до Чигирина своїх представників. Про всі свої зносини з королем та його послами гетьман повідомляв до Стамбула. Водночас, зважаючи на військові успіхи поляків, гетьман наприкінці зими висилає до королівської резиденції своїх послів, які мали просити Яна III Собеського призначити комісарів для проведення польсько-української комісії з укладення спільної угоди [2].

Отримавши наприкінці 1674 р. звістку про те, що Ян III Собеський, незважаючи на початок мирних переговорів, готується до походу на Чигирин, Дорошенко вирішує відмовитися від укладення угоди з Річчю Посполитою і висуває концепцію скликання тристоронньої комісії між польським королем, турецьким султаном і кримським ханом, яка б оголошувала гетьмана князем України під подвійною протекцією Туреччини й Польщі. Українське гетьманство мало виступати у цьому переговорному процесі посередником між двома монархами [3]. Турецька протекція (до речі, як і будь-яка інша) була необхідна Дорошенкові лише для того, щоб «мати для себе удільне князівство» [4] — свідчили відомості зі Львова за липень 1675 р. У королівській канцелярії тоді, хоч і жартома, називали українського гетьмана не інакше як «напівкнязем» [5]. Власне, цей жартівливий титул якнайкраще підходив П. Дорошенкові з огляду на те, що він був фактично «удільним» господарем частини України, але не мав на неї династичних прав.

Але проект трансформації Гетьманату в Українське полівасалітетне князівство Дорошенкові не вдалося втілити в життя,

1 БМЧ Краків. — Рукоп. 423, арк. 113; Materiały do dziejów wojny polsko-tureckiej (1672—1676) // SMHW. — T. X. — Cz. 1. — Warszawa, 1964. — S. 245.

2 БМЧ Краків. — Рукоп. 423, арк. 111—112; *Woliński J.* Król Jan III a sprawa Ukrainy. 1674—1675. — Warszawa, 1934. — S. 14—15.

3 БНІО Вроцлав. — Рукоп. 355, арк. 19—20; *Woliński J.* Król Jan III a sprawa Ukrainy. — S. 17; *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко. — С. 533—534.

4 Materiały do dziejów wojny polsko-tureckiej (1672—1676) // SMHW. — T. X. — Cz. 1. — S. 280.

5 БМЧ Краків. — Рукоп. 423, арк. 241; *Wolinski J.* Król Jan III a sprawa Ukrainy. — S. 20.

а тому він знову повертається до апробованих, хоча (як засвідчувала багаторічна практика) безперспективних договірних відносин з Польською короною. У лютому 1675 р. він вислав до Варшави разом із польським посольством Й. Шумлянського т. зв. Чигиринські пункти, які, в основному, спиралися на положення Гадяцької угоди. Згідно з ними український гетьман мав перебувати на таких самих правах, як і великий литовський князь у межах польсько-литовсько-української федерації. У проекті Чигиринських пунктів 1675 р. між Українським гетьманатом і Річчю Посполитою відзначалося, що «Військо Запорозьке має дістати свою окрему територію з точно визначеними кордонами в межах трьох воєводств: Київського, Чернігівського й Брацлавського...» [1]. А отже, влада гетьмана мала поширитися на Лівобережну Україну, що складалася з колишніх Чернігівського й частини Київського воєводств Речі Посполитої. Також гетьманському урядові, згідно з проектом українсько-польського договору, мав бути переданий «обсаджений козацькою залогою» Київ. Звичайно, що у цьому разі Польща, зважаючи на статті Андрусівського перемир'я (ці території підлягали під сферу впливу московського царя), не погоджувалася на такі пропозиції П. Дорошенка. Новообраний король Речі Посполитої Я. Собеський взагалі відкинув можливість співпраці зі своїм довголітнім «приятелем»-суперником і планував здійснити черговий військовий похід з метою захоплення Чигирина. Саме тому гетьман відрядив до султана Мегмеда IV посольство на чолі з генеральним писарем М. Вуяхевичем і полковником Г. Гамалією. Ті мали просити у султана допомоги для походу на Лівобережжя та підтвердження султаном гетьманських повноважень Дорошенка [2].

15 березня 1675 р. Ян III Собеський писав до Дорошенка: «...тоді собі протекцію особливу нашу можеш мати...». 24 березня гетьман відповідав: «...голову мою під маєстат покірно складаю». А вже 28 березня 1675 р. османський монарх видав спеціальний універсал («*ferman*») до «володаря-обранця Християнської нації і трьох частин козацтва», в якому наголошувалося на тому, що у відповідь на прохання українських дипломатів султан «приймає це звернення за умови, що Він (Дорошенко. — *Т. Ч.*) справедливо служитиме згідно з наказом, виданим мною. Чесно дотримуватиме своїх слів протягом того часу, який він вирішив перебувати під нашим протекторатом» [3]. Влітку відносини Чигирина зі Стамбулом завершилися, що було спричинене взаємною недовірою обох сторін.

1 АГАД Варшава. — Ф. «Архів Замойських», № 3036, арк. 235–242.
2 Акты ЮЗР. — СПб., 1884. — Т. XIII. — С. 136.
3 *Туранли Ф.* Османський документ про дипломатичну діяльність гетьмана Петра Дорошенка // Укр. археогр. щорічн. Нова серія. — К., 2001. — Вип. 5/6. — С. 334–340.

Таким чином, і турецький султан, і польський король, самі того не бажаючи, штовхали гетьмана Дорошенка до підданства його давньому противнику — московському цареві. Але можливе визнання російського сюзеренітету також не змінило би твердих намірів українського гетьмана мати владу над обома частинами України. Про це ще наприкінці 1673 р. він заявляв московському дипломату С. Полховцеву, який прибув до Чигирина вмовляти гетьмана перейти «під високу руку» царя [1]. Власне, в результаті довготривалої боротьби за Лівобережжя П. Дорошенко й схилився до останнього варіанта, а саме — забезпечити єдність України під протекторатом московського монарха. Чи не це й було найголовнішим мотивом здачі П. Дорошенком гетьманської булави на користь царського регіментаря й лівобережного гетьмана І. Самойловича у 1676 р.? Тим самим, на думку Дорошенка, мало забезпечуватися з'єднання двох частин України.

У травні 1675 р. султан Мегмед IV наказав Ібрагіму Шишман-паші на чолі 60-тисячної армії вирушити в Україну. Протягом літа турецький воєначальник завоював Рашків та Могилів, а потім рушив у напрямку Львова. Мужній опір загарбникам чинили мешканці Маничина, Красилова, Ожигівців, Волочиська, Вишнівчика, Сколота, Микулинець, Збаража, Янова, Будзанова та інших містечок. Окремі татарські загони були розгромлені підрозділами українського козацтва та коронного війська під Лешньовом, Дубно, Щуровичами, між Немировом і Брацлавом, під Кутнівцями, Дунаєвцями, а також на Подніпров'ї. Внаслідок запеклого опору Ібрагім Шишман-паша відмовився атакувати Львів й розпочав облогу Теребовлі (суч. Тернопільщина). Вона почалася 11 вересня і тривала впродовж двох тижнів. Міську залогу, яка складалася приблизно з тисячі осіб, очолив староста Я. Хржамовський. Протягом численних штурмів по Теребовлянському замку з турецьких гармат було випущено близько 2 тис. ядер та 426 гранат, які спричинили пожежу в місті. Не зважаючи на обстріл, а також нестачу води і продовольства, захисники замку мужньо відбивали постійні ворожі атаки [2]. Це дало змогу королю Яну III Собеському завершити збір війська

1 *Костомаров Н.* Собрание сочинений. Историческия монографии и исследования. — СПб., 1905. — Кн. 6. — Т. XV: Руина. — С. 240.

2 З Теребовлі перед початком турецько-татарської облоги 1675 р. львівським православним єпископом Й. Шумлянським була вивезена ікона Теребовлянської Божої Матері, яку розмістили у церкві Св. Юра у Львові. Срібні шати для неї виготовлені ігуменом Теребовлянського монастиря Діонісієм Олександровичем. У 1700 р. при церкві Св. Юра Й. Шумлянським збудовано Покровську каплицю, куди перенесли ікону разом із срібною табличкою, яка засвідчувала участь львівського єпископа у Віденській битві 1683 р. Сьогодні ікона Теребовлянської Богородиці, яка була проголошена Чудотворною, міститься у новій споруді кафедрального собору Св. Юра у Львові, що був зведений у середині XVIII ст.

і виступити проти турків. Дізнавшись про підхід армії Речі Посполитої, у ніч з 24 на 25 вересня Ібрагім Шишман-паша зняв облогу Теребовлі й відійшов за Дністер [1].

10 жовтня 1675 р. гетьман Дорошенко склав присягу на вірність московському цареві, а його посольство у Москві просило Олексія Михайловича про збереження за Дорошенком гетьманської посади. Та невдовзі, впродовж першої половини 1676 р., правобережний володар надсилає листи до Стамбула із запевненням у своїй вірності та проханням про надання військової допомоги проти Польщі. Водночас продовжуються запевнення у вірності польському королеві. Політика гетьманського уряду П. Дорошенка щодо паралельної підлеглості України двом (з 1668 р.), а потім — і трьом (з 1675 р.) монархам, зазнала остаточного краху. Причиною цьому були не лише намагання «високих» сторін — короля, султана і царя — інкорпорувати Український гетьманат на Правобережжі, а й діяльність самого гетьмана, який попри великі зусилля так і не зміг сконсолідувати тогочасний український соціум — козацьку старшину, «чернь» та «посполітство» — навколо ідеї удільності козацької України.

Ще напередодні сейму 1672 р., довідавшись про активізацію переговорів Дорошенка з Москвою, великий коронний гетьман Я. Собеський відзначав, що «...Дорошенка не тільки цезар турецький взяв під свою протекцію, але і цар московський при ньому ставати задумав... Які два монархи всупереч нам Дорошенка утримають, якщо його щиро підіймуть». «Обидві протекції (короля і султана. — *Т. Ч.*) нічого іншого [не] мали принести, тільки те, що зараз маємо... Мусили і тих чужих, ніби за бритву, протекцій ухопитися» [2] — підсумовуючи свою діяльність у сфері зовнішньої політики, зазначав наприкінці свого гетьманування сам Дорошенко.

Оцінюючи діяльність свого зверхника, представники його уряду зауважували: «маємо ми доброго й справедливого провідника, пана гетьмана Петра Дорошенка, котрий ні про що інше, як тільки про те, щоб Україна ніколи не була роздвоєна і порізнена, мислить» [3]. Прагнення П. Дорошенка, як і його попередників, до об'єднання розділеного на дві частини Українського гетьманату так і не стали реальністю. Це було спричинене не лише внутрішньополітичною ситуацією в Україні, а й позицією

1 *Czołowski A.* Wojna polsko-turecka 1675 r. — Lwów, 1894. — S. 43–45; *Степанков В.* Боротьба України і Польщі проти експансії Османської імперії у 1672–1676 рр. // Україна і Польща в період феодалізму. — К., 1991. — С. 112–128.

2 БМЧ Краків. — Рукоп. 423. — С. 111–112; *Мицик Ю.* З документації гетьмана Петра Дорошенка // На пошану 80-річчя професора Теодора Мацьківа: Наук. збірн. — К., 1999. — С. 86.

3 Акты ЮЗР. — Т. IX. — С. 181–185.

монархічних дворів регіону, які не хотіли поступатися у боротьбі за нові території. Адже протекція над єдиною козацькою державою того чи того династичного володаря (а гетьмани, як бачимо, використовували різні варіанти підлеглості) відразу ж надавала тому значну перевагу в міжнародному розподілі сил у цій частині Європи. Крім того, об'єднана Україна могла би з часом відмовитися від васальнозалежного становища й започаткувати власну традицію монархічного правління. Разом з тим перехід одного з найвідданіших послідовників зовнішньої політики Б. Хмельницького на бік московського царя протягом жовтня 1675 — вересня 1676 р. означав «зраду» попередніх протекторів — польського короля й турецького султана, які не хотіли йти на поступки П. Дорошенку щодо надання йому ширших «прав і вольностей». Здача ним повноважень на користь лівобережного гетьмана І. Самойловича й пересилка своїх атрибутів влади до Москви стали відповіддю на гальмування у вирішенні питання міжнародно-правового статусу розділеного на дві частини Українського гетьманату династичними дворами Європи та Азії.

* * *

Ідея започаткування на основі козацької корпорації Руського/Українського князівства, як було зазначено раніше, виникла в теоретичних розробках українських та польських інтелектуалів ще наприкінці XVI ст. Від 1648 р., під час становлення й функціонування ранньомодерних національних державних інститутів, розпочалися періодичні спроби її практичного втілення. Прагнення володарів Українського гетьманату Б. Хмельницького, І. Виговського, П. Дорошенка, Д. Многогрішного, І. Самойловича зробити свою владу спадковою у вигляді династичного гетьманування-князювання вже частково висвітлювалося вітчизняною історіографією [1]. Однак реального втілення ця ідея набула лише після повернення на гетьманську посаду Ю. Хмельницького 1676 р., коли турецький султан Мегмед IV надав йому титул князя Русі-України та збройну допомогу для утвердження нової форми управління правобережними українськими землями.

1 *Липинський В.* Твори. — Філадельфія, 1980. — Т. 3. — С. 251; *Верба І.* Ідея спадковості влади в Українській козацькій державі (др. пол. XVII—XVIII ст.) // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. — К., 1991. — С. 79—85; *Смолій В.* Національно-визвольна війна в контексті українського державотворення // Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військове мистецтво. — К., 1998. — С. 9—25; *Степанков В.* Ідея Української держави і Річ Посполита в середині XVII ст. (1648—1660) // Польсько-українські студії. — К., 1992. — Вип. 1. — С. 78—79; *Він ж.* Богдан Хмельницький // Історія в особах: Козаччина. — К., 2000. — С. 37—38; *Мицик Ю.* Політичні концепції Богдана Хмельницького: деякі аспекти реалізації // Доба Богдана Хмельницького: Зб. наук. праць. — К., 1995. — С. 25—39.

Турецький уряд, спираючись на багатовікову практику підкорення завойованих територій та досвід, набутий у відносинах з козацькою Україною (починаючи від Б. Хмельницького й до кінця гетьманування П. Дорошенка), використав щодо Правобережжя два різні підходи в політичних засадах, які утверджували владу султана на цій території України. У першому випадку Порта намагалася відродити призабуту від часу Гадяча ідею утворення васального Українського князівства, яке б базувалося на основі владних інститутів Гетьманату, що зберігалися після самозречення П. Дорошенка на території Київщини й Брацлавщини. Другий різновид османської політики щодо підкорення правобережних земель спирався на введення прямого султанського правління у вигляді традиційної адміністративної одиниці імперії — еялету, який був запроваджений на Західному Поділлі в результаті Бучацького договору 1672 р. між Туреччиною й Польщею.

Непроста ситуація склалася на землях Київщини й Брацлавщини після того, як 9 вересня 1676 р. гетьман Правобережної України П. Дорошенко склав присягу на вірність представникові московського царя стольнику Г. Косачову. Через десять днів Дорошенко разом із 200-тисячним козацьким підрозділом прибув до табору І. Самойловича й боярина Г. Ромодановського, де віддав лівобережному гетьманові дві булави та інші клейноди, надіслані колись йому султаном[1]. Коли звістка про зраду Дорошенком султана дійшла до Стамбула, вона викликала в турецьких колах велике обурення. Один із турецьких літописців писав, що «цей пройдисвіт, що леліяв у своєму серці безстидність і зраду, віддався у підданство москалям і віддав у їхні руки Чигирин, столицю козацької землі» [2]. Але султан не думав зрікатися своїх претензій на Правобережну Україну, міжнародно-політичний статус якої мав визначатися Журавненським договором 1676 р. між Туреччиною й Польщею. Ще влітку 1676 р. Мегмед IV звільнив із в'язниці Ю. Хмельницького [3],

1 Акты ЮЗР. — Т. XII. — С. 751–752.

2 Collectanea z dziejopisów tureckich... — T. 2. — S. 123.

3 Сучасник, російський військовий інженер, шотландець Патрік Гордон залишив таке свідчення щодо цього: «Цією весною ми отримали такі відомості: великий султан дуже ображений тим, що цар примусив Дорошенка до покірності, забравши Чигирин у своє володіння, а згаданого Дорошенка — під зверхність. Оскільки той був васалом [Туреччини], [султан] вирішив помститися і з цією метою послав великі сили, особливо піхоту (яничарську. — *Т. Ч.*), в Білгород, а також безліч бойових припасів морем в Килію. Крім того, він звелів патріарху Єрусалимському дати дозвіл Юрасю Хмельницькому покинути монастир, возвеличив його в князі України і в гетьмани, віддав йому всіх полонених, захоплених у 1674 р., коли [султан] захопив Умань і Ладижин. З ними, кількістю 5000, Хмельницький перейшов Дністер і мав отримати з Кам'янця гармати і бойові припаси. Передбачається, що він з'єднається з двома пашами і певною кількістю татар, і з цими силами він, за чутками, підійде до Києва або Чигирина, але більшість вважала, що він спочатку піде на Запорожжя, сподіваючись залучити тамошніх козаків на свій бік» (*Патрик Гордон.* Дневник 1677–1678. — М., 2005).

а після офіційного зречення П. Дорошенка проголосив його гетьманом і розпочав підготовку до походу на Україну, щоб утвердити там владу новопроголошеного володаря.

Очевидно, саме хтось із оточення (серед нього — полковники-хмельничани П. Яненко-Хмельницький, Є. Астаматій та ін.) молодшого сина Б. Хмельницького, яке перебувало в турецькій столиці, запропонував реанімувати ідею створення Українського князівства на підвладних султанові теренах. У висвітленні цього питання, зважаючи на неможливість пошукової роботи в архівосховищах Туреччини, головним чином спиратимемось на джерела вітчизняного, польського та російського походження.

Отже, після відмови від гетьманської булави в 1663 р. Ю. Хмельницький був висвячений у ченці під іменем Гедеона і через деякий час одержав сан архімандрита. Але в лоні православної церкви він був недовго. Спочатку, з кінця 1664 р. і до початку 1667 р., разом з митрополитом Й. Тукальським та полковником Г. Гуляницьким перебував у польському полоні, у прусській фортеці-в'язниці Мальборк [1]. У січні 1668 р. архімандрит Гедеон разом із митрополитом Й. Тукальським брав участь у Генеральній раді Українського гетьманату, де мало вирішитися питання про прийняття османського протекторату. У своєму виступі перед козаками він підтримав політику П. Дорошенка і, зокрема, сказав, що він «батьківські всі скарби відкопає і татарам плату дасть, тільки б під рукою великого государя і королівської величності не бути» [2]. Тоді ж Хмельниченко-Гедеон висловив бажання зняти «чернецьке плаття» й повернутися у велику політику. У березні російський воєвода П. Шереметьєв повідомляв до Москви з Києва, що «найбільше Юраско Хмельницький Дорошенка намовляє... в підданстві у турського царя і в послушанні кримського хана» [3]. Отже, можна говорити про відновлення активної «світської» діяльності колишнього гетьмана з цього часу.

Через кілька місяців Ю. Хмельницький пориває з Дорошенком і переходить на бік його противника М. Ханенка. Тепер він уже «налаштовував Ханенка проти Дорошенка, який прийняв бусурманську протекцію начебто через прихильність

1 Молодший син Б. Хмельницького та український гетьман у 1657 р. та 1659—1663 рр. Юрій Хмельницький протягом 1664—1667 рр. за розпорядженням Яна II Казимира був ув'язнений у Марієнбурзькій (Мальборській) фортеці в Пруссії. Того періоду стосуються такі вислови Ю. Хмельницького про своїх кривдників *«...Хто сидів в Мальборку, краще буде пити каву турецьку, ніж пиво німецьке»*, *«...Не знаю за що, панове поляки, або краще католики чи кати мордували»*, *«...Мені дали знати поляки, що я гірше плюгавого бусурманина»*, *«...дізнався певне від поляків милості як пес від вовків»* та ін.

2 Акты ЮЗР. — Т. VII. — С. 31.

3 Там же. — С. 59.

до короля польського...»[1]. У середині жовтня 1668 р. Ю. Хмельницький був захоплений у полон підрозділом турецького чауша, що допомагав Дорошенку в битві з військами Ханенка під Стеблевим. Певний час він перебував у Кальницькій в'язниці під охороною татар, після чого його, очевидно, відвезли спочатку до Криму, а потім до Туреччини[2].

П. Дорошенко намагався викупити Хмельниченка в татар, але ті не погодилися це зробити з огляду на султанські плани щодо кандидатури правителя України. І справді — навесні—влітку 1670 р. до походу на українські землі готувалися війська Білгородської, Буджацької й Ногайської орд під керівництвом силістрійського паші, щоб «змістити Дорошенка і поставити Хмельниченка; бо Юрась просив Цезаря Турецького про Гетьманство, обіцяючи йому якнайшвидше припровадити всіх козаків, як ребеліянтів, так і вірних, з цілою Україною»[3]. Водночас турки продовжували тримати в почесному полоні не тільки Ю. Хмельниченка, але, як стверджував великий коронний гетьман Я. Собеський, ще «кільканадцять від козаків витребували претендентів»[4]. Припускаємо, що поряд з кандидатурою сина Б. Хмельницького основними претендентами на гетьманську посаду були також інші родичі Богдана — Павло та Іван Яненки-Хмельницькі. Можливо, і Павло Тетеря (що також мав родинні зв'язки з Хмельницькими) не випадково в цей час виїхав з Варшави до Ясс, а потім до Стамбула (як писав у 1671 р. Я. Собеський, «утік під протекцію цезаря турецького»[5]), де розглядався як можливий кандидат на булаву.

Вже восени 1670 р. в Україні ходила чутка щодо призначення Ю. Хмельницького гетьманом від імені турецького султана. Про це, зокрема, писав священик з Переволочної

1 Acta Historica. — Vol. 1. — Pars. I. — S. 492.

2 Саме до цього часу, очевидно, належить бувальщина, а можливо й легенда про спробу сміливої втечі Хмельниченка з турецького замку-фортеці «Сім Веж» (тур. *«Jedi Kulle»*), розташованої на західній околиці Стамбула зі сторони Мармурового моря. Цю, не знану до цього часу серед українців історію, записав на початку XIX ст. французький історик Н. Салванді, який працював в архівосховищах Парижа. Як відомо, там збереглося чимало оригінальних документів турецького походження. Отже, цитуємо оригінальний запис: «Побачивши в порту декілька французьких кораблів, Юрій Хмельницький хотів вплав добратися до них і з цією метою виліз через вікно фортеці. Мотузка обірвалася, він упав, але підвівся й переліз через високий мур, після чого знову впав. Залитий кров'ю і виснажений, він був схоплений, караний киями, прикутий до стіни в'язниці й кілька років перебував у такому стані...» (*Salwandy N.* Histoire de Pologne avant et sous le roi Jean Sobieski. — Vol. I. — Paris, 1829).

3 БНІО Вроцлав. — Рукоп. 245, арк. 498.

4 Acta Historica. — Vol. 1. — Pars. II. — S. 493—494.

5 *Helsel A.* Listy Jana Sobieskiego do żony Maryi Kazimiry. — Kraków, 1860. — S. 198. *Andrusiak M.* Z ostatnich lat Pawła Tetery (1665—1671) // Kwartalnik Historyczny. — R. LI. — Lwów, 1937. — S. 556—561.

Г. Мужиловський [1]. Такий поголос, на нашу думку, був спричинений тим, що майже 60-тисячне татарське військо разом із 10-тисячним яничарським підрозділом у вересні ввійшло до України й розпочало боротьбу з Дорошенком задля його зміщення з гетьманської посади і «посадження» на неї Хмельниченка, який перебував в обозі турецько-татарської армії. Але на початку наступного року ця кампанія закінчилася поразкою, а тому екс-гетьман і невдалий претендент повернувся до Стамбула, де й проживав у почесному полоні в одному з православних монастирів Константинопольського патріархату.

Вже на початку 1676 р., відразу ж після отримання звістки про бажання П. Дорошенка прийняти царську протекцію, султан Мегмед IV присвоїв Ю. Хмельницькому титул «князя малоруської України і вождя Війська Запорозького» (в інших документах він виступав також як «князь Сарматський і гетьман Війська Запорозького», «князь Сарматії, Малої Росії і України, вождь Війська Запорозького», «князь Малоруської України і вождь Війська Запорозького», «князь України», «князь Руський», «князь Малоросійський», «князь Малої Русі», «князь») [2]. Як засвідчує турецька хроніка Рашид-Ефенді, Хмельницький «був запрошений до великого візиря, убраний оксамитовим ковпаком і шубою, підшитою соболями» [3]. Крім того, йому були вручені булава, бунчук, корогви, бубон, печатка й письмовий привілей від султана на право володіння правобережною частиною України. Слід зазначити, що печатка Ю. Хмельницького значно відрізнялась від клейнодів попередніх гетьманів. На ній зображувалася постать кінного вершника з булавою у піднесеній руці; над кінською головою, оздобленою пір'ям, було яблуко з мечем, а біля вершника стояв козак з мушкетом, і надпис навколо — «Печать князівства Малоруського» [4]. Згідно з повідомленнями польського резидента в Стамбулі С. Процького, там був напис «Юрій Хмельницький Князь удільний Руський» [5]. Згодом печатка невідомим чином перейшла до І. Самойловича, а той її «при собі затримав, не відсилаючи до В[еликого] Г[осударя], на якій погоня і князівство Малоруське зображено» [6].

1 Акты ЮЗР. — Т. IX. — С. 265—266.
2 Акты ЗР. — СПб., 1853. — Т. 5. — С. 152, 156, 157; АГАД Варшава. — Ф. «Архів Публічний Потоцьких», від. II, № 1657; БМЧ Краків. — Теки Нарушевича, рукоп. 175, № 10, арк. 97; № 12, арк. 103—104.
3 Collectanea z dziejopisyw tureckich... — S. 124.
4 *Rawita-Gawronski F.* Ostatni Chemielniczenko... — S. 124.
5 БМЧ Краків. — Рукоп. 175, № 10, арк. 97—98.
6 *Бантыш-Каменский Д.* Источники малороссийской истории... — Ч. 1. — С. 304.

13 лютого 1676 р. Ю. Хмельницький, перебуваючи в Адріанополі, видав універсал, в якому закликав усі стани українського суспільства підкорятися його владі [1]. Цей документ на Правобережну Україну мав відвезти колишній соратник Б. Хмельницького наказний гетьман Є. Астаматій [2]. Прибувши на Правобережжя, Астаматій розпочинає організаційну підготовку до приїзду князя у свої володіння. Він також видає універсали від свого імені, де «по Горинь і Димер Україну описав, обидва Константинова у ті лінії вложив, по Острог закроїв і велику частину Волині притягнув» [3]. Навесні Хмельницький призначив свого писаря Григорія (?) полковником у Могилівський полк, старшим над Корсунським полком став Коваленко. У цей час польські урядовці намагалися не допустити наказного гетьмана Астаматія в Немирів, який він хотів зробити резиденцією для Ю. Хмельницького й столицею Українського князівства.

Одним із перших дипломатичних кроків «великого» посольства Речі Посполитої на польсько-турецьких переговорах 1677—1678 рр. у Стамбулі було вручення Я. Гнінським ноти протесту на призначення сина Б. Хмельницького «*Dux Cosacorum*» [4]. У квітні 1677 р. в новинах з російської столиці повідомляли: «Хмельницький піддався султану, який дав йому

1 ПАН Курнік. — Од. зб. 387, арк. 8; БМЧ Краків. — Теки Нарушевича, рукоп. 175, № 12, арк. 103—104.

2 Походив з грецької родини, яка проживала на Поділлі. У джерелах фігурує під прізвиськами Астаматій, Остаматій, Стоматій, Остаматенко, Стоматенко, Стоматієнко, Стамагенко, Стомагаєнко, а також Гиковський, Гіновський, Айновський. Протягом 1654—1656 рр. — керівник митної служби Українського гетьманства. У квітні 1654 р. Б. Хмельницький доручив йому збирати митний податок (індукту) з імпортних московських (хутра, соболі, куниці та ін.) товарів, що їх привозили до України. Під керівництвом Астаматія діяла певна кількість урядовців, а зібране мито він мав віддавати до скарбу Війська Запорозького. Протягом 1658—1663 рр. активно співробітничає з урядами І. Виговського та Ю. Хмельницького, зокрема, постійно повідомляв про міжнародні та прикордонні новини — зносини короля з султаном, діяльність молдавського воєводи і кримського хана тощо. За дорученням гетьмана П. Дорошенка у 1674—1675 рр. був українським резидентом у Константинополі (Стамбулі). Після переходу Дорошенка на бік Москви Астаматій запропонував турецькому султанові Мегмеду IV проголосити у 1677 р. гетьманом Ю. Хмельницького. Останній проголосив його наказним гетьманом правобережного Війська Запорозького. Впродовж 1677 р. намагався відвоювати у поляків правобережну частину України (з кордоном по р. Горинь) з центром у Немирові. У першій половині 1678 р. очолював дипломатичну місію Ю. Хмельницького до Туреччини. Брав участь у другому поході армії Османської імперії на Чигирин. Відвоювавши у Речі Посполитої Немирів, Бар і Меджибіж, відмовився визнавати зверхність султана. Саме тому в жовтні 1678 р. за намовлянням великого візиря Кари Мустафи та наказом Ю. Хмельницького його було страчено (*Крип'якевич І.* Остафій Астаматій (Остаматенко), український посол в Туреччині 1670-х рр. // Україна. — 1928. — Кн. IV; *Чухліб Т.* Козацький устрій Правобережної України. — К., 1996).

3 Źródła do poselstwa Jana Gnińskiego... — S. 10.

4 Ibid. — S. 297.

титул *Dux* в Україні»[1]. А наступного місяця коронний підканцлер Вармінський у секретній інструкції до польського посла в Москві наказував, щоб він у разі звернення Хмельницького до царя вимагав, щоб той «не вживав титулу *princeps Sarmatiae*»[2].

Незабаром, 29 червня 1677 р., Ю. Хмельницький з невеликим загоном прибічників у складі багатотисячної турецької армії Ібрагім-паші вступив на українську землю. До складу султанського війська, згідно з повідомленнями полоненого турка Сулеймана Агмеда, входили підрозділи «14 інших пашів, як-то: Агмед-паша Єгипетський, Алі-паша Софійський, Афет, Мустафа-паша, Девлет Юсуп-паша, Мурас-паша, Сувиш-паша Константинопольский, Агмет-паша Корбекитский, Кур-паша, Усенин-паша Анатолійский, Емолч-паша, Мустафа-паша, Чурум-паша, Басья-паша. Кінноти було 40 000, яничарів та іншої піхоти 20 000, молдаван и волохів 12 000, а також татари...»[3]. Турецьке керівництво, бажаючи скористатися відомим прізвищем, розсилає від імені Хмельницького універсали, де зазначалося, що населення мусить підкорятися султанові та його намічнику, а також «жити спокійно, не побоюючись татарських набігів»[4]. На початку серпня турецьке військо підійшло й стало табором під стінами Чигирина. Оволодіння цим старовинним містом, згідно із визначенням історика Б. Флорі, розглядалося турками як своєрідний символ влади над усією Україною[5].

8 серпня 1677 р. оборонці Чигирина отримали універсал Ю. Хмельницького з вимогою підкоритися його владі. Очевидець П. Гордон свідчив: «Юрась Хмельницький прислав у місто грамоту полковникам, сотникам, козакам, міським головам і чинам і простому люду, переконуючи місто і всю країну підкоритися йому, як істинному і законному спадкоємцю його батька — їхньому визволителю. Від імені Великого Владики (турецького султана. — Т. Ч.) він обіцяв повну свободу, безпеку, підтвердження всіх їхніх привілеїв, виплату ополченцям боргів і двомісячного жалування наперед, а також, на знак вищої милості, по два нові кафтани кожному козаку. Якщо ж вони стануть суперечити, хай очікують неминучої погибелі від вогню й меча з усіма бідами, що притаманні війні. Чи дали козаки відповідь

1 БМЧ Краків. — Рукоп. 421, № 103, арк. 413.

2 Źródła do poselstwa Jana Gnińskiego... — S. 206.

3 *Седов П.* Оборона Чигирина в 1677 г. // Российское государство в XIV—XVII вв.: Сб. статей, посвященный 75-летию со дня рождения Ю. Г. Алексеева. — СПб, 2002. — С. 490—491.

4 РДАДА Москва. — Ф. 210, оп. 12, № 958, арк. 613—619; *Заруба В.* Украинское казацкое войско... — С. 34.

5 *Флоря Б.* Войны Османской империи с государствами Восточной Европы (1672—1681 гг.) // Османская империя... — Ч. 2. — С. 126.

і як зокрема відповідали — достеменно невідомо, тільки за чутками, вони відізвалися, що [турки] спочатку силою мають взяти росіян ("русскіх") у замку, і тоді не буде проблем [з українцями]. Таке цілком можливо, адже впродовж наступних 8 днів турки не випустили по місту жодного ядра і не вели ніяких ворожих дій — чи для того, щоб викликати ворожість між росіянами і козаками, чи тому, що не бажали доймати [українців], повіривши їхній відповіді й сподіваючись на їхню нейтральність — незрозуміло» [1].

Після багатоденної облоги та штурму міста турки відступили. Чи брали козаки Хмельницького участь в облозі — невідомо, знаємо лише, що український гетьман-князь у цей час звертався до польської влади з вимогами вивести гарнізони з міст Правобережної України, які надавалися йому султаном. Окрім того, Ю. Хмельницький не полишав надії поширити свою владу на Лівобережжя — 14 серпня він розіслав у Переяславський, Ніжинський, Чернігівський, Прилуцький, Гадяцький, Миргородський, Лубенський і Полтавський полки універсали із закликом визнати його своїм правителем.

Однак такі заходи сина Богдана Хмельницького не спрацювали, а військовий похід 1677 р. закінчився невдало для Ібрагім-паші і, особливо, для Ю. Хмельницького. «Три дірки має в грудях, з яких іде кров... Мовив до своїх з плачем, повернувшись від сераскера, хіба я винен, що козаки не дотримують слова» [2],— так описували відступ Хмельницького та його малочисельних прибічників з України очевидці тих подій. Крім того, повідомлялось, що «турецький» гетьман перебуває під постійним

1 *Патрік Гордон.* Дневник 1677—1678. — М., 2005. — С. 112; Про непрості стосунки українців з росіянами у Чигирині залишилися такі свідчення: 27 грудня 1676 р. «дворовий» гетьмана П. Дорошенка сварився: «Яке де вам діло москалі скурві діти на двір і в хату ходити без відома, здоров би був пан гетьман Петро Дорофійович, всім вам москалям скурвим дітям тут у Чигирині не бути». Московський ротний писар відповідав: «...Братец хозяин, не бранись ты с нами и он и меня учал бранить: якие де вы нам братья, вы де с нами братайтесь, а камень держите в пазухе, здоров де бы наш гетман Петр Дорошенко, а вы де у нас в закладе: буде де што учинитца над нашим Дорошенком, вас де мы всех выстинаем и за ноги из Чигирина вытаскаем, станут де вашо мясо псы есть, не усидеть вам будет и в Вышнем замку, вы де начаятесь, что вас много, а нас мало, зараз де и нас будет богато, а москалям де Чигириным не владеть» (Цит. за: Оборона Чигирина в 1677 г. // Российское государство в XIV—XVII вв. — СПб., 2002). П. Гордон записав у своєму щоденнику: «Казаки... осуждали поведение русских; по их словам, русские не выказывали ни малейшего мужества: они едва смели стоять на валу, не говоря уже о том, чтобы предпринимать вылазки или чем-либо другим вредить врагу, и не делали попыток в этом направлении до тех пор, пока они (казаки) частью увещеваниями, частью примером не возбудили в них мужества и доверия к себе» (*Патрик Гордон.* Указ. соч.).

2 Źródła do poselstwa Jana Gnińskiego... — S. 246.

наглядом своїх господарів і не може приймати самостійних рішень.

Вдалішим для Османської імперії був другий Чигиринський похід (червень–серпень 1678 р.) [1], під час якого й розгорнулася основна діяльність правителя Українського князівства. У червні Ю. Хмельницький писав у листі до польського короля Яна III Собеського з табору турецької армії з-під Бендер: «Мій найясніший і найсильніший Король Польський! Вітаю з багаторічним пануванням на Королівстві Польськім... Притому з волі і наказу Н[айвищого] і Н[айяснішого] Цезаря Турецького присилаємо через нашого пана полковника Брацлавського Губаря наші прохання до Вашого маєстату, бо з волі Бога Всемогутнього і Трійці Святої були постановлені пакти під Журавном між поляками і турками, тому і посилаю, щоб виконували... Щоб з Кальника і Немирова і інших міст війська вивели. Полк Кальницький нам належить... крім Паволочі і Білої Церкви. Ще раз прошу дотримуватись пактів, які воєвода хелмінський підписав» [2]. До Варшави з посольством був відправлений козацький полковник Губарь-Бершадський, який перед тим отримав призначення в Брацлавський полк. Представником Хмельницького у Туреччині тимчасово став Є. Астаматій. Султан підтримував ці заходи українського князя й гетьмана, але був дуже незадоволений, одержавши відомості про те, що замість двох тисяч обіцяних для турецького війська козаків Хмельницький мав тільки «старого Астаматія, Івана Хмельницького, Коваленка, Яненка, Апостола» з декількома сотнями людей [3].

1 липня полковник Коваленко був відправлений здобувати Немирів і Кальник. 24 липня загін Ю. Хмельницького перейшов

1 Влітку 1678 р. через Дністер здійснила переправу майже 130-тисячна армія Османської імперії на чолі з великим візиром Кара Мустафою. За повідомленнями Гордона її складові підрозділи очолювали: «Імена пашів згідно іншої реляції. Це ті ж, які були під Віднем (у липні – вересні 1683 р. – *Т. Ч.*): Емір-паша Аданський, Хусейн-паша Болуський, Кара Мегмет Візир-паша Діарбекирський, Мустафа Візир-паша Сілістрійський, Халіл-паша Сивашський, Агмед-паша Марашський, Хасан-паша Софійський, Хусейн Візир-паша Дамаський, Хієз ала-паша Текійський, Бекір-паша Алеппський, Осман-паша, Хасан-паша Армітський, Ібрагім Арасп Візир-паша Будайський, Агмет Візир-паша Темешварський, Хайдер-паша Боснійський, бей Великого Каїра, Шейхогли Агмед-паша Агрійський; крім того, Каплан-паша, Ерцек-паша, Ескішер-паша й Делефер-паша». За кількісним складом до османської армії входило: 15 тис. яничарів і стільки ж сейменів, 15 тис. саперних військ, 30 тис. сіпагів-кіннотників, 15 тис. «іншої гвардії», 2 тис. артилеристів, 10 тис. молдаван і волохів, а також 30–40 тис. татар – всього близько 132–142 тис. осіб (*Заруба В.* Украинское казацкое войско в борьбе с турецко-татарской агрессией (последняя четверть XVII в.). – Харьков, 1993; *Davies B.* The Second Chigirin Campaign (1678): Late Muscovite Military Power in Transition // The Military and Society in Russia, 1450–1917 / Ed. E. Lohr. – Leiden, 2002).

2 АГАД, Варшава. – Ф. «Архів Радзивіллів», від. II, № 1657.

3 Źródła do poselstwa Jana Gnińskiego... – S. 364.

через Дністер, а вже 7 вересня сотні Є. Астаматія й І. Яненка-Хмельницького «вогнянимн кулями місто (Чигирин. — *Т. Ч.*) і замок запалили» [1]. Перед головним штурмом Чигирина турецьке командування на чолі з візирем Кара Мустафою заявило, що не хоче воювати з козаками лівобережного гетьмана І. Самойловича, а має намір лише вигнати зі столиці гетьманської України московські війська. Спаливши після багатоденного штурму Чигирин, Кара Мустафа відправив Ю. Хмельницького завойовувати інші райони Правобережжя.

23 серпня в універсалі до жителів Канева руський князь наказував підкоритися новопризначеному наказному гетьманові І. Яненку-Хмельницькому, а також звинувачував у спустошенні правобережних земель московські війська [2]. Такий же універсал було надіслано 12 вересня з Ладижина жителям Черкас і всьому населенню «задніпровської» України. «...Освідчуєм, як сьогобічним так і тогобічним обивателям задніпровським і хто тільки зволить під міць князівства Руського і владу... пана гетьмана нашого наказного думку свою призичити, удаватися із зичливістю своєю, таким всяка наша на кожному місці доброчинність» [3], — звертався Ю. Хмельницький до своїх потенційних підданих. Реальність своєї влади правобережний гетьман продемонстрував у Каневі, знищивши з допомогою турків непокірне місто. Саме тому владі наказного гетьмана І. Яненка невдовзі піддалися Черкаси, Корсунь, Мошни й Жаботин.

Активізує свою діяльність на землях Східного Поділля інший наказний гетьман від імені українського князя — Є. Астаматій, який раніше виконував дипломатичні завдання свого зверхника в Стамбулі. Відвоювавши у поляків Немирів, Бар і Меджибіж, він, згідно з деякими даними, відмовився визнавати протекцію турецького султана. Через це у жовтні 1678 р. його було власноручно страчено Ю. Хмельницьким у Немирові («...Астаматія рукою власною на 40 кавалків розсік») [4]. У цей же час стратили полковника Вареницю, який перед тим очолював Кальницький полк. На його місце був призначений Г. Негребецький. Найменше постраждав І. Яненко-Хмельницький, якого після повернення з Лівобережжя лише було «оковано» на деякий час. Згідно з дослідженнями І. Крип'якевича, Хмельниченкові радив карати і страчувати своїх найближчих соратників ніхто інший, як сам великий візир Османської імперії Кара Мустафа [5].

1 Źródła do poselstwa Jana Gnińskiego... — S. 370.
2 *Бантыш-Каменский Д.* Источники малороссийской истории. — Ч. 1. — С. 276.
3 Акты ЗР. — Т. 5. — С. 151–152.
4 Źródła do poselstwa Jana Gnińskiego... — S. 187.
5 *Крип'якевич І.* Остафій Астаматій... — С. 11.

Перебуваючи в Немирові, Хмельницький постійно нагадував польському уряду про його зобов'язання перед Туреччиною звільнити південно-східні землі Київщини та всієї Брацлавщини. Його листи з вимогами до Варшави викликали обурення королівської влади, яка затягувала повернення правобережних земель під управління князя-гетьмана. Головним аргументом такої затримки, з погляду короля, було неправильне титулування Ю. Хмельницького («...до Короля Й[ого] М[илості] Польського незвичайні листи пише., щоб таких неучтивих листів не писав, тобто щоб королеві не писався приятелем, гетьманом, братом...) [1]. Зважаючи на протест Яна III Собеського, турецький

султан невдовзі заборонив своєму підданому «писати неучтиві листи до польського короля, а також претендувати на зайняття Білої Церкви й Наволочі до того часу, поки не відбудеться турецько-польська комісія по розподілу території» [2]. Можливо, що наприкінці 1678 р. Ю. Хмельницький був відкликаний до Стамбула. Польський резидент повідомляв з турецької столиці, що в цей період українському гетьману «дуже погано тут, навіть житла не має» [3]. Щоправда, згідно з даними інших джерел, він у цей час перебував у Немирові [4].

На початку 1679 р. Хмельницький знову видає універсали до жителів українських міст і містечок. 1 лютого він звернувся до міщан і козаків Лукомлі: «...не зичивши руїни місту вашому... нагадуєм, щоб взявши любов до нас, як пана свого дідичного, з поклоном і вірним підданством одізвалися до нас, поглядаючи на інші міста, які за рішенням своїм, в протекції нашій і ласці батьківській залишаються...» [5]. Це звернення до жителів Лукомлі було підтримане універсалом кримського калгисолтана: «...і нашим словом направляю до прихилення ясновельможному князю його милості Малої Росії Георгію Гедеону Венжикові Хмельницькому яко дідичові й батькові цієї держави...» [6]. У жовтні правобережний гетьман знову вимагав у Речі Посполитої звільнення від польських військ Паволочі й Білої Церкви, про що свідчить його лист до білоцерківського коменданта [7]. «Грозиться, що ті сторони огнем і мечем знесе» [8], —

1 Źródła do poselstwa Jana Gnińskiego... — S. 403.
2 АГАД Варшава. — Ф. «Архів Замойських», № 3037, арк. 327—328.
3 БМЧ Краків. — Теки Нарушевича, рукоп. 176, № 140, арк. 611.
4 *Костомаров Н.* Собрание сочинений. — Кн. 6. — Т. XV. — С. 319; *Мицик Ю.* Юрій Хмельницький // Володарі гетьманської булави... — С. 249; *Чухліб Т.* Козацький устрій... — С. 39.
5 Акты ЗР. — Т. 5. — С. 156—157; *Rawita-Gawronski F.* Ostatni Chmielniczenko... — S. 137.
6 Акты ЗР. — Т. 5. — С. 157.
7 БМЧ Краків. — Рукоп. 177, арк. 953—954.
8 АГАД Варшава. — Ф. «Архів Замойських», № 3053, арк. 270—271; БМЧ Краків. — Теки Нарушевича, од. зб. 177, арк. 953—954.

вже вкотре скаржився Ян III Собеський до Стамбула. Разом з тим восени 1678 р. Ю. Хмельницький прийняв у себе львівського єпископа Й. Шумлянського, який за дорученням польського короля обіцяв йому збереження князівського титулу й забезпечення автономних прав для України в тому разі, коли б Юрась прийняв протекцію Речі Посполитої [1]. Але гетьман ще довго пам'ятав участь поляків у його «самовідреченні» від гетьманської посади в 1663 р. та часи ув'язнення з наказу короля у Марієнбурзі. «Краще пити каву турецьку, ніж пиво німецьке» [2], — говорив він з цього приводу. І залишався вірним султанові.

Отримавши значну військову допомогу від татар, Ю. Хмельницький вирішив заселити спустошені правобережні землі людьми, які втекли або були «зігнані» І. Самойловичем на Лівобережну Україну. Ще на початку січня наказний гетьман І. Яненко, перейшовши на лівий берег Дніпра, перегнав частину населення з-під чернігівських Козельця і Носівки до Корсуня. 26 січня війська Ю. Хмельницького разом з загонами білгородської орди захопили лівобережні містечка Жовнин, Городище, Горошино, після чого Хмельницький наказав перегнати їхніх жителів у Чигирин та Жаботин. Відділи І. Яненка оволоділи Пісками, Яблуневим, Золотоношею, а на початку лютого були розбиті під Лубнами.

Остерігаючись наступу турецько-татарських військ та полків Хмельницького на Київ, І. Самойлович наказав будувати фортецю біля Межигірського монастиря. Проте похід українського князя й правобережного гетьмана на Київ не відбувся. Впродовж 1679 р. з Немирова на Лівобережжя він споряжав лише окремі загони для переселення людей і «підпалення лівобережних українських містечок» [3]. Під час однієї такої операції до польського короля втікає І. Яненко, очевидно, відчуваючи неминучий крах турецьких планів і згадуючи образу від Ю. Хмельницького, коли той безпідставно закував його у кайдани [4]. У липні гетьман уже вкотре відряджає до монарха Речі Посполитої посольство з вимогами дотримуватися Журавненського договору [5].

На жаль, досить обмеженою є джерельна база про діяльність Ю. Хмельницького у 1680–1681 рр. Відомо, що у квітні 1680 р. він знову вимагав від коменданта Білої Церкви здачі фортеці, а також погрожував польському королеві війною [6].

1 *Замысловский Е.* Сношения России с Польшей в царствование Федора Алексеевича. — СПб., 1888. — С. 37.
2 Acta Historica. — Vol. 1. — Pars. I. — S. 456.
3 РДАДА Москва. — Ф. 229, оп. 13, № 93, арк. 49.
4 *Wójcik Z.* Rzeczpospolita wobeć Turcji... — S. 205.
5 БМЧ Краків. — Рукоп. 177, № 95, арк. 627.
6 АГАД Варшава. — Ф. «Архів Радзивіллів», від. III, кн. 15, № 109.

Польський дослідник К. Малішевський віднайшов в архівосховиці Торуня три листи князя Хмельницького до Яна III Собеського, один з яких датується 20 лютого 1680 р. і був надісланий з Немирова [1]. В ньому, зокрема, зазначалося: «...як з Королем Й[ого] М[илістю] Паном М[илостивим] Приятелем і сусідом стараюся і буду за Божою поміччю, аби між нами мир і згода продовжувалася, так на майбутнє раду добру подаю, аби король не тільки в Білій Церкві християн не страчував, але щоб сам з усім народом польським за Віслу відійшов, як кукіль і полова від пшениці з вітром і димом і порохом з Русі вивіявся...» [2]. Отже, як бачимо, Хмельницький все ж таки не прислухався ні до численних протестів польського уряду, ні до заборон турецького султана не посилати до короля «неучтиві» листи й продовжував (так само, як колись його знаменитий батько, а потім і гетьман П. Дорошенко) домагатися виведення військ Речі Посполитої аж «за Віслу».

У червні 1680 р. на службу до Речі Посполитої перейшли дві волоські корогви, що раніше були у підпорядкуванні гетьмана [3]. Однак на допомогу йому поспішали Кримська та Білгородська орди, що йшли «на злуку з Хмельницьким до Чигирина» [4]. Очевидно, протягом року (літо 1680 — літо 1681) Хмельниченко перебував у зруйнованому Чигирині. 9 червня 1681 р. С. Куницький повідомляв, що в Немирові управляв «намісник» Хмельницького Таращенко (Тарасенко), який у цей час затримав якогось польського капітана [5].

На початку червня 1681 р. не дуже успішного князя Хмельницького відкликали до Туреччини. Можливо, що дорогою до Стамбула він помер чи був страчений, хоча існує декілька версій його смерті. Свідчення С. Величка про повернення Хмельницького на Правобережну Україну у 1685 р. не підтверджуються документальними джерелами [6]. Після смерті Ю. Хмельницького з політичної арени зникають й інститути Руського князівства. Хоча, по суті, вони були уособлені лише в титулуванні його правителя, а всі наявні політичні установи цього

1 *Maliszewski K.* Problematyka turecka w polskich gazetach pisanych w czasach panowania Jana III Sobieskiego // Studia z dziejów epoki Jana III Sobieskiego. — Wrocław, 1984. — S. 97—109.

2 Цит. за: *Maliszewski K.* Problematyka turecka... — C. 102.

3 АГАД, Варшава. — Ф. «Архів Радзивіллів», від. III, кн. 15, № 118; Documente privitóre. — Supl. II. — Vol. 2. — Paris — Bucuresti, 1900. — S. 129.

4 Акты ЗР. — Т. 5. — С. 160.

5 БЯУ Краків. — Рукоп. 1151, арк. 76; Documente privitóre. — Supl. II. — Vol. 2. — S. 132.

6 *Величко С.* Літопис. — Т. 2. — С. 302; *Петрушевич А.* Сводная галицко-русская летопись... — Т. 1. — С. 576; *Антонович В., Бец В.* Исторические деятели Юго-Западной Руси. — С. 34.

«напівкнязівста» дублювали вже усталені перед тим інституції Українського гетьманату.

Українські плани Османів у цей період полягали в тому, щоб стабілізувати політичну ситуацію на козацькому Правобережжі, якому відводилася роль своєрідного плацдарму для поширення турецького впливу в Східній та Південно-Східній Європі. Саме тому Порта, «помилившись» з підтримкою Петра Дорошенка, звернулася до призабутої ідеї створення Руського князівства на чолі з сином Богдана Хмельницького Юрієм. Згідно з доступними джерелами, воно було у повній васальній залежності від султана, хоча це, як не дивно, збігалося з прагненням частини козацької старшини не визнавати зверхність ні польського, ні російського монархів задля збереження власних політичних інтересів.

4 розділ

СОЮЗ ІЗ ПОРТОЮ І КРИМОМ ПРОТИ РОСІЇ ТА ПОЛЬЩІ

Крім Угорщини, балканських країн, Волоського і Молдавського князівств у Європі існувала низка держав, які так чи інакше перебували у залежності від Османської імперії. Відомий турецький історик Галіл Іналджик відзначав, що протягом XVI ст. були ще такі «християнські васальні (від султана. — *Т. Ч.*) князівства... Трансільванія, Дубровник, Грузія, Черкасія та у XVII ст. козацький гетьман. Нарешті, існували піддані мусульманські князівства — Кримський ханат...» [1]. А не менш

[1] *Іналджик Г.* Османська імперія. — С. 118; Порівн. також: *Kołodziejczyk D.* Podole pod panowaniem tureckim. Ejałet Kamieniecki. — S. 19.

знаний польський османіст Даріуш Колодзейчик стверджував, що «Українська козацька держава з певністю могла функціонувати під протекцією Порти, зберігаючи значну автономію. Про це свідчить історія Семигороду, Молдови, Валахії...»[1]. Разом з тим, як влучно зазначив український османіст Віктор Остапчук, власне Османська імперія разом зі своїм союзником і васалом Кримським ханством, опанувавши територію Причорномор'я, створила обставини, які три з половиною століття значною мірою вирішували розвиток подій в Україні. Постійні татарські напади, що спричинили виникнення і могутній розвиток козацтва, на думку вченого, відбувалися в умовах сильного і довготривалого контролю Високої Порти над Чорним морем[2].

Монархічна татарська династія Гіреїв хоча й активно допомагала правителям Козацької держави протягом 1640–1670-х рр., але водночас виношувала плани не лише обмежити владу гетьманів Війська Запорозького, а й підкорити своїй владі всі українські землі[3]. Чи не вперше татарські політичні претензії на Україну були висловлені представником Криму Сефер-Газі-агою під час переговорів з московськими послами 2 травня 1655 р., коли ханський урядовець заявив, що «зараз гетьман Богдан Хмельницький... хоче бути за ними в підданстві й до віку»[4]. Протягом другої половини 1650-х – першої половини 1670 рр. уряд Кримського ханства намагався різними засобами впливати на розвиток внутрішньополітичної ситуації в Українському гетьманаті. За дорученням турецьких султанів кримські хани виступали посередниками (а деколи – й партнерами) у переговорах Османської імперії з Річчю Посполитою та Московською державою[5].

Важливість українсько-татарських політичних зв'язків промовисто засвідчувало укладання мирної угоди між Річчю Посполитою й Кримом 15 грудня 1653 р., яка розірвала союзницькі відносини між Б. Хмельницьким та Іслам-Гіреєм й відіграла вирішальну роль у підписанні українською стороною союзницьких домовленостей з Москвою у 1654 р.[6] Проте

1 *Колодзейчик Д.* Tertium non datur? Турецька альтернатива в зовнішній політиці Козацької держави // Гадяцька унія 1658 року. – К., 2008. – С. 74.

2 *Остапчук В.* Проблеми і перспективи розвитку української османістики // Укр. археогр. щорічн. Нова серія. – К., 1992. – Вип. 1. – С. 94.

3 *Podhorodecki L.* Chanat Krymski i jego stosunki z Polska w XV–XVIII w. – Warszawa, 1987. – S. 200.

4 Цит. за: Османская империя...– Ч. 2. – С. 34.

5 Див., напр.: *Piwarski K.* Sprawa posrednictwa tatarskiego w wojnie polsko-tureckiej // Studia Historica. W 35-lecie pracy naukowej H. Lowmianskiego. – Waraszawa, 1958.

6 *Степанков В.* Кам'янецька угода і Переяславська Рада: спроба дослідження політичних наслідків Жванецької кампанії // Українсько-російський договір 1654 р.: нові підходи до історії міждержавних стосунків. – К., 1995. – С. 13.

в наступні роки гетьманський уряд виявляє велику дипломатичну активність у справі відновлення миру з татарським ханом (лютий—квітень 1654 р. — посольство у Крим С. Савича, серпень 1654 р. — посольство П. Тетері, жовтень 1654 р. — переговори з татарським послом Тохтамиш-агою, січень 1655 р. — переговори з Менглі-Гіреєм під Охматовим, березень 1655 р. — чергове посольство до Криму, серпень 1655 р. — українське посольство в Криму), у результаті чого з гетьманом Б. Хмельницьким і ханом Менглі-Гіреєм 12 листопада 1655 р. було укладене перемир'я під Озерною [1]. Таким чином, головне завдання — досягнення нейтралітету Кримського ханату у війні

України проти Польщі — було виконане. Однак, на жаль, це перемир'я протрималось недовго. Розірвання, з різних причин, мирних зв'язків з Кримом (друга половина 1656 р. — перша половина 1657 рр.) призвело до значного погіршення міжнародного становища Українського гетьманату.

Іван Виговський, який прийшов до влади після смерті Хмельницького, продовжував політику останнього в його відносинах з Кримом. Вже у другій половині вересня 1657 р. новий гетьман надіслав до Бахчисарая лист, в якому повідомляв про дотримання добросусідських відносин та заборону запорозьким козакам ходити походами на володіння турків і татар [2]. У лютому 1658 р. гетьман уклав військову угоду з представником ханства Карач-беєм, що згодом дало йому змогу з допомогою 40-тисячної орди здобути переконливу перемогу над московською армією під Конотопом (28—29 червня 1659 р.) [3]. Разом з тим уперше у вітчизняній історії нового часу татарські війська були використані гетьманським урядом для придушення опозиції (боротьба І. Виговського з Я. Барабашем, І. Безпалим та М. Пушкарем). Цей факт мав негативний вплив на процеси консолідації української еліти і в наступні десятиліття.

Сподіваючись нейтралізувати Крим у його допомозі Україні проти Росії, цар відряджає до хана посольство І. Опухтіна і Ф. Байбакова [4]. Воно мало запропонувати Мегмет-Гірею IV відмовитися від підтримки Яна II Казимира та І. Виговського.

1 *Смолій В., Степанков В.* Богдан Хмельницький: хроніка життя та діяльності. — К., 1994. — С. 178—214; *Горобець В.* Між Кам'янцем та Озерною: українська зовнішня політика другої половини 1655 року в контексті геополітичних перегрупувань у Центрально-Східній Європі // Україна в Центрально-Східній Європі. Студії з історії XI—XVIII ст. — С. 245—271.

2 Акты ЮЗР. — Т. IV. — С. 22.

3 Див.: *Бульвінський А.* Українсько-російські взаємини 1658—1659 рр. в умовах цивілізаційного протистояння. — К., 2008; *Сокирко О.* Конотопська битва 1659 року. Тріумф під час Руїни. — К., 2009.

4 *Галактионов И.* Из истории русско-польского сближения в 50—60-х годах XVII века (Андрусовское перемирие 1667 г.). — Саратов, 1960. — С. 53.

Але хана не зацікавила ні ця пропозиція, ні обіцянка росіян значно збільшити «упоминки» — на той час, як відзначають дослідники, серед верхівки Кримського ханства провідною стала думка щодо встановлення протекції над Українським гетьманатом [1]. Раніше як українською, так і татарською стороною взаємини між двома державами розцінювалися як «дружні», «братерські» та «приятельські» [2]. Відмовивши московським дипломатам, татарський візир Сефер-Газі-ага заявив, що цар мусить передати ханові українські міста, які перебувають під владою гетьмана Виговського.

Протистояння українських і польських військ під Чудновим восени 1660 р. призвело до відмови більшої частини козацтва на чолі з легітимно обраним гетьманом Ю. Хмельницьким від Переяславської угоди 1659 р. з царем Олексієм Михайловичем і переходу під зверхність короля Яна II Казимира. Разом з тим прямий спадкоємець гетьмана Богдана Хмельницького також був змушений враховувати присутність значного татарського війська на українських землях — 17 вересня 1661 р. він підписав Ставищанський договір з Кримським ханством, який сам Хмельницький трактував як «вічний мир». «...Татари били чолом до гетьмана, до Юрія Хмельницького, щоб їм служити йому, Юрію, як вони служили батьку його Богдану Хмельницькому, а він би, Юрій, не велів би воювати улусів їхніх... кримський хан писав до гетьмана.., щоб він був до нього приятелем і взяв би у нього за себе доньку...» — свідчив воєвода Г. Ромодановський у той час. Ці слова російського урядовця мали би переконувати у стремлінні як Чигирина, так і Бахчисарая відновити рівноправні міждержавні взаємини.

Зважаючи на мирну угоду, татарський хан не відкликав свої орди з України. Незадовго перед цим, у травні, кримський посол Магмет Маметша вимагав від московського царя виведення російських підрозділів з усіх «малоросійських» міст. Але для досягнення повноцінних мирних відносин з гетьманським урядом кримському правителю необхідно було витіснити з України війська не тільки російського, а й польського монархів. З останнім було важче, адже раніше кримський хан уклав мирну угоду з Річчю Посполитою. Та й Османська імперія, виразником інтересів якої виступав Крим, поки що не давала згоди на початок військових дій проти короля. Однак у травні 1662 р. в листі до гетьмана Ю. Хмельницького хан Мегмет-

1 *Фаизов С.* Взаимоотношения России и Крымского ханства в 1667–1677 гг. (от Андрусовского перемирия до начала первой русско-турецкой войны): Дисс. ... канд. ист. наук. — Саратов, 1985. — С. 40–41.

2 *Гуржій О., Чухліб Т.* [Рецензія] Горобець В. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654–1665 // Укр. іст. журн. — 2002. — № 2. — С. 104–114.

Гірей IV пропонував: «...Государя ратні люди чи польського короля почнуть наступати... цар (хан. — *Т. Ч.*) ратних людей до нього, гетьмана, на допомогу надішле» [1]. Майже всі походи Ю. Хмельницького на Лівобережну Україну, деталі перебігу яких уже висвітлювалися в попередніх розділах, відбувалися за участю татарських орд. Згідно з окремими повідомленнями, кримський хан навіть хотів зробити Ю. Хмельницького господарем Волоського князівства [2]. Саме у цьому контексті слід розглядати похід уманського полковника та наказного гетьмана М. Ханенка до Волощини наприкінці січня 1661 р., де козаки у боротьбі з яничарами повернули господарський трон скинутому перед тим за наказом султана Костянтину Щербану [3].

Очевидно, великий був вплив кримсько-татарського чинника й на обрання гетьманом Павла Тетері після зречення молодшого Хмельницького. Про це свідчить не лише присутність представника Криму Батирши-мурзи на елекційній козацькій раді, а й його свідчення про те, що саме хан Селім-Гірей «учинив гетьманом» Тетерю [4]. Однак на початку свого правління «невдячний» гетьман почав вимагати усунення татарських підрозділів з Правобережної України, чому завадила позиція Польщі. 3 лютого 1663 р. П. Тетеря скаржився на дії татар в Україні своєму сюзеренові у Варшаву: «...Орда здирає з бідних людей майно, завдає їм нестерпних мук, ув'язнюючи попри всяку справедливість, всупереч дружбі, освяченій присягою» [5]. З цих слів стає зрозуміло, що Тетеря слідом за своїми попередниками сприймав відносини Гетьманату з ханатом не інакше, як «дружні», а отже рівноправні. Традиційно це скріплювалося взаємною присягою. Однак практика взаємин між гетьманом і ханом засвідчувала процес поступового підпорядкування династією Гіреїв своїх північних сусідів. «...Мені вже заборонено без волі хана надсилати листи до Вашої Королівської Милості» [6], «...кримські мурзи бажають, щоб Україна, як і Волощина, зробилась данницею Криму» [7], — описував П. Тетеря тогочасні відносини з Селім-Гіреєм та його урядовцями.

1 Цит. за: *Газін В.* Гетьманство Павла Тетері: спроба подолання суспільно-політичної кризи в Українській державі (1663–1665 рр.): Рукопис дис. ... канд. іст. наук. — К., 2001. — С. 46.
2 ПКК. — Т. IV. — С. 155.
3 *Wójcik* Z. Rywalizacja polsko-tatarska w Ukraine na przełomie lat 1660/1661 // Przegląd Historyczny. — T. XLV. — Z. 4. — Warszawa, 1954. — S. 614–626.
4 Ibid. — S. 61.
5 Памятники, изданные временною комиссиею... — Т. IV. — Отд. 3. — С. 259–260.
6 Там же. — С. 259–260.
7 Там же. — С. 287.

Незважаючи на певне охолодження українсько-кримських відносин, майже 40-тисячне ханське військо під керівництвом Сефера та Менглі Гіреїв, а також Дадеш-аги брало участь у спільному поході польського короля Яна II Казимира і правобережного гетьмана П. Тетері на Лівобережну Україну. Але, як зазначають дослідники, саме пасивна позиція татар, що не бажали посилення Польщі, призвела до провалу цієї кампанії [1]. Окрім того, татарські воєначальники під час походу намагалися змусити українського правителя відмовитися від протекції польського короля на користь підданства турецькому султану Мегмеду IV, що в цьому разі означало б і залежність гетьманату від Кримського ханства, як було у випадку з придунайськими князівствами — Валахією й Молдавією. «Ляхи не мало не бажають вам добра; зробіть так, щоб і нога польська не доходила до Горині, як розграничив покійний Хмельницький; а якщо насміляться піти, то ми готові їх знищити разом з вами» [2], — говорив у березні 1664 р. Дадеш-ага гетьману Тетері. Наприкінці 1664 р. Селім-Гірей хотів спонукати П. Тетерю до підписання кримсько-українського миру, який, можливо, передбачав відносини сюзеренно-васального типу.

Від часу смерті Б. Хмельницького й до середини 60-х рр. XVII ст. уряди Стамбула й Бахчисарая не мали єдиної точки зору стосовно політичного статусу Українського гетьманату. Якщо Порта хотіла напряму підпорядкувати собі його правителів, то Крим намагався зробити так, щоб козацька Україна стала залежною від ханів. Особливо гостро це питання постало в останні роки правління Мегмеда-Гірея IV, коли кримський хан став відкрито ігнорувати накази свого сюзерена щодо участі у війні між Османською й Австрійською імперіями. Це він робив задля можливості безпосередньої участі своїх військ у подіях, які розгорталися в Україні.

Окремо в когорті керманичів козацької України, що підтримували тісні стосунки з кримськими татарами, слід відзначити діяльність гетьмана Степана Опари, який, на думку вчених, першим серед тогочасних вітчизняних діячів практично впровадив у життя «турецько-татарський» напрям у зовнішній політиці Гетьманату [3]. Зважаючи на те, що ім'я Опари не було занесено до Реєстру Війська Запорозького 1649 р., можемо зробити висновок: він (а на початку 1660-х рр. Опара вже був на посаді сотника Медведівської сотні Черкаського полку й виконував

1 *Газін В.* Гетьманство Павла Тетері. — С. 123.
2 Памятники, изданные временною комиссиею. — Т. IV. — Отд. 3. — С. 416.
3 *Дорошенко Д.* Степан Опара, невдалий гетьман Правобережної України // Праці українського історично-філологічного товариства в Празі. — Прага, 1939. — Т. II. — С. 43–44.

важливі дипломатичні доручення гетьмана Ю. Хмельницького) вийшов на політичну арену десь у середині 1650-х рр. Можливо, що був близько знайомий з молодшим сином Б. Хмельницького або перебував у його оточенні. Це й стало причиною того, що наприкінці 1660 р. Ю. Хмельницький призначив медведівського сотника керівником посольства Війська Запорозького до польського короля Яна II Казимира.

У дипломатичній інструкції, наданій сотнику С. Опарі перед виїздом до Варшави, йому було поставлено такі завдання: 1) просити короля, щоб той не дозволяв кримському ханові пустошити Україну; 2) домагатися, аби коронне військо, яке перебувало на українських землях, не кривдило місцевого населення й не займало на постій козацьких володінь; 3) наголосити на необхідності надання додаткового війська для походу на лівий берег Дніпра, де вже перебував наказний гетьман П. Дорошенко; 4) відрекомендувати Яну II Казимиру московського посла Сухотіна, який прибув до Ю. Хмельницького з грамотою від царя, а також погодити ряд інших незначних питань [1]. Це посольство не можна назвати успішним (хіба що сам Опара одержав від короля ряд маєтностей), адже більшість прохань та вимог українського уряду так і не були виконані польською стороною.

Після дипломатичної поїздки до Польщі про сотника Опару не було чутно майже три роки (його ім'я не згадується в доступних нам джерелах). Очевидно, у цей час він перебував на території власної сотні й намагався вберегти її від татарських набігів, польських «пацифікацій» та внутрішніх бунтів. Така цілеспрямована політика С. Опари сприяла гуртуванню навколо нього козаків із навколишніх містечок і селищ: Сміли, Жаботина, Суботова та Кам'янки. Саме вони на чолі з медведівським сотником підтримали лівобережного гетьмана І. Брюховецького в його поході влітку 1664 р. на Правобережну Україну задля підкорення її своїй владі [2]. Дослідник тих подій В. Маєвський стверджував, що підпорядкування С. Опари лівобережному гетьманові не мало на меті піддатися московському цареві. «Опара пробував лавірувати між Брюховецьким, поляками і татарами, намагаючись здобути якнайбільше користі» [3], — відзначав польський історик. Підтверджує ці слова вченого той факт, що в листопаді—грудні С. Опара налагодив тісні стосунки з ханом Мегмет-Гіреєм IV [4]. А в січні наступного, 1665 року, погодився

1 Памятники, изданные временною комиссиею. — Т. IV. — Отд. 3. — С. 74—77.
2 Акты ЮЗР. — Т. V. — С. 233—234.
3 *Majewski W.* Powstanie kozackie 1664 r. (czerwiec — grudzien) // SMHW. — T. XVIII. — Cz. 1. — Warszawa, 1972. — S. 179.
4 Акты ЮЗР. — Т. V. — С. 244.

на визнання протекції короля Речі Посполитої, якому присягнув наприкінці квітня в Лисянці [1]. Вочевидь, це було зроблено з огляду на чинність у той час польсько-татарського миру.

Однак визнання польської протекції, як засвідчили подальші події, було лише спритним політичним ходом С. Опари і стало засобом для унезалежнення правобережної частини Українського гетьманату за допомогою татар. На середину 1665 р. сотник поширює серед населення правобережних міст і містечок універсали, де зовсім не згадувалися ні король, ні цар. Підписуючи ці звернення як «старший брат Війська Запорозького», Опара обіцяв українцям такі самі вольності, які вони мали за правління Б. Хмельницького [2].

З огляду на поспішний виїзд з України гетьмана П. Тетері у червні 1665 р., що фактично означало його самоусунення від займаної посади, попередні дії Опари забезпечили «старшому брату» певну популярність серед правобережного люду й сприяли поширенню чуток щодо можливого наступника Тетері в особі Опари. До речі, перед тим П. Тетеря, незважаючи на підданство медведівського сотника під його владу, негативно оцінював діяльність Опари, лякаючи останнього тим, що якщо він перейде під московську протекцію, то цар видасть його татарам в обмін на П. Шереметьєва, який тривалий час перебував у кримському полоні [3]. Хоча інші джерела (в т. ч. й польського походження) стверджували, що Тетеря хотів «уступити йому (С. Опарі — *Т. Ч.*) булаву запорозьку» [4].

Хоч як там було, але 11 червня 1665 р. на чолі двох полків (пішого та кінного, загальною кількістю близько 1 тис. чол.) С. Опара оволодів важливим у стратегічному плані полковим містом Уманню, звідки було вибито московську залогу в складі 80 осіб [5]. Невдовзі його підрозділи зайняли Лисянку. Очевидно, саме перебуваючи в Умані С. Опара проголосив себе гетьманом Правобережної України й призначив генеральну старшину [6], що, однак, потребувало його «повноцінного» обрання. Комендант польського гарнізону Білоцерківської фортеці Я. Стахурський повідомляв короля Яна II Казимира в листі від 7 липня 1665 р.: «Опара... стягує своє військо над річкою Росавою, хоче там обрати гетьмана, де й на орду сподівається» [7]. В іншому посланні до канцлера Пражмовського білоцер-

1 *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко. — С. 85.
2 Там само. — С. 49—50.
3 Акты ЮЗР. — Т. V. — С. 233.
4 Цит. за: *Majewski W.* Opara Stefan // Polski Słownik Biograficzny. — T. XXIV. — Warszawa, 1979. — S. 113.
5 Акты ЮЗР. — Т. VI. — С. 275—276; *Петровський М.* Нариси історії України. — Харків, 1930. — С. 400.
6 *Дорошенко Д.* Степан Опара. — С. 36.
7 Цит. за: Там само.

ківський комендант відзначив, що Опара розіслав свої листи правобережним полковникам (у т. ч. білоцерківському й паволоцькому), скликаючи їх на козацьку раду й обіцяючи всім ханську протекцію. Коли офіцери польського гарнізону в Корсуні просили Опару надати їм провіант, той їм відповів: «ідіть туди, де хліб, а ми Вас у Корсуні не потребуємо» [1]. Отже, бажання С. Опари визнати польську протекцію є фікцією, як підсумовував Стахурський.

Розуміючи, що кримський хан, хоча і є монархом і володарем потужної військової держави, але разом з тим має і свого протектора – султана Османської імперії Мегмеда IV, Опара відрядив до Стамбула козацьке посольство, яке прибуло до турецької столиці в середині червня 1665 р. Головним завданням українських дипломатів було домогтися прихильності могутнього володаря імперії, а також заручитися його військовою підтримкою й монаршим дозволом татарському хану посилати свою орду на допомогу С. Опарі проти московських залог. Історики припускають, що посли Опари також просили в султана допомоги в унезалежненні від Речі Посполитої [2]. Певною мірою Мегмед IV пішов назустріч вимогам козаків – у кінці липня він вислав на допомогу Опарі елітний яничарський підрозділ на чолі з мурзою Кан Мегмедом. Окрім того, Порта не мала заперечень проти участі татар у спільних діях з військами Опари. Невдовзі до гетьмана долучилися загони кримчаків на чолі з мурзами Камаметом, Батирши, Батиром і Тенешом (усього близько 22 тис. осіб) [3].

Мабуть, лише десь на початку липня 1665 р. згідно з козацькими звичаями, на козацькій раді у Лисянці Опару було підтверджено на гетьманській посаді. Опосередкованим свідченням цьому є те, що в складі його генеральної старшини погодилися бути такі визнані козацькі політики й військові діячі, як П. Дорошенко (він став генеральним обозним) та С. Фридрикевич (генеральний осавул) [4]. Очевидно, вони б не пішли на порушення козацького звичаєвого права і не підтримали Опару, якби той не легітимізував себе через обрання на раді правобережного Українського гетьманату. За джерельними даними, в липні під булавою новообраного гетьмана зголосилися бути майже всі полки та міста Правобережної України. Це дуже налякало

1 *Дорошенко Д.* Степан Опара. – С. 37.

2 *Majewski W.* Opara Stefan. – S. 113.

3 Акты ЮЗР. – Т. V. – С. 306–307.

4 Самійло Фридрикевич був полковником одного з козацьких реєстрових полків Речі Посполитої ще перед 1648 р. На початку 1660-х рр. обіймав посаду полковника Білоцерківського полку. Після смерті С. Фридрикевича на його вдові оженився майбутній гетьман Війська Запорозького І. Мазепа (*Лазаревський А.* Очерки, заметки и документы по истории Малороссии. – К., 1899. – Т. 5; *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко).

правлячі кола Речі Посполитої, які різними засобами намагалися протидіяти його зростаючій політичній та військовій силі. Місію протидії задумам С. Опари в Україні бере на себе керівник однієї з найстійкіших на Правобережжі Білоцерківської фортеці Я. Стахурський. Розсилаючи листи до своїх агентів у Чигиринський, Чернігівський й власне Білоцерківський полки, він закликає їх намовляти козаків до протидії гетьману. Однак Опара відразу ж зреагував на це — він знову засвідчує свою вірність польському королеві й у середині липня відряджає до Яна II Казимира посольство на чолі з І. Суботовим [1]. Воно мало просити про затвердження С. Опари на гетьманстві, а також вимагати усунення з України польських залог [2]. На час перебування дипломатів у Варшаві правобережний гетьман наказує не видавати провіанту полякам, що перебували в українських фортецях [3]. Водночас із дипломатичними заходами Опара робить спробу зміцнити своє становище діями воєнного характеру. Разом із татарами він планує вирушати на Канів. Метою цього походу мало було захоплення міста з подальшим перетворенням його на своєрідний плацдарм для переправлення військ на лівий берег Дніпра задля прихилення на свій бік лівобережної частини Українського гетьманату [4]. Однак спочатку Опара вирішує захопити містечко Мотовилівку, куди 16 серпня підійшов разом з турками й татарами Кан Мегмед [5]. Після численних штурмів Мотовилівки (татари також атакували Фастів і Васильків), де мужньо оборонялися прихильники його опонентів Дрозденка й Децика, війська Опари змушені були відійти від мурів містечка. Тим паче, що до канцелярії гетьмана надійшли відомості про з'єднання основних сил брацлавського та овруцького полковників. Щоб не допустити цього, Опара висилає в район можливого з'єднання своїх противників Кальницький і Уманський полки разом із 5-тисячним татарським загоном [6]. Цей наказ гетьман віддав 17 серпня, а вже наступного дня він був раптово ув'язнений татарами, коли прибув до них на військову нараду в районі Богуслава. Ось як описував цю подію лівобережний полковник Д. Ярмоленко: «...18 дня серпня той Іуда Опара з усією старшиною їздив того ж дня до мурз на раду; і ще неподалік від наметів стали татарове в строях, і не допустивши до наметів

1 *Chrapowicki J.* Diariusz. — Warszawa, 1988. — S. 67–68.

2 *Беляшевский Н.* Расходы Речи Посполитой на казацких послов // Киевская старина. — 1897. — Т. VI. — С. 85–95; *Majewski W.* Opara Stefan. — S. 114.

3 *Дорошенко Д.* Степан Опара. — С. 38.

4 Акты ЮЗР. — Т. V. — С. 300.

5 Там же. — Т. V. — С. 306.

6 Там же.

мурзиних, стали Опару грабувати й всю його старшину і в одних сорочках до мурз повели, також його радників зв'язали, а йому як Іуді другому подарували кайдани на шию і залізо на ноги...» [1]. Аналогічні свідчення про арешт Опари вніс до своєї хроніки польський літописець Й. Єрлич [2].

Що ж призвело до такого підступного ув'язнення гетьмана С. Опари його вчорашніми спільниками? Як на нашу думку, тут відіграв свою роль збіг багатьох чинників. Насамперед Опарою був незадоволений Мегмед-Гірей IV та його оточення, яких гетьман сприймав не як протекторів, а лише як рівних союзників і часто-густо не прислухався до настанов представників хана. Окрім того, на наш погляд, кримський володар не міг вибачити гетьманові його звернення до султана в обхід Бахчисарая. Безпосереднім поштовхом до арешту Опари стали перехоплені татарами листи гетьмана до брацлавського полковника В. Дрозденка, в яких він домовлявся про спільний виступ не лише проти короля, а й кримчаків: «І ті мурзи ті слова йому виговорювали: ти де королю і нам присягав, а тепер де хочеш воювати» [3].

Певну роль в усуненні С. Опари відіграв також Я. Стахурський, який постійно підштовхував Кан Мегмеда і татарських мурз до цього [4]. Очевидно, свою руку до скинення гетьмана приклав і його генеральний обозний П. Дорошенко. Бо вже наступного від арешту Опари дня татари після кількох невдалих спроб захопити козацький табір звернулися до його оборонців: «...якщо де візьмете Дорошенка, що мурзи поставили гетьманом, і приймете до себе за гетьмана, то вас не станемо добувати» [5]. З цих висловлювань можна зробити висновок, що перед цим генеральний обозний П. Дорошенко вже мав якісь розмови з ханськими воєначальниками щодо перебування С. Опари на гетьманській посаді й, можливо, сам (або через своїх представників) запропонував татарам підтримати свою кандидатуру на володіння булавою замість неуспішного, як на його думку, попередника. Очевидним є і той факт, що в момент роззброєння Опари «з усіма дорадниками, в т. ч. й бунчужним Жилкою» [6] Дорошенка не було затримано й він перебував у татарському таборі не в статусі полоненого, як його нещодавні соратники.

1 Акты ЮЗР. – Т. V. – С. 300.
2 Latopisiec albo Kronieczka Joachima Jerlicza. – T. 11. – Warszawa, 1853. – S. 106–107.
3 Акты ЮЗР. – Т. V. – С. 308.
4 *Дорошенко Д.* Степан Опара. – С. 38.
5 Акты ЮЗР. – Т. V. – С. 308.
6 Там же. – Т. VI. – С. 60.

Разом із найближчими старшинами С. Опару відразу ж відрядили до Бахчисарая, але тут знов у події втрутився П. Дорошенко (що, до речі, є ще одним доказом його активної участі в змові проти гетьмана), який «усім мурзам і старшим татарам великі подарунки давав, і бив чолом, щоб Опару повернули; і тільки для його прохання посилали і з дороги вернули (С. Опару. — *Т. Ч.*) і з ним проклятим його суддя Радочинський...» [1]. Метою повернення опального гетьмана стало те, що його «Дорошенко для своєї присяги і доскональої дружби до короля хоче відіслати» [2].

Спочатку С. Опару разом із товаришами (окрім генерального судді Радочинського й бунчужного Жилки, серед них був ще піхотний полковник Цар) помістили у в'язницю Білоцерківської фортеці під нагляд його давнього ворога коменданта Стахурського [3]. Щоб звільнитися з неволі, Опара на допиті в коронного урядовця обіцяв, що на догоду Речі Посполитій може впровадити в Умані польську залогу та приведе під владу короля Запорозьку Січ. Задля того щоб одержати звільнення й виконати свої обіцянки, ув'язнений гетьман запропонував комендантові залишити заручниками у нього сина та дружину [4]. Однак і це не допомогло Опарі. 10 жовтня 1665 р. під Равою-Мазовецькою посли Дорошенка В. Донець і Д. Пиляй передали колишнього гетьмана королю Яну II Казимиру [5]. Польський історик XVII ст. В. Коховський відзначив, що С. Опару деякий час тримали ув'язненим у фортеці Мальборк, де він і зустрів свою смерть [6]. Однак окремі вчені більше довіряють свідченням француза П. Бончі, який у момент передачі Опари був при королівському дворі й доносив 15 жовтня у Францію про намір Яна II Казимира стратити козацького гетьмана. Тому вони роблять висновок про його насильницьку смерть між датами 10-го і 15-го жовтня 1665 р [7]. Натомість В. Маєвський на основі інформації поетичного збірника, присвяченого опозиційному виступу проти короля Є. Любомирського [8], узагаль-

1 Акты ЮЗР. — Т. VI. — С. 30.

2 Там же.

3 Там же. — С. 30–31.

4 *Дорошенко Д.* Степан Опара. — С. 40.

5 *Беляшевский Н.* Расходы Речи Посполитой на казацких послов // Киевская старина. — 1897. — № 6. — С. 87; *Korzon T.* Dola i niedola Jana Sobieskiego. 1629–1674. — T. 2. — Kraków, 1898. — S. 485.

6 Historia panowania Jana Kazimierza z klimakterów Wespazyana Kochowskiego / Wyd. z rękopismu przez E. Raczynskiego. — T. 2. — Poznań, 1859. — S. 265.

7 *Korzon T.* Dola i niedola Jana Sobieskogo. — T. II. — S. 373–374; *Дорошенко Д.* Степан Опара. — С. 40.

8 У «Жалісному слові», поданому під час сейму 1666 р. до короля і складеному після Ченстоховської битви (4 вересня 1665 р.), були такі слова: *«A czemuś puscić chcecs Oparu Rozbójnika? Bo przyrzekł na dworowa wiares ze kozackie przywieść ma supamenty mnogie»*.

нює, що король мав намір звільнити С. Опару з умовою подальшого виступу останнього проти рокошан (цю думку підтримує і М. Нагельський) [1], а отже, на думку історика, Ян II Казимир не міг стратити гетьмана, який все ж таки помер своєю смертю в польській в'язниці [2].

«Опара ішов і проти царя, і проти короля, адже тим самим наче стояв за незалежність України (в союзі з татарами і під протекцією Порти)» [3], — підсумовував короткочасну діяльність цього гетьмана Д. Дорошенко. Це положення підтверджують і польські історики, відзначаючи, що С. Опара «уособлював щораз більше стремління до незалежності» [4]. Підтримуючи такі висновки відомих учених, хочемо наголосити на тому, що саме гетьман Опара після відмови свого попередника П. Тетері від окремих задумів Б. Хмельницького намагався відродити багато чого з політики великого гетьмана. Одним із перших кроків в економічній сфері стало відбирання «млинів і хуторів» у польської шляхти, яка вже була поверталася в Україну з військами Яна II Казимира. Шляхом закликів доби Хмельниччини С. Опарі вдалося на певний час сконсолідувати козацтво правобережної частини Українського гетьманату, яке втомилося від довголітніх внутрішніх та зовнішніх війн. На одній з козацьких рад С. Опара виступив із закликом «одміряти ляхам границю по Случ» [5]. Цей гетьман практично впровадив у життя «турецько-татарський» напрям в українській зовнішній політиці козацької доби. Саме шляхом Опари пішов його наступник П. Дорошенко, який домагався незалежності України від Московської держави й Речі Посполитої за допомогою Стамбула та Бахчисарая. Очевидно, саме відвертий радикалізм як внутрішніх, так і зовнішніх заходів не дав змоги С. Опарі довше втримати гетьманську булаву. Він став заручником політики Кримського ханства та його зверхника в особі султана Мегмеда IV, спрямованої на примирення з Річчю Посполитою.

* * *

А що в цей час відбувалося на Лівобережній Україні? Накопичення невдоволення представників усіх станів українського населення владою лівобережного гетьмана І. Брюховецького впродовж 1663—1667 рр. на початку 1668 р. набуло загрозливих форм і вилилося у невдоволення царською протекцією та конфлікти з московськими воєводами. Про це, спираючись на

1 *Nagielski M.* Rokosz Jerzego Lubomirskiego w 1665 roku. — Warszawa, 1994. — S. 36.
2 *Majewski W.* Opara Stepan. — S. 114; Poezia Związku swieconego i rokoszu Lubomirskiego. — Wrocław, 1953. — S. 166.
3 *Дорошенко Д.* Степан Опара. — С. 41.
4 *Majewski W.* Opara Stepan. — S. 114.
5 Цит. за: *Дорошенко Д.* Степан Опара. — С. 40.

донесення своїх урядовців в Україні, писав 6 лютого Олексій Михайлович до лівобережного гетьмана та звинувачував його у недотриманні порядку: «...О сборе хлебных и денежных доходов на роздачу нашым служилым людем казаки не дают сбирати... и ты (Брюховецький. — *Т. Ч.*)... от своевольства казаков не сдержываешь...» [1]. Окрім того, російський монарх, очевидно отримавши певну інформацію щодо незадоволення Брюховецького умовами Андрусівського перемир'я (хоча воно, на нашу думку, виникло у лівобережного гетьмана все ж таки під тиском політичних обставин: наступу Дорошенка на Лівобережжя та антиросійських настроїв українських жителів) й говорячи про Дорошенка, попереджав лівобережного гетьмана, використовуючи при цьому релігійну риторику (мовою оригіналу): «А как мы великий государь нынешнюю казацкую шатость слышим, что возненавидев согласной христианской мир, взволновались на Восточную церковь. Июдейскими сонмищи, яко на Христа, и такие страшные несогласия, кторые праведному суду Божію подлежат, нам же свойственнейшими всенадежное упование возложа на всесилную Божию помощь, заступлением надежды християнские Богородицы и Киевопечерских чюдотворцев всечасные молитвы, и которые истинные християне сыны Восточные матери церкви в верном постоянстве обращутца, и за тех учнем, яко наше царское величество, так и брат наш, Его Королевское Величество, и обоими нашими государствы стоять и оборонять всеми силами, сколько милосердный Господь Бог помощи подаст» [2]. Щоб не було жодних чуток і невдоволень, московський цар нарешті вислав до гетьмана через І. Желябужського текст Андрусівського договору. Його, як відомо, було укладено 30 січня 1667 р., а до свого українського підданого Олексій Михайлович надіслав ці положення аж через рік — 6 лютого 1668 р. Саме це, на нашу думку, й стало основною причиною поступового відходження І. Брюховецького від російської протекції. У лютневому листі цар також виправдовувався, що ніколи не віддасть ворогові Київ (чомусь це були «турецькі бусурмани», а не поляки, до яких, згідно з андрусівськими домовленостями, у 1669 р. мало відійти головне українське місто), а також говорив про відрядження в Україну військ та дозвіл Запорозькій Січі «случно» розпоряджатися «малоросійськими» податками. Однак цей царський лист було надіслано до Брюховецького з великим запізненням — лівобережний гетьман на початку лютого вже відмовився від зверхності царя.

1 Акты ЮЗР. — Т. VII. — С. 32.
2 Там же. — С. 32—33.

10 лютого 1668 р. І. Брюховецький у листі до жителів Новгород-Сіверського підписався як «гетман с вірним Військом Запорозьким», але вже без згадування про належність «царській величності». Тут він виклав причини своєї відмови від протекції монарха Московської держави: «Коли посли Московські с Польськими комісарами мир, між собою домовившись, учинили і присягою підтвердили, що *з обох сторін, тобто з Московської і Польської, Україну вітчизну нашу милую розоряти, пустошити, і ні у що всіх великих і малих на ній жителів вигубивши обернути*... (виділ. авт. — *Т. Ч.*)»[1]. З огляду на вищевикладене лівобережний гетьман вирішив відновити єдність України та запропонувати російським військам негайно залишити її: «...від якої на нас задуманої погибелі ми з Військом Запорозьким відійшовши, захотіли з своєю братією давню любов, від якої ми за неприятельською війною відлучені були (тобто російсько-польською війною. — *Т. Ч.*), і в братолюбний союз знову прийти (об'єднатися з Правобережною Україною. — *Т. Ч.*), ніж би з Москвою внутрішніми, справді злістю повними ворогами нашими перебувати, яких однак не захотіли єсьми з городів Українських шаблею вигнати, але без кровопролиття задумали єсьми до Московського рубежа в цілості провадити...»[2]. Так кардинально, порівняно хоча б із 1667 р., змінилися погляди українського гетьмана й водночас московського боярина. Але, як видається, з його боку це було всього-на-всього черговим політичним ходом задля збереження загальноукраїнської гетьманської булави перед загрозою її переходу до П. Дорошенка. У цьому разі І. Брюховецький переймав радикальні положення політичної програми правобережного гетьмана, які той намагався впроваджувати з 1666 р.

У другому листі до жителів Новгород-Сіверської сотні, який був датований 15 березня, І. Брюховецький збагатив арсенал власної аргументації щодо відмови від «високої руки» московського царя. Він писав, що «за особливим Божим захистом, ми взнали і побачили, що Москалі з нами хитро поводяться, а з Ляхами помирившись, з двох рук, се є Московське і Лядське, нас Військо Запорозьке і весь народ християнський Український вигубляти і Україну вітчизну нашу до основи розорювати постановили...»[3]. Гетьман повідомляв новгород-сіверців про з'єднання з правобережним козацтвом та намагання населення Слобідської України звільнитися від московської влади й закликав до об'єднання всіх українців: «у багатьох містах і селах деякі проживаючі люди таким нашим старанням про цілість України

1 Акты ЮЗР. — Т. VII. — С. 39.
2 Там же.
3 Там же. — С. 40.

вітчизни не бажаючи... чи зручна та справа неприятеля у вітчизні маючи і його єдинодушно не виганяючи, між собою один другого воювати і свою єдиноутробну братію, як неприятелів, виганяти...»[1].

Листи подібного змісту також були надіслані на Слобідську Україну, зокрема до населення Сумської, Колонтаївської та Суровської сотень. «...На комісії, як на Москві з послами Лядськими колишніми, поприсягалися вічним покоєм, оголосивши і обманувши християн, щоб Україну вітчизну милу і усіх християн, у слобідських містах проживаючих, однаковим звичаєм, під меч віддати...»[2] — говорилося у гетьманському зверненні до жителів Колонтаївської сотні, яке було відправлене 11 лютого того ж року.

Отже, проаналізувавши тексти вищезгаданих листів гетьмана І. Брюховецького, можемо відзначити, що основним мотивом, який штовхав його до розриву з Москвою, було укладення російським царем невигідного для України договору з Річчю Посполитою проти Османської імперії. До цієї аргументації додавалася ще й інша, а саме — приклади «свавільної» поведінки в українських містах російських воєвод. Тоді ж Брюховецький надіслав листи до усіх царських воєвод, які перебували у багатьох містах Лівобережжя. Московським урядовцям пропонувалося вивести свої гарнізони за кордони України, залишивши гармати і рушниці. «...Понєваж великі людям кривди і незабутні образи вчинили»[3] — писав у цей час Брюховецький до московського воєводи А. Толстого і наказував звільнити Чернігів. У відповідь на такі дії свого колишнього підданого, «холопа Івашки», цар Олексій Михайлович наказував своїм воєводам збирати й негайно надсилати до Москви інформацію щодо причин поширення антиросійських настроїв серед українців, а також не підкорятися гетьманським універсалам і протидіяти різними засобами намірам Брюховецького. Знаючи про фактичне об'єднання правобережного і лівобережного козацтва, московський монарх вирішив зберегти під своєю протекцією хоча б запорожців. Для цього він послав до кошового отамана І. Білковського та всього товариства спеціальну грамоту, в якій всіляко хвалив низовиків за вірну службу та відмовляв їх від союзу з Брюховецьким. «И нам великому государю ведомо учинилося, что гетман Брюховетцкой богоотступную свою нехристиянскую мысль всчав, без всякие причины, невинное над московскими служилыми людьми, кторые в Гадяче его же богоотступника оберегали, кроворазлитие учинил и смертоносной

1 Акты ЮЗР. — Т. VII. — С. 41.
2 Там же.
3 Там же. — С. 43.

свой яд всем явно излил, которым смрадом невинное заповетривает в Малоросийских городех християнство и горши бусурманского гонит, Восточную нашу християнскую церковь хотя в запустение предати, а в злых своих отступных делах хочет бусурманов (тобто Османів. — Т. Ч.) себе на оборону взяти...» [1] — у грамоті від 8 березня страхав запорожців володар Московського царства, який перед тим, згідно з положеннями Андрусівського перемир'я, домовився з польським королем про спільну протекцію обох монархів над Запорожжям. Січовикам посилалося велике «жалування» й наказувалося протидіяти усім «свавільникам» та «бусурманам».

Протягом першої половини 1668 р. з багатьох українських міст було вигнано російські військові гарнізони. При цьому неодноразово відбувалися бойові дії. Зокрема, під час витіснення з Чернігова ратників воєводи Толстого місцеві козаки на чолі з полковником І. Самойловичем «...в малом городке... осадили накрепко, и покопали кругом шанцы, и из пушек и из мелкого ружья стреляют безпрестанно» [2]. Гадяцькі козаки на чолі з самим Брюховецьким убили 70 московських стрільців з гарнізону Гадяча і лише 30 росіянам вдалося втекти. Під час цих подій були арештовані сосницький і батуринський воєводи, а російських урядовців у Глухові та Новгород-Сіверському було вбито.

Для ефективнішої протидії Московській державі гетьман І. Брюховецький звернувся до Війська Донського. У листі від 26 квітня він розлого виклав усі ті причини, які штовхнули його до відмови від зверхності російського царя: «...Таковый обман людцкой и злоба развращенная правоверных бояр едва мене и всего верного и славного Войска Запорожского, густо увязанные сети разпростерши, не уловили... Аще, праведно Москва сотворила, что с древними главными врагами православному християнству, Ляхами, побратався, уставили сице: чтоб православных християн, на Украине живущих, всякого возраста и малых отрочать мечем выгубить и искоренить, в слободах обретающихся людей таковых же православных захватив, аки скот в Сибирь загнать, славное Запорожье и Дон разорити... *Яко и сего времене те Московские царики на нас бедных невинных, которые ему были доброволно без насилия поддалися, не для чего иного, токмо ведаючи его, православного царя, но бояр безбожная лукавая мучительная злоба усоветовала присвоити себе в вечную кабалу и неволю...* (курсив наш. — *Т. Ч.*)» [3]. У цій частині листа говорилося про згадувані раніше причини

1 Акты ЮЗР. — Т. VII. — С. 49.
2 Там же. — С. 42.
3 Там же. — С. 60–61.

антиросійського виступу, які полягали у поганому поводженні московських воєвод та розподільчому характері Андрусівського договору. Читаючи далі звернення Брюховецького до донських козаків, натрапляємо й на аргументацію проти Москви дещо іншого, релігійного характеру: «...А нашу братию православных християн никакими мерами, хотя единой матери нашие Божие церкви дети, свободити никогда не хотят, так яко и поганцов Жидов и иных иноверцов, но еще в большую кабалу и беду ведут... Ныне же не токмо штоб не присовокупитись, но и сами (росіяни. — *Т. Ч.*) приняли унею и ересь латинскую, егда и ксендзом в церквах служити произволили, и самая Москва уже не руским, но латинским письмом писати начала. Городы також, которые казаки храбростию своєю, не щадя здравия своего, саблею взяв, Москве под державу поддали были, те все Москва Ляхом в руки отдала, в которых городех, где ляхи учинили великие смятения церкви Божіей и православию святому, а православным людем утеснение и гонение содеваетца; понеже православным церквам насилие, егда повелевают церкви обращати на унеяцкие костелы...» [1]. Брюховецький застерігав донських козаків не вірити московському цареві, який не дотримав своїх зобов'язань перед Україною, а отже не буде їх виконувати й щодо Війська Донського.

Таким чином, велика прихильність лівобережного гетьмана до російської влади, яку він демонстрував протягом 1661—1662 рр. на посаді кошового отамана та у 1663—1667 рр. у статусі володаря української булави, різко змінилася такою ж великою ненавистю до «московських цариків». Цікаво, що так само негативно на Андрусівське перемир'я та політику Москви щодо Українського гетьманату реагував й одвічний противник Брюховецького і палкий провідник усього російського єпископ Мефодій. Зокрема, він попереджав свого, тепер уже колишнього суперника, що Росія і Польща «...про нас торгуються», й радив гетьману остерігатися московських військ та зміцнювати стосунки із запорожцями [2].

Розчарування у зверхності царя, який не виконував взятих на себе зобов'язань, спонукало Брюховецького до налагодження відносин з правобережним гетьманом П. Дорошенком та пошуку собі кращого сюзерена. Його він бачив в особі турецького султана. На початку квітня 1668 р. посли І. Брюховецького прибули до Стамбула й заявили, що вони хочуть «бути під султановою рукою у вічному підданстві» і служитимуть володарю Османської імперії разом із козаками П. Дорошенка на таких умовах: по-перше, постійного перебування на території гетьма-

1 Акты ЮЗР. — Т. VII. — С. 61.
2 Там же. — С. 63.

нату турецьких військ для захисту від російських воєвод і, по-друге, султан не має брати з Українського гетьманату данину [1]. Мегмед IV виконав прохання українських послів і видав грамоту, в якій говорилося, що султан бере І. Брюховецького під свій захист і посилає йому на допомогу війська кримського хана [2]. Окрім того, на Лівобережну Україну було відряджене турецьке посольство, яке мало укласти з Брюховецьким договір про підданство [3]. Але на цьому політична кар'єра лівобережного гетьмана несподівано (а можливо, й закономірно) обірвалася — на загальноукраїнській козацькій раді, яка відбулася на початку червня 1668 р., його було «випадково» вбито, а гетьманом «обох сторін» Дніпра обрано П. Дорошенка.

Отже, відверта проросійська політика І. Брюховецького, яка проводилася цим гетьманом протягом 1663—1667 рр., завершилася крахом. Незважаючи на те, що саме цей гетьман погодився передати московському цареві суверенні права на володіння Лівобережною Україною, російський монарх та його воєводи зіткнулися з великим опором усіх станів українського суспільства, які не хотіли втрачати революційних здобутків доби Хмельниччини. Усвідомивши свою політичну помилку, Брюховецький, так само як і його попередники, намагається знайти для лівобережної частини Українського гетьманату іншого протектора, який зміг би забезпечити цілісність України та дотримання «прав і привілеїв» Війська Запорозького. Та бажання змінити московського царя на турецького султана не вберегло І. Брюховецького від втрати гетьманської булави.

Як зазначалося, на козацькій раді, яка відбулася на початку червня 1668 р., єдиним гетьманом було обрано П. Дорошенка, який невдовзі залишає наказним гетьманом лівобережного Війська Запорозького Дем'яна Ігнатовича (Многогрішного). Той, оточений московськими військами, змушений був підписати 6 березня 1669 р. т. зв. Глухівські статті з царем Олексієм Михайловичем. За оцінкою дослідників, ці статті повертали козацьку Україну й царську Росію до правових умов, визначених Переяславськими статтями 1659 р. [4], а отже, були набагато «прогресивнішими» щодо збереження «прав і вольностей» українських станів відносно відповідних українсько-російських угод 1663 та 1665 рр. Наприклад, 17-та стаття договору в Глухові дозволяла українським дипломатам брати участь

1 *Флоря Б.* Начало открытой османской экспансии в Восточной Европе. — С. 85.
2 *Hammer J.* Histoire de l'empire Ottoman. — T. XI. — Paris, 1838. — P. 369, 462.
3 *Костомаров Н.* Собрание сочинений. — СПб., 1905. — Кн. 6. — Т. XV: Руина. Гетьманства Брюховецького, Многогрішного и Самойловича. — С. 114.
4 *Яковлів А.* Українсько-московські договори в XVII—XVIII віках. — Варшава, 1934. — С. 103.

у російсько-польських переговорах: «А коли які розмови будуть, що стосуються справ Малоросійських міст і в той час вони, посланці, покликані будуть...» [1]. У 27-й статті зазначалося про те, щоб козаки з «обох сторін» Дніпра не ворогували між собою, а спільно боронили українські землі від татарських набігів. Це було б можливо, говорилося далі, за умови визнання гетьманом П. Дорошенком царської протекції.

Треба зазначити, що вже від 1670 р. Д. Многогрішного і П. Дорошенка підозрювали в змові, про що повідомляв до Варшави гетьман «Його Королівської Милості» Михайло Ханенко в листі від 18 жовтня того ж року: «...що Дорошенко і Многогрішний, забувши Бога, між собою присягу вчинили та постановили, щоб ні під вашою королівською милістю, ні під московською, але під турком були» [2]. Впродовж 1671 р. лівобережний гетьман дозволяв своїм охотницьким полкам переходити на Правобережжя для допомоги П. Дорошенкові у відбитті наступу коронної армії. У липні 1672 р. комендант Білоцерківської фортеці повідомляв до Варшави, що Лівобережжя на чолі з гетьманом Многогрішним збунтувалося проти царської протекції й «Дорошенкові про те знати дали, який їм посилає кілька тисяч козаків, і кільканадцять Орди...» [3]. Далі польський урядовець відзначав, що «з тієї то причини Многогрішний до столиці (російської. — *Т. Ч.*) взятий, що заодно з ним (Дорошенком. — *Т. Ч.*) розуміти хотів» [4]. Зважаючи на централізаторську політику Москви, Д. Ігнатович-Многогрішний, як і його попередники, замислювався над зміною протекції й також звернув свої погляди у бік Стамбула. Окрім звинувачення його промосковською старшиною у зв'язках з П. Дорошенком, це стало однією з головних причин зміщення Д. Многогрішного з гетьманської посади.

* * *

У зв'язку з незалежницькою позицією, в квітні 1666 р. стамбульський двір змістив з престолу кримського хана Мегмеда-Гірея IV. Черговим володарем Криму став Аділ-Гірей, в якому Османська імперія хотіла бачити слухняного виконавця своєї волі. Зокрема це стосувалося й української політики Порти. Позбувшись важко керованого хана, її керівництво вже не хотіло застосовувати татарський чинник задля впливу на розви-

1 *Бантыш-Каменский Д.* Источники малороссийской истории. — М., 1858. — Ч. 1. — С. 224.

2 Акты ЮЗР. — Т. IX. — С. 314.

3 Acta Historica. — Vol. 1. — Pars. II. — S. 1027.

4 Ibid.

ток подій в Україні. Але з огляду на те, що Туреччина у цей час воювала з Венецією, Аділ-Гірей продовжував «самостійницький» курс свого попередника.

Цей кримський хан також не бажав відмовлятися від України «обох берегів» Дніпра. Фактично Правобережжя вже перебувало під татарською зверхністю. А щоб здобути вплив на Лівобережжя, яке було під московською протекцією, Аділ-Гірей іде на дипломатичну хитрість і під час переговорів з послами царя Олексія Михайловича вимагає виведення російських військ з «черкаських міст» і щоб «бути їм, черкасам, в уособ», тобто незалежними ні від царя, ні від хана [1]. Однак можна було

передбачити, що якби Москва відкликала свої війська з Лівобережної України, туди відразу б ввійшли татарські орди. Важливе місце в політиці нового хана займали відносини з українськими гетьманами, яких Аділ-Гірей прагнув бачити цілковито залежними від себе.

У 1667 р. Кримське ханство уклало договір з Річчю Посполитою, який передбачав мирне співіснування між Бахчисараєм, Варшавою та Чигирином. А вже через три роки, у 1670 р., татарський монарх почав домовлятися з Москвою про мирне сусідство між Кримом, Росією та Польщею. Згідно з положеннями майбутнього кримсько-російсько-польського договору, татари зобов'язувалися «війною не ходити, і міст і земель, також і підданих з обох сторін Дніпра не воювати і воїнських людей не посилати» [2]. Усвідомивши, що П. Дорошенко, наслідуючи Б. Хмельницького, намагається відігравати самостійну роль і хоче відновити рівноправні «братерські» відносини між Україною та Кримом, хан одразу ж робить спробу змістити того. Коли ж це йому не вдається (Дорошенко встиг сподобатися стамбульській владі), він, використовуючи Запорозьку Січ (її старшина виношувала плани позбавлення Дорошенка булави), призначив свого гетьмана правобережного Гетьманату. Ним став запорозький військовий писар Петро Суховієнко (Суховій) [3].

У 1668 р. ніжинський протопоп Симеон Адамович, перебуваючи в Москві, розповідав урядовцям Посольського приказу: «...есть в Запорогах писарь Петрушка Суховей, досужей и ученой человек, в 23 года, и посылан был он в Крым для договоров, и с ханом де и с калгою и с салтаном договор учинил, и из Крыму об нем в Запороги писали, чтоб впредь к ним посылали таких же досужих людей, как он Суховий, а прежде сего таких

1 Цит. за: *Фаизов С.* Взаимоотношения России и Крымского ханства. – С. 44.
2 ПСЗРИ. – Т. 1. – № 469.
3 *Чухліб Т.* Гетьман П. Суховієнко (Суховій) у союзі з Кримським ханством проти Польщі і Росії // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. – К., 2000. – Вип. 7. – С. 199–209.

умных людей к ним не присылывали» [1]. «Ділом сильний, в річах світових цекав (говорив. — *Т. Ч.*)» [2], — свідчив про молодого гетьмана Правобережної України козацький літописець Самійло Величко.

На арені політичного життя України П. Суховієнко з'явився 1667 р., в особі кошового писаря Запорозької Січі [3]. Цей рік був дуже важким для козацької держави, зважаючи на укладене в с. Андрусові перемир'я між Річчю Посполитою та Московською державою. Саме воно заклало основи майбутнього міжнародного поділу України між сусідніми країнами. Проти умов Андрусівського перемир'я виступали як правобережний гетьман П. Дорошенко, так і лівобережний правитель І. Брюховецький. Однак наміри першого укласти тісніший союз з Османською імперією викликали незадоволення запорозької старшини.

На початку серпня 1668 р. кошова рада вирішує відрядити до татарської столиці Бахчисарая посольство з вимогою допомогти їм відібрати булаву в П. Дорошенка й віддати її до рук людини, яка б, на відміну від нього, враховувала політичні й економічні прагнення запорожців і була більш прогнозованою для кримського хана [4]. Така людина знайшлася в особі запорозького писаря Суховія, якому й доручили очолити посольство до Криму. Прибувши в середині серпня до Бахчисарая, він уклав військово-політичний договір з кримським ханом Аділ-Гіреєм. Згідно з його статтями, в обмін на зобов'язання запорожців не руйнувати татарських улусів хан обіцяв надати військову допомогу січовикам [5]. У процесі спілкування представників козацького посольства з татарським урядом молодий запорозький писар так сподобався Аділ-Гірею, що той запропонував йому стати гетьманом України під протекторатом Кримського ханату, а також дав Суховієнку дублікат власної печатки, на якій було зображено «лук з двома стрілами» [6].

Відразу після повернення в Україну Суховієнко пише листа до гетьмана П. Дорошенка з пропозицією прибути до Запорожжя на раду, «щоб запорожцям з обох сторін Дніпра вибрати одного гетьмана» [7]. Але досвідчений Дорошенко, передбачаючи можливість свого вбивства на цій раді, відмовив і відписав П. Суховієнку, що, згідно з козацьким звичаєм, козацькі з'їзди завжди проводились «в городах», а не на Запорожжі. Таким чином,

1 Акты ЮЗР. — Т. VII. — С. 98.
2 *Величко С.* Літопис. — Т. 2. — С. 123.
3 *Андрусяк М.* До історії боротьби між П. Дорошенком та П. Суховієм в 1668—1669 рр. // ЗНТШ. — Львів, 1929. — Т. 150. — С. 197—198.
4 Acta Historica. — Vol. II. — Pars. I. — S. 470.
5 *Соловьев С.* История России с древнейших времен. — Т. XII. — С. 371.
6 Акты ЮЗР. — Т. VII. — С. 82.
7 Там же. — С. 154.

рада запорозького коша обирає П. Суховієнка гетьманом від свого імені, а також частини правобережних і лівобережних полків. Це призначення підтримало близько шести тисяч запорожців – козаки Переяславського, Полтавського, Миргородського, Лубенського й Прилуцького полків [1]. Однак слід відзначити й те, що підтримка лівобережних козаків стала можливою лише з огляду на присутність в Україні (згідно з запорозько-татарською угодою) майже 100-тисячної татарської орди. Окрім цього, відразу ж після обрання П. Суховієнко відряджає своїх послів до турецького султана Мегмеда IV. Вони мали запевнити султана, що новообраний гетьман дотримуватиметься всіх домовленостей, які були укладені між ним і гетьманом П. Дорошенком. Мегмед IV підтримав Суховієнка на гетьманстві, пообіцявши йому допомогу хана, а також запевнив у своїх намірах щодо надання навесні війська для походу на Кодацьку фортецю.

Першим кроком П. Суховієнка в ранзі «запорозького» гетьмана стало звернення до свого візаві: «...а писал де к нему Дорошенку Суховеенко что он гетман ханева величества. А он бы Дорошенко не писался отнюдь Запорожским гетьманом» [2]. Цей лист був скріплений подарованою Суховієнку ханською печаткою, що переконливо засвідчувала його васальне становище.

Відповіддю П. Дорошенка стала розсилка листів до всіх козацьких полковників з вимогою не піддаватися «без ради і волі Війська Запорозького учиненому гетьману Суховієнку», а також чинити збройний опір татарським загонам, які той привів до України [3]. Більшість полковників підтримали П. Дорошенка. Вони навіть вимагали від нього негайно скликати «чорну» раду, на якій вони б швидко «поламали своїми мушкетами стріли Суховієнка» [4]. На виконання Дорошенкового наказу у бою коло Прилук було знищено близько трьох тисяч татар. Крім того, брат П. Дорошенка Григорій відмовився від спільного з татарами походу й вимагав у кримського уряду видати йому Суховієнка.

7 жовтня 1668 р. гетьман П. Суховієнко видає універсал, адресований всім станам Українського гетьманату, який став одним із найвизначніших документів, що свідчили про патріотичні наміри тогочасної козацької старшини втримати здобуту в ході визвольних змагань національну державність. Універсал засвідчував розуміння козацькою елітою проблеми міжнародного поділу своєї молодої країни між сильнішими сусідніми

1 Акты ЮЗР. – Т. VII. – С. 82; Т. VIII. – С. 109.
2 Там же. – Т. VII. – С. 82.
3 *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко. – С. 218.
4 Акты ЮЗР. – Т. VII. – С. 84.

державами в результаті Андрусівського перемир'я 1667 р.: «...в спокоение бедные Украины, одна сторона Днепра от Москвы до царского величества, а другая от стороны Польской к его милости пределенного вовсе отдана, что ей теми мирами, сиречь разделение, по малу малу в крепкие той своей стороны взявши руки, а потом и всеми силами напустивши, тако ее уязвите... мечем или вечным в тяжкую, подобно египецкую, работу Московскую взятием снести и искоренить плетением вместе...» [1]. А тому, «видя таковы милой своей отчизны уготовленной и тако лютой нестерпимой внутрь болезни», П. Суховієнко закликає як правобережних, так і лівобережних українців до єднання проти зовнішніх ворогів: «... *и всему единоутробному братству моему посполитому Украинскому, по сем и том боку Днепра обретаему христианскому народу*, объявляю и известупо и остерегаю, чтоб вы в союзе и собою милой любви и милости братерской связанные крепко, твердо и неподвижно пребываючи (виділ. авт. — *Т. Ч.*)» [2].

Далі молодий гетьман згадав нещодавню історію українсько-російських політичних відносин, коли московський уряд нехтував дотриманням сюзеренних зобов'язань перед Україною: «И оттоль что на частокольных везде в войнах головами и перстями вашими себе защищающе, когда к договорам придет вас к ним не токмо не припущают, но и жадные не объявляют речи, для того, что ни о чем ином с ляхами, только вас всегда как бы в руки взявши, вольности поломити, и ни во что обернути, торговались и торгуют; якоже и сие теперешнее мирное постановление (Андрусівське перемир'я. — *Т. Ч.*) на всю Украйну пагубу приносит и перед небощиком Брюховецким, хотя бояриным был утаено было. Также и Хмельницкого, которого только словами да подарками обещаниями, по своей обыклой Московской хитрости, манили... потаение с Ляхами, о изводе войска Запорожского и пагубе всей Украины договариваючи, бывало ... снести бедную Украину постановили...» [3].

Турбуючись про подальшу долю своєї Вітчизни («матки милої Отчизни бідної України»), П. Суховієнко апелював до раньонаціонального патріотизму лівобережних українців: «От чего яку милую свою, в ней же родихся, Отчизну и вас всих единого плоду будучи от сицевой пагубы остерегаю и отвожу; а яко вы ныне с собою, то есть с тою стороною (Правобережжям. — *Т. Ч.*) за помощію Божією совокупились. Тако в том сопряженій крепко обретающееся, ничесаму себе к разрозненню и расколю

1 Акты ЮЗР. — Т. VII. — С. 85.

2 Там же.

3 Там же.

прелицаемому в грамотах слову и умышленному мечем и огнем и вечною неволею намерению вредити не подадите...» [1].

Цей важливий у розвитку політичної думки України документ був написаний П. Суховієнком в місті Путивлі, що на Чернігівщині. Він наказав розіслати його всім українським полковникам та по сотенних містах і містечках з метою, «чтоб было предо всеми чтено...» [2]. Однак, незважаючи на переконливі аргументи Суховієнка, його заклики до єднання були проігноровані більшою частиною козацької старшини — вже наступного року на Правобережній Україні з'явився ще один гетьман. Ним став уманський полковник Михайло Ханенко, якого проголосили гетьманом вже за підтримки короля Речі Посполитої.

У другій половині листопада 1668 р. П. Суховієнко разом із татарськими загонами діяв на Полтавщині. Зокрема, він вів переговори зі старшиною Лубен щодо розміщення в місті на зиму чотирьох тисяч татар [3]. Але йому в цьому було відмовлено. Саме наприкінці осені, не без допомоги московських представників, в Україні поширюється чутка про «обусурманення» П. Суховієнка. Рейтарський поручик Ф. Крижановський свідчив про те, що Суховієнко прийняв мусульманську віру під іменем Ашпат-мурзи [4]. Інший росіянин Я. Хопчинський повідомляв до Посольського приказу, що татари дали йому ім'я «Шамай». Крім того, він свідчив: «отзывается Суховеенко хановым сыном» [5]. Можливо, й справді татари неофіційно, на свій лад, називали Петра Суховієнка Шамаєм, а під час протокольних зустрічей — Ашпат-мурзою, але свідчення про його перехід в іслам, на нашу думку, є вигадкою. Адже як після цього Суховієнко зміг би керувати запорожцями, котрі одним із головних принципів своєї діяльності проголошували оборону православної християнської віри?

З огляду на розуміння чинників, якими керувалися татарські провідники, відмовляючи у своїй протекції Дорошенку й наставляючи на гетьманство іншу особу, показовими є рядки листа калги-солтана Крим-Гірея до польного гетьмана Корони Польської Д. Вишневецького від 23 листопада 1668 р.: «...Ми, бачачи шалберство Дорошенкове, вчинили так: писаря, який із Запорожжя з військом Запорозьким зі мною вийшов, прийняли ми його за приятеля і гетьмана Петра Суховія; про що просимо і бажаємо, щоб ти не слухаючи Дорошенкових приповідних листів; проти присяги підгаєцької зі мною був і на Україну не наступав» [6].

1 Акты ЮЗР. — Т. VII. — С. 85.
2 Там же. — С. 113.
3 Там же.
4 Там же. — С. 151.
5 Там же.
6 Там же. — С. 135.

З початком 1669 р. Суховієнко разом із вірними йому полками й татарськими загонами переправляється з Лівобережної України на Правобережжя, де намагається захопити українську столицю й резиденцію гетьмана П. Дорошенка — Чигирин. Однак дійшовши до околиць міста-фортеці й зваживши на неприступність його мурів, П. Суховієнко укладає договір з Дорошенком, головною метою якого був спільний наступ проти поляків.

Але жоден з двох гетьманів своїх домовленостей не дотримувався. Незабаром полки Суховієнка зазнали поразки під Вільшанкою, де їх розбили підрозділи полковника С. Корсунця. Невдовзі у сутичці з полками Г. Дорошенка, які поверталися з Лівобережжя, загинуло ще чимало козаків Суховієнка [1]. Коли ж 16 січня загони І. Сірка розбили під Ольховцем татарські війська Батирші-мурзи, більшість прихильників П. Суховієнка перейшли на бік цього запорозького полководця. «Коли запорожці, що були при Суховієнку, побачили на другому боці [річки] Сірка, Григорія Уляновського та інших січовиків, то перейшли на їхній бік...» — свідчив 26 січня отаман Захар Донець [2]. Таким чином, на боці Суховієнка залишилась незначна кількість козаків. Сучасники оповідали, що таких взагалі було всього близько 15 чоловік [3].

У результаті цієї поразки лівобережні полки, які були під владою «татарського» гетьмана, знову перейшли до П. Дорошенка. Окрім того, козаки Дорошенка захопили канцелярію Суховієнка разом з архівом, печаткою, прапорами, литаврами й бубнами, які були привезені до Чигирина [4]. Але, незважаючи на це, молодий гетьман не збирався здаватися на милість переможця. Навпаки, 25 квітня 1669 р. він збирає раду на Січі, яка проголошує його «запорозьким» гетьманом [5], і знову починає готуватися до боротьби з Дорошенком.

Кримське ханство, якому була вигідна міжусобна боротьба в Україні, продовжує підтримувати свого ставленика. Хан Аділ-Гірей присилає йому на допомогу орду на чолі з солтаном Муратом. Також хан звертається з листом до окремих лівобережних полковників, зокрема прилуцького й переяславського, переконуючи їх, що не варто «заради одного гетьмана (Д. Многогрішного. — *Т. Ч.*) бути в неприязні з Кримом» [6].

1 *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко. — С. 220.
2 Там само. — С. 220.
3 Акты ЮЗР. — Т. VII. — С. 113; *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко. — С. 221.
4 Акты ЮЗР. — Т. VIII. — С. 71.
5 Там же. — С. 180; *Андрусяк М.* До історії боротьби між П. Дорошенком та П. Суховієм. — С. 215.
6 Акты ЮЗР. — Т. VIII. — С. 179.

26 травня 1669 р. П. Суховієнко пише листа з Чортомлицької січі до полковника Прилуцького полку І. Маценка, в якому прохає останнього не вірити П. Дорошенку, який, за його переконанням, хоче віддати Україну в турецьку неволю [1]. Водночас Суховієнко вирішує провести об'єднавчу козацьку раду Українського гетьманату. Для цього він відряджає до Чигирина посольство, яке складалося з восьми запорожців і мало пропонувати П. Дорошенку прибути на раду до урочища Цибульник. На початку літа, а саме 4 червня, вони дісталися до Чигирина. Гетьман Дорошенко не відмовив Суховієнку, але наказав запорожцям передати на Січ, що дату й місце проведення такої ради буде призначати лише він [2].

Після невдалого походу на Лівобережну Україну П. Суховієнко вирішує поширити свою владу на Правобережжя. У першій половині червня споряджений ним полк запорожців на козацьких чайках під керівництвом Стефана Сулими оволодів Переволочною. Але вже 15 червня він був вибитий звідти підрозділами Дорошенка [3]. Незважаючи на це, в кінці місяця у результаті воєнних дій та дипломатичних заходів на бік Суховієнка переходять Корсунський, Уманський, Кальницький і Таргговицький полки. Невдовзі внаслідок битви під Смілою до нього прилучаються частини Білоцерківського й Паволоцького полків. [4] У цей час на допомогу Суховію прибув і сам солтан Мурат з ордою. 7 липня відбувся черговий бій за право володіння Чигирином. Хоча багато козаків-дорошенківців загинуло, татари разом із полками Суховієнка так і не змогли здобути столицю козацької України. Невдовзі до гетьмана «ханської величності» від Дорошенка втікає ряд старшин, а також колишній гетьман Ю. Хмельницький [5]. Таким чином, більша частина Правобережної України опиняється під владою двадцятичотирирічного гетьмана.

Розуміючи, що Суховієнко, оговтавшись від поразки, починає набирати політичну вагу, а також зважаючи на попереднє запрошення, П. Дорошенко пропонує йому прибути на козацьку раду, що мала відбутися на традиційному місці збору — придніпровській р. Росаві [6]. П. Суховієнко погоджується на пропозицію Дорошенка й відряджає до нього свого полковника Оршанського з місією передати Дорошенку вимоги свого гетьмана. Вони полягали в тому, що Дорошенко мав бути присутній

1 Акты ЮЗР. — Т. VIII. — С. 222.
2 Там же. — С. 250.
3 Там же. — Т. IX. — С. 33.
4 *Окиншевич Л.* Генеральна рада на Гетьманщині XVII–XVIII ст. — К., 1929. — С. 421.
5 Акты ЮЗР. — Т. IX. — С. 33.
6 *Окиншевич Л.* Вказ. праця. — С. 422.

на раді без козаків сердюцьких полків, а Суховієнко, натомість, буде без татарських загонів. Однак унаслідок того, що П. Дорошенко змінив попереднє рішення про місце проведення ради і вирішив спочатку дати бій татарам, об'єднавчий козацький з'їзд взагалі не відбувся.

Замість мирної ради прихильників гетьманів Суховієнка й Дорошенка між ними відбулася сутичка поблизу с. Комончі. Літопис Самовидця стверджує, що від полону Дорошенка врятував лише турецький чауш, який дав наказ татарам, які підтримували Суховієнка, припинити боротьбу [1]. Розлючений П. Суховієнко навіть ув'язнив посланника султана, однак це йому не допомогло — татари невдовзі залишили його. Крім того, правобережний гетьман узяв у полон 15 представників Дорошенка, що привезли до нього лист із мирними пропозиціями.

Після цього П. Суховієнко разом з Ю. Хмельницьким та уманським полковником М. Ханенком подалися до Умані. Саме тут 23 липня 1669 р. відбулася рада козацьких полків Правобережної України, на якій Суховієнку запропонували відмовитися від булави на користь М. Ханенка. Зважаючи на конфлікт з турками й татарами (які вже не хотіли підтримувати його), він погоджується підтримувати новообраного на раді гетьмана М. Ханенка, який прагнув спертися на військову міць Речі Посполитої. Враховуючи добровільну згоду Суховієнка, його було обрано генеральним писарем в уряді Ханенка. Сам М. Ханенко так описував ці події в листі до лівобережного гетьмана Д. Многогрішного: «коли пан Суховій за уряд поклонився, на той заклопотаний гетьманства чин новообраний єсть» [2].

Помінявши гетьманську булаву на писарський каламар, Суховієнко радив Ханенку задля блага всього українського народу зібрати поблизу Чигирина спільну з П. Дорошенком і Д. Многогрішним козацьку раду [3]. Наприкінці серпня, за твердженням Самовидця, така рада відбулася поблизу Умані [4]. Але, очевидно, на ній високі сторони не змогли дійти якогось компромісного рішення.

У вересні—жовтні 1669 р. Суховієнко як генеральний писар бере участь у боротьбі М. Ханенка з П. Дорошенком за правобережні міста й містечка. Зокрема, ханенківці відвойовують Торговицю, Звенигородку й Тарасівку. П. Суховієнко намагається підтримати Ханенка й тим, що використовує свої давні зв'язки з Кримом. У цей час навіть татарський посол у Варшаві називає П. Дорошенка «зрадником» і підтримує гетьманство

1 Літопис Самовидця. — С. 106.
2 Акты ЮЗР. — Т. IX. — С. 44, 63.
3 Там же. — С. 44.
4 Літопис Самовидця. — С. 109.

М. Ханенка та писарство П. Суховієнка [1]. У середині вересня Суховієнко перебував під Корсунем у таборі татар, які зазнали поразки від П. Дорошенка та І. Сірка. Очевидці повідомляли, що після корсунських подій «вся орда потягла до Криму, ведучи з собою Суховія як в'язня» [2]. Можливо, певний час Суховієнко й був у ролі полоненого, однак уже в червні 1670 р. гетьман М. Ханенко, перебуваючи на Січі, відряджає його до Криму з посольською місією. Він мав відвезти ханові листи, в яких писано, «щоб кримський хан на польського короля війною не ходив» [3]. Саме у цей час татарські посли в Москві заявили, що

новообраний улітку хан Селім-Гірей може відмовитися від претензій на Лівобережну Україну, якщо російський цар визнає право на володіння ханату Правобережжям [4].

Однак уже через два місяці, у вересні, П. Суховієнко, з невідомих нам причин, забравши 170 єфимків зі скарбниці М. Ханенка, втікає на Лівобережну Україну до Д. Многогрішного [5]. Уряд Многогрішного також використовує Суховієнка як спеціаліста з «татарського питання». Відомо, що лівобережний гетьман також готував його до поїздки в Крим на переговори з ханом. Після старшинського заколоту проти Д. Многогрішного й обрання гетьманом І. Самойловича бачимо П. Суховієнка в колі полковників, які 1672 р. принесли присягу московському царю Олексію Михайловичу [6]. Подальша його доля невідома. Можливо, він відійшов від активного воєнно-політичного життя, а можливо, як свідчать деякі історики, подався до Криму.

«Короля не слухається вся Україна і нічого йому не дає, також Його Царської Пресвітлої Величності силам оборонимся і давати їм нічого не будемо» [7], — проголошував П. Суховієнко під час свого короткочасного гетьманства, намагаючись, як і його попередник С. Опара, унезалежнитися від Польщі й Росії за допомогою Кримського ханства. Але татарські монархи, так само як Польська і Російська корони, хотіли бачити в особах гетьманів лише підлеглих правителів-маріонеток.

* * *

У першій половині серпня 1672 р. майже 100-тисячна армія Османської імперії (до неї входив не лише відбірний Яничарський корпус, а й підрозділи численних азіатських

1 Acta Historica. — Vol. II. — Pars. I. — S. 499.
2 *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко. — С. 267.
3 Акты ЮЗР. — Т. IX. — С. 227.
4 *Флизов С.* Взаимоотношения России и Крымского ханства в 1667–1677 гг. (от Андрусовского перемирия до начала первой русско-турецкой войны): Дисс. ... канд. ист. наук. — Саратов, 1985. — С. 97.
5 Акты ЮЗР. — Т. IX. — С. 284.
6 Там же. — С. 818.
7 Акты ЮЗР. — Т. IX. — С. 163.

і європейських турецьких васалів) на чолі з самим султаном перейшла спочатку Прут, а потім Дністер і підійшла до Кам'янця-Подільського [1]. Саме військовий похід до України став першим у житті могутнього Мегмеда IV Авджи [2]. Безпосередньо оволодінням містом керував великий візир Агмед-паша Кьопрюлю. Йому допомагав другий візир Мустафа, який керував правим флангом, а також третій візир Кара Мустафа, який очолював лівий фланг османської армії. Через десять років цей турецький урядовець та воєначальник стане великим візирем й очолюватиме мусульманське військо під час облоги Відня у 1683 р.

16 серпня 1672 р. під Кам'янець прибули близько 3 тис. (за іншими відомостями від 7 до 12 тис.) [3] українських козаків на чолі з П. Дорошенком. Маючи 18 гармат, вони розташувалися під Замковою дібровою. Після багатьох штурмів і бомбардувань 25 вересня капітулював Новий замок, а через три дні, у результаті підриву порохових запасів у Старому замку, відбувся акт символічної передачі туркам ключів від міста. 2 вересня султан Мегмед IV в'їхав на коні до Кам'янця-Подільського через Руську браму. Захоплення цього українського міста Османами стало, за визначенням польського османіста Даріуша Колодзейчика, «елементом турецької політики, що мала на меті охорону торгових шляхів імперії на Чорному морі за допомогою здобуття прихильності Козаччини та скерування її проти Речі Посполитої, а пізніше Росії» [4].

У серпні 1672 р. П. Дорошенко мав аудієнцію у Мегмеда IV, під час якої той, очевидно, дозволив йому брати участь у турецько-польських переговорах, що мали розпочатися у західноукраїнському містечку Бучачі. Українські представники були постійно присутні під час підготовки мирного договору між Стамбулом і Варшавою [5]: «Перед кожною сесією бували у каймакама [6]». У ході чергової зустрічі з султаном у жовтні того ж року П. Дорошенко висловлював прохання про виконання турками взятих перед цим зобов'язань сприяти йому

1 *Степанков В.* Боротьба України і Польщі проти експансії Османської імперії у 1672–1676 рр. – С. 116–119.

2 *Орешкова С.* Османская империя во второй половине XVII в.: внутренние проблемы и внешнеполитические трудности // Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XVII в. – М., 2001. – Ч. 2. – С. 20.

3 Acta Historica. – Vol. 2. – Pars. II. – S. 1047.

4 *Kołodziejczyk D.* Podole pod panowaniem tureckim. Ejalet Kamieniecki. – S. 217.

5 Acta Historica. – Vol. 2. – Pars. II. – S. 1112.

6 Каймакам – османський урядовець вищого рангу, заступник великого візира. За відсутності у Стамбулі великого візира керував зібраннями турецького уряду *Діван-і Хумаюн*, а тому називався *рікаб-і хумаюн каймаками*.

в об'єднанні козацької України. На це, після аудієнції у падишаха, великий візир Агмед-паша Кьопрюлю відповів, що невдовзі під владою гетьмана «буде і Київ і ціла Лівобережна Україна» [1]. У листопаді український гетьман отримав грамоту-«нісан» від Мегмеда IV на підтвердження своїх прав щодо володіння Правобережною Україною в статусі османського підданого [2]. Монарх Османської імперії також особисто вручив П. Дорошенку свої інсигнії [3]. Турецький урочистий одяг вручили також і тридцяти козацьким старшинам [4]. Наприкінці січня 1673 р. султан видав українському правителю привілей-«берат» на право довічного володіння Могилевом разом із околицями [5]. Однак сподівання правобережного гетьмана на турецьку протекцію не виправдалися з різних причин, серед яких найголовнішою було невиконання османськими воєначальниками умов, досягнутих з українським правителем, а також відчутна поразка османської армії на чолі з Гусейн-пашою у битві 1673 р. з польськими військами Яна Собеського під Хотином.

Вдруге величезна османська армія прийшла до України в 1674 р. [6] Головною метою другого походу знову було надання допомоги П. Дорошенку, а також витіснення з Правобережжя українсько-російських військ лівобережного гетьмана Івана Самойловича та московського князя Григорія Ромодановського. Окрім того, Мегмед IV, який знову очолював турецькі війська, хотів «поставити на місце» Річ Посполиту. Адже після перемоги коронного гетьмана Яна Собеського під Хотином були денонсовані положення Бучацького миру, що заважало Високій Порті закріпитися у східних воєводствах Польсько-Литовської держави. Протягом серпня—вересня 1674 р. 52-тисячне османське військо, піхотні підрозділи якого складав 8-тисячний

1 Акты ЮЗР. — Т. XI. — СПб., 1879. — С. 168; *Dorośenko D., Rypka J.* Hejtman Petr Dorosenko a jego turecka politika. — S. 39.

2 *Dorośenko D., Rypka J.* Op. sit. — S. 39—40; *Флоря Б.* Войны Османской империи с государствами Восточной Европы (1672—1681) // Османская империя... — Ч. 2. — С. 110.

3 Як засвідчували джерела, П. Дорошенко приїхав до турецького обозу з надісланими йому перед тим султаном бунчуком і прапором. Гетьмана впустили до намету Мегмеда IV самого, без супроводу козацької старшини. Після розмови султан вручив П. Дорошенкові булаву, подарував дорогий кафтан і коня (Collectanea z dziejopisów tureckich rzeczy do historii polskiej sluzących... przez J. J. Sękowskiego. — T. II. — Warszawa, 1825. — S. 53—54).

4 *Woliński J.* Wojna polsko-turecka w swietle relacji rezydentów austriackich w Turcji // SMHW. — T. VII. — Cz. 2. — Warszawa, 1961. — S. 326.

5 Акты ЮЗР. — Т. XII. — С. 760—761; *Kołodziejczyk D.* Podole pod panowaniem tureckim. Ejałet Kamieniecki. — S. 68.

6 *Крикун М.* Між війною та радою. — С. 351—392.

Яничарський корпус, з великими труднощами оволоділо Ладижином [1] та Уманню [2].

8 вересня 1674 р. під Ладижином султан Мегмед IV знову мав зустріч з гетьманом П. Дорошенком і під час розмови запитав його: «...Чи будеш битися з Москвою? І він [Дорошенко] сказав: я за твоє султанське ім'я помирати буду, а з ними, наче з невірними неприятелями битися буду» [3]. Падишах залишився задоволений такою відповіддю свого гетьмана-васала й знову вручив йому кафтан, срібну булаву, а також надзвичайно дорогого коня. З огляду на прибуття такої великої армії [4], підрозділи лівобережного Гетьманату та Московського царства змушені були на деякий час відступити. Але з другої половини 1675 р. вони знову почали воювати з малочисельними військами П. Дорошенка, що завершилося у 1676 р. взяттям козацької столиці Чигирина підрозділами лівобережного гетьмана І. Самойловича та московського князя Г. Ромодановського. Ця обставина змусила правобережного гетьмана визнати зверхність московського царя та перейти на Лівобережжя.

* * *

Османська провінція в Україні була утворена Високою Портою після завоювання турками Західного Поділля протягом серпня — початку вересня 1672 р. Ця чергова османська провінція дістала міжнародне визнання згідно з укладеною Османами у жовтні того ж року Бучацькою угодою з Варшавою.

1 Популярний німецькомовний європейський часопис «Театр Європи» так прокоментував це взяття Ладижина (суч. Тростянецький р-н на Вінниччині): «Обступивши Ладижин, турки запропонували його залозі здатися. У відповідь козаки на чолі зі своїм ватажком здійснили кілька вилазок і повбивали багатьох обложників. Турки почали закладати під стіни міни, але ладижинці їх знешкодили, захопивши при цьому чимало пороху. З часом облога почала дуже негативно позначатися на захисниках... Козаки й далі чинили опір, проте кінець кінцем мусили здатися на милість переможця: частину їх відіслали працювати на галерах, а частину поділили між пашами» (Перекл. з нім. М. Крикуна за вид.: Theatrum Europeum. — T. XI. — Frankfurt-am-Main, 1677. — S. 563).

2 *Мицик Ю.* Умань козацька і гайдамацька. — К., 2002. — С. 96—97.

3 Цит. за: *Крикун М.* Вказ. праця. — С. 388.

4 Склад армії Османської імперії був таким: султанська гвардія — 1500 осіб, підрозділи великого візира — 3500, єгипетського бейлербея — 3 тис., єгипетського паші — 2600, Діяр бекі-паші — 1500, Юсуф-паші — 1480, Масаіп-паші — 1500; Кайсер-паші — 1300, Каплан Мустафи-паші — 3 тис.; Гусейн-паші «сліпого» — 860, Сейдіулу-паші — 1860, боснійського бейлербея — 2500, румелійського бейлербея — 160, арнаутського бея — 60, Атан-паші — 280, пелопоненського Мора-паші — 320, неназваних 7 пашів — відповідно 180, 250, 320, 260, 200, 380 та 280, неназваних 3 беїв — 60, 130 та 170 осіб, а також 2 тис. «тімаріотів», 3000 сіпагів, 1200 допоміжних військ, 1 тис. пушкарів та 8 тис. яничарів. (Ці підрахунки зроблені М. Крикуном на основі матеріалів свідчень у приказі Малої Росії очевидця П. Татарінова, які зберігаються: РДАДА Москва, ф. 79, оп. 1, кн. 166, арк. 523—526.)

Український еялет охоплював територію великої частини Подільського воєводства Речі Посполитої, на яку, одночасно, впродовж 1650-х – початку 1670 рр. поширювалася влада Подільського, Могилівського і, частково, Брацлавського полків козацької України. Очолював новостворену турецьку провінцію бейлербей, який безпосередньо призначався султаном. Першим османським намісником на українському Поділлі став Галіл-паша, який урядував тут впродовж 1672–1675 рр., а також у 1677–1680 рр. До речі, ще до середини XX ст. у Кам'янці-Подільському зберігався будинок, де свого часу проживали головні османські урядовці. У 1675–1677 рр. місцеву турецьку адміністрацію очолював Ібрагім-паша, в 1680–1682 рр. – Агмед-паша, 1682–1684 рр. – Абдурахман-паша, 1684 р. – Махмуд, 1685–1686 рр. – Мустафа, 1686–1688 рр. – Гусейн-паша, 1688–1689 рр. – Агмед і в 1689–1699 рр. – Кахраман Мустафа.

Еялет поділявся на чотири округи – *санджаки*[1], яким своєю чергою підпорядковувалися менші адміністративні одиниці – *нахії*[2]. Спочатку було утворено Кам'янецький, Барський і Язловецький, а після 1678 р. – Меджибізький санджаки. У кожному з них нараховувалося від трьох до восьми нахій. До Кам'янецького санджаку, окрім самого Кам'янця-Подільського, входили такі населені пункти, що були центрами нахій: Сатанів, Хропотів, Скала, Кривче, Китай-город, Жванець, Могилів. Меджибізький санджак утворювали Меджибіж, Плоскирів, Чорний Острів, Новокостянтинів. Бар, Зінків, Деражня, Попівці входили до Барського, а Ялзовець, Чортків і Касперівці – до Язловецького санджаку. Загальна кількість турецьких вояків, що належали до гарнізону Кам'янця-Подільського та інших фортець Поділля, становила близько 6 тис. осіб. Постачання необхідних продуктів та фуражу для турецьких гарнізонів забезпечувалося, головним чином, за рахунок господарів Молдавського князівства. Окрім того, частина продуктів і військових припасів надходила від Кримського ханства та Буджацької орди, які періодично здійснювали набіги на українські та польські землі, а також сусідні райони християнського порубіжжя.

Відразу ж після окупації турками Кам'янця-Подільського, у вересні 1672 р., османський чауш Елхадж Мегмед провів тут перепис маєтностей міста. Отже, на той час тут нараховувалося

1 Санджак – основна військово-адміністративна одиниця османських еялетів.

2 Нахія – військово-адміністративна одиниця санджаку. Див також: *Kołodziejczyk D.* Podole pod panowaniem tureckim. Ejałet Kamieniecki. – S. 133–208; *Наумов Е.* Юго-Восточная Европа // История Европы. – М., 1993. – Т. 3. – С. 260.

553 будинки, що мали власників, 351 дім, переданий у власність держави, 123 плаци (ґрунти), які також стали державною власністю. Окрім того, у столиці еялету Каманеджі було 120 крамниць, 18 плаців на місці крамниць, 20 монастирів, 7 млинів, порохівня, фортеця і навіть фонтан [1]. З часом у Кам'янці-Подільському було засновано 9 мусульманських мечетей: перша — султанська, друга — султанки-матері, третя — султанки-улюблениці, четверта — великого візира Агмеда-паші Кьопрюлю, п'ята — другого візира Мустафи-паші, шоста — третього візира Кари Мустафи-паші, сьома — султанського проповідника Вані Мегмеда Ефенді, а також ще дві невеликі мечеті у Новому Замку та при Лядських Воротах [2]. Очевидець тих подій, секретар французького посольства у Стамбулі Шарль де ля Круа, писав про це у своїх нотатках: «...Візир взяв мене з собою і двома іншими персонами, і після того, як були зайняті ворота, сторожові приміщення і склади, ми ввійшли в місто, щоб побачити церкви, і він розпорядився перетворити їх у мечеті» [3].

Головна султанська мечеть розташувалася у кафедральному католицькому соборі Св. Петра і Павла. Перед тим турки забрали з нього всі християнські атрибути. До західної стіни костьолу на основі каплиці XVI ст. було прибудовано мінарет висотою 36,5 м, який зберігається у Кам'янці-Подільському до цього часу і є чи не єдиною вцілілою матеріальною пам'яткою доби турецького панування на Поділлі. Очевидно, що мінарет зберігся завдяки встановленій на ньому в 1756 р. поляками мідній статуї Богородиці. Мечеть майбутнього командувача турецької облоги Відня Кари Мустафи розміщувалася у вірменській церкві Св. Миколая, яка була збудована ще у XV ст.

Згідно з традиційною османською процедурою, першим етапом організації завойованої території став перепис місцевого населення, тобто детальний реєстр податників і податків [4]. На подільських землях України він був проведений турецькими чиновниками у середині 70-х рр. XVII ст. й охопив 839 посе-

1 *Fisher A.* Ottoman Kamanets-Podolsk // Jornal of Turkish Studies. — Vol. 8. — 1984. — P. 55—83; *Крикун М.* Люстрація Кам'янця-Подільського 1734 р. // Укр. археогр. щорічн. — К., 1993. — Вип. 2. — С. 228.

2 *Przezdziecki A.* Podole, Wolyn, Ukraina. Obrazy miesc i szasow. — Wilno, 1841. — T. 1. — S. 197; *Колодзейчик Д.* Кам'янецький еялет: турецькі джерела до історії Поділля 1672—1699 рр. // Укр. археогр. щорічн. — К., 1992. — Вип. 1. — С. 114—115.

3 *Наливайко Д.* Україна другої половини XVII ст. в західноєвропейських історико-літературних пам'ятках // Укр. іст. журн. — 1972. — № 2. — С. 132—133.

4 *Kołodziejczyk D.* Podole pod panowaniem tureckim. Ejalet Kamieniecki. — S. 133.

лень. Вирішення економічних питань стало другим етапом «подільської» політики турків [1]. Українські землі розподілялися між султанськими володіннями, маєтностями санджакбеїв [2] і представниками військово-службової верхівки. Всього султанських васалів, які отримали землю в Кам'янецькому еялеті, налічувалося близько 500 осіб. Джерела засвідчують, що серед них були вихідці з Румелії (Болгарії), Очаківського еялету, Боснії, Західної і Центральної Анатолії (турецького узбережжя Чорного моря) [3]. Траплялися випадки отримання земельних наділів (тімарів) й місцевими заможними українцями. Трохи згодом дефтердари [4] підраховували очікувані прибутки, які разом із привілейними листами на земельні наділи вносились до спеціальних щоденників.

На початку 1680-х рр. процес утвердження османських владних інститутів на Поділлі в основному завершився. Про відносно мирне правління турецької адміністрації на українських землях можна говорити лише у початковий період існування еялету Каманеджі. До речі, згідно з повідомленнями османських хронік, під час вступу мусульманських військ до українських містечок і селищ інколи їх зустрічали з «хлібом і м'ясом» [5]. У наступні роки влада бейлербеїв Кам'янецького еялету головним чином обмежувалася невеликим районом навколо Кам'янця-Подільського, який блокували польські війська та підрозділи українського козацтва. Разом з тим, як відзначав турецький історик Метін Кунт, головна мета заснування цієї імперської провінції полягала, по-перше, в забезпеченні кращого контролю Османів над Кримським ханством, по-друге, в ізоляції придунайських князівств від впливу Польщі та, по-третє, у протидії походам козацтва до турецьких володінь на берегах Чорного моря [6].

Треба зауважити, що український еялет Османської імперії під назвою Каманеджі став найбільш заглибленим у європейський континент на північ від Стамбула володінням Високої

1 *Колодзейчик Д.* Кам'янецький еялет: турецькі джерела до історії Поділля. — С. 113–118.

2 Санджакбей — турецький урядовець, який керував *санджаком*. До його обов'язків входили цивільні, військові та судові функції щодо управління регіоном.

3 *Kołodziejczyk D.* Podole pod panowaniem tureckim. Ejalet Kamieniecki. — S. 176, 179.

4 Дефтердар — урядовець Османської імперії, який відповідав за фінанси.

5 *Флоря Б.* Войны Османской империи с государствами Восточной Европы (1672–1681) // Османская империя... — Ч. 2. — С. 141.

6 *Kunt M.* XVII yuzyılda Osmanlı kuzey politikası üzerini bir yozum // Boğaziçi Universitesi Dergisi. — № 4–5. — 1976/1977. — S. 111–116; *Орешкова С.* Османская империя во второй половине XVII в.: внутренние проблемы и внешнеполитические трудности // Османская империя... — Ч. 2. — С. 21.

Порти [1]. Разом з тим відносно легка перемога над військами Речі Посполитої на Поділлі не дала туркам можливості об'єктивно оцінити військові сили своїх християнських супротивників у майбутньому. А це, своєю чергою, підштовхнуло султана Мегмеда IV та його великого візира Кару Мустафу нарешті розпочати втілювати у життя так довго плекану всіма Османами ідею про завоювання «золотого яблука» світу, столицею якого для них уявлявся Відень.

* * *

17 червня 1672 р. на Генеральній раді в Козацькій Діброві під Конотопом правителем лівобережної частини Українського гетьманату було обрано генерального суддю Івана Самойловича. Разом зі старшиною він склав присягу на вірність московському цареві Олексію Михайловичу, підтвердив положення Глухівських статей 1669 р. та підписав нові — т. зв. Конотопські статті, які визначили характер відносин між Гетьманатом та Російською короною. Як засвідчував Андрій Яковлів, московський монарх на початку 70-х рр. XVII ст. «прийняв Військо Запорозьке (Лівобережну Україну. — *Т. Ч.*), як окрему суцільну державу з точно означеною територією й населенням, під свою протекцію на певних умовах» [2].

Згідно з 4-ю статтею українсько-російського договору 1672 р., український гетьман та його оточення брали зобов'язання «...без указу Великого Государя Й[ого] Ц[арської] В[еличності] і без ради старшини до сторонніх монархів ні про що не писав і з усними своїми присилками зноситись не намагався» [3]. Хоча певні обмеження у веденні зовнішньої політики й не давали змоги Самойловичу активно впливати на співвідношення сил у східноєвропейському регіоні, це компенсувалося за рахунок постійної участі української дипломатії в підготовці проведення

1 Османська влада тривалий час поширювалася також на історичні землі Чернівеччини. Наприклад, з 93 сіл Хотинської нахії Османської імперії (сьогодні Чернівецька обл.), що на початку XVIII ст. були роздані турецьким урядовцям різного рангу, певною кількістю володіли яничари: «...Село Вездовиче. Надане Агмеду-паші з 61-го бьолюка яничарських військ... Село Коленіче. 30 осіб. Надане Гасану-паші з 25-го джемаата яничарських військ... Село Непоротова. Пусте. Надане Махмуду бьолюк-баші, одному з головних бьолюк-баші лівих гьонюліянів... Село Черлена. Пуста. Надяна Бекіру-азі, одному з яничарських аг... Село Хордова. 20 осіб. Довірена нагляду представників аги яничар... Село Гіневич. 24 особи. Теж [довірене] нагляду аги... Село Отаче. 7 осіб. Теж [довірене] нагляду аги яничар...» (Турецкие документы о состоянии Хотинской округи (нахие) в первой половине XVIII в. // Восточные источники по истории народов Юго-Восточной и Центральной Европы. — М., 1974. — Т. 3).

2 *Яковлів А.* Українсько-московські договори в XVII—XVIII віках. — Варшава, 1934. — С. 118.

3 *Бантыш-Каменский Д.* Источники малороссийской истории. — Ч. 1. — С. 244.

московсько-польських чи московсько-турецьких переговорів, про що йтиметься далі. Зважаючи на глибоку обізнаність верхівки Українського гетьманату щодо стану справ у Центрально-Східній та Південно-Східній Європі, російський монарх постійно звертався до уряду Лівобережної України за порадою та консультацією з різних проблем зовнішньої політики Московської держави [1]. Зі свого боку, І. Самойлович намагався спрямовувати міжнародну діяльність свого протектора в потрібному для України напрямі. Наприклад, у лютому 1673 р. гетьман запропонував московському цареві йти походом на Крим або ж розпочати заходи щодо підкорення правобережного гетьмана П. Дорошенка [2]. Цар не погодився розгорнути воєнні дії проти татар, але дав згоду наступати на Правобережжя. Проте перед майбутнім походом Олексій Михайлович висунув Дорошенкові певні умови підданства, які були виписані в спеціальній грамоті й надіслані І. Самойловичу для доставки за адресою. Та той ослухався царського наказу й не послав їх у Чигирин, мотивуючи це тим, що Дорошенко за жодних умов не погодиться визнати московський сюзеренітет.

Однак наприкінці січня 1674 р. лівобережні козацькі полки під проводом самого Самойловича та московські війська на чолі з боярином Г. Ромодановським переправилися через Дніпро й почали відвойовувати в П. Дорошенка (а також іншого правобережного гетьмана М. Ханенка) «тогобічні» міста й селища. 17 березня того ж року в Переяславі відбулася об'єднана Генеральна рада, на якій полковники семи правобережних (Білоцерківського, Брацлавського, Канівського, Корсунського, Паволоцького, Тарговицького та Уманського) та представники всіх лівобережних полків за рекомендацією боярина Г. Ромодановського висловили бажання «вчинити гетьмана Івана Самойловича на обох боках Дніпра єдиним гетьманом над усім Військом Запорозьким» та щоб московський цар прийняв їх у підданство «на таких же статтях», як і Лівобережну Україну [3]. Тут також було укладено Переяславські статті, які, в основному, повторювали положення Глухівського й Конотопського договорів України з Росією. У першій статті «Переяслава-3» відразу ж уточнювалося, що «окрім царя і його дітей, у турецького султана й у кримського хана, і ні в жодного з сусідніх монархів у підданстві не бути» [4]. Г. Ромодановський від імені свого монарха запевнив правобережців, що вони будуть «в підданстві

1 *Kamiński A.-S.* Republic vs Autocracy. Poland-Lithuania and Russia 1686–1697. – Cambridge, 1993. – P. 132.

2 *Попов А.* Русское посольство в Польше в 1673–1677 годах. – СПб, 1854. – С. 10–11.

3 *Бантыш-Каменский Д.* Источники малороссийской истории. – Ч. I. – С. 251.

4 *Яковлів А.* Українсько-московські договори. – С. 114.

у Великого Государя на колишніх правах і вольностях, і нічим їх права і вольності порушені не будуть»[1]. Але фактично Самойлович і не встиг цілковито оволодіти Правобережжям, а його населення — «задовільнитися» царською протекцією, оскільки з допомогою багатотисячних військ Османської імперії ця частина Гетьманату була повернена під владу П. Дорошенка. Крім того, на правобережні землі вступила армія Речі Посполитої, що активно протистояла не лише заходам султана та царя, а й діям обох українських гетьманів. Та коли в 1675 р. московський цар запропонував польському королеві об'єднати свої війська для боротьби проти Дорошенка, Самойлович переконав його не робити цього, остерігаючись виникнення тіснішого союзу між Польщею й Росією. У березні того ж року гетьман прийняв у себе польських послів на чолі з О. Клодницьким, що їхали до Москви. Після одержання королівського листа та розмови з послом гетьман відпустив поляків у напрямку польського кордону, про що негайно повідомив коронного гетьмана Д. Вишневецького[2]. Влітку лівобережний регіментар писав до канцлера Великого князівства Литовського, що він разом із російським військом Ромодановського знову вирушає до Дніпра для оволодіння Правобережжям[3].

Повернення «втраченої» частини Гетьманату стало одним із головних завдань зовнішньої політики уряду І. Самойловича. «Нам, Війську Запорозькому, та сторона Дніпра належить»[4], — неодноразово заявляв він впродовж свого гетьманування іноземним володарям, усвідомлюючи своє правонаступництво на володіння правобережними землями, що стали ареною військової боротьби між Варшавою, Москвою та Стамбулом. У листі від 18 вересня 1676 р. до охотницького полковника І. Новицького[5] він писав: «...Богу від усіх нехай буде благодаріння, понєваж Отчизну нашу розторгнену Україну привів під єдиного монарха і регімент (управління гетьмана. — *Т. Ч.*) у з'єднання»[6].

1 Цит. за: *Попов А.* Русское посольство... — С. 63.

2 АГАД Варшава. — Ф. «Архів Замойських», № 3036, арк. 228—229.

3 Там само. — Арк. 231.

4 Там само. — Ф. «Архів Публічний Потоцьких», № 47, т. 1, арк. 389.

5 Вершник компанійського полку І. Новицького в другій половині 1670-х рр. мав типові озброєння та обладунок, які використовувалися козацькою, або ж «панцирною» кіннотою. До нього входили: короткий карабін-«бандолет», лук зі стрілами, шабля-«карабела» чи «ординка» та ніж. Інколи у далекий похід брали також пістолети. Голову компанійця захищав легкий шолом-«місюрка» з кольчужною сіткою. На шкіряному паску окрім шаблі кріпилася порохівниця. За спиною на тасьмі носили маленьку сумочку для набоїв — ладівницю. Біля сідла з лівого боку була приторочена спеціальна кобура-«остра» для карабіну, яка закривалася запоною. До спорядження компанійського козака додатково входили: кінська збруя, шкіряні або полотняні сакви, ремінні пута, попони та цеберко для напування коней (*Сокирко О.* Лицарі другого сорту. Наймане військо Лівобережної Гетьманщини 1669—1726 рр. — К., 2006).

6 Акты ЗР. — Т. 5. — С. 140.

Ця ідея була визначальною для всього періоду правління Івана Самойловича.

Після отримання звістки про можливий наступ турків на Правобережжя гетьман з осені 1676 р. розпочав активну підготовку до відбиття ворожого нападу, для чого були укріплені найбільші південні міста, а також дві тогочасні столиці України — Київ та Чигирин. Внаслідок таких дій гетьмана в Чигирині був сформований досить великий гарнізон з 7 тис. українських козаків і 5 тис. московських солдатів. Це допомогло невдовзі, у серпні 1677 р., витримати багатоденну облогу турецької армії Ібрагім-паші. Під час останнього штурму Чигирина 28 серпня 1677 р., за свідченнями очевидця П. Гордона, відбувалося таке: «Під час цієї облоги було вбито близько 800 козаків, 180 стрільців і 48 інших росіян і багато інших з усіх чинів поранено. Турок же (зі слів обложених) загинуло близько 6000, але, оглядаючи місця їхнього захоронення, я можу передбачати не більше 2000 вбитих... Але черкаський полковник і козаки відгукувалися про поведінку росіян дуже зневажливо, стверджуючи, що ті були надто малодушні і ледве могли встояти на стіні, не кажучи про вилазки чи заходи для нанесення втрат противнику, поки козаки словом і ділом не вселили у них відвагу й упевненість...» [1]. Учасник тогочасної оборони Чигирина московський стрілець Лужин стверджував (мовою оригіналу): «И в осаде казаки сидеть ратным людем были надежны, а надежнее были всех Нежинского полку и глуховцы. А было де в осаде розных полков всех с 5 тысяч человек, а побито де казаков в осаде и на выласках 530 человек» [2]. Історики вже звернули увагу на те, що втрати під час оборони Чигирина 1677 р. були нерівні: серед українських козаків загинув кожний шостий, серед російських стрільців — один із двадцяти, а московських солдат — один із тридцяти п'яти [3].

Керуючи 20-тисячним козацьким військом, гетьман Самойлович разом із підрозділами Г. Ромодановського 28—29 серпня розгромив частину турецької армії коло Бужина, що спричинило відхід турків з-під Чигирина, залога якого трималася з останніх сил [4].

Господь турському притер місяцеві роги,
Цілий місяць штурмував, а потому в ноги!
Собі добре зміркував, бо напевне б згинув,
Встиг: із шиї собі він гак смертельний скинув.

1 *Патрик Гордон.* Дневник 1677—1678. — М., 2005.
2 Цит. за: *Седов П.* Оборона Чигирина в 1677 г. — С. 486.
3 Там же.
4 *Косиненко Н.* Первая русско-турецкая семилетняя война: Чигиринские походы 1677—1678 гг. — СПб., 1911; *Седов П.* Оборона Чигирина в 1677 г. // Российское государство в XIV—XVII вв.: Сб. статей, посвященный 75-летию со дня рождения Ю. Алексеева. — СПб., 2002.

Цілуй землю, по якій ти біжиш, турчине!
Каже Русь: коли живий, то напевне згинеш.
Ну, а зараз ми усі присуд тобі робим:
Від козацьких ти шаблюк ляжеш скоро в гробі! —

так у віршованій формі підсумував поразку турецької армії під Чигирином невідомий український поет, імовірно Олександр Якольд-Бучинський.

У листопаді 1677 р. стольник Карандєєв запропонував І. Самойловичу «порадитись зі старшиною про військові і інші справи свої, які будуть до укладення польських договорів, а вперед... прислати статті» [1]. Незважаючи на те, що на старшинській раді такі пропозиції-«статті» були вироблені, генеральному писарю В. Кочубею, який віз їх до Москви, Самойлович доручив донести до царя Федора Олексійовича свою рішучу позицію. Вона полягала в тому, що росіяни не повинні вести розмову з польськими послами про передачу Речі Посполитій певної частини Правобережної України, а особливо Києва й Чигирина. Гетьман Самойлович писав до дяка І. Іванова в листі від 19 грудня 1677 р. про те, що українським народом на переговорах з поляками «як скотиною якою мали б торгувати», але «народ малоросійський за гноблення і особливо гоніння на віру відторгнувся від Речі Посполитої і вільно піддався государю московському» [2]. Регіментар навіть хотів виїхати до Москви, щоб особисто взяти участь у переговорах, але росіяни, передбачаючи реакцію польських дипломатів, всіляко відмовляли його від цього. Московський цар у своїй грамоті до лівобережного гетьмана від 10 січня 1678 р. стверджував, що всі правобережні міста, відвойовані в турків, ніколи не будуть віддані Польщі. Він обіцяв, що прислані українцями статті впишуть до інструкції московським дипломатам. Крім того, в Україну постійно надсилатимуться «списки з їхніх розмов з поляками». Занепокоєність долею правобережних земель відображалась у зверненні І. Самойловича до стольника В. Тяпкіна: «Між тим, як у нас в козацькому народі постійно одна думка і один намір і справа, хто володіє Києвом і Чигирином, тому мусить бути покірний весь малоросійський народ» [3]. Водночас із дипломатичними заходами гетьман Самойлович віддав наказ своїм полковникам розпочати підготовку до війни з Османами, які, за повідомленнями розвідників, знову готували свою армію для походу до України.

Друга облога Чигирина, однієї з найбільших українських фортець, тривала з 8 липня до 12 серпня 1678 р. «Сімнадцять

1 Цит. за: *Попов А.* Турецкая война в царствование Федора Алексеевича // Русский вестник. — М., 1857. — Т. 8. — С. 294.

2 Там же. — С. 295—296.

3 Там же.

хоругв серденгестів (назва спеціального штурмового підрозділу Яничарського корпусу. — *Т. Ч.*), у котрих було понад однієї тисячі піхотинців, зодягнених доволі легко, без лат і панцирів, лише в суконних червоних каптанах, узявши в руки гаки для захоплення оборонців, а також яничарки, нахиливши до землі знамена, через шквальний вогонь козацьких мушкетів пішли на штурм [Чигирина]», — так описував початок першого штурму козацької столиці України польський резидент С. Процький, який перебував у таборі Кари Мустафи.

Чигирин обороняли 11 713 осіб, серед яких були козаки Чигиринського, Гадяцького, Сумського, Охтирського, сердюцького (очолював Данило Рубан) полків, а також московські стрільці та драгуни. У результаті численних штурмів 130-тисячної османської армії, бомбардування міста (за підрахунками одного з чигиринських комендантів Патріка Гордона турки вистріляли 11 882 ядра та скинули на фортецю 4379 бомб) та підкопів під мури туркам удалося завоювати Чигирин [1].

Як зазначав гетьман Самойлович, Чигиринська фортеця, «як би у вустах [турок] майбутня, кісткою їм в горлі стала» [2]. Яничарські офіцери, які штурмували Чигирин у 1678 р., невдовзі свідчили французькому дипломату де ля Круа, що «ніколи перемога не вартувала їм так дорого, що вони втратили більше тридцяти тисяч чоловік і ще не наражались на сильніший спротив»; їх вразила мужність українських козаків, «які, втративши однієї руки, билися другою до самої смерті»; а ті, хто повернувся з походу до України, здавалися французу «швидше залишками після кривавої поразки, чим переможним військом» [3].

Розуміючи, що міжнародна ситуація складається не на його користь (крім того, гетьман враховував прагнення «князя Малої Русі-України» Юрія Хмельницького взяти під свій контроль правобережний регіон), Самойлович вирішив знищити всі фортеці на правобережному Подніпров'ї, а їхнє населення розселити на Лівобережжі й Слобожанщині. Восени 1678 р. розпочався перший етап «великого згону». 4 вересня гетьман наказував канівському полковнику Д. Пушкаренку, щоб «хто б з вами йти не захотів, то і того для спільної одностайності, силоміць з собою звідти (з-під Канева. — *Т. Ч.*) впровадьте... сюди до Переяславля» [4]. Щоб не залишати султану та Хмельницькому

1 Дневник генерала Гордона // Чтения в МОИДР. — Кн. 3. — 1892; Źródła do poselstwa Jana Gnińskiego wojewody chełmińskiego do Turcyi w latach 1677—1678 / Wyd. F. Pułaski. — Warszawa, 1907.

2 Акты ЮЗР. — Т. XIII. — С. 365.

3 *Федосов Д.* Полковник и инженер против Блистательной Порты // *Патрик Гордон.* Дневник 1677—1678. — С. 15.

4 Акты ЗР. — Т. 5. — С. 151.

бази для матеріального забезпечення й поповнення людськими ресурсами своїх військ, на Правобережну Україну в жовтні був висланий спеціальний загін на чолі з полковником Лисенком для переселення всіх її жителів і спалення міст та селищ. З наступного року розпочався новий етап цієї операції. Син гетьмана Семен Самойлович разом із окремими сотнями Київського, Переяславського, Прилуцького, Ніжинського та двох компанійських полків і загоном російського воєводи Л. Неплюєва наприкінці лютого 1679 р. зайняли Ржищів, а згодом Канів і Корсунь. Жителі цих міст разом із населенням Черкас, Жаботина, Мошнів, Драбовки «на сю сторону (Лівобережну

Україну. — *Т. Ч.*) зігнані і від неприятеля відлучені, а села і містечка в тій стороні всі без останку спалені» [1]. До речі, саме цей період діяльності І. Самойловича найбільш негативно оцінюється вітчизняними істориками, які ставлять гетьману в провину знищення Правобережної України.

У червні 1679 р., відповідаючи на запит царя про вибір міжнародного партнера, Самойлович писав до Москви про неприйняття лівобережним урядом ідеї московсько-польського союзу [2]. Гетьман настійливо радив укласти мирний договір з Османською імперією. У розмові з дяком Є. Украінцевим він говорив, «щоб цар з султаном і ханом захотів мирний договір становити» [3]. Водночас він відмовляв російських урядовців від пропонованого Варшавою спільного походу з польськими військами у район Дунаю: «...хоча би ми разом з поляками над неприятелем і перемогу отримали, то поляки стануть цю перемогу й славу приписувати собі» [4].

Хоча в цей час серед частини козацької старшини були й прихильники протилежної зовнішньополітичної лінії, які схилялися до союзу з Польщею. Це, зокрема, підтверджує лист Яна III Собеського до М. Радзивілла від 20 березня 1680 р., в якому, зокрема, писалося: «...позавчора мали відомість від полковника Війська Запорозького з Задніпров'я.., що якщо Москва з турками трактат підпише, то від неї підуть і до Речі Посполитої вернуться до підданства» [5].

Виснаженій у довголітніх війнах з Річчю Посполитою та Швецією Московській державі в останній чверті XVII ст. було не під силу боротися з Османською імперією, яка ще не зовсім втратила свою колишню могутність. Наприкінці грудня 1677 р.

1 РДАДА Москва. — Ф. 229, оп. 2, кн. 50, арк. 667; *Заруба В.*Украинское козацкое войско... — С. 78.

2 РДАДА Москва. — Ф. 79, оп. 2, кн. 192, арк. 66.

3 Цит. за: *Павлищев Н.* Польская анархия при Яне Казимире... — Т. 3. — С. 72.

4 Цит. за: *Соловьев С.* История России с древнейших времен. — М., 1962. — Кн. VII. — Т. 13–14. — С. 225.

5 АГАД Варшава. — Ф. «Архів Радзивіллів», від. III, кн. 15, № 105.

до Стамбула вирушило московське посольство на чолі зі стольником А. Проскуровим. В інструкції послам, яка затверджувалася царем Федором, був цікавий пункт стосовно України. Відзначалося, що вона «з найдавніших часів належала до князів руських і київських, але пізніше відійшла від них, а в 1654 р. знову вернулась під владу царя» [1]. У зв'язку з цим, як говорилося далі в наказі послам, султан не мав права приймати в підданство гетьманів Війська Запорозького і тим самим претендувати на володіння Україною. Положення цього документа, який був типовим для московської політики «післяпереяславського» періоду, на думку царя, мали засвідчувати начебто

законні претензії Московщини на українські землі. Дискусійність такої «легітимності» очевидна і є проблемою іншого дослідження. Разом з тим, у 1667 р. государі «Всієї Русі» власноручно відмовилися від її більшої, правобережної частини: «...Козаків з другого боку (Правобережжя. — *Т. Ч.*) Його Царська Величність звільняє від присяги виконаної собі на підданство» [2]. Султан Мегмед IV навіть не допустив російських дипломатів до аудієнції — Порта виконувала план другого «переможного» походу на Чигирин, який відбувся в липні—серпні 1678 р.

Варшавська еліта була занепокоєна можливістю мирного урегулювання російсько-турецьких відносин. Адже в цьому разі першою постраждала б Річ Посполита. «Москва тільки й думає, щоб нас штовхнути до війни з турками й забрати собі Україну», — відзначав познанський воєвода [3]. І це справді було так. У квітні 1678 р. керівники російського посольства Чаадаєв та Українцев заявили у Варшаві, що не віддадуть полякам ні Києва, ні Білої Церкви (а отже — Правобережжя) [4]. Натомість польський резидент у Москві скаржився на те, що І. Самойлович іменує себе «гетьманом обох сторін Дніпра» й відбирає «дорошенкові» міста [5]. Але невдовзі уряд Польщі переорієнтовується на те, щоб покращити відносини з Москвою й змусити її виконувати пункти Андрусівського перемир'я.

17 серпня 1678 р. в Москві був укладений черговий польсько-російський договір, який підтверджував положення 1667 р. [6] А 31 січня 1679 р. в Гродно знову відбулося спільне засідання польських та російських дипломатів, на якому мала вирішитися проблема «вічного миру». Польща знову вимагала

1 *Смирнов Н.* Россия и Турция в XVI—XVII вв. — М., 1946. — Т. 2. — С. 143.
2 *Величко С.* Літопис. — К., 1991. — Т. 2. — С. 56.
3 БУ Варшава. — Ф. 91, арк. 24.
4 *Попов А.* Турецкая война в царствование Федора Алексеевича // Русский вестник. — М., 1857. — Т. 8. — С. 294.
5 *Павлищев Н.* Польская анархия при Яне Казимире... — Т. 3. — С. 63.
6 *Бантыш-Каменский Н.* Обзор внешних сношений России (по 1800 г.). — М., 1897. — Ч. 3. — С. 150; Żródła do dziejów polskich. — T. 2. — Wilno, 1844. — S. 58.

від Москви повернення Києва. Посли відповідали, що поляки самі віддали Київ і всю Правобережну Україну в руки турків, внаслідок чого виникла нова війна і «бунт козацький, які за вітчизну свій Київ мають» [1]. Таким чином, як підсумовували російські посли, Польща не мала ніякого права вимагати повернення Києва та українських земель [2]. Поки московські та польські дипломати звинувачували одне одного в невиконанні андрусівських домовленостей, лівобережний гетьман І. Самойлович проводив власну політику щодо Правобережної України, яка на той час полягала у т. зв. «великих згонах» місцевого населення на Лівобережжя.

Водночас Московська держава шукала шляхів до примирення з Туреччиною. На початку 1679 р. до Стамбула прибули царські посли В. Даудов та Ф. Старков [3], проте їхня місія виявилася невдалою. «...Москва з турками не погодилась, з нами зараз хоче», — так оцінював тогочасні напрями московської зовнішньої політики Ян III Собеський [4]. Трохи згодом вже Мегмед IV, побоюючись можливості укладення «вічного миру» між Росією й Польщею, звертається за посередництвом до молдавського господаря Дуки.

У квітні 1679 р. молдавський представник повідомив російських бояр, що Мегмед IV готовий укласти з ними мирний договір [5]. Головною умовою турецької сторони було встановлення кордону між володіннями обох монархів, який пролягав би по Дніпру. Правобережжя мало належати Порті, а лівобережна частина України — Московській державі. Султан навіть погоджувався віддати цареві Київ. Звичайно, що у Москві з великим задоволенням прийняли ці пропозиції. Разом з тим, йдучи на дипломатичну хитрість, московський уряд зауважив, що в царському підданстві мають перебувати і правобережні козаки. У грудні того ж року султан передав цареві свою незгоду відступити йому цю територію України. Серед багатьох причин такої відмови вказувалося й на те, що Річ Посполита не бажає вирішення цієї проблеми на користь російського монарха [6].

Московський цар мав змогу особисто пересвідчитись у цьому — влітку 1679 р. до Москви прибуло чергове польське посольство,

1 *Галактионов И., Чистякова Е.* А. Л. Ордин-Нащокин — русский дипломат XVII в. — М., 1961. — С. 128.

2 БМЧ Краків. — Од. зб. 177, № 19.

3 РДАДА Москва. — Ф. 79, кн. 192, арк. 202—238; АГАД Варшава. — Ф. «Архів Замойських», № 3031, арк. 104—107; *Смирнов Н.* Россия и Турция в XVI—XVII вв. ... — Т. 2. — С. 162—163.

4 АГАД Варшава. — Ф. «Архів Радзивілів», від. III, кн. 15, № 99.

5 Исторические связи. — М., 1970. — Т. 3. — С. 44—47; *Соловьев С.* История России с древнейших времен: В XV кн. — СПб., 1896. — Кн. 3. — Т. XIII. — Сбц. 849.

6 *Смирнов Н.* Россия и Турция в XVI—XVII вв. — Т. 2. — С. 164.

очолюване П. Бжостовським та Я. Гнінським [1]. Намаганню обох сторін укласти союз проти Туреччини знову перешкоджало «українське питання». І росіяни, і поляки вже вкотре, забувши про андрусівські домовленості, вимагали одне від одного права на володіння всією Україною, як Лівобережною, так і Правобережною. У цьому разі Москва вела хитру дипломатичну гру, результатом якої мав стати майбутній мир з Османською імперією [2]. Реакція королівського двору на московсько-турецьке зближення була дуже негативною. «...Зрадники, жиди, про мир домовляються і нас поганинові на відлов віддають, перед яким з батьківських місць тікати мусимо», — обурювався з цього

приводу Ян III Собеський [3].

26 серпня 1680 р. до Кримського ханства (хан Мюрад-Гірей дістав султанський дозвіл на ведення переговорів і укладення попереднього договору) вирушила російська делегація на чолі зі стольником В. Тяпкіним [4]. Раніше стольник В. Тяпкін, який на шляху до Криму зупинявся в Батурині, вислухав пропозиції гетьмана Самойловича (в складі російського посольства вирушив представник гетьманського уряду С. Ракович) щодо конкретного змісту майбутнього договору. Підтримуємо висновки історика В'ячеслава Станіславського, що укладення Бахчисарайського мирного договору 1681 р. можна вважати зовнішньополітичним успіхом саме гетьманської адміністрації [5], а отже, лівобережний гетьман І. Самойлович, по суті, був його творцем. Про значущість української участі у переговорному процесі говорить і те, що текст московського проекту Бахчисарайської угоди було написано українською (білоруською), а не російською мовою [6].

Більше двох місяців тривали напружені переговори. 3 січня 1681 р. був укладений мирний договір, за яким Правобережна Україна залишалась під владою турецького султана й кримського хана: «...а рубежу бути, в ті роки річці Дніпру» [7]. Крім того, у московському варіанті тексту було записано, що «у ті перемирні 20 років від річки Бугу і другого пом'янутого рубежу річки Дніпро Салтановій Величності Турській і Вашій Ханській

1 *Wójcik Z.* Traktat Andruszowski 1687 i jego geneza. — S. 196.
2 *Копреева Т.* Неизвестная записка А. Л. Ордина-Нащокина. — С. 215.
3 АГАД Варшава. — Ф. «Архів Радзивіллів», від. III, кн. 15, № 88.
4 *Соловьев С.* История России. — Кн. 3. — Т. XIII. — Сбц. 851; *Заруба В.* Украинское козацкое військо. — С. 84.
5 *Станіславський В.* «Статті» гетьмана Івана Самойловича щодо «Вічного миру» // Україна в Центрально-Східній Європі. — К., 2003. — Вип. 3. — С. 349.
6 Статейный список стольника Василия Тяпкина и дьяка Никиты Зотова посольства в Крым в 1680 г. для заключения Бахчисарайского договора. — Одесса, 1850; *Колодзейчик Д.* Tertium non datur? Турецька альтернатива в зовнішній політиці Козацької держави // Гадяцька унія 1658 року. — К., 2008. — С. 79—80.
7 Статейный список стольника Василия Тяпкина... — С. 143—144.

Величності знову міст своїх не ставити... і поселення людям своїм ніякого народу на пом'янутих козацьких землях не чинити і залишити їх пустими» [1]. Остаточний турецький варіант договору був підписаний султаном у Стамбулі (квітень, 1682) [2]. Він уже не згадував про те, що частина придніпровських правобережних земель має залишатися незаселеною [3]. Однак цей мир не задовольняв обидві сторони. Адже Московська держава не змогла приєднати до своїх володінь Правобережжя та зміцнити західний кордон, а Порта не домоглася закріплення за собою Києва та Лівобережної України. Разом з тим Бахчисарайське перемир'я вперше офіційно зафіксувало розподіл сфер впливів Стамбула та Москви [4]. Водночас укладення цього договору надавало можливість Османській імперії розпочати війну з австрійським імператором Леопольдом I та сприяло подальшому просуванню турків углиб Центральної Європи.

Однак після отриманого «списку» Бахчисарайського договору в серпні 1682 р. лівобережний гетьман висловив незадоволення цими постановами. Він відверто писав до Москви: «із списку з затвердженої султанової грамоти... чиниться нам дуже досадливо і шкідливо.., що салтан турський дозволяє між ріками Дніпром і Бугом для своєї користі поселення чинити людські і володарів своїх в тому боці мати хоче, а посли Ваші мали наказ, щоб між тими ріками людей не селити» [5]. Невдовзі посол Тяпкін звітувався перед царями: «Гетьман Самойлович просив нас, щоб донесли Його Царській Величності... замість задніпровських пустих сторін, які нині за перемирними договорами учинилися за Султаном Турським пожалував би Великий Государ його Гетьмана за численні його вірні і безперестанні служби і за відняття честі його обох сторін Дніпра, яка честь від нього тепер відійшла в сторону Султана Турського, указав [Самойлович] бути тим всім народом бути єдиним під його Гетьманською владою і булавою» [6].

Відразу після укладення договору в Бахчисараї султан Мегмед IV почав зміцнювати свою владу на Правобережжі, віддавши його під управління молдавському господарю Георге Дуці.

1 Статейный список стольника Василия Тяпкина... – С. 271–271.
2 *Бабушкина Т.* Международное значение крымских походов 1687 и 1689 гг. // Исторические записки. – М., 1950. – № 33. – С. 159.
3 РДАДА Москва. – Ф. 89, оп. 1, спр. 3.
4 *Орешкова С.* Османская империя во второй половине XVII в.: внутренние проблемы и внешнеполитические трудности // Османская империя...– Ч. 2. – С. 24.
5 *Бантыш-Каменский Д.* Источники малороссийской истории. – Ч. 1. – С. 279.
6 Статейный список стольника Василия Тяпкина... – С. 261–262.

14 жовтня 1681 р. польський король Ян III Собеський повідомляв своїх послів у Москві: «...донеси і те Й[ого] Ц[арській] В[еличності], що господар волоський вже є в Україні і поселився в Немирові за рішенням Султана Турецького.., а не так як в пактах є.., що Україна козакам відійти має» [1].

* * *

Українсько-молдавські відносини сягають своїм корінням ще другої половини XVI ст., коли в 1563 р. невдалу спробу посісти трон молдавського господаря здійснив прикордонний український староста князь Дмитро Вишневецький. Через півтора десятиліття, у 1577 р., інший козацький провідник Іван Підкова («Волошенин», «Вода»), якого підтримала частина опозиційного молдавського боярства, на деякий час зумів здобути найвищу державну посаду в Молдавському князівстві. На інший, якісніший рівень, відносини між Українською та Молдавською державами вийшли вже в середині XVII ст. Тоді, у 1650 р., був укладений договір між гетьманом Б. Хмельницьким і господарем В. Лупулом [2]. Разом з тим недостатньо вивченим до цього часу залишається питання про гетьманування на Правобережній Україні протягом 1681—1683 рр. з ласки султана Османської імперії молдавського господаря Георге (Юрія, Григорія, Іоана) Дуки [3].

Георге Дука народився десь у 20-х рр. XVII ст. Згідно з даними «Історії Оттоманської імперії» Кантеміра, він походив з грецької родини, що переїхала до Молдавського князівства із західних румунських земель й оселилася в Яссах [4]. За доби

1 БН Варшава. — Од. зб. 123, арк. 297.

2 *Мохов Н.* Очерки истории молдавско-русско-украинских связей. — Кишинев, 1961; *Єрмоленко О.* Відносини України з Молдавією в період Визвольної війни українського народу // Наукові записки Інституту історії АН України. — К., 1952. — Вип. 4. — С. 35—62; *Ермоленко А.* Украинско-молдавские отношения в годы Освободительной войны украинского народа (1648—1654) // Воссоединение Украины с Россией: Сб. статей. — М., 1954. — С. 221—241; *Мохов Н.* Зарождение экономических, политических и культурных связей молдавского народа с русским и украинским народами (XV—XVI вв.) // Ученые записки Кишиневского государственного университета. — Кишинев, 1957. — Т. 26. — С. 21—40; *Флоря Б.* Россия и походы запорожцев в Молдавию в 70-х гг. XVI века // Карпато-дунайские земли в средние века. — Кишинев, 1975. — С. 124—157; *Леп'явко С.* Формування молдавського напряму військової політики українського козацтва // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. — К., 2000. — Вип. 7. — С. 79—89 та ін.

3 *Чухліб Т.* Ставленик турецького султана в Україні молдавський господар Г. Дука (1681—1683 рр.) // Київська старовина. — 2002. — № 4. — С. 126—140; *Дмьян В.* Казацко-молдавские отношения в период правления молдавского господаря Георгия Дуки (1678—1683) // Україна в Центрально-Східній Європі. — К., 2008. — Вип. 8. — С. 92—104.

4 *Kantemir D.* Istoria imperiului Ottomann. — T. 1. — Bukareşti, 1876. — S. 406; *Jorda N.* Sobieski et les Roumains 1683—1696. — Paris, 1933. — S. 7.

господарства В. Лупула (1634—1653) Дука дістав боярський титул. У 1665 р. він «за допомогою грошей і друзів» [1] уперше став господарем Молдавського князівства, однак уже наступного року був зміщений з цієї посади. Згодом Дука вирушає до Стамбула, де шукає захисту й допомоги в турецького султана Мегмеда IV. Завдяки військовій підтримці останнього він знову отримує господарство й володарює в Молдавському князівстві з 1668 по 1672 р.

Під час свого другого правління Г. Дука підтримував тісні стосунки з гетьманом П. Дорошенком [2]. У момент відбиття нападу польських військ Я. Собеського на Правобережну Україну, у вересні 1671 р., окремі підрозділи господаря допомагали цьому українському гетьманові та подільському полковнику Є. Гоголю обороняти Могилів. Не втримавши місто, частина козацьких військ на чолі з Є. Гоголем та К. Мігалевським разом із підрозділами Дуки відійшли на територію Молдавського князівства, де певний час забезпечувалися за рахунок господаря [3]. Але наприкінці турецько-польської війни 1667—1672 рр., яка велася за право володіння Правобережною Україною, Дука не надіслав султанові необхідної кількості військових підрозділів. Саме тому він знову був позбавлений посади. Хоча наприкінці 1673 р. за допомогою силістрійського баші Дука стає вже господарем сусіднього Волоського князівства.

Втретє бачимо Г. Дуку володарем Молдавського князівства впродовж 1678—1684 рр. Саме цей період діяльності молдавського господаря стає найпродуктивнішим у його біографії, і не лише з огляду на його активне посередництво у турецько-польських і турецько-російських переговорах. Річ у тім, що одночасно з виконанням обов'язків господаря Молдавії він стає гетьманом Правобережної України і протягом майже трьох років на посаді найвищого урядовця цієї частини Українського гетьманату здійснює ряд заходів, які значно вплинули на її подальшу долю.

Як уже зазначалося вище, із ситуацією в Україні та навколо неї Дука був ознайомлений ще задовго до початку свого гетьманування — з 1671 р. А влітку 1675 р. Г. Дука (вже перебуваючи на посаді господаря Волоського князівства) допомагає туркам збудувати міст через Дністер поблизу Хотина [4]. У жовтні 1676 р. поблизу містечка Журавно на Львівщині під час засідання спільної польсько-турецької комісії, яка мала випрацювати проект майбутнього договору, волоський господар Дука

1 *Kantemir D.* Istoria imperiului Ottomann. — S. 406.
2 *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко. — С. 396.
3 Acta Historica. — Vol. II. — Pars. I. — S. 697, 702; *Grabowski A.* Ojczyste spominki... — T. 1. — S. 178.
4 Jan Sobieski: Listy do Marysieńki. — T. 2. — Warszawa, 1973. — S. 126—127.

вперше виступає посередником у мирних переговорах між Османською імперією й Річчю Посполитою. Перед тим, у березні того ж року, польський король Ян III Собеський звернувся до Дуки з проханням прийняти його посла Яна Карвовського, який прибув передати королівський лист Ібрагім-паші. Останній очолював турецьку армію, що мала вирушати в черговий похід проти Польщі. Карвовський дістав завдання запропонувати турецькому представникові попередні умови перемир'я між Річчю Посполитою й Османською імперією [1]. Після майже чотирирічної війни та великих битв під Хотином (1673) і Журавном (1676) ворогуючі сторони були вкрай знесилені, але не бажали ухвалювати якогось компромісного рішення. Однак у мирі між цими державами, з огляду на різні причини, була зацікавлена Франція. Саме завдяки її впливу волоський господар, а також трансільванський князь намагалися примирити султана з королем [2].

Отже, на початку червня 1676 р. Дука прийняв у себе відомого польського дипломата, подольського чашника Я. Карвовського. Зважаючи на те, що війська Ібрагім-паші досить швидко просувалися до кордонів Речі Посполитої, господар мав заявити великому візирю Османської імперії про необхідність віддання наказу татарським ордам «не дражнити» польські війська. Окрім того, господар мав вимагати обміну спеціальними заручниками з обох сторін, які б гарантували безпеку проведення переговорів [3]. Очевидно, що Г. Дука добре справлявся з виконанням посередницької місії, адже невдовзі до нього надійшов лист із подякою від короля Яна III Собеського [4].

Однак турецька сторона не бажала зважати на мирні пропозиції Польщі. У липні війська Ібрагім-паші об'єдналися з численними турецькими ордами під Цецорою (всього близько 40 тис. чол.), а в серпні того ж року вони вже перебували на західноукраїнських землях поблизу Журавно, де їх стримувала 20-тисячна польська армія.

Під час військового протистояння 13 вересня 1676 р. на раді польського сенату в Жовкві було вирішено надіслати комісарів для ведення безпосередніх переговорів з Ібрагім-пашею. Для польських дипломатів це було нелегке завдання, адже військова ситуація складалася не на користь Яна III Собеського.

1 *Woliński J.* Materiały do dziejów wojny polsko-tureckiej 1672–1676 // SMHW. – T. XVI. – Cz. 1. – Warszawa, 1970. – S. 275–276.

2 *Wójcik Z.* Rzeczpospolita wobeć Turcij. – S. 62.

3 БМЧ Краків. – Рукоп. 423, арк. 531–532; *Wójcik Z.* Rzeczpospolita wobeć Turcij. – S. 63.

4 БМЧ Краків. – Рукоп. 423, арк. 531–532.

Тим паче, що комісари мали вимагати повернення всієї території Правобережної України за винятком Кам'янця-Подільського з навколишніми землями. Не дивно, що такі пропозиції польської сторони були відхилені турками, а переговори швидко зайшли в глухий кут.

Г. Дука в цей час перебував в обозі турецької армії. Зважаючи на його попередній досвід у польсько-турецьких переговорах, великий візир Ібрагім-паша запропонував йому знову стати посередником, але тепер уже з турецького боку. Після закінчення першої сесії спільної комісії Дука виступив з промовою перед польськими дипломатами, намагаючись переконати їх у правомірності завоювання турецьким султаном правобережних земель України. Очевидно, що він знайшов переконливі аргументи, адже поляки змирилися з присутністю турків у Кам'янці, а також погодилися на перехід під владу Османської імперії Західного Поділля з кордонами по річках Збруч і Мукша та Медоборі [1].

Разом з тим комісари відмовлялися обговорювати озвучені волоським господарем претензії Мегмеда IV на всю територію Правобережжя до повідомлення про них своєму королю. Усвідомлення значної переваги військових сил Туреччини змусило Яна III Собеського 17 жовтня 1676 р. підписати т. зв. Журавненський договір. Територіальний спір між Річчю Посполитою й Османською імперією завершився входженням більшої частини Правобережної України до володінь турецького султана.

У результаті цих подій Г. Дука здобув лаври непересічного дипломата, адже саме за його сприяння була припинена чотирилітня польсько-турецька війна. І хоча більшість статей Журавненського договору в подальші роки не виконувалися польською стороною — варшавський сейм відмовився ратифікувати його положення, а султан у 1678 р. під час його затвердження змінив окремі статті договору — міжнародно-юридичне право на володіння більшою частиною Правобережжя майже чверть віку, до 1699 року, належало Османській імперії.

Маємо відомості про те, що в 1677 та 1678 рр. Дука на чолі військ свого князівства брав участь у походах турецької армії на тогочасну столицю козацької України — Чигирин. Це засвідчує молдавський літопис Й. Некульчі [2] та М. Костіна [3], а також

1 *Wójcik Z.* Rzeczpospolita wobeć Turcij. — S. 70.

2 *Новосівський І.* Деякі українські проблеми в світлі молдавської хроніки Йона Некульчі // Зб. на пошану професора О. Оглоблина. — Нью-Йорк, 1977. — С. 348.

3 *Miron Costin.* Latopis ziemi Moldawskiej i inne utwory historyczne / Tłum. I. Czamańska. — Poznań, 1998. — S. 31.

згадки послів Польщі в Туреччині Я. Гнінського [1] та С. Процького. Зокрема, Я. Гнінський відзначав у своєму щоденниковому записі від 27 червня 1677 р.: «Господар Мултянський (друга назва Волоського князівства. — *Т. Ч.*) до сераскера (Ібрагім-паші. — *Т. Ч.*) прийшов, а військо пішло до Тягині, щоб рухатися далі у напрямку Чигирина» [2]. Більш докладний опис дій військових підрозділів під керівництвом Дуки залишив інший польський дипломат С. Процький, який супроводжував турецькі війська під час їхнього походу в Україну влітку 1678 р. У своєму «Щоденнику виправи під Чигирин» він згадує, що 30 червня Г. Дука «...того ж дня після обіду презентувався візиреві (Кара Мустафі. — *Т. Ч.*) у чотирьох тисячах. Мав хоругви досить упорядковані, всі з стрільбою, пістолетами, обмундировані... дві тисячі людей з мушкетами... На хоругвах всіх хрести, а на двох: на одній — св. Юрій, на другій — св. Михаїл. Біля кожної хоругви польська музика (котли, сурми, трубачі), а за самим Господарем турецька музика» [3]. Також маємо фрагментарний опис самого Дуки та його оточення: «...сам сидів на коні дуже красивім; шість ординарців коло нього в пурпурових жупанах із золотими пасами» [4]. Процький не залишив свідчень про конкретні бойові дії господарських військ на території України, а лише зазначив, що в липні дві тисячі мультян мали добувати кожен день воду для турків, і що 15 жовтня Дука покинув турецьку армію [5].

Заручившись підтримкою турецького султана та набувши значний міжнародний авторитет, Г. Дука у 1678 р. знову обіймає посаду господаря Молдавського князівства. Зважаючи на особливе геостратегічне положення своєї країни, він намагається проводити гнучку зовнішньополітичну діяльність, що полягала (вже вкотре!) у посередництві між могутніми державами Східної та Південно-Східної Європи — Річчю Посполитою, Османською імперією та Московською державою. Цього разу Г. Дука пропонує свої дипломатичні послуги для замирення Росії й Туреччини, які з 1677 р. перебували в стані війни.

22 листопада 1678 р. відомий молдавський культурний і церковний діяч М. Спафарій під час перебування у Москві звертається з листом до своїх племінників Івана й Степана в Молдавію, в якому піднімає питання щодо можливої участі князівства як посередника в російсько-турецьких переговорах.

1 Під час перебування у молдавському м. Яссе Я. Гнінський в червні 1677 р. згадував: «Гарні два монастирі над містом нещодавно господарем... Дукою збудовані» (*Źródła do poselstwa Jana Gnińskiego*).

2 Źródła do poselstwa Jana Gnińskiego. — S. 11–12.

3 Ibid. — S. 365.

4 Ibid.

5 Ibid.

Ті негайно повідомляють про таку цікаву пропозицію Дуку. Розуміючи, що Спафарій висловлює бажання офіційних кіл Москви, господар одразу ж висилає до Стамбула свого представника — логофета Мирона Костіна з дорученням дізнатися про наміри султана щодо укладення миру з царем [1]. За результатами поїздки Костін доповів Г. Дуці про бажання Порти, знесиленої Чигиринськими походами в Україну, розпочати переговорний процес з Росією. Цю інформацію Дука передав до Москви, і вже навесні 1679 р. до Молдавії прибуває російський посол В. Даудов.

У розмові з послом Г. Дука розповів про відсутність серед правлячої верхівки Туреччини одностайної думки стосовно відносин з Московською державою. З одного боку, як зазначав Дука, султан виступає за продовження війни, з другого — існує думка великого візиря, муфтія та окремих полків про необхідність припинення воєнних дій і укладення миру [2]. Окрім того, господар повідомив посла про те, що султан Метмед IV незадовго до приїзду В. Даудова збирався відрядити до Москви посланця з вимогою до царя відступити йому всю територію Українського гетьманату («якою володів Богдан Хмельницький»), але згодом відмінив цю місію. Натомість він наказав Дуці направити до Москви своїх дипломатів, які мали обговорити з царем питання щодо відходження України під зверхність Османської імперії [3].

Дука відразу ж розгортає активну діяльність, що була спрямована на виконання важливого наказу його протектора. 23 березня 1679 р. він пише листа до московського царя Федора Олексійовича з пропозицією прийняти свого посла І. Білевича [4], а вже 5 травня того ж року останнього зустрічають у Посольському приказі Московської держави. Головною метою посольства було, як засвідчував сам Білевич, «...те, що господар його, бачачи між царською Величністю і Султаном Турським війну і кровопролиття і полон, задумав, щоб тую війну припинити і помирити» [5]. Разом з тим основним завданням, яке ставили перед молдавським послом султан і господар, було «просити України і Києва» [6]. Саме такий запис залишили в посольських книгах московські дяки, а тому не можемо погодитися з твердженнями М. Смірнова та З. Вуйцика про те, що

1 *Stoicescu N.* Lista marilor dregatori ai Moldovei (sec. XV—XVII) // Anuarul Institutului de istorie si arheologie. — Vol. 8. — Bucureşti, 1971. — P. 402.

2 *Еремия И.* Молдавско-русские политические связи во второй половине XVII века: Дисс. ... канд. ист. наук. — Кишинев, 1987. — С. 148.

3 Там же.

4 Исторические связи. — М., 1970. — Т. 3. — С. 345.

5 Там же. — С. 44—47.

6 Там же.

Туреччина вустами І. Білевича вимагала встановлення кордону між Москвою й Портою по Дніпру, а також давала згоду на відступлення Києва росіянам [1]. Останнє було ініціативою молдавського господаря, який, на нашу думку, вів подвійну гру. З одного боку, за дорученням султана він мав вимагати всієї території України, а з другого — заявляв, що за умови визнання його московським царем повноправним посередником (а не представником султана) він домагатиметься відмови Туреччини від прагнення володіти Україною. Очевидно, слід погодитися з молдавським істориком І. Єремією, який стверджував, що така позиція молдавської сторони під час місії Білевича визначалася тим, що «боярство... переслідувало мету мати Росію за гаранта автономії країни в системі Османської імперії» [2].

Після прийому в царя І. Білевич 12 травня 1679 р. одержав від нього грамоту, в якій, зокрема, зазначалося: «...і тобі б, Дуці воєводі, по цій нашій Царської Величності грамоті відати і по бажанню своєму між нами, великими государями, про дружбу і любов домовлятися. А захоче з нами Султан Турський бути в справжній дружбі і любові і тобі про те до нас... писати без промовчання» [3]. Таким чином, Москва погодилася на посередницьку роль Дуки в турецько-російських переговорах. Водночас із Білевичем до Молдавії вирушив український посол Л. Уманський, який за наказом царя і дорученням гетьмана І. Самойловича мав зустрітися з молдавським господарем і погодити деякі питання російсько-молдавських та українсько-молдавських відносин. У липні 1679 р. Уманський звітував до Малоросійського приказу про свої розмови з Дукою. Той настійливо радив царю і лівобережному гетьману йти «війною... у Волоську землю та турків, нічого не боячися, а відпору їм дати буде нікому» [4]. Окрім того, Дука передав через Уманського два особисті листи до І. Самойловича, датовані 19 червнем 1679 р. У них він висловлював надію на встановлення миру між Османською імперією та Московською державою, а також прохав гетьмана надіслати до Молдавії ікони для православного монастиря в Четецує [5]. 22 червня Дука надіслав лист до Самойловича з проханням відрядити козацькі війська для зайняття Немирова, який не обороняється турками [6].

З українським послом Л. Уманським, після виконання тим дипломатичної місії, до Батурина приїхав також спеціальний

1 *Смирнов Н.* Россия и Турция в XVII–XVIII вв. — Т. 2. — С. 164; *Wójcik Z.* Rzeczpospolita wobeć Turcji ... — S. 203.
2 *Еремия И.* Молдавско-русские политические связи. — С. 150.
3 Исторические связи. — Т. 3. — С. 52.
4 Цит. за: *Еремия И.* Молдавско-русские политические связи. — С. 151.
5 Там же.
6 Там же.

представник молдавського господаря Г. Корецький. Він повідомив Самойловича про спроби турків побудувати кілька фортець на Дніпрі, а також про надання султану півтори тисячі чоловік та семиста возів з Молдавії.

У другій половині серпня Г. Дука, виконуючи султанський наказ, знову відряджає до Москви І. Білевича. Дорогою до Росії той на деякий час зупиняється в гетьманській столиці, де має розмову з Самойловичем і передає йому лист від молдавського гетьмана А. Бухуша з проханням до українського правителя посприяти в справі укладення миру між Москвою та Стамбулом [1]. Лівобережний гетьман, прислухавшись до порад молдавських сусідів, вручає Білевичу лист до царя, в якому рекомендує останньому якнайшвидше замиритися з султаном [2].

Щоб пересвідчитися в щирості намірів господаря Дуки, І. Самойлович ще навесні 1679 р. відрядив до Молдавії свого розвідника А. Лук'янова, який був за походженням молдаванином і служив козаком компанійського полку. Той у червні того ж року повідомив до Посольського приказу, що Дука дістав завдання від султана відрядити до Росії своїх послів з вимогою, «щоб царська величність уступив (Україну. — *Т. Ч.*) по Дніпру, а він, воєвода, може те у султана вчинити, що на його прохання султан до миру згоден» [3]. Погоджуємося з висловленими І. Єремією міркуваннями про те, що повідомлення А. Лук'янова мало певний вплив як на характер зустрічі другого молдавського посольства, так і на ставлення московського уряду до посередницьких функцій Дуки [4].

В інструкції, наданій І. Білевичу для переговорів у Москві, господар Дука висловив своє бачення проблеми міжнародно-правового становища Українського гетьманату. «Україна, яка стала причиною усіх тих бід (війн між Польщею, Туреччиною і Росією. — *Т. Ч.*), від правління того, кому випало тоді володіти нею (П. Дорошенку. — *Т. Ч.*), і привів добровільно і піддався в підданство під велике царство турське, і прийняв бунчук і інші клейноди, і для того Україну нині Турське царство ніякими мірами покинути на може, тому що і поляки, які володіли дідично Україною, коли прийшли в договори з султаном між іншими договорами, коли дійшло до України, була вона в підданстві під солтаном, залишили і поляки так, щоб під ними же була» [5] — відзначав Дука, згадуючи про те, що, згідно з Бучацьким договором 1672 р. і Журавненським перемир'ям 1676 р. між Польщею й Туреччиною, Правобережна Україна відійшла

1 *Еремия И.* Молдавско-русские политические связи. — С. 152.
2 РДАДА Москва. — Ф. 89, оп. 1. 1678—1681, спр. 18, арк. 355.
3 Там же.
4 Цит. за: *Еремия И.* Молдавско-русские политические связи. — С. 153.
5 Исторические связи. — Т. 3. — С. 60.

в управління П. Дорошенка під протекцією Порти. Далі висловлювалось бажання, щоб московський цар уклав договір з султаном і «про Україну ніяку біду не вчинив» [1]. Посол Білевич віз із собою також лист Дуки до Федора Олексійовича, в якому було викладено умови, за яких султан погоджувався укласти мирну угоду з Москвою [2].

Російська сторона не залишила без відповіді це звернення молдаван. Цар написав до гетьмана І. Самойловича листа з проханням допомогти в укладенні російсько-турецького чи російсько-польського договору. У зв'язку з цим 28 жовтня 1679 р. в Батурин зі спеціальною місією прибув дяк Є. Українцев.

Варто зазначити, що вже з середини 70-х років український гетьман активно виступав за підписання миру з турецьким султаном [3]. У розмовах правителя Українського гетьманату та російського урядовця поставало питання щодо відправлення українсько-російського військового контингенту до Молдавії. І. Самойлович заперечував можливість такого походу. Він звертав увагу Українцева на велику відстань, яку треба було б подолати військам, а також «тому що Волоська земля а ще християни, но обаче під ігом і послушенством турським, і хоча на малий час приходу християнських сил і зрадіють, а побачать неприятеля, на християнські війська наступаючі, і тоді нехотя будуть неприятелю допомагати... і тоді тим ратним людям вчинять тісноту...» [4]. Одночасно з консультаціями в Україні московський цар відрядив до Криму послів І. Сухотіна та В. Михайлова, які мали запропонувати султану (через кримського хана) встановити кордон між обома володарями по р. Дністер або, в крайньому разі — по р. Буг.

29 листопада І. Білевич виклав у Посольському приказі умови свого господаря. Основною з них була вимога Османської імперії віддати їй Україну в територіальних межах по р. Дніпро (отже — всю Правобережну Україну) [5]. Після цього Білевич повернувся до Молдавії, але не сам, а з російським послом до Стамбула Н. Кудрявцевим. Той віз до Мегмеда IV листи, в яких говорилося, що цар згодний на переговори, але тільки за посередництва кримського хана [6]. Таким чином Г. Дука усувався від участі в російсько-турецькому переговорному процесі. Однак молдавський господар і надалі був не проти виконувати окремі дипломатичні доручення як московського

1 Исторические связи. — Т. 3. — С. 60.
2 Там же. — С. 349.
3 *Соловьев С.* История России. — Кн. 3. — Т. XIII. — Сбц. 850—852; *Чухліб Т.* Козацький устрій Правобережної України. — С. 15.
4 Цит. за: *Еремия И.* Молдавско-русские политические связи.— С. 154.
5 Исторические связи. — Т. 3. — С. 60.
6 *Еремия И.* Молдавско-русские политические связи... — С. 155.

царя, так і турецького султана. Зокрема, молдавські урядовці привозили листи російського посла Н. Кудрявцева зі Стамбула до Москви та доставляли до цих столиць різні відомості міжнародного характеру [1].

На початку 1680 р. Дука приймає в себе з високими дипломатичними почестями українського посла О. Турбаловича. Після повернення до України той вручив гетьману І. Самойловичу листи від господаря та інших молдавських урядовців із запевненнями в продовженні дружніх відносин між обома країнами [2]. Окрім того, Дука запропонував цареві та гетьманові делегувати своїх послів не в Бахчисарай, а безпосередньо до Стамбула.

Але Самойлович відкинув таку пропозицію і переконав царя знову направити послів до Криму [3]. Згодом молдавський господар приймає в себе гетьманського посла І. Сербина. У липні 1680 р. Дука відрядив до України П. Михайлова, який у Батурині вів переговори з І. Самойловичем та московським стольником М. Головіним [4].

Незважаючи на те, що Дуку було усунуто від прямого посередництва в російсько-турецьких переговорах, названі вище факти переконливо засвідчують великий внесок молдавського господаря в справу укладення 3 січня 1681 р. між Московською державою та Османською імперією т. зв. Бахчисарайського миру. Згідно з його положеннями, кордон між цими державами мав проходити по р. Дніпру. Другий пункт договору (московський варіант)[5] проголошував таке: «...від річки Бог і до пом'янутого рубіжу ріки Дніпра Султановій Величності Турській і Вашій Ханській Величності знову міст своїх не ставити і старих козацьких розорених міст і містечок не відбудовувати; і з боку Царської Величності перебіжників не приймати і поволить того чинити нікому не веліти і поселення людям своїм ніякого народу на згаданих козацьких землях не чинити і залишити їх пустими. А які люди нині в тих козацьких містах і містечках і селах живуть, і тих поселень висилати геть і дати їм волю, де захочуть, там і йдуть...» [6].

Таким чином, землі Правобережної України («від Бога до Дніпра») мали залишатися пустими. Але в турецькому варіанті Бахчисарайського договору зазначалося: «...І по сю сторону Дніпра (Правобережжя. — *Т. Ч.*) бути величнішого... государя нашого Салтанової Величності під владою.., а від Києва до

1 Исторические связи. — Т. 3. — С. 67.
2 РДАДА Москва. — Ф. 124, оп. 1, 1680, спр. 2, арк. 23, 28, 29—30.
3 Там само. — Ф. 123, оп. 1, спр. 4, арк. 587.
4 Там само. — Арк. 537.
5 Він був оголошений росіянам В. Тяпкіну, Н. Зотову та українцю С. Раковичу ще у січні 1681 р.
6 Статейный список стольника Василия Тяпкина... — С. 143—144.

Запорожжя, по обидві сторони Дніпра міст і містечок не робити» [1]. У квітні 1682 р. в Стамбулі за присутності російського посла П. Возніцина остаточно був затверджений саме цей варіант, хоча під час ратифікації цього договору султаном у березні 1682 р. окремі пункти були змінені турецькою стороною. Землі Правобережної України (окрім Києва, Трипілля і Стайок) мали відійти під владу Османської імперії. Договір був укладений терміном на 20 років. З турецького боку саме Г. Дуці довелося впроваджувати його положення на практиці — у червні 1681 р. від імені турецького султана він стає гетьманом Правобережної України.

221 Факт призначення гетьманом однієї з частин України молдавського господаря доволі цікавий не лише з огляду на тогочасні турецько-російські, українсько-турецькі та українсько-молдавські політичні відносини. Ця подія, що стала єдиною у своєму роді (адже як до, так і після 1681 р. королі, султани, царі та хани затверджували або призначали на гетьманську посаду лише українців), переконливо засвідчила можливість національної моделі управління у формі гетьманства та існування державної автономії Правобережної України.

Зі свідчень сучасників та досліджень істориків довідуємося про те, що Дука був доволі амбітним політиком свого часу. Перебуваючи в різний час господарем Молдавського та Волоського князівств, він планував також стати королем Угорщини та гетьманом усієї України (а не лише її правобережної частини), а українське гетьманство передати в спадок своєму зятю — синові волоського господаря С. Кантакузіо. Своїх двох синів він волів бачити не інакше як господарями Молдавського та Волоського князівств.

На нашу думку, ідея стати володарем Українського гетьманату виникла в Г. Дуки під час першого Чигиринського походу турецької армії і сформувалася під впливом таких факторів: участі Дуки як посередника в турецько-польських переговорах 1676 р., де одним із головних було питання про те, хто володітиме козацькою Україною «від Дніпра до Случі»; відмови від гетьманської булави П. Дорошенка та проголошення «князем-гетьманом» слабкого Ю. Хмельницького, у маріонетковості якого Дука переконався під час походів на Чигирин у 1677 та 1678 рр.; присутності в турецькому таборі близько десятка претендентів на гетьманський уряд і потенційної готовності султана вибрати найздібнішого з них; ознайомлення з внутрішньополітичною ситуацією в Україні протягом 70-х рр. XVII ст. та налагодження особистих контактів з П. Дорошенком, І. Самойловичем й, очевидно, Ю. Хмельницьким.

1 Статейный список стольника Василия Тяпкина... — С. 278–279.

Як свідчив молдавський літописець Йона Некульчі, Дука сам домагався в Мегмеда IV управляти правобережною частиною Українського гетьманату [1]. Хоча в інших джерелах нам не вдалося знайти підтвердження цього факту. Лише С. Величко писав: «...повідали тоді, що господар Дука купив собі згадану порожню козацьку Україну в турського царя за немалу суму» [2]. З огляду на те, що перед цим Г. Дука доволі легко міг «купити» в Стамбулі право на володіння придунайськими князівствами [3], можемо припустити аналогічний розвиток подій і стосовно України.

Хоч як там було, але в червні 1681 р. Дука отримав від Мегмеда IV привілей на Правобережну Україну. Очевидець тих подій, боярин О. Балабан, повідомляв у листі від 26 червня до Варшави: «Вчора затверджено господаря Його Милість на державу, придано йому Україну, щоб під його владою була... Сам господар виїжджає в тих днях до Порти, щоб лицем своїм впасти під ноги цесарські при нової держави одібранні згідно звичаїв Порти» [4]. Таким чином, султан, спираючись на багатовікові традиції адміністрування імперії в країнах, що їй належали, призначив Г. Дуку своїм намісником у правобережній частині Українського гетьманату («Україні від Дніпра до Случі»), яка, згідно з умовами Бахчисарайського миру, відійшла до володінь Османів. У цьому разі можна також говорити про утворення своєрідної українсько-молдавської персональної унії. Адже в особі Дуки об'єднувалася влада над Молдавським князівством та Українським гетьманатом з «правого берега» Дніпра.

23 липня 1681 р. Дука прибув до Стамбула. Вже через декілька днів, 28 липня, він зустрічався з великим візирем Кара Мустафою, а також із султаном Мегмедом IV. Останній вручив господарю «кафтан на підтвердження господарства волоського і при ньому України великі уряди відібравши...» [5]. Хроніка М. Костіна засвідчує, що Дука отримав у Стамбулі не лише кафтан, а й булаву [6]. З інших джерел знаємо, що, окрім цих атрибутів влади, Дука одержав ще бунчук і шапку [7].

1 *Новосівський І.* Деякі українські проблеми...— С. 346; *Papacostea V.* Civilizatie romaneasca si civilizatie balcanica. — Bucureşti, 1983. — P. 101.

2 *Величко С.* Літопис. — Т. 2. — С. 289.

3 Наприклад, у 1672 р., після втрати Молдавського князівства, Г. Дука заплатив силістрійському баші (представникові султана у цьому регіоні) 500 торбинок левів, а також дозволив вибрати п'ятисячі душ ясиру і в результаті цього став господарем Волоського князівства.

4 БЯУ Краків. — Од. зб. 1151, арк. 18; Documente privitóre. In 44 vol. — Vol. V. — S. 135—136.

5 БЯУ Краків. — Од. зб. 1151, арк. 12; Documente privitóre. — Vol. V. — S. 137.

6 *Еремия И.* Молдавско-русские политические связи... — С. 158.

7 Там же. — С. 159.

Про те, на яких умовах молдавському господарю віддано Правобережну Україну, засвідчував той-таки О. Балабан, зазначаючи, що останній мав перед султаном лише обов'язок колонізувати спустошені довголітніми війнами землі та надавати для потреб імперії боєздатне військо й володіти Україною «без жодного трибуту» [1]. Це підтверджував і сам Дука, заявляючи в розмові з московським послом М. Тарасовим, що не вводив жодних податків на території Правобережжя [2]. Виправдовуючись перед представником царя, Г. Дука говорив про те, що він хотів, аби Москва віддала Османам цю частину України, і дуже шкодує, що цього не трапилося. А тепер, як заявив новопризначений правобережний гетьман Тарасову, згідно з наказом султана «тую уступку (Правобережжя. — *Т. Ч.*)... відати і оберігати йому Дуці» [3]. Австрійський дипломатичний представник у Туреччині Г. Крістодо де Кунз у той час повідомляв своєму імператорові, що Дуку призначили управляти «козацьким краєм» задля того, щоб він заселив спустошені землі та в майбутньому міг надати султанові декілька тисяч козаків для участі у воєнних діях [4].

Отримавши Правобережну Україну з рук турецького султана, Дука звертається до традиційних форм управління краєм. Очевидно, вже у вересні 1681 р. він своїм універсалом призначає наказним гетьманом на Правобережжі молдавського боярина, грека за походженням, який добре знав «козацьку мову», Івана Дрешнича (з вітчизняних джерел він більше відомий як Ян або Іван Драгинич, поряд із цим трапляються й інші прочитання його прізвища — Грединевич, Гредіновський) [5]. О. Балабан зазначав, що Г. Дука мав намір призначити й вислати свого намісника («гетьмана, якого буде розуміти...») до Немирова ще в червні 1681 р. [6] Очевидно, вже у вересні того ж року поблизу цього правобережного міста відбулася козацька рада (про неї згадує у своїй хроніці Й. Некульчі)[7], на якій було обрано запропонованих Дукою та Драгиничем полковників. Керівником Корсунського полку став І. Губар-Бершадський (Губаренко), Черкаського — Вергун, Чигиринського — Уманець (за іншими даними — Гримбашевський), Білоцерківського — С. Куницький. М. Костомаров у своїй праці навів фрагмент листа І. Драгинича до лівобережного полковника Л. Полуботка: «...маємо вручення від ясновельможного пана воєводи і господаря земель

1 БЯУ Краків. — Од. зб. 1151, арк. 19–20; Documente privitóre. — Vol. V. — S. 137.
2 РДАДА Москва. — Ф. 89, оп. 1, 1682–1684, спр. 24, арк. 69.
3 Там само. — Арк. 7.
4 *Еремия И.* Молдавско-русские политические связи... — С. 160.
5 *Мохов Н.* Молдавия эпохи феодализма. — С. 342; *Новосівський І.* Деякі українські проблеми... — С. 346.
6 БЯУ Краків. — Рукоп. 1151, арк. 18.
7 *Новосівський І.* Деякі українські проблеми... — С. 346.

молдавських і земель українських. А то з найвищого дозволу самого цезаря Порти Отоманської, роздав полки на цьому боці Дніпра окрім київського українським достойним людям, які полковники від нас поставлені, щоб вільно призивали своїх полків людей на ті попелища, звідки вийшли і де родилися, ... рівним чином і Губаренко полк Корсунський врученням має від господаря...»[1]. 30 вересня 1681 р. польський король Ян III Собеський в одному зі своїх листів писав про немирівського старосту С. Куницького: «не знаю, що і робити з тим Куницьким віроломним, який проти пактів (Журавненського перемир'я 1676 р. — *Т. Ч.*) назначений полковником — чи пустити його, чи затримати, чи покарати» [2]. Окрім призначення наказного гетьмана та полковників, Дука почав налагоджувати судову систему на Правобережжі: «суди згідно звичаїв їх встановив, за собою останню залишивши апеляцію» [3]. Це стало ще одним доказом того, що молдавський господар не хотів запроваджувати нові державні інституції в Україні (за молдавським чи турецьким зразком), а лише намагався відновити усталений тут суспільно-політичний устрій у вигляді Війська Запорозького.

Як же відреагував тогочасний міжнародний політикум на нову посаду Г. Дуки? Гетьман Лівобережної України І. Самойлович у кінці серпня 1681 р. повідомив до Москви про те, що господар здобув Правобережжя за наказом султана. Пізніше він постійно відписував московському царю про приїзд Дуки до правобережної частини Гетьманату [4]. Цар Федір Олексійович, одержавши від Самойловича звістку про призначення Дуки, відразу ж відрядив до останнього свого посла П. Возніцина, щоб той дізнався безпосередньо від господаря про те, що сталося. Пізніше цар надіслав до Г. Дуки листа, у якому вказував на порушення тим умов Бахчисарайського договору [5].

Але найбільш бурхливу реакцію факт переходу правобережних земель України під владу молдавського господаря викликав у короля Речі Посполитої Яна III Собеського. У своїй інструкції польському послу до Росії від 14 жовтня 1681 р. король наголошував: «донесли і те Й[ого] Ц[арській] В[еличності] же Господар Волоський є в Україні і поселився в Немирові... не так як в пактах є, так за короля Міхала, як теж і в свіжих Журавненських в Стамбулі стверджених (1678 р. — *Т. Ч.*), що Україна козакам належати мала, через що на око видно, що бусурмани хочуть всі слов'янські народи завоювати а потім

1 *Костомаров Н.* Собрание сочинений. — Кн. 6. — Т. XV. — С. 329.
2 АГАД Варшава. — Ф. «Архів Радзивіллів», від. III, кн. 16, № 142; Ф. «Архів Замойських». — № 3053, арк. 288–289.
3 Documente privitóre. — Vol. V. — S. 140–141.
4 РДАДА Москва. — Ф. 123, оп. 1, 1682, спр. 235, арк. 1–2.
5 Там само. — Спр. 1, арк. 27–28.

і цілу Європу.., коли провінція козакам пактами обіцяна відпадає в інкорпорацію поганської Держави...» [1]. За свідченням папського нунція в Польщі, Туреччина з допомогою молдавського господаря Дуки хотіла заселити Правобережну Україну «найкращим і найхоробрішим європейським народом, загартованим на труди і холод, якого гарту не мають навіть племена азійські» [2]. Очевидно, тут ішлося про реколонізацію українцями правобережних земель, які потерпали внаслідок міждержавних війн середини XVII ст.

Другим кроком Г. Дуки в ролі «воєводи і господаря землі Молдавської і землі Української» (саме так він підписував у той час листи; такий же напис зустрічаємо і на його гербі) [3] після призначення наказного гетьмана та полковників стали заходи, спрямовані на якнайшвидше заселення Правобережної України. Перебуваючи в Немирові, Дука видає універсали до полковників, козаків та жителів правобережних полків. «...Скоро по відібранню володіння українськими землями відразу старанно почав прикладати сили, щоб спустошена Україна знову квітнула через поселення людей... яким то людям даю свободу на 15 років...» — говорилося в його зверненні до канівського полковника І. Губаренка від 20 листопада 1681 р. [4] Закличні універсали Дуки, в яких він оголошував «слободи» (землі, на яких могли селитися та працювати селяни й протягом певного часу не сплачувати за це податки чи відробляти якісь повинності) від 5 до 20 років, як відзначав С. Величко, «ходили в народі» протягом 1682—1683 рр. [5] Відомий також універсал Дуки про запровадження вільного поселення на Правобережній Україні від 16 червня 1682 р. [6] Універсали, хоч і були адресовані правобережним українцям, але розповсюджувалися також на Лівобережній Україні. Це викликало негативну реакцію її уряду. Однак на гнівні листи І. Самойловича з вимогою не переманювати його підданих Дука відповідав, що він лише допомагає людям повернутися на попереднє місце проживання (більшість населення Правобережжя в результаті т. зв. великих згонів, організованих гетьманом Самойловичем у 1679—1680 рр., було переселено на лівий берег Дніпра). Султанський ставленик виправдовував свої дії тим, що, згідно з положеннями Бахчисарайського миру, українці, які раніше проживали на Правобережжі й силою були виведені на Лівобережжя, стали підданими Османської імперії [7].

1 БН Варшава. — № 123, арк. 297.
2 Цит. за: *Ясмінський Б.* Відень 1683. — Відень, 1983. — С. 68.
3 АГАД Варшава. — Ф. «Архів Публічний Потоцьких», № 47, т. 1, арк. 130.
4 Цит. за: *Костомаров Н.* Собрание сочинений. — Кн. 6. — Т. XV. — С. 329.
5 *Величко С.* Літопис. — С. 289.
6 РДАДА Москва. — Ф. 68, 1682, спр. 2, арк. 2; Исторические связи. — Т. 3. — С. 351.
7 *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко. — С. 396.

Окрім того, Дука був не проти спеціальних операцій щодо зворотного «перегону» лівобережців, які, очевидно, проводилися за ініціативою правобережних полковників і повторювали попередні дії І. Самойловича. На початку 1683 р. чигиринський полковник Уманець організував рейд невеликого загону козаків на Слобожанщину. Вони мали спалити Охтирку, Харків і Лохвицю, а їхнє населення «перегнати» на Правобережжя. Однак цей загін був оточений і захоплений у полон. На допиті чигиринські козаки засвідчили, що Уманець збирався переправити на Лівобережжя таким чином ще 80 осіб [1].

Розлючений діями Дуки гетьман І. Самойлович (він, до речі, ще з 1674 р. титулувався не інакше як «гетьман обох сторін Дніпра») лаштує чергове посольство до Москви і в інструкції своїм посланцям від 20 липня 1681 р. вказує, щоб вони передали царю таке: «...що салтан турецький дозволяє між річками Дніпром і Бугом для своєї користі поселення чинити людські і володарів своїх у тій стороні мати хоче» [2]. Аналізуючи зміни до тексту Бахчисарайського договору, внесені султаном Мегмедом IV під час ратифікації в Стамбулі, Самойлович наголошує, що якщо він не буде відпускати людей на Правобережну Україну, то Порта визнає це за порушення турецько-російських домовленостей. «А якщо б ми людей туди (на Правобережжя. — *Т. Ч.*) пустили (що учинити недостойно), то ця сторона (Лівобережжя. — *Т. Ч.*) збідніє дуже жителями.., знаю, що більшість для плодовитої тої землі з цієї сторони нашої Дніпра йти захочуть» [3], — відзначав лівобережний гетьман, стурбований тим, що Г. Дука переманить до себе багато його підданих. Саме тому І. Самойлович запропонував цареві терміново змінити цю статтю Бахчисарайського договору.

Порушуючи бахчисарайські домовленості, Дука почав відроджувати старовинні українські міста Подніпров'я — Чигирин, Черкаси, Канів, Корсунь та ін. Окрім того, він дає наказ збудувати резиденцію для наказного гетьмана І. Драгинича в Немирові, а також починає споруджувати власний палац у с. Цициканівка (Циганівка), розташованому над Дністром навпроти молдавських Сорок [4]. Саме звідси Дука планував керувати правобережним Українським гетьманатом та Молдавським князівством [5]. Тут, в українському прикордонному селищі, він хотів

1 *Бабушкина Г.* Международное значение крымских походов 1684 и 1689 гг. // Исторические записки. — М., 1950. — № 33. — С. 159.

2 *Бантыш-Каменский Д.* Источники малороссийской истории. — Ч. 2. — С. 279.

3 Там же. — С. 280.

4 *Новосівський І.* Деякі українські проблеми... — С. 346; *Величко С.* Літопис. — С. 289.

5 *Чухліб Т.* Українсько-молдавська персональна унія 1681—1683 років // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. — К., 2002. — Вип. 11. — С. 3—20.

оселитися разом зі своєю сім'єю [1]. Також літописці подають інформацію про те, що Г. Дука «звелів збудувати собі для своєї господарської резиденції в Брацлавському полку за Богом у містечка Печери знаменитий дім» [2]. Є відомості про оборонні замки, збудовані українсько-молдавським правителем у Могилеві та Ямполі [3]. На жаль, маємо обмаль інформації про політику Г. Дуки в соціально-економічній сфері. Однак можемо стверджувати, що за його наказом І. Драгинич збирав у правобережних полках на свою користь певні податки. У 1682 р. той видає універсал канівському полковнику І. Губарю-Бершадському з наданням права грошових зборів з торговельних операцій на території свого полку [4]. Можливо, такі ж універсали були надіслані й іншим полковникам Правобережної України.

У 1682 р. Дука мав зустріч зі львівським православним єпископом й представником польського короля Й. Шумлянським у Немирові [5]. На ній вирішувалися питання підтримки правобережним Українським гетьманатом православної віри та особисто Шумлянського в його безперервній боротьбі з конкурентами за єпископську посаду. Також обговорювалася проблема виборів та затвердження королем митрополита для Української православної церкви. На початку наступного року Дука розпочав активну дипломатичну діяльність. Він листується з королем Яном III Собеським та гетьманом І. Самойловичем. У посланні королю від 12 лютого 1683 р. з молдавської столиці Ясс він порушує питання щодо продовження роботи польсько-турецької комісії з визначення належності прикордонних українських та молдавських територій тому чи тому монархові, зокрема, відзначаючи, що лише «при відкритій і вільній границі будуть продовжуватися на Пограниччі і в другій тутешній землі (Україні. — Т. Ч.) певні справи і замішання» [6]. Місяцем раніше, 11 січня, «господар Молдавії та України» звертався до Самойловича: «Досить ясний доказ сусідської приязні моєї до Вашої Милості милостивого Пана є в тому, що я, супроти ворожих речей і задатків.., з огляду на свіжо постановлений і тепер потверджений мир між монархами, іду з неодмінним і спокійним сусідством до Вашої Милості, милостивого Пана... Тепер доходять до нас сюди постійні плачливі скарги від людей, що вийшли на свої місця на цей бік Дніпра (Правобережжя. — Т. Ч.),

1 Акты ЗР. — Т. 5. — С. 167–168.
2 *Величко С.* Літопис. — С. 289.
3 *Urbaiski T.* Rok 1683 na Ukrainie... — S. 33.
4 РДАДА Москва. — Ф. 68, 1682, спр. 2, арк. 2 зв.–3; Исторические связи. — Т. 3. — С. 351.
5 АГАД Варшава. — Ф. «Архів Публічний Потоцьких», № 47, т. III, арк. 344.
6 Там же. — Т. I, арк. 129–130.

що там (на Лівобережжі. — *Т. Ч.*) їхні жінки й діти лишаються в жахливому ув'язненні. Це все діється супроти пактів, постановлених між монархами — найяснішою Портою та їхніми пресвітлими царськими величностями» [1]. 3 березня Дука знову звертається до гетьмана і висловлює йому свою стурбованість ситуацією, що склалася, крім цього, він повідомляє, що посол від Самойловича, який перебував у нього, з почестями відправлений з Молдавії [2].

Влітку—восени 1683 р. Дука, виконуючи другу умову султана щодо його правління в Україні (надання військового контингенту для ведення війн з Туреччиною), бере участь у відомих Віденських подіях — облозі османською армією на чолі з великим візирем Кара Мустафою австрійської столиці, битві турків з об'єднаними польсько-австрійськими військами під Віднем (12 вересня 1683 р.) та локальних сутичках між противниками на території Угорщини й Словаччини [3]. Польський дослідник Я. Віммер засвідчує, що військові підрозділи, очолювані Г. Дукою, надійшли для допомоги туркам під Відень у другій половині червня 1683 р. [4]

Тривала відсутність Дуки в Молдавії та Правобережній Україні призвела до оформлення там сильної опозиції серед молдавського боярства та козацької старшини. Давній конкурент Дуки за молдавський трон Шимон Петричейку [5], який з 1674 р. перебував у Польщі, прибув до князівства й організував у Лопушанах боярський з'їзд, де більшість присутніх склала присягу на вірність новопроголошеному господареві Молдавського князівства [6]. Прибічники Дуки на чолі з Траговичем втекли до Волоського князівства, а Ш. Петричейку видав спеціальний універсал, в якому амністував тих представників молдавської еліти, що раніше служили туркам і їхньому намісникові, а тепер перейшли на його бік. Водночас він оголосив про конфіскацію маєтків у тих бояр, які продовжували визнавати зверхність Порти. У середині грудня 1683 р. Петричейку оволодів Яссами — тогочасною столицею придунайського князівства. У цей час позбавлена підтримки свого чоловіка дружина

1 *Величко С.* Літопис. — С. 290.
2 *Еремия И.* Молдавско-русские политические связи... — С. 162.
3 Про це докладніше у розділі 6 книги.
4 *Wimmer J.* Wiedeń 1683. — S. 173.
5 Шимон (Симон) Петричейку (рум. — *Petriceicu*) походив із родини дрібних молдавських бояр. Обіймав посаду великого ключара Молдавського князівства. У 1672 р. був призначений Мегмедом IV його господарем після детронізації Г. Дуки. Після Хотинської битви 1673 р. переходить на бік Яна III Собеського і з того часу бореться за відвоювання молдавських земель в Османської імперії та господарську владу під протекторатом Речі Посполитої.
6 *Urbański T.* Rok 1683 na Ukrainie... — S. 36.

Г. Дуки [1] прохала допомоги в татар [2]. Успішній кампанії Ш. Петричейку сприяла військова підтримка польського короля та призначеного від його імені в Правобережній Україні гетьмана Куницького.

Ще в серпні 1683 р. на Правобережжі була проведена старшинська козацька рада, яка висунула на гетьманську посаду кандидатуру немирівського старости і білоцерківського полковника С. Куницького. Ян III Собеський затвердив це рішення козацьких старшин. Куницький разом зі своїми прихильниками, так само, як і Петричейку в Молдавії, відразу ж почав розправлятися з представниками Дуки. Вже у вересні він виганяє з Немирова І. Драгинича, який «утік за Дністр до Сороки в міста волоські» [3]. Скориставшись відсутністю Дуки, С. Куницький у жовтні–грудні 1683 р. організовує похід до Молдавії на чолі 5–6-тисячного козацького війська [4]. Тут правобережні козаки об'єднуються з підрозділами Ш. Петричейку і спільними зусиллями витісняють нечисленні турецько-татарські сили з молдавських земель та завойовують значну територію Північного Причорномор'я.

Незважаючи на успіхи пропольської партії в особах Ш. Петричейка та С. Куницького, Дука повертається до Молдавії, плануючи з допомогою Буджацької орди, яка йшла з-під Відня, прогнати своїх опонентів. Наприкінці грудня він з'являється у своєму маєтку в Домнештах і, ознайомившись з ситуацією, на початку 1684 р. скаржиться до Стамбула, що козаки «відібрали у нього Поділля і Україну» [5].

Хоча татари й перемогли об'єднані війська Петричейку й Куницького поблизу фортеці Тобак (30 грудня 1683 – 5 січня 1684 р.) і Дука мав усі підстави знову відновити втрачені позиції, він раптово був атакований й осаджений у Домнештах хоругвами польського шляхтича С. Димидецького [6]. Через зраду частини бояр місто було захоплене, а Г. Дука у першій половині січня 1684 р. потрапив у полон: «господаря Дуку пан Димидецький піймав і віддав до рук п. Волчинського, ротмістра Й[ого] К[оролівської] М[илості], в Сучаві сидить, по якого тут зі Львова кілька хоругв виправлено, аби його сюди припроваджено,

1 Дружина Г. Дуки у 1684 р. прохала протекції у гетьмана Війська Запорозького С. Куницького.

2 БМЧ Краків. – Теки Нарушевича, рукоп. 179, арк. 743.

3 Там само. – Рукоп. 179, арк. 699.

4 *Чухліб Т.* Гетьман С. Куницький у боротьбі Правобережної України та Речі Посполитої проти Османської імперії (1683–1684 рр.) // Україна у Центрально-Східній Європі. Студії з історії XI–XVIII ст. – С. 314–332.

5 *Він же.* Правобережне Військо Запорозьке у геополітичних планах Османської імперії (1676–1685 рр.) // Запорозьке козацтво в українській культурі, історії та національній самосвідомості. – К.; Запоріжжя, 1997. – С. 171–181.

6 *Власова А.* Молдавско-польские политические связи... – С. 29.

пан то великий і на рахунок грошей, взято з ним Миронашка, Костіна і маршалка і інших багато людей гідних несподівано піймано» [1], — засвідчував тогочасний документ. Із Сучави Дуку перевезли спочатку до Станіслава, у замок Потоцького, а звідти конвоювали до королівського замку в Яворові поблизу Львова [2]. Тут 21 березня його представили Яну III Собеському. Згідно з розпорядженням польського короля, Георге Дука, хоч і мав статус полоненого, однак користувався великою свободою дій, проживаючи в одному з львівських приватних будинків разом із обслугою [3]. Рідні намагалися його викупити, але безуспішно [4]. Невдовзі він помер власною смертю у Львові. До нашого часу дійшло зображення герба Дуки, де на щиті, поруч із державними гербами Молдавії і Волощини та династичним знаком молдавських господарів, бачимо й предмет, що символізував Україну — гетьманську булаву.

1 БМЧ Краків. — Теки Нарушевича, рукоп. 179, арк. 1005–1006.
2 *Urbański T.* Rok 1683 na Ukrainie. — S. 42; *Wimmer J.* Wiedeń 1683. — S. 413–414.
3 АГАД Варшава. — Ф. «Архів Замойських», № 3028, арк. 133–134.
4 *Neculce I.* Cronica copiata de Ioasaf Luka. — Chisinau, 1993. — S. 72.

5
розділ

НЕПОРОЗУМІННЯ МІЖ СХОДОМ І ЗАХОДОМ

Для Османської імперії, яка не полишала примарної мрії оволодіти спадщиною римських і візантійських імператорів, в останній чверті XVII ст. настали нелегкі часи. Зважаючи на внутрішні проблеми, політична еліта країни намагалася дати новий поштовх ідеї «Священної війни з невірними», призупинивши тим самим кризові явища всередині країни. Ідея захоплення Відня стала одним із головних постулатів зовнішньої політики мусульманського Константинополя, адже завоювання «вічного міста» усіх християн мало б вирішальне значення у завершенні формування

султанськими ідеологами концепції «Висока Порта — спадкоємець Римської імперії» [1].

З огляду на завоювання турками майже всієї території Угорщини у свідомості європейського суспільства почала формуватися думка про об'єднання зусиль багатьох країн у боротьбі проти Османів. Одним із перших, хто почав «бити на сполох» у межах Польщі, був народжений в Україні-Русі Станіслав Оріховський. У видрукуваній у 1544 р. в Кракові книзі він, звертаючись до польської, литовської та руської шляхти, зазначав: «Хай же буде вам відомо, що Сулейман, турецький володар, підкоривши угорське королівство і натхненний видатною перемогою, поглядає тепер і на вас з вашим добром. Він прекрасно розуміє, що не зможе довго користуватись насильно награбованим, доки ви живі і незалежні... Загарбав Альбу Грецьку, Варадин, потім убив Людовіка, опісля знищив Буду; далі, користуючись сприятливим моментом, дощенту сплюндрував Австрію, Стірію, Карінтію і, досягнувши свого, повернувся до Угорщини... Проте він [султан] добре розуміє, що ви єдині стоїте на перешкоді розширення його влади...» [2]. Закликаючи до єдності представників Польщі, Литви та Русі, а також інших християнських європейських народів, С. Оріховський запитував їх, що вони робитимуть, коли султан Сулейман «поодинці кожного зокрема завоює і перетворить на свого невільника?» [3]. А через сто років після полемічного трактату Оріховського німець Мартін Цайлер видав книгу «Опис Угорського королівства» (1646), у якій висловлювалася думка про об'єднання християнських країн для допомоги Угорщині та Венеції. Якщо цього не відбудеться, то, на думку М. Цайлера, Висока Порта невдовзі загрожуватиме не лише Австрії, а й Чехії, Польщі, а також Франції, Данії і Швеції [4]. Слідом за німецьким виданням у багатьох країнах Європи з'явилося кілька десятків книг і брошур, провідною думкою яких була спільна військова боротьба усіх християнських країн Європи проти мусульманської Османської імперії [5].

1 *Фодор П.* Идеологические обоснования османских завоеваний (XIV–XVI вв.) // Османская империя: проблемы внешней политики и отношений с Россией: Сб. ст. — М., 1996. — С. 33; *Станіславський В.* Запорозька Січ та Річ Посполита. — К., 2004. — С. 11.

2 *Stanislaii Orichowii Rutheni.* De bello adversus Turcas suscippiendo, ad Equites Polonos, Turcica prima. — Cracoviae, 1544 (Warszawa, 1990) / *Станіслав Оріховський.* Про турецьку загрозу. Слово перше (до польської шляхти) / Перекл. М. Трофимука // Українські гуманісти епохи Відродження. — К., 1995. — Ч. 1. — С. 61–62.

3 Там само. — С. 64.

4 Див.: *Zeiler M.* Neue Beschchreibung des Konigreichs Ungarn. — Leipzig, 1664.

5 *Гусарова Т.* Австрийские Габсбурги и проблема борьбы с Османами в Европе в 50–70-е гг. XVII в. // Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XVII в. — Ч. 2. — С. 150.

Якщо в Центральній та Західній Європі Османам протистояла Австрія, а також Апостольська столиця (Ватикан) і Венеціанська республіка, то в східній частині континенту проти турків активно виступали Річ Посполита і Московське царство. Останні уклали між собою антиосманське Андрусівське перемир'я 1667 р., яке, з одного боку, започаткувало перегрупування сил у Центральній і Східній Європі, а з другого — стало небезпечним для геополітичних планів турецьких султанів і залежного від нього Кримського ханства. Хоча невдовзі укладення мирних угод з Річчю Посполитою у 1672, 1676 і 1678 рр. дало змогу Османам зосередитися на вирішенні давньої суперечки з Австрійською імперією.

Дипломатичні успіхи Османської імперії були зумовлені не лише її військовою потугою, а й тим, що серед політичної верхівки Польсько-Литовської держави існувало роздвоєння, спричинене альтернативою: з Францією і Туреччиною або з Австрією проти Туреччини [1]. Більшість шляхти все ж таки виступала за мир з Австрійською імперією. Польська еліта не схотіла повертатися до активної балтійської політики, а тому зупинилася на програмі-мінімум, що полягала у відвоюванні у турків Правобережної України (гетьман якої, Петро Дорошенко, визнав себе васалом Османів) та підкоренні Молдавського князівства. Великий коронний гетьман і майбутній король Ян Собеський так оцінював міжнародну ситуацію: «..бо хто ж божевільний буде починати з Україною (підвладною П. Дорошенку. — *Т. Ч.*) війну, коли турецький цісар, котрий узяв її в свою оборону, досі ще не з'ясував своїх планів? Адже ж перед ним дрижить увесь світ, і хоч венеціяни й інші пишуть, що та війна напевне обернеться проти нас, але по-старому і вони, і Сицилія, і Мальта чинять всілякі приготування до тієї війни» [2]. У квітні 1677 р. угоду про підтвердження попередніх польсько-австрійських договорів було підписано з Леопольдом І Габсбургом уже новим королем Яном III Собеським. Додатково у ній зазначалося про взаємну допомогу й оборону від турків.

Велику роль у тогочасних міжнародних відносинах у Європі відігравала Апостольська столиця у Римі, майбутній Ватикан. Користуючись своєю духовною владою над католиками, які становили більшість серед християнських народів, Ватикан успішно впливав на політичні рішення багатьох монарших дворів.

1 *Topolski J.* Polska w czasach nowozytnych (1501—1795). — Poznań, 1994. — S. 493—494.

2 Acta Historica. — Vol. 2. — Pars. I. — Kraków, 1880. — S. 618—619.

Із обранням на папський престол Інокентія XI [1] значною мірою антимусульманська політика католицького Риму отримує новий поштовх і стає пріоритетною у відносинах між Ватиканом та Австрією, Венецією і Польщею. Від початку свого понтифікату Інокентій XI будує плани створення європейської Ліги та відвоювання в Османів Константинополя. За його дорученням священик ордену Капуцинів Павло да Лагні у 1678 р. розробив концепцію війни з Османською імперією, яка передбачала залучення до цього навіть Персії і Москви. Папа Римський намагався залучити до боротьби з турками й французького короля Людовіка XIV, який перебував у стані війни з Габсбургами. Апостольська столиця неодноразово висилала своїх представників до Англії, Голландії, Іспанії та князівств Італії з метою заохочення їх до війни з Туреччиною [2]. Саме дипломатична активність Ватикану й особливо його матеріальна допомога сприяла не лише утворенню Священної Ліги, а й участі Речі Посполитої та козацької України у віденській виправі.

Незважаючи на підписаний у 1650 р. мирний договір між Османською імперією та Австрійським цісарством, на угорсько-турецькому кордоні й до того тривали неоголошені воєнні дії. У цей час, згідно з висновками російської дослідниці Т. Гусарової, «тиха» експансія Османів углиб території християнських країн тривала [3]. Одним із найголовніших наслідків цього стало те, що Угорщина, яку називали в Європі «бастіоном християнства», не могла втримати натиск турків. У результаті не лише Відень, а й майже всі головні міста Австрії опинилися під загрозою османської окупації. У травні 1658 р., знявши великі сили з театру бойових дій проти Венеції, великий візир Мегмед-паша Кьопрюлю на чолі 100-тисячної армії увійшов до Трансільванії.

1 Папа Римський Інокентій XI мав світське ім'я Бенедетто Одескалькі. Народився 19 травня 1611 р. в Комо (Італія). Здобув єзуїтську освіту. Був єпископом Новари у Північній Італії. У неповних 33 роки отримав від Інокентія X звання кардинала і став архієпископом Неаполя. Вибраний на папський престол 21 вересня 1676 р., реформував внутрішній устрій Ватикану та зміцнив його фінансове становище. Проводив боротьбу з Францією за підпорядкування її духовенства. Водночас підтримував правління короля Якова II в Англії. У зв'язку з турецькою загрозою цікавився справами козацької України. У 1684 р. написав листа до гетьмана правобережного Війська Запорозького Андрія Могили. Увійшов до папської історії як непримиренний і успішний борець з Османською імперією. Помер 12 серпня 1689 р. та беатифікований (визнаний за святого) лише у 1956 р. (*Pukianiec L.* Sobieski a stolica Apostolska na tle wojny z Turcja (1683–1684). – Wilno, 1937; *Назарко І.* Блаженний папа Інокент XI і Україна // Юрій Франц Кульчицький і козаки герої віденської перемоги 1683 р. – Філадельфія, 1983).

2 *Pukianiec L.* Sobieski a stolica Apostolska na tle wojny z Turcja (1683–1684). – S. 11, 25.

3 *Гусарова Т.* Австрийские Габсбурги и проблема борьбы с Османами в Европе в 50–70-е гг. XVII в. // Османская империя... – Ч. 2. – С. 149.

Поразка від місцевого князя Дьєрдя II Ракоці не зупинила турків, які невдовзі захопили стратегічно важливе місто-фортецю Янова [1] та звели на трансільванський престол Яноша Барчая. У вирішальній битві 22 травня 1660 р. з Османами під Коложваром Ракоці був смертельно поранений, а його війська зазнали поразки. Влітку того ж року турки завоювали фортецю Варад і заснували навколо неї нову султанську провінцію — Варадський еялет. Після цього для султана Мегмеда IV відкрилася можливість оволодіння землями Верхньої Угорщини (Словаччини), а отже, й Нижньої Австрії. У зв'язку з цим великий візир Мегмед-паша Кьопрюлю заявив, що Османська імперія не злякається навіть тоді, коли на неї водночас нападуть усі військові сили християнських країн. Згідно з твердженням тогочасного османського хроніста Мегмеда Финдиклили, на завойованих австрійсько-угорських територіях потрібно було створити безліч земельних наділів — зіаметів [2] і тімарів [3].

Щоб зрозуміти причини, які передували черговому походу Османської імперії до Відня, слід звернути увагу на особливі політичні відносини між Австрією та Угорщиною. До речі, й сьогодні більшість угорських істориків негативно оцінюють роль Габсбургів у питанні звільнення своєї країни від турків. На їхню думку, австрійські імператори, використовуючи тиск Османів на Угорщину, намагалися зберегти її в орбіті свого впливу [4]. І справді, впродовж багатьох десятиліть Відень придушував ранньонаціональні визвольні повстання не лише угорців, а й словаків та інших етносів, які населяли цю велику християнську імперію.

Отже, у другій половині 1650-х—1660 рр. боротьбу за звільнення Угорщини від турків та відновлення угорської держави очолював політик і поет Міклош Зріні. Він та його оточення висунули концепцію загальноєвропейської боротьби проти завоювань турків у Центральній Європі. У поетичних творах

1 Янова (тур. назва; угор. Йеньо «*Jeno*»; рум. Інеу «*Ineu*», зараз — Борошінеу «*Borosineu*») — місто в Трансільванії, яке було здобуте у 1658 р. Османами під час війни з Дьєрдєм II Ракоці. Разом з околицями утворило черговий турецький еялет в Європі. У Янові була досить потужна фортеця.

2 Зімет (зіамет) — військовий лен зі щорічним прибутком від 20 тис. до 100 тис. акче (дрібна турецька монета). Ці земельні наділи надавалися бейлербеями за узгодженням з султаном своїм чиновникам, які перебували на високих посадах.

3 Тімар (тіамар) — ленне пожалування за військову службу зі щорічним прибутком до 20 тис. акче. Ці земельні наділи надавалися бейлербеями тим, хто добре показав себе на полі бою. Володарів тімарів називали тімаріотами (тімарними *сіпагами*). Тімаріот мав утримувати одного воїна (*джебелю*) на 3 тис. акче своїх прибутків. Тімар дав назву тогочасній системі економіки Османської імперії, яка означалася як тімарна (тіамарна).

4 *Гусарова Т.* Австрийские Габсбурги и проблема борьбы с Османами в Европе в 50—70-е гг. XVII в. // Османская империя... — Ч. 2. — С. 151.

«Ліки проти турецької зарази», «Роздуми про життя короля Матяша» та ін. М. Зріні відзначав, що угорці були вимушені визнати османський протекторат перед воєнною загрозою, а визвольна війна проти турків має бути загальноєвропейською справою, у якій би Угорщина виступала як рівноправний союзник [1]. Влітку 1660 р. в австрійському місті Грац відбулася нарада, на якій угорські урядовці запропонували імператору Леопольду I Габсбургу укласти наступальний військовий союз проти Османської імперії. У січні 1661 р. угорці представили Відню спеціальний меморандум, положення якого передбачали об'єднання у війні проти турків Польщі, Франції, Венеції, Іспанії, Трансільванії, усіх держав Італії й, звичайно, Угорщини та Австрії [2]. Щоб заохотити австрійців до війни, М. Зріні та його соратники запевнили Леопольда I Габсбурга в тому, що завжди будуть вірними Габсбургам і лише цей монархічний рід бачать на королівському троні Угорщини.

З огляду на це в березні 1661 р. імператорська армія все ж таки вступила на окуповані турками угорські землі. Перед тим австрійський цісар відрядив своїх дипломатів до Ватикану, щоб ті за посередництвом Папи Римського Олександра VIII добилися військової підтримки князівств Італії. Одночасно з цим в Апостольській столиці мало обговорюватися й питання створення антитурецької Ліги держав за участю Австрії, Венеції та Ватикану. Поки йшли переговори у Римі, Відень змінив свій воєнний план і послав свою армію на чолі з Р. Монтекукколі до Трансільванії на допомогу своєму ставленику Яношу Кеменю. Але ця кампанія завершилася поразкою — без жодного бою з турками австрійська армія виходить з Трансільванії, а її князь Я. Кемень 23 січня 1662 р. гине у битві з османами поблизу містечка Надьселеше. Однак невдовзі у ще не захоплених турками угорських і трансільванських містах-фортецях розташовуються численні імператорські гарнізони.

А у квітні 1663 р. Мегмед IV вручив своєму великому візиреві Прапор Пророка, що означало початок війни Османів з Австрійською імперією. Наприкінці липня турки вирушили з-під Буди в напрямку однієї з найважливіших регіональних фортець Ершекуйвар [3]. Після місячної облоги, в кінці вересня, це досить міцно укріплене місто було захоплене. З огляду на те, що турки під час воєнних дій неодноразово загрожували здійснити похід на Відень, підрозділи імператорської армії не прийшли на допомогу угорцям та словакам, а захищали шляхи, які вели до австрійської столиці.

1 Див.: Zrinyi Miklos osszes muvei. — Budapest, 1958.
2 *Гусарова Т.* Указ. соч. — С. 178.
3 Ершекуйвар (угор. Уйвар *«Ujwar»*, австр. назва *«Neuhausel»*) — місто-фортеця Нові Замки у Східній Словаччині.

Влітку 1664 р. новий великий візир Агмед-паша Кьопрюлю на чолі 60-тисячної армії все ж таки наважився виступити у напрямку столиці Австрії. Та на угорсько-австрійському кордоні поблизу містечка Сентготхарду на нього чекали імператорські війська під командуванням відомого європейського полководця Раймонда Монтекукколі. 1 серпня відбулася вирішальна битва, в якій турки зазнали поразки, втративши близько 16 тис. чоловік убитими. У зв'язку з цим 10 серпня 1664 р. Османи уклали мир з Габсбургами у Вашварі, який, незважаючи на поразку, був досить вигідним для них. Адже за цим договором: по-перше, османський ставленик Михайло Апафі залишився володарем Трансільванії, турецькі і австрійські війська виводилися з трансільванських фортець; по-друге, туркам залишалися важливі верхньоугорські фортеці Варад, Ершекуйвар і Нойгозель. Султан і імператор зобов'язувалися не допомагати противникам одне одного та обмінюватися інформацією про свої плани. Висока Порта та Австрійський дім навіть уклали між собою торговельну угоду й обмінялися подарунками на суму в 200 тис. золотих талерів [1].

Треба відзначити, що у цій війні Відню допомагали німецькі, французькі, італійські й угорські війська, а також фінансово сприяли Венеція та Ватикан. Отже, у цей час були закладені важливі передумови для формування загальноєвропейського союзу держав проти османської загрози. Про необхідність утворення антитурецької Ліги свідчили й події, які розгорнулися під час війни Венеціанської республіки й Османської імперії за Крітський острів у 1665–1668 рр. Під час облоги турками головної фортеці середземноморського острова Кандії венеціанцям надавали допомогу Іспанія, Франція, князівства Італії та Німеччини, а також Ватикан і Австрія. Незважаючи на таку підтримку, Венеція програла й 5 вересня 1669 р. змушена була підписати з Османами капітуляційний мирний договір, який на певний час виключив її з довголітньої боротьби.

[1] Талер (з нім. *«thaler»*, *«taler»*) — велика срібна монета, яка перебувала в обігу в багатьох європейських країнах. Була еквівалентом золотого гульдена, який з 1484 р. карбували в Тиролі. Почала карбуватися з кінця XV ст. й спочатку мала однакову вартість із золотим гульденом (60 крейцерів). Монета дістала назву від німецького міста Іоахімсталь (*«Ioachimstal»*) й спочатку називалася «іоахімсталерами». На початку XVI ст. маса 1 талера становила 27,41 г чистого срібла. З того часу т. зв. імперіальний талер оцінювався у 72 крейцери (крайцерів). З 1580 р. почав випускатися у Польщі вагою 24,3 г чистого срібла. Ці монети тут стали називатися «талярами», «золотими» чи «коповими». З 1668 р. таляр дорівнював 5–7 польським мідним грошам. Протягом XVI–XVIII ст. талери були дуже популярні в Україні, де називалися талярами. У Московії були відомі як «ефімкі». Довгі століття талери були стандартом для карбування європейських срібних монет. Див. також: *Гусарова Т.* Указ. соч. — С. 166.

Вашварський договір 1664 р. між Віднем і Стамбулом був негативно сприйнятий в Угорщині, усі стани якої з огляду на його окремі «протурецькі» положення відмовилися визнати його. Серед угорської верхівки виникає змова проти Габсбургів, очолювана Ференцем Вешшелені, а потім Ференцем Надащді. Такі дії призводять до відкритого повстання проти австрійського імператора й закладають початок громадянської війни та опозиційного руху під проводом І. Тьокьолі. Метою цієї боротьби було відновлення єдиного Угорського королівства, а тому повстанці спочатку виступали як проти турок, так і проти австрійців. Звернення по допомогу до Венеції, Франції та Польщі не дало результатів, а тому угорська шляхта наприкінці 60-х рр. XVII ст. вирішила підкоритися Османській імперії на умовах васальної залежності, яка передбачала би збереження права вільного вибору короля, широкої внутрішньої автономії, забезпечення станових прав та звільнення від участі у турецьких війнах [1].

Але, уклавши мирний договір, Османська імперія не полишала планів завоювання володінь австрійського цісаря та його столиці. Зокрема, у 1665 р., під час поїздки турецького посольства до Відня для ратифікації імператором остаточного тексту Вашварського миру, його члени спеціально склали ґрунтовний опис усіх віденських оборонних споруд. Ці дані мали лягти в основу майбутніх військових розробок Високої Порти. Тоді ж один із учасників посольства, невтомний мандрівник Евлія Челебі, який перед тим відвідував і Україну, зробив свої нотатки у «Книзі подорожі» про Відень. У них він висловив побажання, щоб це «червоне яблуко» світу (*«кизил ельма»*) [2] якнайшвидше впало до рук мусульман [3].

У квітні 1671 р. Леопольд І Габсбург придушив повстання в Угорщині та Словаччині й стратив його організаторів. Через два роки, у 1673 р., австрійський імператор запровадив тут пряме правління й призначив своїм намісником великого магістра Тевтонського ордену Йоганна Гаспара Ампрінгена. У відповідь на такі дії колишніх зверхників понад 30 тис. угорців емігрують до сусідньої Трансільванії. Невдовзі 500 угорських шляхтичів звертаються по допомогу до Османської імперії. Окрім того, на трансільванських землях з емігрантів формується

1 *Bogisić V.* Acta coniurationem Petri a Zrinio et Francisci de Frankopan, necnon Francisci Nadasdy illustrantia, 1663–1671. – Zagreb, 1888. – P. 201.

2 Спочатку «червоним яблуком» світу (повна назва – *«Kyzyl Elma'da guruszuruz»*) Османи вважали італійський Рим. Евлія Челебі вперше означив Відень як «червоне яблуко», але вже австрійське.

3 *Орешкова С.* Поход Кары Мустафы на Вену. Его место в османской политике и значение для судеб империи // Османская империя... – Ч. 2. – С. 226.

антигабсбурзький рух куруців [1] на чолі з І. Тьокьолі. За висновками дослідників цього питання, значення куруцького руху (серед учасників якого, до речі, були й численні представники Закарпатської України) не можна недооцінювати у тій міжнародній ситуації, яка склалася в Центральній Європі напередодні війни коаліції християнських держав проти мусульманської загрози [2].

У 1677 р. вождь куруців І. Тьокьолі заручився підтримкою французького короля Людовіка XIV і разом із військовими підрозділами Франції й Трансільванії увійшов до контрольованої австрійцями Верхньої Угорщини (Словаччини). Куруци здобули ряд перемог, що змусило Леопольда І Габсбурга підписати з ними перемир'я. У зв'язку з цим активізується Французьке королівство, яке у 1679 р. захопило західні володіння Габсбургів в Ельзасі та Лотарингії, а також ряд міст у Південних Нідерландах. Такі дії Парижа змусили австрійців дати згоду на створення і фінансування регулярної 40-тисячної армії. Це військо невдовзі знадобилося, але вже для війни з Османами: Тьокьолі у травні 1681 р. погоджується визнати султанський протекторат в обмін на військову підтримку проти Відня. Турецька допомога не забарилася — влітку того ж року до угорсько-словацьких куруців з наказу великого візира Кари Мустафи приєдналися трансільванські війська князя Міхая Апафі та підрозділи бейлербея Варадського еялету Гасана-паші.

Восени 1681 р. польські дипломати у Москві повідомляли, що турецький султан «воює цесаря Римського і великими полками... на цесаря Римського готується» [3]. У кінці травня — на початку червня 1683 р. у Москві перебували посли Австрійської імперії Я. Жировський і С. Блюмберк. Одним з головних їхніх прохань до російського уряду було те, щоб «дозволив Великий Государ послати проти хана Кримського одних Черкас, які під володінням гетьмана Івана Самойловича... А цесар більше тієї допомоги іншої не бажає» [4]. Після того, як московські бояри відмовили в цьому, австрійці висловили такі пропозиції: «Хоч би тоді Великий Государ Їх Царська Величність указали в Запорогах чи в Україні війську своєму огляд вчинити і зачувши про ці

1 Куруци (з угор. «*kuruczok*», пізньолат. «*cruciati*», від лат. «*crux*» — хрест) — «хрестоносці». Так у 1514 р. почали називати угорських повстанців проти турків на чолі з Дьердєм Дожею. З 1670-х рр. ця назва поширюється на учасників національно-визвольного руху в Угорщині, Словаччині, Трансільванії і Закарпатській Україні під керівництвом І. Тьокьолі.

2 *Гусарова Т.* Указ. соч. — С. 178.

3 Цит. за: *Замысловский Е.* Сношения России с Польшей в царствование Федора Алексеевича // Журнал Министерства народного просвещения. — СПб, 1888. — № 2. — С. 465–466.

4 Памятники дипломатических сношений. — СПб., 1868. — Т. 9. — Стбц. 563.

війська, тому неприятелю (туркам. — *Т. Ч.*) був страх і у війну не вступав» [1]. Окрім того, австрійці просили царів, щоб вони дозволили королю Речі Посполитої наймати на війну проти Османської імперії запорозьких та «городових» козаків.

31 березня 1683 р. у Варшаві між Австрійською імперією і Річчю Посполитою було укладено оборонно-наступальний союз, спрямований проти Османської імперії. Статті угоди починали діяти лише у разі війни з турками і не були спрямовані проти інших сусідніх держав. Леопольд I Габсбург зобов'язувався до надання 60-тисячної армії (в т. ч. 20-тисячного війська німецьких князів), а Ян III Собеський виставляв 40 тис. своїх вояків. Залежно від наступу Високої Порти на Краків чи Відень ця військова допомога мала надійти або до Австрії, або до Польщі. Окрім того, зазначалося, що поляки допомагатимуть австрійцям проти турків в Угорщині, а австрійці полякам — у «Кам'янці і Подолії з Україною» [2]. Австрійський імператор зрікався династичних претензій до Польщі та виплачував королівському уряду 1 млн 200 тис. злотих за його попередні витрати на війни з Туреччиною. Ще перед укладенням угоди з польсько-литовським королем Леопольд I Габсбург заручився підтримкою впливових князів Німеччини — електора Баварії Максиміліана II Емануеля та правителя Саксонії Йоганна Георга III. Основна заслуга у військово-політичному об'єднанні цих європейських держав проти мусульманської загрози належала Ватикану, який виступав протектором і гарантом цього важливого союзу. Папа Римський Інокентій XI зумів залучити для боротьби з турками величезні кошти, запровадивши у католицькій церкві спеціальний податок.

У першій половині 1683 р. Військова рада Австрійської імперії розробила план (який через деякий час втілився у трохи зміненому вигляді) створення могутньої антитурецької коаліції, куди б, окрім Польщі, Московії, Персії, Молдавії, Волощини й Трансільванії, мала входити й Україна, репрезентована козацтвом [3]. Радник Леопольда I Габсбурга священик ордена Капуцинів Марко д'Авіано став таким собі європейським ідеологом нового «хрестового» походу і зумів під час війни з турками, починаючи з 1683 р., надати універсальній християнській ідеї новий і привабливий імпульс. Саме це, на думку німецького історика Антона Шіндлінга, сприяло виникненню хвилі патріотичного піднесення, яке розпочалося серед багатьох народів Центральної та Східної Європи під час походу майбутніх членів Священної Ліги на допомогу оточеному мусульманськими

1 Памятники дипломатических сношений. — СПб., 1868. — Т. 9. — Стбц. 563.

2 АГАД Варшава. — Ф. «Архів Коронний Варшавський», від. «Цісарський», к. 25, III/№ 2; Traktaty polsko-austriackie z drugiej połowy XVII wieku. — S. 110.

3 *Махатка О.* Взаимоотношения России, Австрии и Польши в связи с антитурецкой войной в 1683–1699 гг.: Дисс. ... канд. ист. наук. — Л., 1958. — С. 91.

військами Відню [1]. Тоді ж, як і майже століття перед тим, Ватикан, зважаючи на величезний досвід боротьби українського козацтва з «бусурманами», безпосередньо увійшов у відносини з Військом Запорозьким. «Козаки — це немов розбурхане неспокійне море, що кидається в прибої і відбої, то в одну то в другу сторону, раз у розгоні припливу, то знову в найнижчому відпливі, але і тоді вони завжди спроможні віддати якнайкращі послуги Християнству» [2], — так оцінювали можливості українців у той нелегкий для Європи час найвищі достойники Риму.

Покладаючи великі надії на об'єднання європейських країн проти Османської імперії й підтверджуючи ініціативи представників західного політикуму, вже згадуваний нами поет й православний шляхтич з Волині Д. Братковський писав:

...Дай християнам до згоди дорогу,
Хто поодинці, злама стрілу в того [3].

* * *

«Собеський був великим речником набору запорозьких козаків, тому що розумів бойову вартість козаків», [4] — зазначав один з найвідоміших дослідників Віденської битви поляк Ян Віммер. Його підтримував співвітчизник Маріан Кукель, який стверджував, що король Речі Посполитої цінував Військо Запорозьке як найкращу піхоту, бо та була витривалою й звичною до польових робіт, а ще дуже вправною під час переправ через ріки та проходу лісами [5]. Про це свідчив і секретар польсько-литовської королівни Марії Казимири, француз Франсуа-Поль Далєрак, який брав участь у битві під Віднем. «З них [козаків] набирається певне число піхотинців, яких дуже цінує король» [6], — відзначав він у своїх спогадах про Україну. Окрім того, Ян III Собеський передбачав використання козацьких підрозділів для проведення ними розвідувальних операцій, особливо у такій нелегкій військовій справі, як захоплення ворожих «язиків».

Власне козацька піхота, яка ще з XVI ст. була вишколена у боях з турками і татарами (й тими ж поляками!), вже на

1 *Шиндлинг А.* Леопольд I. 1658–1705 // *Шиндлинг А., Циглер В.* Кайзеры. — Ростов-на-Дону, 1997. — С. 216.

2 Цит. за: *Назарко І.* Блаженний папа Інокент XI і Україна // Юрій Франц Кульчицький і козаки герої віденської перемоги 1683 р. — Філадельфія, 1983. — С. 52.

3 *Братковський Д.* Світ по частинах розглянутий. Фототипічне видання. — Луцьк, 2004. — С. 199.

4 *Wimmer J.* Wiedeń 1683. Dzieje kampanii i bitwy. — Warszawa, 1983. — S. 165.

5 *Kukiel M.* Polski wysilek zbrojny roku 1683 // Kwartalnik Historyczny. — T. 47. — Lwów, 1933. — S. 175.

6 *Далєрак Ф.-П.* Спогади про Україну // Хроніка-2000. Україна — Франція. — 1995. — № 2–3. — С. 96.

середину XVII ст. певною мірою відповідала новим формам організації збройних сил у Європі, а її розвиток проходив у руслі континентальної «порохової революції» (*«gunpowder revolution»*) [1]. Українська піхота була організована на зразок найманих чи міліційних підрозділів, які набиралися лише на період війни. Дослідники відзначають, що під час бою піхотинці Війська Запорозького, так само як, наприклад, європейські аркебузери чи мушкетери, залежно від кількості шикувалися у стрій від 2 до 6 рядів. Це давало змогу почергово вивести на постріл максимальну кількість стрільців і забезпечити велику вогневу міць [2]. Разом з тим, окрім поширених на той час методів стрільби стоячи і з коліна, українці часто вели вогонь у лежачому положенні. Козацьких піхотинців також відрізняла певна універсальність, зокрема, здатність до різноманітних саперних робіт, у т. ч. й швидкої побудови земляних та комбінованих (дерев'яно-земляних) укріплень. Поряд із українською піхотою важливу роль у майбутніх боях армії Речі Посполитої з турками відіграли й козацькі кіннотники.

Для того, щоб мати уявлення про потенціал козацьких підрозділів, їхню кількість та потреби фінансування польським урядом, ініціювалося укладання спеціальних «компутів» (реєстрів, списків). «Військо Його Королівської Милості Запорозьке», що перебувало на військовій службі Корони Польської, не входило до загального обліку коронних відділів і мало окремі компути, а отже, як слушно відзначив Олексій Сокирко, було найманим військом [3]. Для його матеріального забезпечення та фінансування виділялися кошти не лише владними структурами Речі Посполитої, а й Апостольської столиці (Ватикану), яка з 80-х рр. XVII ст. почала досить плідно допомагати польським королям «у священній боротьбі з невірними» [4].

1 *Parker J.* The military revolution: Military innovation and the rise of the West. 1500–1800. – Cambridge, 1988; *Oman Ch.* A histori of the art of war in the sixteenth century. – London, 1989; *Downing B.* The military revolution and the political change: Origins of democracy and aristocracy in early modern Europe. – Princeton, 1993; *Dewald J.* Aristocratic experience and the origins of modern culture: France 1570–1715. – California, 1993; *Пенской В.* Военная революция в Европе XVI–XVII веков и ее последствия // Новая и новейшая история. – М., 2005. – № 2. – С. 194–206.

2 *Черкас Б.* Козацьке військо до середини XVII ст. // Історія українського козацтва: Нариси у 2-х томах. – К., 2006. – Т. 1. – С. 475.

3 *Сокирко О.* Лицарі другого сорту. Наймане військо Лівобережної Гетьманщини 1669–1726 рр. – К., 2006. – С. 176.

4 *Pukianiec L.* Sobieski a stolica Apostolska na tle wojny z Turcia (1683–1684). – Wilno, 1937; Dzieje Papiezy od poczatkow kosciola do czasów dzisiejszych. – Warszawa, 1997. – S. 432–433; *Назарко І.* Знаменне письмо козаків до Папи Римського // Український історик. – 1965. – № 1–2. – С. 22–27; *Чухліб Т.* Козацькі компути останньої чверті XVII ст., як джерело до вивчення політичної історії Правобережної України // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. – К.; Черкаси, 1994. – Вип. 4. – С. 27–31.

Основна частина знайдених документів, які розкривають процес фінансування козацьких полків Правобережної України та окремих підрозділів Запорозької Січі, міститься в Архіві Головному актів давніх у Варшаві в таких фондах: по-перше, у колекціях «Рахунки Надворні», «Скарб військовий», «Рахунки сеймові», «Архів скарбу Коронного»; по-друге, в «Архіві публічному Потоцьких», у збірках «Зібрання листів політичних до історії панування Яна III слугуючих», «Лауда і інструкції від 1664 і 1681 рр. до 1708 р.», «Збірка листів і новин кореспондентів підканцлера С. Щуки. 1675–1696 рр.»; по-третє, в «Архіві Замойських», у збірці «Козаки, Волохи, Татари. 1598–1791», «Військо польське XVI–XIX ст. 1577–1699»; по-третє, в «Архіві дому Радзивіллів», у II та III відділах. Певна кількість документів зберігається у рукописних зібраннях архівосховищ і бібліотек Варшави, Кракова, Вроцлава та Курніка. Керуючись їхніми даними, а також зібраннями опублікованих джерел, включно з дослідженнями істориків, можемо визначити обсяги фінансування та кількість українських козацьких полків у подіях, коли на землях не лише Правобережної України, а й Австрійської імперії зіткнулися інтереси християнських і мусульманських країн Центрально-Східної та Південно-Східної Європи.

Ще на варшавському сеймі 1676 р. було відзначено, що за чотири попередні роки на «Військо Запорозьке: 3 (три. – *Т. Ч.*) хоругви [1] Ханенка, козакам димерським і людям під Кіяшком» витрачено 137 806 злотих [2]. Сенатська комісія, за пропозицією короля, вирішила збільшити кількість «козаків Запорозьких на Поліссі, що стації мають», до 4 тис. осіб [3]. Як зазначалося у тогочасному документі під назвою «Спосіб і порядок оборони Речі Посполитої під час війни Турецької», українські козаки були «людьми справними і потрібними». Саме ці підрозділи під керівництвом наказного гетьмана Євстафія (Остапа) Гоголя мали взяти участь в осінньому поході Яна III Собеського проти турків. У жовтні 1676 р., перебуваючи в обозі під Журавном, король наказував відправити «ординанс» [4] до Є. Гоголя, Стефана Лозинського і Семена Кіяшка, щоб ті швидше прибули під його командування. Правобережних козаків спочатку внесли до загального реєстру польської армії, однак потім їх вписували до окремих списків [5]. Окрім того,

1 Першу очолював Михайло Ханенко, другу – Петро Качковський, третю – Іван Зберковський.

2 *Wimmer J.* Wojsko polskie w drugej polowie XVII wieku. – Warszawa, 1965. – S. 248.

3 АГАД Варшава. – Ф. «Скарб Військовий», від. 86, № 61; БМЧ Краків. – Рукоп. 876, № 1, арк. 5.

4 З лат. *«ordinatio»* – привести до порядку; тут – наказ, припис.

5 Przyczynki do wojny 1676 r. // Przegląd Historyczny Wojskowy. – T. II. – Cz. 2. – Warszawa, 1930. – S. 146.

у своєму таборі для особистої охорони король утримував за власний рахунок ще чотири сотні козаків [1].

Близько двох тисяч чоловік у полках Є. Гоголя, Семена (під цим ім'ям на той час могли виступати також козацькі полковники Артиш, Кіяшко або ж Корсунець), Станіслава Кобелзького, Івана Шульги дислокувалися у Димерському старостві на Київщині. На вальному сеймі 1677 р. щодо цих правобережних козаків була ухвалена спеціальна конституція під назвою «Консервація [2] Війська Запорозького». Вона призначала їм з коронного скарбу 60 тис. злотих [3]. 17 лютого того ж року французький резидент у Польщі повідомляв свого короля Людовіка XIV: «Довідуємося про затягнення на Україні... 600 козаків з двох зреформованих полків. Козакам тим виплачено плату на 2 місяці вперед: торгувати не можна, турки з свого боку затяги [4] роблять і 1000 солдат з України затягнули» [5]. Наступного року наказний гетьман Є. Гоголь засвідчив про боєздатність 2 тис. «і більше» козаків, яких уже тоді мали відрядити на допомогу австрійському імператору в Угорщину [6]. Сейм Речі Посполитої 1678/1679 рр. ухвалив постанову щодо набору на королівську службу 6 тис. козаків.

Спустошливі Чигиринські походи турецьких військ у 1677–1678 рр., «великі згони» правобережного українського населення на Лівобережну Україну в 1679 та 1681 рр. призвели до значного зменшення кількісного складу козацтва в регіоні. 8 січня 1680 р. польський король бідкався щодо «способу утримання козаків, які хочуть йти на Запорожжя» [7]. У постанові сеймику Волинського воєводства від грудня того ж року зазначалося, що «Асигнація й[ого] м[илості] п[ана] Олександра Урбановича, полковника Й[ого] К[оролівської] М[илості] війська Запорозького [8], щоб з податків на сеймику з реляцій ухвалених на минулому (сеймику. — *Т. Ч.*) була виплачена» [9]. У липні 1681 р. в інструкції депутатам від Київського воєводства на вальний сейм зазначалося, що «...Його Королівська Милість за листом своїм до воєводи Руського пропонує нам консервацію козаків» [10]. Київські посли мали вимагати на сеймі, щоб «...кілька тисяч козаків під Мироном (Лукейчиком. — *Т. Ч.*) були

1 *Wimmer J.* Wiedeń 1683. — S. 194.
2 З лат. *«conservatio»* — зберігання; тут — утримання.
3 Volumina legum. — T. V. — Petersburg, 1859. — S. 224.
4 Тобто набір.
5 Acta Historica. — Vol. III. — T. 1. — Kraków, 1879. — S. 353.
6 Ibid. — Vol. V. — T. II. — S. 46.
7 БМЧ Краків. — Од. зб. 866, № 11, арк. 13.
8 У 1674 р. кальницький полковник О. Урбанович воював на боці Речі Посполитої проти П. Дорошенка.
9 Архив ЮЗР. — Ч. 2. — Т. II. — С. 393.
10 АГАД Варшава. — Ф. «Архів публічний Потоцьких», № 133, арк. 110.

локовані в королівських і духовних добрах» [1]. 5 березня 1682 р. київський сеймик постановив виділити на правобережних козаків тисячу злотих і «пану Урбановичу, полковнику того ж війська, особисто 300 зл.» [2].

Вже на варшавському сеймі 1683 р. його учасники відзначали, що без українського козацтва важко уявити собі війну з турками. До Москви було направлено посла Яна Зембоцького, щоб той домовився з царем про дозвіл полкам Лівобережної Гетьманщини брати участь у майбутніх воєнних діях на боці християнської коаліції країн [3]. Наприкінці березня того ж року з королівського скарбу було виплачено місячне жалування
245 для 130 козаків з сотні Потаренка [4]. Я. Віммер припускає, що ця сотня була включена до складу надвірних підрозділів короля [5]. Спочатку для походу на допомогу австрійському імператору проти турків планувалося набрати 4 козацькі полки загальною кількістю 1200 осіб. Це підтверджувала інформація від 19 квітня 1683 р. про засідання сенатської комісії у Варшаві: «козаків 1200 тільки наказав король набрати зараз під командою 4 ротмистрів Семена, Ворони і других двох» [6]. У травні це рішення було затверджене у трохи зміненому вигляді — набиралися три полки, кожен з яких складався з 4 сотень (тобто 400 козаків), на чолі з Семеном Корсунцем [7], Якубом Вороною і Калиною [8]. Під прізвищем Калина (в оригіналі — «Kaljn») скоріше за все виступав ще один із запорозьких старшин Іван Килиян. Після участі у Віденській битві він перейшов на Правобережну Україну разом із Семеном Палієм та Самійлом Івановичем (Самусем).

1 АГАД Варшава. — Ф. «Архів Публічний Потоцьких», № 133, арк. 111.
2 Архив ЮЗР. — Ч. 3. — Т. II. — С. 9.
3 АГАД Варшава. — Ф. «Архів Публічний Потоцьких», № 162, т. 1, арк. 49.
4 Там само. — Ф. «Рахунки надворні», № 7, арк. 505.
5 *Wimmer J.* Wiedeń 1683. — S. 165.
6 АГАД Варшава. — Ф. «Архів Публічний Потоцьких», № 162, т. 1, арк. 49.
7 Семен Корсунець (Семен) у 1664 р. виступав «піхотним запорозьким полковником». Наступного року він як сердюцький полковник разом з іншою старшиною підписав «Інструкцію Війська Запорозького» на сеймі 1666 р. Восени 1669 р. за наказом П. Дорошенка розбив підрозділи протатарського гетьмана П. Суховієнка. У 1675 р. перейшов на бік поляків і відзначився у складі військ польного гетьмана М. Радзивілла під час здобуття Паволочі в П. Дорошенка. У 1676 р. разом з іншою козацькою старшиною нобілітований на коронаційному сеймі Речі Посполитої. З 1676 р. до 1679 р. визнавав владу наказного гетьмана Війська Запорозького Є. Гоголя. У 1680—1682 рр. очолював козацький підрозділ, який дислокувався на Поліссі. Після віденської кампанії перебував на Правобережній Україні. Відзначився під час походів до Північного Причорномор'я в др. п. 1680-х — п. п. 1690-х рр. Полковника Корсунця часто плутають з іншими козацькими ватажками, які протягом 70—90-х рр. XVII ст. діяли на Правобережжі й мали ім'я Семен. Це — полковники Артиш, Кіяшко та Палій (*Чухліб Т.* Гетьмани і монархи. — К., 2003; *Крикун М.* Між війною та радою. — К., 2006).
8 *Wimmer J.* Wiedeń 1683. — S. 165.

Перед тим козаки неодноразово бували на прийомах у Яна III Собеського, де розглядалися плани ширшої участі запорожців у боротьбі християнських країн проти Османської імперії. Зокрема, запорожці пропонували королю організувати похід чайок до берегів Туреччини та напад на Крим [1]. На початку серпня Я. Ворона привіз до кошового отамана Григорія Єремєєва спеціальну королівську «інструкцію» із закликом до Війська Запорозького Низового повернутися під владу Речі Посполитої [2]. Однак провід Січі, з огляду на позицію Москви та Батурина, а також погрозливі листи з Порти й Криму, вирішив дотримуватися нейтралітету. Лише окремі запорожці з власної ініціативи збиралися у загони і вирушали на допомогу королю.

Згідно з документом від 11 травня 1683 року під назвою «Ординація плати Війську Запорозькому, якого має бути № 1200 під трьома полками, а в кожнім Полку має бути чотири хоругви» [3] полковникам Я. Вороні, С. Корсунцю та І. Киліяну було виплачено 1800 злотих [4] за рік (кожному за квартал — по 150 злотих). Крім того, їм видали по 33 локті голландського сукна на суму 396 злотих і кожному по 90 злотих на «хутро лисяче, кравця потреби до жупанів і піддівку». Загальна річна сума грошей, виданих полковникам, разом із витратами на «хутро» становила 2466 злотих. Трьом полковим осавулам видали 1125 злотих (по 342 кожному), генеральному писареві та військовому судді — 750 (по 375 кожному), двом полковим писарям — 126 злотих, дев'яти сотникам — 2835 злотих (по 315 злотих), трьом полковим хорунжим — по 150 злотих, дев'яти сотенним хорунжим — по 120 злотих, ста двадцяти курінним отаманам (десятникам) — 14 340 злотих (по 112 злотих), простим козакам, яких було 1040 осіб — 92 560 (по 89 злотих). Таким чином, правобережні полки отримали 107 646 злотих готівкою і поставок сукна на 7312 злотих. Слід зауважити, що ця сума була втричі меншою за ту, яка виплачувалась такій самій кількості польської легкої кінноти. Грошові видатки на українських козаків мали бути значно вищими. На це, наприклад, вказує суттєва різниця у підрахунках папських субсидій

1 РДАДА Москва. — Ф. 79, оп. 1, спр. 5, арк. 66; *Кочегаров К.* Указ. соч. — С. 625.
2 *Станіславський В.* Запорозька Січ та Річ Посполита. 1686–1699. — К., 2004. — С. 22.
3 *БМЧ Краків. — Рукоп. 2679, арк. 121–122.*
4 *Злотий (польськ. «zloty», «zlotowka»)* — грошово-розрахункова одиниця Польської корони і Речі Посполитої. *Випускався у Польщі з XV ст. як срібна монета й спочатку називався «червоним золотим» («florenus rubens»),* зважаючи на те, що прирівнювався до золотого флорина (дуката). За сумою в 30 грошей, що була еквівалентом дуката у середині XV ст., закріпилася назва «злотий», але вже у XVI ст. золотому дукату дорівнювало 50 срібних грошей. Був дуже популярний на українських землях у XV–XVIII ст., де його називали «золотим» і використовували також як рахункову одиницю. Польський злотий дорівнював 5 шостакам, 10 троякам, 30 грошам. 1 грош становив 2 напівгроша, 3 шеляга, 18 динаріїв.

для Речі Посполитої з фонду «Рахунки Сеймові» (АГАД, Варшава) [1]. Якщо порівняти розмір річної виплати правобережним найманцям з величиною тогочасного жалування компанійцям або ж сердюкам Лівобережної України, то він також був значно меншим. Наприклад, усі види виплат на товариша компанійського полку становили 60—70 злотих, а річна платня сердюка була 40—50 злотих [2].

Трохи інші дані на основі виплати козакам від 11 травня 1683 р. подає Я. Віммер, який здійснював підрахунки згідно з варіантом тексту тієї ж ординації. Він засвідчує, що трьом козацьким полковникам — Я. Вороні, С. Корсунцю та Калині (?) мали заплатити по 150 злотих на квартал, трьом осавулам — по 75 злотих, одному писарю (генеральному) — 75 злотих, одному генеральному судді — 75 злотих, двом писарам полковим — по 24 злотих, дев'яти сотникам — по 60 злотих, трьом полковим хорунжим — по 30 злотих, трьом сотенним (хорунжим) — по 22,15 злотого, ста двадцяти отаманам курінним, чи десятникам — по 22,15 злотого, дев'яти осавулам (сотенним) — по 22,15 злотого і 1040 «молодцям» — по 15 злотих. До цієї виплати входили також додаткові витрати: на вбрання — від 21 злотого на козака до 222 злотих на полковника, корогви (прапори), котли, вози з кіньми тощо. Загальна сума коштів становила 117 076 злотих, а разом із додатковими витратами — 128 032 злотих [3].

Ймовірно, що саме після зустрічі короля з посланцями Запорозької Січі, які перебували у Варшаві в травні—червні 1683 р., польське командування вже планувало, що у виправі їхньої армії під Відень братиме участь до 3 тис. козаків з Правобережжя та Запорожжя [4]. Про важливість польсько-українських переговорів свідчила зацікавленість ними західноєвропейського суспільства, зокрема, влітку 1683 р. інформацію про можливість залучення на бік Речі Посполитої запорожців подала популярна французька газета *«Gazette de France»* [5]. На вербування українців виділялися гроші з самого Ватикану. Папа Римський Інокентій XI спочатку надав для заохочення козаків 270 тис. флоринів [6], а потім ще дві виплати розміром

1 *Wimmer J.* Wiedeń 1683. — S. 232.

2 *Сокирко О.* Лицарі другого сорту. — С. 178.

3 АГАД, Варшава. — Ф. «Рахунки надворні», № 7, к. 538—539; *Wimmer J.* Wiedeń 1683. — S. 165.

4 Там само. — Ф. «Архів Замойських» , од. зб. 3112, арк. 323.

5 *Konarski K.* Polska przed odsiecza Wiedenska r. 1683. — Warszawa, 1914. — S. 211.

6 Флорин (з лат. *«flos»*, *«floris»*, франц. *«fleur»* — квітка): 1) золота монета (італ. *«fioriono d'oro»*, дукат) Флоренції у XIII—XVI ст. із зображенням лілії, мав вагу 3,537 г; 2) золоті монети різної вартості у Франції у XIII—XIV ст.; 3) срібна монета Флоренції XII—XIII ст.; 4) назва англійської золотої монети XIV ст.; 5) австрійська півталярна монета та розрахункова одиниця з XVI ст.; 6) французька та італійська назви гульдена; 7) з 1325 р. почали випускати угорські флорини, які були популярні у Польщі та Україні.

у 100 та 60 тис. флоринів [1]. За «Ординацією плати Війську Запорозькому коштом Отця Святого Інокентія XI за субсидією Корони Польської проти неприятеля меча Святого затягненого» за 1683 р. під керівництвом полковників Василя Іскрицького та Булукбаші мало перебувати по 500 козаків, Максиміліана Булиги-Курцевича, Андрія Зеленецького, Казимира Станецького, Івана Дуніна-Раєцького, а також невідомого полковника (можливо, Даровського) — по 400 осіб [2]. Кожному з семи полковників виплачувалося 600 злотих (польський уряд забрав флорини й провів виплату злотими. — *Т. Ч.*) на рік, а також голландського сукна на 132 злотих та лисячого хутра разом із витратами на кравецькі потреби — по 90 злотих. Загальна сума витрат на козацьких полковників становила 5754 злотих. На сімох полкових осавулів видавалося 2625 злотих, генеральному писареві та військовому судді — по 375 злотих, шістьом полковим писарям — 756 злотих, двадцяти трьом сотникам — 7245 злотих, семи полковим хорунжим — 1050 злотих, двадцяти трьом сотенним хорунжим — 2760 злотих, двадцяти трьом сотенним осавулам — 2576 злотих, двомстам дев'яносто одному курінному отаману (десятнику) — 32 592 злотих, двом тисячам шестистам одинадцяти рядовим козакам — 211 491 злотий. Отже, вся грошова сума (до неї входили й витрати на «сукно») дорівнювала 267 599 злотим.

Можливо, що під прізвищем «Булукбаша» у цьому списку виступав колишній брацлавський полковник Федір Булюбаша, який підтримував гетьмана П. Дорошенка, або ж Булубаша, що у 1676 р. зазнав поразки від польських військ у Бершаді й був конвойований до Яна III Собеського [3]. Андрій Зеленецький (Зеленський) у 1671 р. був наказним подільським полковником від імені П. Дорошенка. Його серед інших правобережних старшин нобілітували на коронаційному сеймі 1676 р. у Кракові. Одним із приведених до шляхетства на тому сеймі був і Казимир Станецький, про якого польсько-литовський король у листі з-під Відня від 4 вересня згадував так: «Пишеш мені, моя дорога (королівна Марія Казимира. — *Т. Ч.*), про якогось Станецького, який служив колись у мене. Правда то є: був потім пілігримом» [4]. Очевидно, останні слова короля стосувалися того, що К. Станецький або ж перейшов на службу до Ю. Хмельницького, або, що ймовірніше, деякий час перебував на Запорозькій Січі.

1 *Theiner A.* Monuments historiques... de Russie. — Rzym, 1859. — S. 251; *Назарко І.* Знамение письмо козаків до Папи Римського // Український історик. — 1965. — № 1–2. — С. 23.

2 АГАД, Варшава. — Ф. «Архів Замойських», од. зб. 3112, арк. 323; Порівн.: *Jaminski B.* Wien 1683. Kosaken und Kolschitzky. — Wien, 1983. — S. 76.

3 *Perdenia J.* Hetman Piotr Doroszenko a Polska. — Kraków, 2000. — С. 450.

4 Maria Kazimiera i Jan Sobiescy. Listy okresu odsieczy wiedenskiej. — Warszawa, 1983. — S. 38.

Очевидно, що у червні 1683 р. ватиканські гроші були виплачені полковникам, які ще не набрали задекларованої у реєстрі кількості козаків. Тільки три з семи полковників, згадуваних у 3-тисячному компуті, змогли (та й то із запізненням) сформувати свої підрозділи для участі у виправі до Австрійської імперії. Як свідчать документи, лише полки В. Іскрицького, М. Булиги-Курцевича та Даровського виступили у закордонний похід, інші ж (Булукбаша, І. Дунін-Раєцький, К. Станецький, А. Зеленецький) не змогли належним чином розпорядитися коштами з Риму й вчасно надати свої підрозділи для закордонного походу. Хоча вже у жовтні — листопаді 1683 р. вони почали
249 ли воювати проти турків на Поділлі.

Іншу частину грошей з Апостольської столиці передали польським емісарам, які здійснювали козацький набір. Головним «затягом» українців мав керувати шляхтич, полковник Якуб Менжинський. Однак він притримав у себе 30 тис. ліврів [1], які йому видав папський нунцій Опціо Паллавіччіні. Саме цим вчинком полковник викликав велике невдоволення у дружини Яна III Собеського, королівни Марії Казимири д'Аргуен («Марисеньки»), якій було доручено наглядати за вчасним набором правобережних полків [2]. «З великим трудом добула гроші (для козаків. — *Т. Ч.*) від нунція і згадала, чого він їх не бажав давати. ...Менжинський розказав нунцієві і краківському каштелянові [Потоцькому], що залишив тут у мене і в біскупа київського 30 тисяч ліврів, сказав, що я вручила [їх] Оссовському (краківський священик. — *Т. Ч.*), тим часом ніхто з нас про це не знав, бо Менжинський від'їхав не побачившись зі мною» [3], — скаржилась Марія Казимира своєму чоловікові у вересні 1683 р. Однак згодом Ян III Собеський відповів, що сам Менжинський вирішив не видавати гроші козакам до битви, щоб ті з ними «назад не втекли». «Тут у Польщі маєте барва [4], а там у війську у короля, як швидко прийдете, матимете гроші» [5] — говорив Я. Менжинський прибулим до нього козакам. Затримка з виплатою для окремих козацьких підрозділів, які вже з кінця серпня 1683 р. перебували у Львові, стала однією з головних причин їхнього невчасного прибуття до табору Яна III Собеського.

Всупереч вчинку Я. Менжинського, який несподівано зник зі Львова (щоправда, як з'ясувалося, він все ж таки приєднався

1 Лівр (з лат. «*libra*» — фунт, франц. «*livre*») — грошово-розрахункова одиниця у Франції в IX—XVIII ст. 1 лівр дорівнював 20 су, а 1 су — 12 деньє. В XVII ст. існував т. зв. лівр турський. Як монета випускався лише один раз в 1656 р. й містив 7,69 г срібла.

2 Maria Kazimiera d'Arguien de la Grande. Listy do Jana Sobieskigo. — Warszawa, 1966. — S. 244.

3 Ibid. — S. 244.

4 Барва — назва військового обмундирування.

5 Listy do Marycenki. — T. 2. — Warszawa, 1973. — S. 241.

до королівських військ у другій половині вересня), не залишивши козакам «ні наказів, ні грошей», королева за допомогою Яна Міхала Мислішевського змогла відправити до Австрії близько тисячі козаків, серед яких, зокрема, були підрозділи В. Іскрицького і Даровського. Я. М. Мислішевський знав українську мову, адже тривалий час, з 1665 р., був чернігівським[1] хорунжим[2]. У 1675 р. він за дорученням Яна III Собеського проводив переговори з гетьманом Петром Дорошенком[3]. У цей час очевидець тих подій секретар польського короля француз Далєрак згадував: «Я чув не раз, як Собеський хвалив військо козаків, скаржився на його повільний набір і, від'їжджаючи в похід, поручив королевій висилати поспішно новобранців за ним. Одне слово, треба було думати, що рятунок Відня залежить тільки від козаків»[4].

Відомо також, що 20 червня 1683 р. король видав спеціальний «приповідний» лист Криштофу Лончинському з наказом набрати козацький підрозділ з 500 осіб. 16 липня великий коронний гетьман С. Яблоновський передав аналогічний документ на формування козацького полку Максиміліану (Максиму) Булизі-Курцевичу[5].

«...В Овручі, [щоб] затягнув на послуги Речі Посполитої козаків запорозьких, людей рицарських з самопальними мушкетами з допомогою королівського приповідного листа, щоб мав комплект у своєму війську, і рушив з Овруча під Львів, де став би 15 серпня. Бо належить особлива повинність і дозор. Щоб не допускав своїм людям жодної сваволі., убогих людей щоб до себе не брав...»[6] — наказував С. Яблоновський у своєму листі-

1 Незважаючи на те, що територія колишнього Чернігівського воєводства Речі Посполитої входила до складу лівобережного Українського гетьманату та Московської держави, польські урядовці й надалі формально обіймали «чернігівські» уряди.

2 Очевидно, саме Я.-М. Мислішевський обіймав посаду польського коменданта Кам'янець-Подільської фортеці у др. пол. 1660-х — 1672 р.

3 БМЧ Краків. — Рукоп. 423, арк. 269—270.

4 Цит. за: *Павлищев Н.* Польская анархия при Яне Казимире. — Т. 3. — С. 98.

5 Максим (Максиміліан) Булига нар. близько 1625 р. Походив зі старовинного князівського українського (руського) роду й був сином Івана Курцевича-Булиги — білоцерківського підстарости, ігумена Трахтемирівського та Дерманського монастирів, суздальського архієпископа. Ще за гетьманування І. Виговського та Ю. Хмельницького входив до складу українських посольств, яких відряджали до Москви й Варшави. У 1658 р. він присягнув польському королю як сотник Медведівської сотні Уманського полку і був нобілітований до шляхетського стану Речі Посполитої на варшавському сеймі. У жовтні 1660 р. серед іншої козацької старшини підписав Чуднівську угоду з Польщею. 8 червня 1661 р. отримав королівський привілей на м. Гайсин у Брацлавському старостві. Можливо, що восени 1663 р. обіймав посаду наказного полковника Уманського полку. У 1672 р. виконував дипломатичні доручення гетьмана «королівської милості» М. Ханенка. У 1683 р. цьому заслуженому старшині Війська Запорозького виповнилося вже близько 58 років, а помер він у 1687 р. (*Чухліб Т.* Булига Максим // Енциклопедія історії України. — К., 2003. — Т. 1; *Яковенко Н.* Українська шляхта з кінця XVI до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). — К., 1993).

6 Архив ЮЗР. — Ч. 3. — Т. II. — С. 38—40.

«ординансі» до М. Булиги-Курцевича. Відповідні листи на «затяг» козаків отримали й інші правобережні старшини. Однак набір на Правобережній Україні відбувався дуже повільно з огляду не лише на малу чисельність місцевого козацтва, а й на спротив турецького ставленика Г. Дуки та його наказного гетьмана І. Драгинича. Щоб вирішити цю проблему, Ян III Собеський 14 серпня з Кракова надсилає листа до молдавського господаря й «володаря» Правобережжя з пропозицією спільної боротьби проти турок.

Через політичну нестабільність у Московській державі, спричинену молодим віком російських царів Івана та Петра, серед зверхників Польщі виникла думка про те, «чи не краще, коли зараз таке замішання у Москві, щоб Народ Козацький до матері своєї Речі Посполитої польської повернувся» [1]. Таке висловлювання бачимо в листі воєводи Руського воєводства С. Яблоновського від 10 липня 1683 р. до білоцерківського священика Заремби. Слід зауважити, що якби Лівобережна Гетьманщина відмовилася від зверхності московського царя й повернулася до «дідичної» протекції, то автоматично вирішилася б і проблема участі козацьких полків на боці польського короля у війні з турками.

У серпні 1683 р., відразу ж по обранні гетьманом правобережного козацтва С. Куницького, від імені короля йому було надіслано певну суму грошей. 26 серпня папський нунцій повідомляв з Кракова, що «...козаків зголосилося багато більше, як можна було сподіватися, та вже навіть вирушили в похід. Тому для них треба призначити папські гроші, бо нема для них інших фондів, а думають, що вони принесуть прегарну допомогу» [2]. Водночас із віденською операцією новий гетьман проводив похід до Молдавського князівства та Буджацької орди. 24 вересня 1683 р. С. Куницький повідомляв коронного гетьмана С. Яблоновського про відправку 10 тис. кіннотників на Буджак [3]. Чи можемо довіряти цифрам, названим правобережним гетьманом, адже невдовзі він стверджував, що під його керівництвом перебувало ледве не 30 тис. козаків? Піддаючи сумніву слова гетьмана Куницького, сучасники свідчили про наявність у нього лише від 3 до 5 тис. козацького війська [4]. Інше джерело переконує в тому, що восени 1683 р. у С. Куницького було близько 8 тис. осіб [5]. Про постійне збільшення

1 ПАН Краків. — Од. зб. 645, № 34.

2 Цит. за: *Jaminski B.* Wien 1683. Kosaken und Kolschitzky. — S. 76.

3 БМЧ Краків. — Теки Нарушевича, рукоп. 179, № 185, арк. 855; Дополнения к актам историческим. — СПб., 1869. — Т. XI. — С. 12.

4 БМЧ Краків. — Теки Нарушевича, рукоп. 180, № 5, арк. 24; *Власова А.* Молдавско-польские политические связи в последней четверти XVII — начале XVIII в. — Кишинев, 1980. — С. 26.

5 *Волк-Карачевский В.* Борьба Польши с казачеством во второй половине XVII и начале XVIII в. — К., 1899. — С. 249; *Крупницький Б.* З історії Правобережжя 1683—1688 рр. // Праці історико-філологічного товариства у Празі. — Прага, 1942. — Вип. 4. — С. 2.

правобережного війська за рахунок «втікачів» з Лівобережної України та Запорозької Січі свідчить лист папського нунція Ф. Амічі з Язлівця від 9 березня 1684 р.: «...Прибуває багато козаків, прошу 20 000 мушкетів для них прислати» [1].

Як підрахував Я. Віммер, всього до антитурецької кампанії 1683 р. уряд Речі Посполитої зміг залучити 3700 українських козаків, які утворювали 12 полків «Козаків запорозьких» на чолі зі Стефаном Куницьким, Василем Іскрицьким, Семеном Корсунцем, Якубом Вороною, Андрієм Зеленецьким, Булукбашою (Федором — ?), Тимошем Барабашем, Максиміліаном Булигою-Курцевичем, Криштофом Лончинським, Казимиром Станецьким, Трохимом Коханом та Іваном Кобиляном [2]. Однак ці розрахунки польського історика стосувалися лише тих козацьких підрозділів, яким польський король Ян III Собеський та Папа Римський Інокентій XI змогли виплатити певну суму грошей. Тобто тих, які були внесені до спеціальних виплатних реєстрів (компутів). Насправді ж у подіях 1683 р., зокрема в боях із турками в Австрії, Угорщині, Словаччині, Молдавії, Правобережній Україні та Північному Причорномор'ї, взяло участь набагато більше правобережців і запорожців, а також окремих представників з Лівобережної і навіть Слобідської України.

Майже 15 тис. українських/руських шляхтичів [3] родом зі Східної Галичини, Волині, Поділля, Київщини й навіть Чер-

1 БМЧ Краків. — Теки Нарушевича, рукоп. 180, № 33, арк. 145.

2 *Wimmer J.* Wiedeń 1683. — S. 230.

3 Вивчення етнічної належності та політичної орієнтації шляхтичів Західної та Правобережної України не є предметом нашого дослідження. Разом з тим спираємося на слушні зауваження П. Саса, який відзначав, що більшість шляхти Руського, Київського, Волинського, Подільського та Брацлавського воєводств усвідомлювали своє окремішнє походження саме як «Русь». Цей термін залежно від контексту вживався у XVII ст. для «окреслення народу, культури, віросповідання, а також території» (*Сас П.* Політична культура... — С. 53, 56). Про «народ руський» як новий політичний об'єкт Речі Посполитої пише у своїх працях Н. Яковенко (*Яковенко Н.* Паралельний світ. — К., 2002. — С. 254—256 та ін.). Звертаємо увагу зацікавленого читача на дослідження цієї проблематики польським істориком Т. Хінчевською-Геннель, яка відзначала наявність національної свідомості в української шляхти та козацтва з Русі ще задовго до часів Хмельниччини (*Chynczewska-Hennel T.* Swiadomośc narodowa szlachty ukrainskiej i kozaczyzny od schyłku XVI do połowy XVII w. — Warszawa, 1985. — S. 74—146). Інший відомий учений з Польщі Г. Віснер писав, що у другій половині XVII ст. «зростала свідомість окремішності руської і української, що приймали національні й визвольні гасла, протиставляючи їх польськості» (*Wisner H.* Rzeczpospolita w latach dziecinstwa i młodosci Jana Sobieskiego // Studia i materiały z czasów Jana III Sobieskiego. — Wrocław, 1992. — S. 14). Зауважимо також, що Ян III Собеський титулувався як «король Руський, Київський, Волинський, Подільський, Підляський, Сіверський і Чернігівський *etc.*». Джерела засвідчують, що цей монарх усвідомлював себе також і королем/паном/дідичем «України», тобто тієї території, на яку поширювалася влада правобережного Війська Запорозького. Наприклад, у королівській інструкції від 23 грудня 1674 р. єпископу Й. Шумлянському на переговори з П. Дорошенком зазначалося, що Ян III Собеський є «паном України правдивим і дідичним», а в англомовних та латиномовних джерелах він виступає як «*dux Ukraine*».

нігівщини (останні перебували на Поліссі) влилося до складу польської армії, яка готувалася вирушити на допомогу австрійцям до Відня. Це підтверджував М. Кукель, який відзначав, що у Віденській битві у складі армії Яна III Собеського воювало близько 15 тис. «синів з руських воєводств Речі Посполитої» [1]. Нагадаємо, що руськими в адміністративно-територіальній системі Польсько-Литовської держави вважалися: Руське (з центром у Львові), Київське (Київ, потім Житомир), Брацлавське (Брацлав, потім Володимир), Волинське (Луцьк), Подільське (Кам'янець-Подільський, потім Львів), Чернігівське (Чернігів, потім Овруч), Белзьке (Белз) та Холмське (Холм) воєводства.

Звернімося до компуту «війська затяжного» Яна III Собеського, укладеного на виконання сеймової постанови 1 серпня 1683 р. [2] До гусарських підрозділів входило 200 вояків під керівництвом холмського старости Міхаїла Ржевуського, 120 чоловік — галицького старости Станіслава Потоцького, 91 — підляського воєводи Вацлава Лещинського, 96 осіб — белзького каштеляна Яна Мишковського, а також 131 гусар під керівництвом Криштофа Ласки. Останній, до речі, з кінця 1650-х до 1670 рр. належав до старшини правобережного Війська Запорозького. У 1659 р. він уже був полковником і очолював послів від гетьмана І. Виговського до Варшави, які подали королеві «супліку» про внесення змін до Гадяцької угоди. Очевидно, саме К. Ласка (Ласко) на посаді сердюцького полковника 18 серпня 1665 р. присягнув на вірність П. Дорошенку й серед інших підписав присягу як «Лашко» [3]. Саме К. Ласка за дорученням польського уряду впродовж 1680 р. очолював українське козацтво на Київщині.

Серед важкоозброєної («панцирної») кінноти, яка була готова виступати до Відня, бачимо 145 чоловік на чолі з белзьким воєводою Костянтином Вишневецьким, 92 — брацлавського воєводи Міколая Сапеги, 90 осіб — каштеляна Київського воєводства Францішека Дзєдушицького, 150 — волинського каштеляна Єржи Велгорського, 131 чоловік — подільського воєводи Кароля Станіслава Лужицького під керівництвом Якуба Розвадовського, 95 — львівського підкоморія Олександра Ходоровського під керівництвом Добросоловського, 109 — володимирського старости Стефана Загоровського, 136 чоловік — луцького старости Атаназія Мянчинського під керівництвом Анджея Генджицького, 81 особа — чернігівського хорунжого

1 *Kukiel M.* Polski wysiłek zbrojny roku 1683 // Kwartalnik Historyczny. — Rosz. XLVII. — Warszawa, 1933. — S. 1933. — S. 169; Isud. Skład narodowy i spoleczny wojsk koronnych za Sobieskiego // Studia historyczne ku czci St. Kutrzeby. — T. II. — Kraków, 1938. — S. 431–448.

2 *Wimmer J.* Wiedeń 1683. — S. 219–229.

3 *Крикун М.* Між війною та радою. — С. 236.

Станіслава Центнера, 104 — перемишлянського каштеляна (Ян III Собеський в одному зі своїх листів з-під Відня називав його «немирівським») [1] Яна Стадницького, 111 чоловік — брацлавського хорунжого Нікодема Жабоклицького, 100 — овруцького хорунжого Яна Гіжицького, 100 — київського підстолія Мартіна Убиша, 92 — подільського чашника Міхала Васильківського, 100 — подільського підстолія Єжи Скаржинського, 87 — чернігівського воєводи Теодора Тишкевича, 91 чоловік — волинського каштеляна Стефана Лєдуховського [2], 88 — львівського єпископа Йосифа Шумлянського, 119 — холмського старости Міхаїла Ржевуського, 92 — кам'янецького каштеляна Станіслава Потоцького під керівництвом Тишковського, 90 чоловік — луцького єпископа Станіслава Вітвицького, 99 — подільського підкоморія Ієроніма Лянцкоронського, 120 чоловік — брацлавського каштеляна Францішека Корисинського.

До легкоозброєної кінноти, окрім інших, входили 70 чоловік з хоругви київського каштеляна Ф. Дзєдушицького під керівництвом Станіслава Кобелзького (у 1676–1677 та 1684–1685 рр. С. Кобелзький виступає як полковник Війська Запорозького) [3], 68 чоловік — львівського хорунжого Томаша Карчевського, 70 — белзького стольника Анджея Сєраковського під керівництвом Охоцького. Я. Віммер відзначав, що підрозділи «легкої язди» для походу до Відня найбільше поповнювалися з Сандомирського і Серадзького воєводств Корони Польської, а також із «львівської землі» Руського воєводства [4]. Певна кількість руської шляхти входила також до інших підрозділів польсько-литовської армії — т. зв. «чужоземної» та «угорської» піхоти. Серед них, наприклад, перебувало 380 піхотинців під керівництвом коменданта Білоцерківської фортеці Ернеста Оттона Раппе, частина з яких, очевидно, була набрана з українського населення Київщини.

Ще за рік до початку Віденської битви польський шляхтич руського походження єпископ Львівської православної єпархії

1 Maria Kaziemiera i Jan Sobiescy. Listy okresu odsieczy wiedenskiej. — S. 44.

2 Про цей старовинний православний рід з Волині, який перейшов у католицизм лише наприкінці XVII ст., згадав у одній зі своїх поезій український польськомовний поет, волинський шляхтич Данило Братковський: «Де Ледуховські, промовці шляхетні?..» (*Bratkowski Daniel.* Swiat po czesci przeytrzany. — Kraków, 1697. Сучасне видання: *Братковський Д.* Світ по частинах розглянутий. Фототипічне видання. — Луцьк, 2004. — С. 268).

3 ЦДІАУЛ. — Ф. 9, Львівський гродський суд, оп. 1, спр. 65, арк. 397; Акты ЮЗР. — Т. XII. — С. 789–790.

4 *Wimmer J.* Wiedeń 1683. — S. 162.

Йосиф Шумлянський дістав від короля важливе доручення — вести переговори з Військом Запорозьким про перехід під прапори Яна III Собеського [1]. Окрім цього, український священик мав переконувати козаків у необхідності відновлення у Києві самостійної церковної та світської влади: «Чи не краще у Києві мати свою голову, яку має столиця московська, що зараз патріархами звуться, старша на багато сот років Свята Софія ніж Церква Соборна в Москві. Чому б як владу духовну, так і світську не краще бачити в Києві, ніж її шукати невільницьким способом у Москві?..» [2]. Очевидно, що такі королівські настанови у документі під назвою «Пам'ять Ясневелебному Його Милості Князю Єпископу Львівському» мали переконувати у добрій волі Польщі відновити колишню автономію Українського гетьманства, що, своєю чергою, спонукало б козаків до переходу на бік Речі Посполитої. До речі, на той час Й. Шумлянський розглядався як один з головних кандидатів на посаду київського православного митрополита у разі переходу Києва під зверхність польського короля. Влітку 1682 р. львівський єпископ за домовленістю з польським королем відрядив з таємними листами на Лівобережну Україну ченців Ф. Храпкевича і І. Зарудного, які мали завдання агітувати місцеве козацтво, щоб ті також переходили на службу до польської армії [3].

А у 1683 р. Й. Шумлянський змінив єпископську рясу на військові обладунки [4]. Згідно з компутом військ Речі Посполитої, які зібралися на 1 серпня для участі у поході під Відень, «біскуп львівський» очолював приведену зі Львова хоругву панцирних кіннотників, що складалася з 88 осіб [5]. Відомо, що напередодні битви, 7—8 вересня, руські шляхтичі на чолі з Дем'яном Шумлянським (мабуть, однофамільцем єпископа) разом із австрійцями генерала Мерца та жовнірами Р. Рушича здійснювали розвідувальні дії в районі Віденського Лісу й мали сутичку з турецькими підрозділами Делі Умер-бея [6].

1 БН Варшава. — Ф. «Бібліотека ординації Замойських», № 1188, арк. 590.

2 Там само.

3 *Павлищев Н.* Польская анархия при Яне Казимире и борьба за Украину. — СПб., 1878. — Т. 3. — С. 82; *Perdenia J.* Stanowisko Rzeczypospolitej szlacheckiej wobec sprawy Ukrainy na przełomie XVII—XVIII w. — Wrocław, 1963. — S. 20—22.

4 *Чухліб Т.* Й. Шумлянський — людина Заходу і Сходу // *Гуржій О., Чухліб Т.* Гетьманська Україна. — К., 1999. — С. 286—291.

5 *Wimmer J.* Wiedeń 1683. — S. 224.

6 *Wimmer J.* Planowanie i realizacja odsieczy Wiednia w 1683 r. // SMHW. — T. XXVII. — S. 165.

Під час Віденської битви у війську Речі Посполитої також перебували колишні старшини Війська Запорозького Костянтин Чечель, Богдан Гуржецький (Гуржій) та Юрій Зарудний. Всього, за нашими підрахунками, чисельність жовнірів, вихідців з українських земель, які вирушили до Австрії у війську короля Яна III Собеського, становила більше половини від усієї кількості військ Речі Посполитої.

Загалом серед офіцерів війська Речі Посполитої у другій половині XVII століття було 10 % «православних Русинів», а всього з українських земель Польсько-Литовської держави походило більше 50 % командного складу піхотних та кінних

підрозділів [1]. Наприклад, Київське воєводство у кінноті польської армії репрезентували 16 поручників і 28 ротмістрів, Брацлавське — 13 поручників і 18 ротмістрів, Чернігівське — відповідно 5 і 14 осіб, Подільське — 21 і 27 осіб, Волинське — 20 і 56 осіб, Руське — 47 і 76 осіб, Белзьке — 9 і 14 осіб та Підляське воєводство — 24 поручники і 14 ротмістрів [2].

Загальна сума витрат з королівської та ватиканської скарбниць на військові витрати впродовж 1 травня 1683 — 1 січня 1684 р. становила 7 млн 436 тис. 630 злотих. З них на: 1) «жолд війська» — 4 млн 59 тис. 845 злотих; 2) «затяг нових жовнірів» — 1 млн 93 тис. 60 злотих; 3) «артилерію» — 256 тис. 390 злотих; 4) «затяг Козаків» — 277 тис. 402 злотих; 5) «жолд кінноту» — 1 млн 687 тис. 57 злотих; 6) «пенсії військовим урядникам» — 26 тис. 900 злотих; 7) «інші видатки військові» — 35 тис. 975 злотих [3]. До речі, досить значні суми для потреб армії, що мала вирушити на допомогу австрійцям до Відня, були зібрані з жителів Руського, Белзького, Волинського та Київського воєводств. Зокрема з волинян зібрали 228 тис. 782 злотих, а з львів'ян — 117 тис. 245 злотих. А всього протягом 1683—1699 рр. на боротьбу з Османською імперією Річ Посполита витратила величезні кошти — близько 124 млн злотих. Окрім того, польським жовнірам, у т. ч. і козакам, було не доплачено обіцяного у розмірі 16 млн 500 тис. злотих [4].

* * *

Рішення про похід на Відень обговорювалося на засіданні уряду Османської імперії в серпні 1682 р. На ньому головними ініціаторами походу до Угорщини й Австрії виступили великий

1 Підрахунки зроблені польським історикoм Мареком Вагнером: *Wagner M.* Kadra oficerska armii konnej w drugiej połowie XVII wieku. — Toruń, 1992. — S. 27—28, 54—55.

2 *Wagner M.* Kadra oficerska armii konnej w drugiej połowie XVII wieku. — S. 52.

3 Ibid. — S. 231.

4 *Zgorniak M.* Wojskowość Polska w dobie wojen tureckich dr. poł. XVII w. — Wrocław, 1985. — S. 41.

візир Кара Мустафа[1] та відповідальний за зовнішні відносини Порти (*«реїсулькюттаб»*) Лаз Мустафа-ефенді. Згідно зі свідченнями очевидців, останнє слово в ухваленні рішення щодо організації цієї грандіозної військової операції належало султану Мегмеду IV[2]. Майже всі турецькі джерела стверджують, що безпосереднім поштовхом до початку нової війни стало прохання про захист, що надійшло від угорських повстанців на чолі з Імре Тьокьолі. Серед причин чергового вторгнення Османів до Центральної Європи було також намагання турків скоротити занадто довгий (близько однієї тисячі кілометрів) кордон з Австрійською імперією. Але чи не найголовнішим аргументом

стало бажання османського уряду відвоювати нові землі для розподілу їх на тімари з метою економічного збагачення та переселення сюди частини турецького населення з Анатолії[3]. Окрім того, як зазначав цісарський посол у Стамбулі Альберт Капрара, великий візир Кара Мустафа за допомогою війни хоче значно зміцнити свою владу[4]. Серед жителів Туреччини також поширювалися чутки про великі багатства, які перебували у Відні. Та найбільшою мотивацією для владної еліти Османської імперії було те, що, на їхнє переконання, із завоюванням Відня «усі християни підкоряться Османам»[5]. А тому з надбанням нових територій у підпорядкування мусульман мали потрапити великі земельні наділи для тімарної колонізації, а отже, можливість покращити економіку імперії за рахунок розвитку сільськогосподарських угідь.

1 Кара Мустафа-паша «Мержифонлю» народився 1634 р. у м. Мержифон за 240 км від Анкари у сім'ї сіпага Ураса Гасан-бея. Виховувався у родині великого візира Мегмеда Кьопрюлю та одружився з його донькою. У др. пол. 1660-х — п. п. 1670-х рр. — заступник (каймакам) великого візира Кьопрюлюзаде Фазиль Агмеда (сина Мегмеда). У 1672 та 1674 р. брав участь у походах Османської імперії на Західне Поділля як третій візир. 5 листопада 1676 р. призначений на посаду великого візира. Очолював 115-тисячне турецьке військо під час другого Чигиринського походу до України влітку 1678 р. Здійснював контроль за князюванням гетьмана Ю. Хмельницького. За правління Кари Мустафи на посаді великого візира загострилася фінансова криза в Туреччині, а тому він пропонував султану Мегмеду IV компенсувати її за рахунок проведення війн, зокрема, захопити Венецію та Рим і відродити Римську імперію на чолі з Османами (Kara Mustafa pod Wiedniem; *Adrabanowicz* Z. Tło polityczne i economiczne wyprawy Wiedenskiej Kary Mustafy // Kwartalnik Hystoryczny. — Rocz. LXXXX. — Warszawa, 1983).

2 *Leitsch W.* Warum wollte Kara Mustafa. Wien erobern? // Jahrbucher fur Geschichte Osteuropas. — Wien, 1981. — T. 29. — № 4. — S. 487.

3 *Орешкова С.* Поход Кары Мустафы на Вену. Его место в османской политике и значение для судеб империи // Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XVII в. — Ч. 2. — С. 226.

4 *Klopp O.* Das Jagr 1683 und der folgende grosse Turkenkrieg bis zum Frieden von Carlowitz 1699. — Graz, 1882. — P. 110.

5 *Кинросс Лорд.* Расцвет и упадок Османской империи / Пер. с англ. М. Пальникова. — М., 1999. — С. 370.

Восени 1682 р. окремі турецькі підрозділи варадського бейлербея Гасана-паші разом із куруцами відвоювали у австрійців майже всю територію Верхньої Угорщини (суч. Словаччина) з її столицею Кашшею (Кошіце). Султан вислав вождю повстанців грамоту, в якій іменував І. Тьокьолі князем Угорщини з обов'язком щорічної виплати 40 тис. форинтів [1].

Основні сили турків на чолі з Мегмедом IV виступили у похід з метою захоплення Відня навесні 1683 р. 31 березня Османська імперія офіційно заявила про початок чергової «священної війни з невірними». Султан разом з усім своїм двором та військом вирушив у похід. Перед тим, як засвідчував очевидець тих подій Сілігдар Мегмед-ага, «усім візирям і емірам в Румелії й Анатолії були направлені суворі розпорядження, щоб підготували усі свої особисті загони і війська своїх еялетів, а в день Хидира (у кінці квітня — на початку травня. — *Т. Ч.*) прибули в табір війська монарха, султана» [2]. 17 квітня османська армія була вже поблизу Софії. Щоб ввести в оману супротивника, в офіційних документах Порти зазначалося, що султан іде на допомогу повсталим проти Габсбургів угорцям [3]. Протягом 3—4 травня двір Мегмеда IV розмістився у Белграді, тоді ж туди надійшли війська бейлербеїв Дамаска, Алеппо, Диярбакира, Боснії, Сиваса, Мараша, Карамана та Анатолії. Щоб досягнути Сербії, а потім Австрії, турецьким підданим довелося пройти великий шлях: з Дамаска — 2700 км, з Диярбакира — 2400 км, Мараша — 2250 км, Карамана — 1950 км. Від Адріанополя (Едірне) до австрійського кордону султанські підрозділи рухалися 91 добу й здолали за цей час 1200 км.

Командувачем (*«сердарем»*) турецької армії 12 травня було призначено Кара Мустафу. Окрім того, на нього були ще покладені повноваження муфтія («шейхульіслама») стамбульського, які передбачали найвище духовне керівництво в імперії Османів на час чергової війни [4]. Наступного дня турецький султан особисто вручив великому візиреві прапор Пророка Магомета, здобутий під час завоювання турками Єгипту в 1517 р. Згідно з окремими свідченнями, на прапорі вишили символ «золотого яблука світу» [5] — так турки називали Відень ще від часу першої спроби його завоювання у першій половині XVI ст. Дочекавшись на військові підрозділи, які надійшли з Молдавського, Волоського,

1 Форинт — угорська назва флорина чи гульдена. Див. також: Buda expugnata. Europa et Hungaria 1683—1718. — Budapest, 1987. — S. 328.

2 Kara Mustafa pod Wiedniem. — S. 70—71.

3 *Орешкова* С. Указ. соч. — С. 230.

4 *Adrabamowicz* Z. Tło polityczne i economiczne wyprawy Wiedenskiej Kary Mustafy // Kwartalnik Hystoryczny. — Rocz. LXXXX. — Warszawa, 1983. — S. 30.

5 *Urbanszki* H. Karl von Lotharingen Oesterreichs Tuerkenkrieger. Biographie. — Wien, 1983. — S. 96.

Трансільванського князівств, а також підрозділи з мусульманських провінцій у Європі, великий візир дав наказ рухатися в напрямку Угорщини. Там до османської армії мали приєднатися війська «короля куруців» І. Тьокьолі.

7 червня на військовій раді, яка відбулася в угорському місті Рааб, було ухвалено рішення рухатися до Відня. 27 червня до табору Кари Мустафи прибуло 20-тисячне військо Кримського ханства на чолі з Мюрад-Гіреєм. Зустріч хана була надзвичайно урочистою — його виїхали зустрічати бейлербеї найбільших султанських провінцій Силістрії, Анатолії та Румелії. Неподалік візирського шатра були встановлені два величезні столи з різноманітними стравами. «Коли Його Милість Хан під'їхав до шатра без стін, татарські солдати відразу ж, як голодні вовки, накинулися на викладену там їжу й миттєво змели все» [1], — засвідчував один з очевидців цього дійства. Мюрад-Гірей зліз з коня, сів на розкішний табурет й так чекав на вихід з шатра Кара Мустафи. Невдовзі той вийшов і запросив кримського хана всередину шатра для частування, під час якого відбулася нарада щодо подальших воєнних планів.

1 липня турки оточили верхньоугорську фортецю Дьєр (Яварин), але через тиждень несподівано згорнули табір і швидко рушили до Відня. 7 липня поблизу містечка Петронел у Нижній Австрії відбулася перша сутичка між татарськими загонами та окремими імператорськими підрозділами, які були розбиті. 8 липня турки завоювали фортецю Мадьяровар, а через тиждень більш як 150-тисячна армія Османської імперії та її численних васалів надійшла до австрійської столиці. З 14 липня розпочалися штурми та облога столиці Австрійської імперії.

«Турки йдуть такими силами, яких ми не бачили ось уже сто років» [2], — відзначав австрійський імператор, оцінюючи військові сили противника. Ще на початку липня Леопольд І Габсбург виїхав до віддаленого від бойових дій міста Пассау й доручив обороняти Відень графу Ернсту Рьодігеру фон Штарембергу. Той рішуче призупинив утечі з міста, особливо це стосувалося чоловіків, які були здатні тримати зброю. Окрім того, граф наказав міщанам цілодобово копати окопи, укріплювати міські стіни й бастіони фортеці. Вживалися заходи щодо завезення необхідної кількості продуктів і боєприпасів. Військовий гарнізон Відня нараховував 12 тис. австрійських і німецьких солдатів, а також 4—5 тис. добровольців, набраних з жителів міста та навколишніх містечок і селищ. На мурах міста та в його околицях розташували 263 важкі і легкі гармати, однак лише 141 з них була повністю готова до бойових дій.

1 Цит. за: *Подхородецкий Л.* Вена 1683. — М., 2002. — С. 41.
2 Corrispondenza epistolare tra Leopoldo imperatore ed il P. Marco d'Avviano cappuccino. — Graz, 1888. — P. 19.

Основні підрозділи османської армії на чолі з Кара Мустафою розташувалися на рівнині перед містом між річкою Відень, яка впадала у Дунай, і невисоким гірським масивом (відломом Східних Альп) під назвою Віденський Ліс. До центральної групи військ входили яничари на чолі з Мустафа-пашою та Ізмаїл-агою, підрозділи бейлербея Румелії Гасан-паші, а також 5 важких та 20 легких гармат. Зліва разом із яничарами зайняли позиції бейлербей Янови Агмед-паша, бейлербей Сивашу Галіл-паша та бейлербей Анатолії Агмед-паша, у розпорядженні яких була така сама кількість гармат. Турки оточили місто кільцем. Тут було споруджено величезну мережу окопів, бастіонів, насипів з артилерійськими батареями. Позаду військ розташовувався табір, серед тимчасових споруд якого вирізнялося своєю пишнотою велике шатро Кари Мустафи. У ньому зберігався Прапор Пророка та інші османські клейноди, а також проводилися військові наради [1].

23 липня турецька армія розпочала перший штурм Відня, після чого австрійська столиця зазнавала постійних нападів кожні 2—4 дні. 3 серпня артилерії турків, яка нараховувала до трьох сотень гармат, вдалося пробити зовнішню стіну укріплень Бургу. У цей пролом раз по раз вривалися яничари, постійні бої з якими виснажували вояків гарнізону. Окрім того, османські воєначальники застосовували підкопи та мінування стін віденської фортеці у різних місцях. Австрійці стійко оборонялися. Проломи в стінах вони засипали камінням й закладали мішками з піском. Особливо дошкульними для турків були гарматні постріли захисників міста, від яких серед багатьох інших загинув румелійський бейлербей Гасан-паша.

У результаті багатотижневої облоги в місті розпочалися голод та епідемії. Постійні постріли турецьких артилеристів спричинили численні пожежі. Серед віденців ширилися розпач і паніка. Шпиталі не могли вмістити усіх хворих та поранених, а на міських кладовищах не вистачало місця для захоронення вбитих і померлих від дизентерії. Своєю чергою, значних втрат зазнавали й турки. Командувач облоги австрійської столиці Кара Мустафа відзначав, що тисячі людей з османського табору були вбиті чи дістали поранення. З огляду на це позаду кожного турецького формування виникали свої окремі великі кладовища.

Та це не стримувало великого візира, який повідомляв Мегмеду IV: «...робимо, що тільки в наших силах, щоб шляхом важкої праці і вдень, і вночі просуватися вперед і з допомогою Аллаха як можливо швидше добути і оволодіти [цим замком]» [2].

1 *Гусарова Т.* Австрийские Габсбурги в войне с османами в 1683—1699 гг. От осады Вены до Карловицкого мира // Османская империя... — Ч. 2. — С. 255.
2 Kara Mustafa pod Wiedniem. — S. 151.

Однак лише 28 серпня яничарам вдалося захопити оборонні позиції австрійців навпроти імператорського палацу й таким чином отримати можливість оволодіти важливою дільницею фортифікаційних валів. Граф Штаремберг, побоюючись прориву турків до міста, наказав готуватися до вуличних боїв та укріплювати житлові будинки.

Окрім облоги та штурмів Відня, османські війська намагалися завоювати й інші міста Австрійської імперії. Підрозділи кримського хана Мюрад-Гірея спустошували невеликі містечка й селища навколо, а корпус Гусейн-паші рушив до словацьких земель й воював з армією Карла V Лотаринзького під Братиславою та Бісамбергом.

Кур'єри-розвідники, яких час від часу відряджали по допомогу з Відня, з різних причин не діставалися до місця призначення. А тому Е.-Р. Штаремберг вирішив відрядити з листами до австрійського імператора Леопольда I Габсбурга та князя Карла V Лотаринзького когось із місцевих жителів, хто знав би турецьку мову й звичаї та зумів би пробратися через мусульманський табір. Вибір впав на одного з пересічних жителів австрійської столиці, такого собі Юрія-Франца Кульчицького (у джерелах також трапляються й інші прочитання його прізвища — Кульчинський, Кольчицький, Кюльчицький, Кольчицькі, Колшицькі та ін.), який на той час входив до ополченського загону капітана Амброзія Франка.

Щоб зрозуміти важливість місії Ю.-Ф. Кульчицького, процитуємо один з листів, які той мав передати австрійському імператорові: «Високодостойний, наймогутніший, непереможний Римський Цісарю й королю Мадярщини і Чехії... Ми ризикуємо, однак сподіваємося, що цього разу нам пощастить більше, ніж з попередніми листами, які перехопив ворог і один з них стрілою знову "полетів" до міста. Не можемо описати, якою силою наші обороняли передмістя і будинки, до яких вже в перший день облоги ворог став аж на 60 кроків перед мурами. Наші люди билися дуже хоробро. Але тепер ворог зі своїми мінами вже стоїть перед мурами, а ми не маємо ні гранат, ні відповідної зброї, ні вишколених вояків, яких тепер нам так не вистачає... Команда оборонців з дня на день зменшується. В списках, які ми отримали вчора, знаходимо 1902 мертвих і поранених... червінка (дизентерія. — Т. Ч.) панує між вояками і громадянами. Де князь Лотаринзький тепер, не знаємо, бо ми не дістали жодної відповіді на численні листи, які до нього написали, адже зв'язок перерваний...»[1]. У місті ставало все менше і менше боєприпасів і продовольства. Та найбільш дошкульними були паніка й поширення серед віденців справжньої «шпіономанії», знову розпочалися втечі з міста.

[1] Цит. за: *Janinski B.* Wien 1683. Kosaken und Kolschitzky. — Wien, 1983. — S. 132.

Переодягнувшись у турецький одяг, Ю.-Ф. Кульчицький разом зі своїм товаришем сербом Йованом Міхайловічем (за версією австрійського історика К. Теплого — словаком Іштваном Серальді (Сергадлом)) [1] пізно ввечері, між 22-ю та 23-ю годинами, 13 серпня вийшов з австрійської столиці через західні ворота Шоттентор (*«Schottentor»*) й непомітно пробрався до османського табору, а вдень, наспівуючи турецьку пісню (щоб не викликати підозри), сміливо рушив поміж ворожими шатрами у напрямку Нового Каленберга. Лише одного разу їх зупинив турецький офіцер-ага, запитавши, хто вони і звідки. На це винахідливий Кульчицький рішуче відказав, що є турецьким купцем і займається постачанням провіанту для армії султана, а зараз простує за виноградом. Турок повірив переодягненим віденцям і навіть запросив їх погрітися до свого шатра. Але найбільша небезпека чатувала на Ю.-Ф. Кульчицького та його товариша там, де вони на неї зовсім не очікували: в одному з придунайських сіл поблизу Клостернбурга місцеві жителі прийняли їх за справжніх турків і ледь не вбили, однак потім, розібравшись, допомогли переплисти на човні Дунай.

Переправившись через річку, вранці 15 серпня посланці були вже на прийомі у князя Карла V Лотаринзького. У листі, який передав командувачу австрійської армії Ю.-Ф. Кульчицький від імені одного з керівників оборони Відня Каспера-Зденека Капліра, йшлося про хворобу коменданта Штаремберга, смерть інженера Римплера та поранення командира артилерії, а також прохання щодо негайної допомоги місту [2]. Лотаринзький князь відразу ж відписав оборонцям Відня, що він готується до битви з турками, вже здобув перемогу над союзником султана І. Тьокьолі під Братиславою і незабаром прийде з 70-тисячним військом на допомогу. За доставлений лист розвідникові заплатили 200 дукатів. Не без пригод відніс (зокрема, ледве не потрапивши у полон до п'яти турків) Кульчицький лист князя в оточений Відень уже ранком 17 серпня, чим викликав велику радість серед гарнізону та міщан, які з подвійною енергією почали обороняти фортечні мури [3].

Невдовзі війська лотаринзького князя справді об'єдналися з польською армією Яна III Собеського та прийшли на допомогу гарнізону і місцевим жителям Відня. 12 вересня вони святкували блискучу перемогу над турками. Ю.-Ф. Кульчицький за свої заслуги перед містом був щедро віддячений: комендант вручив йому грошову винагороду та надав у власність будинок в одному з центральних віденських районів. Окрім того, 10 січня

1 *Teply K.* Die Einfuhrung des Kaffees in Wien. Georg Franz Kolschitzky, Johannes Diodato, Isack de Luca // Forschungen und Beitrage zur Wiener Stadtgeschichte. — Bd. 6. — Wien, 1980. — S. 4–37.

2 Acta Historica. — Vol. 2. — Pars. I. — S. 255–257.

3 *Wimmer J.* Wiedeń 1683. — S. 253.

1684 р. Кульчицький був призначений особистим перекладачем з турецької мови австрійського імператора та отримав посаду «цісарського придворного кур'єра у Туреччині» [1]. Відомо також, що у 1684 р. Ю.-Ф. Кульчицький мав намір відбути до Рима, очевидно, для зустрічі з Папою Римським Інокентієм XI.

Ким же був і звідки походив один з найвідоміших героїв віденських подій? Народився Юрій-Франц Кульчицький у 1640 р. в містечку Самбір [2] на Львівщині [3]. На той час, як відомо, західноукраїнські землі були частиною Речі Посполитої. Він походив із шляхетського православного руського роду Кульчицьких, які ще з XIV ст. володіли невеликим селом Кольчиці (Кульчиці) й мали власний герб «Сас» [4]. Очевидно, що Юрій, переїхавши з часом до Відня, вимушений був перейти з православ'я у католицизм: про це свідчить його друге ім'я — Франц [5]. Про дитячі і юнацькі роки віденського героя майже нічого невідомо. Окремі дослідники бездоказово стверджують, що в молоді роки (близько 1660 р.) Юрій подався до Запорозької Січі, де навчився турецької мови і був за перекладача в козацьких походах на Крим [6]. Під час одного з них він начебто потрапив до турецького полону, а невдовзі його звідти викупили купці з Белграда. Разом з тим, джерела засвідчують, що у той самий час якийсь (можливо, це був однофамілець «спасителя» Відня) Юрій Кульчицький був одним з покровителів Луцького Хрестовоздвиженського православного братства на Волині [7]. Знаємо, що у 1662 р. Ю.-Ф. Кульчицький уже служив при посольстві австрійського дипломата Йоганна-Філіпа Бернса. Останній за дорученням Леопольда I Габсбурга вів переговори з турецьким урядом у Стамбулі [8]. Документи також стверджують, що у період з червня 1665 р. до березня 1666 р. галичанин служив на посаді помічника перекладача при османському посольстві у Відні [9].

1 *Abrahamowicz Z.* Kulczycki Jerzy Franciszek // Polski Słownik Biograficzny. — T. XVI. — Wrocław, Warszawa, Kraków, 1971. — S. 128.

2 Запис від 26 листопада 1665 р. у церковній книзі парафії Св. Стефана у Відні засвідчував, що *«почтивий і доброчесний Георг Франц Кольчицкі... народжений у місті Самборі в Польщі»*.

3 *Abrahamowicz Z.* Kulczycki Jerzy Franciszek. — S. 128.

4 *Мицько І., Паславський Т.* Юрій-Франц Кульчицький — герой оборони Відня 1683 року. — Львів, 2006. — С. 13—15.

5 *Friedberg J.* JMC Pan Jerzy Kulczycki i jego rod // Kurier Literacko Naukowy. — 1933. — № 19.

6 *Hryzaj O.* Die Ukrainer und die Befreiung. Wiens 1683. — Wien, 1933. — С. 3.

7 ПКК. — К., 1898. — Т. 1—2. — С. 7.

8 *Teply K.* Die Einfuhrung des Kaffees in Wien. Georg Franz Kolschitzky, Johannes Diodato, Isack de Luca. — S. 8; *Мицько І., Паславський Т.* Юрій-Франц Кульчицький. — С. 16.

9 *Teply K.* Die Einfuhrung des Kaffees in Wien. — S. 10.

У 1667 р. Ю.-Ф. Кульчицький опинився на перекладацькій роботі в сербському представництві австрійської «Орієнтальної торговельної компанії», що репрезентувала економічні інтереси імператора Леопольда І Габсбурга на Сході [1]. Є свідчення, що коли у 1678 р. турецька влада звинуватила купців компанії у шпигунстві проти султана і виселяла їх з Белграда, Кульчицький заявив про своє польське підданство і таким чином уник репресій [2]. У 1679 р. українець вирушає у складі австрійського посольства, тепер уже на чолі з Георгом Крістофом Кунітцом, до турецької столиці й повертається звідти вже до Відня навесні 1680 р. [3] Напередодні штурму Відня військом Кари Мустафи Ю.-Ф. Кульчицький проживав в одному з районів міста, що звався Леопольдштадт. З початком облоги він вступив до ополченського загону з 255 добровольців під проводом капітана А. Франка й брав участь в окремих сутичках з ворогом [4].

Сам польський король Ян III Собеський дозволив Кульчицькому забрати з обозу османської армії всі запаси зернят кави (за однією з легенд — близько 300 мішків). Турецький воєначальник возив їх з собою у великій кількості, щоб «зігрівати тіла й душі» своїх воїнів перед битвами та під час саперних та мінерських робіт. Австрійці ж, незважаючи на існування окремих кав'ярень у країні, не дуже вміли готувати з цих зерен напій, та й взагалі більше вживали його як лікувальний засіб.

Очевидно, що ще у 1660-х рр., працюючи перекладачем, під час довготривалих австрійсько-турецьких переговорів Юрій Кульчицький призвичаївся до популярної серед мусульман кави, а тому в його кмітливій голові виникла геніальна, як потім виявилося, думка зробити кавовий напій більш уживаним і доступним. Адже до цього часу він вживався спорадично і коштував дуже дорого. Можливо, що тоді ж Юрій ознайомився і з технологією приготування напою, яку вміло пристосував до смаків європейців — він просто почав додавати до кави цукор. Спочатку Кульчицький розносив каву вулицями міста у горнятках на дощці, а згодом відкрив кав'ярню поблизу собору Св. Стефана, де продавав порцію кави по крайцеру [5] за одну філіжанку [6]. Невдовзі смачний напій набув великої популярності серед віденців. А через деякий час за сприяння підприємливого українця в багатьох куточках міста відкрилися подібні

1 *Abrahamowicz Z.* Kulczycki Jerzy Franciszek. — S. 128.
2 Ibid.
3 *Мицько І., Паславський Т.* Вказ. праця. — С. 21.
4 *Wimmer J.* Wiedeń 1683. — S. 252.
5 Один імперіальний талер дорівнював 72 крайцерам (крейцерам).
6 *Gugitz G.* Das Wiener Kaffeehaus. — Wien, 1940. — S. 3—4.

заклади, а Ю.-Ф. Кульчицький очолив окремий цех продавців кави. Його портрет олією тривалий час висів на чільному місці у приміщенні, де кав'ярі час від часу збиралися для вирішення своїх професійних проблем. Окрім того, на спеціальному штандарті віденських кав'ярів була зображена сцена надання цісарем Леопольдом І Габсбургом організатору «кав'ярського руху» Ю.-Ф. Кульчицькому привілею на відкриття кав'ярні. Задля приверненння відвідувачів той застосовував різні методи, зокрема обслуговував своїх гостей, одягнувшись, як свідчать очевидці, у «фантастично багатий одяг» [1]. Недарма у його кав'ярні можна було зустріти багатьох представників вищих верств міста, які довго не могли звикнути до міцного та солодкого напою, але попри це, приходили вдовольнити свою зацікавленість особою господаря. Головна заслуга галичанина полягала не у заснуванні «першої у Європі кав'ярні» (насправді такі заклади існували тут і раніше)[2], а у великій популяризації, своєрідній рекламі кави серед жителів австрійської столиці та відкритті окремого цеху кав'ярів. Завдяки Ю.-Ф. Кульчицькому цей напій став широковживаним не лише у Відні, а й у багатьох інших містах Австрійської імперії та європейського континенту.

До речі, польські історики вважають Кульчицького поляком, сербські дослідники — сербом Джуро Франьо Кольчічем. Окремі вчені говорять про його вірменське або ж грецьке походження й приписують йому такі імена як Ованес Астоуацатур та Колчютц [3]. Насправді ж Кульчицький був покатоличеним шляхтичем з Самбірщини на Львівщині, а отже — українцем (руським), про що він і сам свідчив у книжці [4], в якій оповів про свої пригоди. Вона, без перебільшення, стала справжнім «бестселером» та перевидавалася не один раз у багатьох містах Австрійської імперії. Книжка нашого земляка, яка була написана німецькою мовою, мала назву *«Wahrchaffte Erzehlung, welcher gestallt in der angstlichen turkischen Belagerung...»* («Правдива розповідь про те, що сталося під час загрозливої турецької облоги...») та вперше була видана наприкінці 1683 р. у Відні. Окрім документальної розповіді про свою небезпечну подорож з обложеного Відня до табору Карла V Лотаринзького, Ю.-Ф. Кульчицький розмістив на сторінках книги власні вірші,

1 *Німчук І.* Українці і відсіч Відня 1683 року. — Львів, 1933. — С. 31.

2 Польський османіст Д. Колодзейчик відзначав, що 1681 р. у Кам'янці-Подільському існувало близько десятка кав'ярень, хоча відомо, що вони були засновані турками. Див. також: *Teply K.* Die Einfuhrung des Kaffees in Wien. — S. 36.

3 *Zygulski Z.* (jun.) Odsiecz Wiednia 1683. — Kraków, 1994. — S. 47; *Jaminski B.* Wien 1683. Kosaken und Kolschitzky. — C. 124.

4 У своїх мемуарах Ю.-Ф. Кульчицький писав, що він родом «з польського королівського вільного міста Самбора».

присвячені тим подіям. Вони розпочиналися так (переклад за І. Мицьком і Т. Паславським):

Той шлях, що ним я простував,
Проліг безлюдними полями.
Долини, гори він минав,
Звивався темними лісами... [1]

З огляду на проблематику нашого дослідження про християнсько-мусульманську боротьбу за право називатися спадкоємцями Римської імперії промовистими видаються роздуми галичанина про місто Відень, яке, за його словами, «розквітло так, що без застережень могло називатися столицею Європи, німецьким Римом, царицею міст чи розкішним палацом світу» [2]. У книзі також помістили портрет (мідєрит) Кульчицького, який намалював з натури відомий тогочасний австрійський художник Йоганн-Мартін Лерх [3].

Окрім того, відразу ж потому Йоганном-Олександром Бьонером та іншими австрійськими митцями було скопійовано портрет Ю.-Ф. Кульчицького роботи Й.-М. Лерха [4]. Кур'єр-розвідник намальований у повний зріст в турецькому одязі та з відповідною зброєю [5]. Герой Відня зображений у приміщенні одного із замків австрійської столиці на фоні двох колон та вікна. Навколо лівої колони розміщений напис німецькою мовою: «*Georg Frantz / Koltschitzky / gewester Doll / metsch bey der / Orintal Comp.*» (Юрій Франц Кольчицький відомий перекладач при Східній комп[анії]). До тієї ж колони прихилений щит з коротким текстом, який інформує про подвиг намальованої на портреті особи: «*In diser Kleidung und / also bewaffnet gienge / er aus Wienn den 13. / Augusti durch das Tur/ckische Lager biss er / zu S.herzogh durchl/ aus Lothring lomen/ und brachte von dar die/ erwunschte Kundschaft / Zuruck den 17 dito / Ao 1683*» (У цій одежі і так озброєний пройшов він з Відня 13 серпня через турецький табір до Їх Величності герцога Лотаринзького і повернувся він звідти назад з довгоочікуваною звісткою 17 числа цього ж місяця 1683 року». Того ж року портрет Кульчицького

1 Цит. за: *Мицько І., Паславський Т.* Вказ. праця. — С. 54.

2 Там само. — С. 56.

3 Про нього див: *Nagler G. K.* Neues allgemeines Kunstler-Lexikon. — Linz, 1904. — Bd. 8. — S. 395.

4 На сьогодні у фондах Відділу мистецтв Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України зберігається 10 різних зображень Ю.-Ф. Кульчицького, які виконані у вигляді гравюр та портретів (*Мердух Ю.* Невідома гравюра про подвиг Юрія Кульчицького під Віднем 1683 р. // Записки Львівської наукової бібліотеки. — Львів, 2003. — Вип. 11). У колекціях Польської Академії наук нам вдалося розшукати ще 6 зображень одного з героїв оборони Відня від Османів.

5 Rzeczpospolita w dobie Jana III. Katalog wystawy Zamku Królewskiego, Archiwum Głownego Akt Dawnych i Biblioteki Narodowej. — Warszawa, 1983. — S. 197.

роботи Иоганна-Мартіна Лерха помістили у спеціальному «летючому листку» — реляції *«Curiosa Relatione»* з повідомленням про героїчний вчинок галичанина. Він вийшов друком італійською мовою у Венеції й був розповсюджений у багатьох європейських країнах [1]. Окремо слід зазначити, що у фондах Національної галереї мистецтв у Львові зберігається копія прижиттєвого портрета Ю.-Ф. Кульчицького роботи польського художника XIX ст. Т. Рибковського [2]. Окрім того, «пригоди» українця вийшли друком в Нюрнберзі, Гамбурзі, Зальцбурзі, Ульмі, Регенсбурзі, Лейпцигу, Франкфурті-на-Майні та інших містах. Неодноразово в останніх десятиліттях XVII ст. публікувалася й оригінальна карта, де було схематично зображено маршрут Кульчицького через ворожі позиції.

Уродженець Західної України був одружений з Марією-Урсулою Гайс (запис про їхнє вінчання 26 листопада 1665 р. зберігся у шлюбній книзі віденської парафії Св. Стефана), яка походила з родини колишнього імператорського конюха Томи Ганса [3]. За одним із переказів, у 1683 р. вона лікувала свого чоловіка від ран, які той отримав під час битви з турками 12 вересня. Помер герой Відня і засновник першого в Європі цеху кав'ярів 19 лютого 1694 р. від сухот у 54-річному віці [4]. Його було поховано з великими почестями на центральному кладовищі Відня поблизу собору Св. Стефана [5]. В одній з пісень,

1 БН Варшава. — М/ф. А 789, арк. 13—15.

2 Spis eksponatów / Jan III Sobieski. Castrum Doloris 1696—1996. — Białystok, 1996. — S. II.

3 *Teply K.* Die Einfuhrung des Kaffees in Wien. — S. 6.

4 *Abrahamowicz Z.* Kulczycki Jerzy Franciszek. — S. 128.

5 Австрійці пам'ятають і шанують українця, бо саме йому завдячують славою відомої на весь світ віденської кави. Ще у 1862 р. одна з віденських вулиць стала носити ім'я Кульчицького — *Kolschitzkygasse* (Кольчіцкігассе). У тому ж році австрійський художник Франц Шамс намалював картину «Перша кав'ярня у Відні 1683», де було зображено Ю.-Ф. Кульчицького. Впродовж тривалого часу у Відні на вулиці Фаворітенштрасе існувала кав'ярня, яка мала промовисту назву *«Grand Cafe Zwirina zum Kolschitzky»* («Велика кав'ярня Цвіріни та Кульчицького»). Її стіни прикрашали малюнки з сценами битви 1683 р., портрети Яна III Собеського та самого Ю.-Ф. Кульчицького. На жаль, цей будинок був зруйнований під час воєнних дій у 1944 р. Ще у 1885 р. на кошти місцевого кав'ярника Карла Цвіріни на одному з кутових будинків по вулиці *Kolschitzkygasse* з'явилася бронзова скульптура роботи відомого тогочасного майстра Е. Пендля, яка існує й сьогодні. Статуя в повний зріст зображає одягненого в турецький стрій галичанина, який тримає в лівій руці тацю з невеличкими філіжанками кави, у її підніжжя турецькі трофеї — прапори з півмісяцями, криві шаблі та бунчуки. Серед них в'ються лаврові гілочки з листками. Окрім того, біля входу до колишньої віденської кав'ярні Кульчицького місцева влада встановила меморіальну дошку з відповідним написом. У 1911 р. на вулиці ім. Графа фон Штаремберга, 30 звели будинок, який назвали «Кольчіцькігоф» (*Німчук І.* Юрій Франц Кульчицький і його подвиг. — Львів, 1933; *Мозирський В., Шендеровський В.* Відень ушановує пам'ять про видатних українців // Пам'ятки України. — 2005. — № 1).

яка була записана на теренах Австрії вже у XVIII ст., були й такі промовисті рядки:

Йому навік належиться хвала всесвітня,
Кольчицькі Франц Георг — таке ім'я герою,
Який наважився заради міста Відня
Пройти обоз турецький вражою юрбою.
...Нехай Господь його душі дарує шану
За доблесть ту, що проявив колись в облозі [1].

...Вранці 10 вересня 1683 р. до великого візира Османської імперії Кари Мустафи надійшла невтішна інформація про те, що з боку Дунаю за три години маршу двома дорогами в напрямку Відня рухаються багатотисячні війська християнських союзників. Одразу ж по цьому великий візир оголосив наказ готуватися до битви та шикуватися у бойові порядки. Водночас, у ніч з 10 на 11 вересня, турки, сподіваючись все ж таки встигнути оволодіти Віднем, активізували мінерні роботи, зокрема в п'яти місцях віденського муру пробили великі діри для закладання мін. З огляду на наближення противника, вранці 11 вересня поблизу шатра Кари Мустафи відбулася військова нарада за участю усіх воєначальників, які доповіли про готовність очолюваних ними підрозділів до битви. Того ж вечора, о 22-й годині, з башти кафедрального собору Св. Стефана у Відні (висотою 137 м) оборонці міста запустили декілька ракет й таким чином сповістили війська Яна III Собеського та Карла V Лотаринзького про те, що їм уже відомо про прибуття підмоги. Після цього, як засвідчив османський хроніст Сілігдар Мегмед-ага, «гяури» з обох сторін «з вечора і до ранку, раділи й так стріляли з гармат і мушкетів й вистріляли ракет стільки, що не описати. Хай їх Аллах покарає!» [2]. Отже, наближався час розв'язки у складній історичній драмі довголітнього протистояння між Заходом та Сходом.

1 Цит. за: *Мицько І., Паславський Т.* Вказ. праця. — С. 71.
2 Kara Mustafa pod Wiedniem. — S. 161.

6 *розділ* УКРАЇНЦІ У ВІДЕНСЬКІЙ БИТВІ

Усі народи Європи затамували подих, коли у липні 1683 р. багатотисячна турецька армія під орудою непереможного великого візира Османської імперії Кари Мустафи ввійшла на територію Австрійської імперії, однієї з найвпливовіших континентальних держав. Християнські монарші двори розгорнули активну дипломатичну діяльність, намагаючись нейтралізувати мусульманську загрозу. Проте цього виявилося замало. Виникла необхідність у формуванні боєздатної коаліційної армії, спроможної дати гідну відсіч ворогові. Хоча у розпорядженні австрійського імператора

числилася майже 60-тисячна армія, однак її підрозділи були розкидані на всій величезній території держави Габсбургів, контролюючи десятки фортець на майже тисячокілометровому кордоні з турками. А тому для оборони своїх численних володінь, зважаючи на попередні домовленості, цісар запросив на допомогу війська з Речі Посполитої та Німеччини.

Польський король Ян III Собеський ще наприкінці 1682 р. на австрійські гроші сформував корпус на чолі з коронним надвірним маршалком Речі Посполитої Ієронімом Любомирським, який складався з 2800 чоловік [1]. До нього було включено й близько однієї-двох сотень українських козаків, очевидно, з тих, які перед тим перебували у королівських надвірних військах під керівництвом якогось Потаренка (на жаль, біографічних даних цього козацького старшини поки що відшукати не вдалося) [2]. У другій половині червня 1683 р. цей корпус було направлено до Австрійської імперії, де він 20 липня з'єднався з військом австрійського князя Карла V Лотаринзького. Той за дорученням цісаря Леопольда І Габсбурга та імператорської Військової Ради здійснював керівництво основними силами австрійської армії. Українці разом із поляками й австрійцями брали участь у локальних боях з турками, а також відзначилися у битвах за Братиславу та Бісамберг.

Після того, як османська армія оточила Відень, а імператорська армія відступила на лівий берег Дунаю, необхідно було отримувати інформацію про стан ворожих сил. Князь Лотарингії доручив І. Любомирському захопити у полон турків. Своєю чергою, польський воєначальник дав відповідний наказ козацькій старшині. Липневої ночі четверо українців переправилися через Дунай і захопили у полон двох турків, які надали потрібні свідчення про кількість та боєздатність армії Кари Мустафи [3].

8 липня 1683 р. з австрійської столиці до Польщі вирушив посланець імператора Леопольда І Габсбурга. Через тиждень він прибув до табору королівського війська поблизу Рави Мазовецької, де повідомив про наступ на Відень багатотисячної турецької армії та передав королю прохання виступити на допомогу, згідно з укладеним перед тим договором [4]. «У великій небезпеці Відень... Вже не чекаючи полків Литовських, ні

1 *Wimmer J.* Wiedeń 1683. Dzieje kampanii i bitwy. — Warszawa, 1983. — S. 153; *Piwarski K.* Hieronim Lubomirski, hetman wielki koronny. — Kraków, 1929. — S. 25—29.

2 *Чухліб Т.* Ще раз про Віденську битву 1683 року та участь у ній українського козацтва включно з його походами до Угорщини, Молдавії та Буджаку // Україна в Центрально-Східній Європі. — К., 2006. — Вип. 6. — С. 609—626.

3 *Кочегаров К.* Участие украинского казачества в кампании 1683 г. против Османской империи // Україна в Центрально-Східній Європі. — К., 2005. — Вип. 5. — С. 627—628.

4 БМЧ Краків. — Рукоп. 1865, арк. 281.

Козаків, залишивши їм накази поспішати за мною, у перших днях вересня сподіваємося бути на берегах Дунаю»[1], — писав Ян III Собеський до Папи Римського Інокентія XI.

«Приповідні» листи від імені короля на вербування козацьких полків були відіслані на Правобережну Україну через коронного гетьмана С. Яблоновського з 20 червня по 16 липня 1683 р. Згідно з вміщеним у них наказом українські вояки мали прибути до Львова до 15 серпня. Тобто на мобілізаційні заходи відводився дуже малий термін. Адже багато часу треба було витратити лише на дорогу. Щоб вчасно дістатися до столиці Східної Галичини, козаки, які у такий далекий похід мали вирушати в супроводі обозу (тобто возів, на яких було все необхідне для такої виправи), мусили подолати майже 600 км. У часі це займало близько 20 діб. Окрім того, зі Львова ще треба було добратися до Кракова, а це ще 300 км, тобто ще майже 10 діб. Отже, на мобілізацію для різних козацьких полків відводилося від 1 до 3 тижнів. Зрозуміло, що за такий короткий термін полковники Війська Запорозького не могли впоратися, й на визначену командуванням Речі Посполитої дату майже ніхто з них не встиг привести свої підрозділи до королівського табору.

Затримка з прибуттям козаків до табору польської армії була пов'язана ще з декількома причинами. По-перше, на Правобережжі, звідки очікувалося прибуття необхідної підмоги, козацький устрій після багатолітніх війн був майже знищений, а отже, виникли великі труднощі з набором тут боєздатних підрозділів. По-друге, більша частина тих незначних «залишків» козацтва перебувала під владою турецького ставленика молдавського князя Г. Дуки та його наказного гетьмана І. Драгинича й була також затребувана ними у травні 1683 р. для допомоги османській армії Кари Мустафи.

Та попри ці перепони, десятки сотень українських козаків з Правобережжя та Запорозької Січі, а також з Лівобережжя, зважаючи на обіцянку доброї платні, все ж таки відгукнулися на відчайдушні заклики короля Речі Посполитої[2]. Вони поступово збиралися поблизу Білої Церкви, Паволочі та Овруча й рушали у напрямку Польщі, щоб потім через Словаччину, Чехію та Угорщину дістатися Австрії. Шлях передового підрозділу козацтва на чолі з полковником Апостолом пролягав за

1 Цит. за: *Німчук І.* Українці та відсіч Відня 1683 року. — Львів, 1933. — С. 5.

2 *Чухліб Т.* Чи вирішена проблема участі українських козаків у битві під Віднем 1683 року? // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. — К.; Черкаси, 1997. — Вип. 6. — С. 84—94; *Він же.* Ще раз про Віденську битву 1683 р. та участь у ній українського козацтва включно з його походами до Угорщини, Молдавії та Буджаку // Україна в Центрально-Східній Європі. — К., 2006. — Вип. 6. — С. 609—623.

таким маршрутом: Біла Церква — Паволоч (Овруч) — Львів — Краків — Бєлсько — Ліпнік — Оломувєц — Брно — Тульн — Відень. Отже, щоб дійти до театру бойових дій, козакам необхідно було здолати більше 1250 км. Якщо зважити на те, що протягом доби козаки, які від Кракова рухалися вже разом із польсько-українськими шляхетськими хоругвами польного гетьмана М. Синявського, у середньому проходили до 20—30 кілометрів (армійський обоз мав близько 6000 возів!), то загалом віденський похід українців тривав понад півтора місяця.

Основні сили Речі Посполитої, які складалися головним чином з т. зв. затяжного війська та приватних шляхетських хоругв, становили близько 26 700 вояків (хоча окремі історики називали й іншу кількість — 22 500 чол., 34 540 чол. тощо) [1] на чолі з королем Яном III Собеським вирушили у напрямку австрійської столиці 22 серпня 1683 р. Під час походу до Відня, перебуваючи під чеським містом Модричем, 29 серпня польсько-литовський король згадував у листі до своєї дружини Марії Казимири: «...Що до краю: не має у світі нічого подібного, земля краща, ніж в Україні» [2]. Разом з тим Ян III Собеський звертався до королеви із запитанням: «А що чути про Козаків повідомляй мене і, приспішити їх за мною, повідомивши також Менжинському, чого відразу не одізвався до мене...» [3]. Через два дні з-під австрійського Гейлігенброна командувач армії Речі Посполитої вже скаржився на те, який «Злий чоловік п. Менжинський: вже був у Львові, а не пише ні словечка про Козаків і що вдіяв в Україні... *А я не дбаю вже ні про кого, тільки про самих Козаків, за якими не раз через день сумую*. Видаючи так багато коштів на них, а не мати їх вчасно., чи може це серце моє витримати. Тих тоді єдиних Козаків приспішити, якщо надійдуть, і під них вози давати, бо без усіх інших людей можна обійтися (виділ. авт. — *Т. Ч.*)» [4]. З цих слів стає зрозуміло, наскільки важливим для польсько-литовського короля було прибуття козацьких підрозділів з України до Австрії.

3 вересня 1683 р. в австрійському замку Штеттельсдорф відбулася спільна нарада воєначальників християнської коаліції — князя Карла V Лотаринзького разом зі своїми генералами, Яна III Собеського з коронним гетьманом Станіславом Яблоновським та польним гетьманом Миколаєм Синявським, німецьких князів Георга фон Вальдецька, Йоганна Георга III та Максиміліана II Емануеля, а також керівників імператорської

1 *Wimmer J.* Trzechsętna rocznice zwyciestwa pod Wiedniem // Wojskowy Przegląd Historyszny. — № 1 (103). — Warszawa, 1983. — S. 7—8.
2 Maria Kazimiera i Jan Sobiescy. Listy okresu odsieczy wiedenskiej. — S. 29.
3 *Helcel A.* Listy Jana Sobieskiego do żony Maryi Kazimiry. — Kraków, 1860. — S. 375.
4 Listy do Maryceńki. — T. 2. — Warszawa, 1973. — S. 197.

Військової ради на чолі з Германом фон Баденом [1]. У результаті невеликої дискусії було вирішено атакувати турецьке військо основними силами союзників з боку Віденського Лісу. Всупереч практиці воєнного мистецтва XVII ст. вирішили при наближенні до противника рухатися не єдиною армією, а розчленувати її на кілька частин.

У резерві, на лівому боці Дунаю залишили 2 тис. австрійських кіннотників, які мали зачекати на литовські та козацькі підрозділи. Спочатку планувалося, що союзницька армія під час наступу шикуватиметься таким чином: у центрі розмістяться австрійські війська (до них, зокрема, входили й окремі підрозділи угорців, хорватів та сербів), на правому фланзі — поляки, а на лівому — німецькі корпуси, які складалися з баварців і саксонців, а також вихідців з Франконії та Швабії. Однак з огляду на пропозицію Карла V Лотаринзького австрійці вирішили виступати зліва, а отже у центрі опинилися підрозділи Речі Посполитої, а з правого боку — війська князів Німеччини. У кінцевому варіанті бойове розміщення антитурецьких сил було таким: зліва разом з австрійцями перебував один німецький корпус саксонського електора Йоганна-Георга III і три польські гусарські хоругви, поруч з поляками у центрі виступав імператорський підрозділ, а з правого боку шикувалися німецькі загони. Таким чином, у центрі перебувало близько 12 800 піхотинців та 9500 кіннотників, зліва — 14 тис. піхотинців і 8300 кіннотників, на правому фланзі — 9500 піхотинців і 13 200 кіннотників, що загалом становило 77 300 вояків союзницьких сил [2].

Протягом 6—9 вересня 1683 р. за допомогою австрійських саперів, які збудували тимчасовий міст через Дунай поблизу містечка Тульн, королівські та імператорські війська переправилися на правий берег річки, де з'єдналися з німецькими підрозділами. З метою розвідувальних дій у напрямку Відня було вислано хоругву на чолі з руським шляхтичем Яном Стадницьким. У цей час, вже після завершення переправи, 9 вересня о 5-й годині ранку, король знову згадує про козаків: «Списи і гармати не прислали; але що це з огляду на те, коли Козаки з Менжинським не зможуть прийти вчасно, які єдині були найпотрібніші, особливо при переході через ті лихі гори і ліси. Але нехай, у всіх справах воля Божа» [3]. У той же час (8 вересня) папський нунцій у Кракові повідомляв до Рима, що «напливають щораз нові козаки, які скоро висилаються до королівського обозу, зважаючи, що це найкраща піхота, яку можна виставити проти турків» [4].

1 *Wimmer J.* Planowanie i realizacja odsieczy Wiednia w 1683 r. // SMHW. — Warszawa, 1984. — T. XXVII. — S. 162.

2 Ibid. — S. 163—164.

3 *Helcel A.* Listy Jana Sobieskiego. — S. 381.

4 Цит. за: *Назарко І.* Блаженний папа Інокент XI і Україна // Юрій Франц Кульчицький і козаки герої віденської перемоги 1683 р. — С. 56.

Невдовзі християнська армія була вже поблизу підніжжя невисокого пасма гір Віденського Лісу, перехід через який зайняв майже два дні. Тут відзначилися українські козаки полковника Апостола. У лісових масивах поблизу містечка Унтер-Ведлінгбах вони забезпечували оборону від татар, які «з усіх боків і з тилу... наглядати почали», та марш правого крила польського війська на чолі з воєводою Руського воєводства коронним гетьманом Станіславом Яблоновським. Окрім того, в одній з долин козаки відібрали у турків чимале стадо худоби. Це мало дуже велике значення, оскільки свіже м'ясо було вкрай необхідне польським жовнірам, які в основному харчувалися сухарями [1].

Історик Борис Крупницький, спираючись на дослідження М. Кукеля та І. Німчука, зробив висновок, що коли польський король вирушив з Польщі до Відня, то в авангарді він вислав польного гетьмана М. Синявського, при якому було близько 150 козаків під проводом козацького старшини Апостола. Українські козаки, згідно з твердженням згаданих істориків, утворювали легку козацьку хоругву на утриманні «волинського воєводи Яна Стадницького». Однак останній, як виявилося, не управляв Волинським воєводством, а був лише перемишлянським каштеляном й, можливо, немирівським старостою. Хоча він також брав участь у Віденській битві на чолі панцирної хоругви, яка нараховувала 104 кіннотники, отже до неї козаки входити не могли. А хоругву «легкої язди» коронного польного гетьмана й волинського воєводи Синявського, що складалася зі 140 чоловік, очолював Мартін Рикачевський [2]. Отже і в ній козаків не могло бути.

Разом з тим, справді, ще за три дні до Віденської битви польсько-литовський король свідчив, що «з Апостолом не маю козаків більше півтори сотні, то люди п[ана] воєводи волинського, а п. Менжинський сидить ще зі своїми у Львові, як сам пише...» [3]. До речі, на Правобережній Україні впродовж 70—80-х рр. XVII ст. діяло два козацьких полковники, які мали прізвище (прізвисько) Апостол. Очевидно, щоб різнитися між собою, один з них називався Апостолом-Ясеновським, а другий Апостолом-Щуровським. Невідомо, чи мали вони родинні стосунки з Павлом Єфремовичем Апостолом, який прийшов до України з Молдавії і обіймав різні старшинські посади на Правобережжі та Лівобережжі протягом 60—70-х рр. XVII ст. Саме він започаткував відомий козацько-старшинський рід Апостолів, з якого вийшов гетьман Лівобережної України Данило Апостол. З огляду на те, що саме Апостол-Ясеновський

1 *Wimmer J.* Wiedeń 1683. — S. 314.
2 Ibid. — S. 225.
3 *Helcel A.* Listy Jana Sobieskiego. — S. 382.

впродовж 1675—1679 рр. входив до найближчого оточення наказного гетьмана Євстафія Гоголя (серед якого були й інші учасники віденських подій: С. Корсунець, А. Зеленський (Зеленецький), С. Кобелзький), вважаємо, що саме цей старшина очолював відзначений королівською увагою козацький підрозділ під Віднем.

Спираючись на слова Яна III Собеського, припускаємо, що козацька кінна сотня («полк») Апостола не була внесена до загального реєстру польської армії від 1 серпня, а з огляду на прибуття до війська Речі Посполитої все ж таки з невеликим запізненням, десь 8—10 серпня, була безпосередньо підпорядкована волинському воєводі М. Синявському («...то люди п. воєводи волинського»). Останній здійснював загальне керівництво підрозділами легкоозброєної кінноти армії Речі Посполитої, яка, до речі, майже повністю забезпечувалася ополченням із Західної та Правобережної України.

Відомо, що під орудою полковника Апостола перебували не лише правобережці, а й певна кількість козаків з Лівобережної України. Російському історику К. Кочегарову в архівосховищах Москви вдалося розшукати «расспросные речи» лівобережних козаків «Єрохи» (Яреми) і Тарана, які засвідчували, що вони разом з іншими козаками брали участь у Віденській битві: «Апостолець (Апостол. — *Т. Ч.*) підговорив нас (до походу під Відень. — *Т. Ч.*), сказав нам, що начебто хотіли нам по 10 талярів на місяць давати...» [1]. Окрім того, про свою участь у боях з турками в Австрії заявляв згодом осавул Прилуцького полку Лівобережної Гетьманщини Михайло Мовчан [2]. Припускаємо, що таких, як М. Мовчан [3], тобто вихідців з Лівобережжя, перебувало у козацькому підрозділі Апостола не один десяток чоловік.

1 Цит. за: *Кочегаров К.* Указ. соч. — С. 631.

2 *Антонович В.* Прилуцкий полковой есаул М. Мовчан и его записная книга // Киевская старина. — 1885. — № 1. — С. 64—65.

3 Учасник Віденської битви Михайло Мовчан був сином відомого сердюцького полковника Федора Мовчана, який у 1675 р. перейшов з Правобережжя до Лівобережної Гетьманщини, де у 1678 р. обійняв посаду прилуцького полковника (докладніше про військову діяльність М. Мовчана див.: *Сокирко О.* Лицарі другого сорту. — С. 78, 131, 136, 140, 159 та ін.). Після участі у Віденській кампанії М. Мовчан перебував на Правобережжі в підрозділах гетьмана А. Могили та полковника С. Палія і протягом др. пол. 1680 — п. п. 1690-х рр. брав участь у численних виправах до Західного Поділля, Молдавського князівства та Пн. Причорномор'я. Очевидно, що після Азовського походу 1696 р. він знову перейшов на Лівобережжя. Відзначився у багатьох битвах під час Північної війни 1700—1721 рр., Персидському (1723) і Польському (1734) походах та російсько-турецькій війні 1734—1739 рр. З 1710-го до 1741 р. — полковий осавул Прилуцького полку. М. Мовчан помер 7 серпня 1742 р. й похований у Свято-Троїцькому Густинському монастирі *«в склепі камінним під церквою»* (*Антонович В.* Прилуцкий есаул Михайло Мовчан и его записная книга // Киевская старина. — 1885. — Кн. 1).

Безпосереднє військове командування передовим віддідом українського козацтва, який складався зі 140—150 чоловік і брав участь у битві під Віднем, здійснювалося полковником Війська Запорозького, якому підпорядковувалися осавул, писар, хорунжий та курінні отамани. Підрозділ поділявся на 15 куренів, до яких входило по десять осіб. Ці найменші структурні одиниці полку очолювала відповідна кількість курінних отаманів. До козацького вогнепального озброєння насамперед належали рушниці, які тоді називалися ручницями й були полегшеним типом європейського аркебуза (пищалі). Очевидно, що під Віднем українці використовували також мушкети, карабіни та пістолети (пістолі). Їхньою традиційною холодною зброєю на той час були шаблі угорсько-польського типу, луки та ножі. Обов'язковим елементом під час походу був шанцевий ремамент, до якого входили лопати (заступи) й сокири [1]. Відомо, що до комплекту зброї одного з українських учасників віденської кампанії С. Палія серед іншого входили: шабля, декілька пістолетів разом із ладівницями (спеціальний патронташ для набоїв) та оздоблений сріблом «сагайдак», тобто лук у налуччі та, власне, сагайдак зі стрілами [2]. Також серед обладунку цього полковника була і т. зв. місюрка — невеликий металевий шолом.

Європейській армії союзників протистояли значні сили Османської імперії на чолі з великим візирем Кара Мустафою, які також були коаліційними й складалися з 40 тис. турків (серед них близько 20 тис. яничарів), до 80 тис. вояків з усіх провінцій Порти в Азії та на Балканах, 20 тис. чоловік з Молдавії, Волощини і Трансільванії, а також близько 20 тис. кримських татар. Окрім того, до османської армії приєдналося від 14 до 20 тис. угорців, словаків та закарпатських українців на чолі з І. Тьокьолі. Всього — від 160 до 180 тис. осіб. Хоча підрозділи «короля куруців» в останній момент самоусунулися від допомоги Кара Мустафі поблизу Відня, а досить значна частина османських військ була розкидана по Австрії, Угорщині та Словаччині.

У неділю 12 вересня 1683 р., зранку, розпочалася Віденська битва, яка увійшла до світових анналів історії [3]. Перед її початком у військовому штабі, який розташувався на невеликій горі (висота — 483 м) під назвою Календерг, відбулася коротка нарада воєначальників союзницької армії, де остаточно узгодили план (*«ordre de bataille»*) наступальних дій. Після цього в обго-

1 *Сокирко О.* Лицарі другого сорту. — С. 230—233.

2 АГАД Варшава. — Ф. «Архів дому Радзивіллів», від. II, кн. 25, арк. 232.

3 Зважаючи на те, що хід цієї битви досить повно висвітлений багатьма зарубіжними істориками, в детальному описі військових дій, окрім залученого джерельного матеріалу, будемо спиратися на доробок польських дослідників Я. Віммера, В. Маєвського та Л. Подгородецького.

рілій каплиці місцевої церкви Св. Йосипа відбулося богослужіння на честь майбутньої битви, яке проводив представник Папи Римського й радник австрійського імператора священик Марко д'Авіано.

Власне, ще перед нарадою Ян III Собеський відзначив ті труднощі, з якими зіткнулася його армія, підійшовши до Відня, та які були пов'язані зі складністю ландшафту. «Великий з нами вийшов обман. Як нам усі розповідали, навіть генерали (австрійські. — *Т. Ч.*), що як тільки вийдемо на гору Каленберг, там уже буде добре, що тільки виноградниками нам буде до Відня спуск. Коли ж ми тут стали, попереду бачимо неначе на долоні табір

турецький дуже великий, місто Відень на декілька миль далі. Але від нас туди йде не поле, а ліси... і високі гори з правого боку... і п'ять чи шість урвищ...» [1]. Та все ж таки, незважаючи на це, прибулі на допомогу віденцям війська вирішили атакувати. Щоб відрізнятися від турків, у яких одяг був схожий на військові строї поляків та українців, Ян III Собеський наказав усім своїм воякам підв'язатися солом'яними жмутами.

В очікуванні нападу християнських військ великий візир Кара Мустафа розташував турецькі сили таким чином. На правому фланзі, який своїм краєм упирався в Дунай, розміщувалися підрозділи волоського та молдавського князів. За ними у напрямку до центру вишикувалися вояки сиваського бейлербея Галіл-паші, будинського бейлербея Ібрагім-паші (він командував усіма військами цього флангу), алеппського бейлербея Бекір-паші та диярбакирського бейлербея Мегмед-паші. Тут також перебувала частина сіпазької гвардії [2]. У центрі оборонних ліній османської армії розмістився сам Кара Мустафа з основними підрозділами сіпагів. Першу лінію перед ними зайняли боснійські піхотинці, а за ними відразу яничари й албанці. Лівий фланг складали війська османських васалів, серед яких вирізнялися кримські татари Мюрад-Гірея на чолі з дамаським бейлербеєм Сари-Гусейн-пашою. За оцінками дослідників, війська Османської імперії, які були зосереджені для відсічі європейцям, не перевищували 60 тис. чоловік, що перебували на позиціях та в окопах навколо Відня, а також обороняли навколишні містечка та селища. Кара Мустафа також наказав перенести 62 гармати, які обстрілювали Відень, й встановити їх вздовж шляху, звідки очікували приходу християн. Саме розпорошення османських сил перед початком

1 Цит. за: *Подхородецкий А.* Вена 1683. — М., 2002. — С. 122.

2 Сіпагі (спаги, сіпахії) — 1) кіннотник, який отримав *тімар* (земельний наділ) в обмін на військову службу; 2) воїн постійного кавалерійського корпусу. На 1670 р. постійна османська армія мала 14 070 кіннотників, з яких 6615 чоловік були *сіпагами*. За кольором прапора загін сіпагів часто називали *кирмизи байрак* («червонопрапорними»).

Віденської битви й відіграло, на думку багатьох істориків, вирішальну роль у їхній поразці.

О 4-й годині надзвичайно туманного ранку австрійські драгуни почали рухатися вздовж Дунаю й вступили у жорстокий бій з яничарами, що по суті й поклало початок Віденській битві. Після того як стало світліше та розвіявся туман, турки побачили командний пункт противника на Каленберзі й самого короля Речі Посполитої, який за допомогою «перспективи і великого дзеркала» роздивлявся табір військ султана [1]. Основний наступ європейської коаліції на турецький табір почався з гарматних пострілів. Під прикриттям артилерійського вогню п'ять австрійських і чотири німецькі батальйони рушили на позиції мусульман з лівого флангу. Але ті витримали наступ й розпочали контратаку. Тривалий час війська Карла V Лотаринзького привертали до себе увагу противника й витримали кілька турецьких атак. Відбивши ворожі наступи, імператорські піхотинці поволі рушили вперед. У цьому їм допомагали встановлені серед шеренг легкі гармати, які своїми численними пострілами заважали османським підрозділам зосередити сили. Фронт союзницької армії розтягнувся майже на 10 км. О 8-й годині австрійські війська оволоділи селищем Нусдорф та продовжували рухатися в напрямку Гейлігенштадту. Невдовзі турків відтіснили до селища Дьоблінг. Водночас підрозділи німецьких князів поволі спускалися з гір Фогельзанг і Германскогель та з боями просувалися до населених пунктів Зіберінг і Грюнзінг.

На Каленберзькій горі християни встановили гарматну батарею, яка почала обстрілювати гірські схили, де укріпилися яничари. Останні разом із пішими і навіть кінними сейменами [2] намагалися захопити гармати, однак їх відтіснили два батальйони імперської піхоти, які захищали батарею. Відразу ж Карл V Лотаринзький почав атакувати на лівому фланзі у напрямку гори Нусберг (на ній було розташоване селище з однойменною назвою), де зосередились великі сили турків, серед яких, до речі, були й християнські піддані султана. О 10-й годині австрійці нарешті оволоділи Нусбергом. Одночасно на позиціях, де розташувалися війська німецьких князів, турки зуміли трохи просунутися вперед й потіснити підрозділи саксонського генерала Генріха Реуса фон Плауена. Вирівняти фронт вдалося завдяки сміливим діям гановерської гвардії на чолі з полковником Карлом Паландтом.

Коли на полі бою з'явилися війська Речі Посполитої, великий візир Кара Мустафа спочатку зумів зупинити атаку їхньої кінноти та перейти в контрнаступ силами сіпагів і сейменів.

1 Kara Mustafa pod Wiedniem.– S. 160.
2 Сеймени – назва турецьких піхотинців у яничарських підрозділах.

Австрійсько-німецькі сили на лівому фланзі знову почали відступати з Нусбергу. Очевидець тих подій, який перебував в османському таборі, так оцінював ситуацію, що склалася у цей час на полі бою: «Потім гяури розпочали штурм, випираючи їх (турків. — *Т. Ч.*) з позицій, але ті у свою чергу вдруге вдарили на гяурів і відігнали їх на гору» [1]. З боку мусульманської коаліції у цій операції відзначився Гарун-паша, а також яничари бейлербея з Алеппо Абу Бекіра.

Ян III Собеський до 13-ї години дня був у військовому штабі на висоті Каленберг, звідки через порученців здійснював керівництво діями союзників. Король очікував підходу піхотних підрозділів, які завершували перехід через гірські масиви та концентрувалися поблизу Каленбергу. Після цього він, за свідченням його сина, королевича Якуба, «пішки зійшов з тієї прикрої гори, а коли став біля її підніжжя., сів на коня й почав шикувати своїх, рухаючись прямо до середнього крила, за ним одразу йшли гусари воєводи волинського (М. Синявського. — *Т. Ч.*) кілька легкоозброєних хоругв» [2]. Як бачимо, волинські шляхтичі з України разом із козацькою сотнею полковника Апостола у найвідповідальніший момент були поруч з головнокомандувачем об'єднаної армії європейських країн.

Кинувши у бій додаткові сили, Ян III Собеський зумів зупинити турків. Окрім того, побачивши, що на правому фланзі турки почали відступати, король дав наказ про наступ. Поляки та українці оволоділи центральною висотою Шафберг та долиною навколо неї, що дало змогу контролювати хід подій. На горі Роскопф зайняли позиції підрозділи на чолі з руським воєводою та коронним гетьманом Станіславом Яблоновським, серед яких перебували й шляхетські хоругви з Львівщини, Холмщини, Київщини та Брацлавщини. Зокрема, це — панцирні кіннотники київського каштеляна Ф. Дзєдушицького, львівського підкоморія О. Ходоровського, перемишлянського каштеляна Я. Стадницького, холмського старости М. Ржевуського [3]. У Віденській битві з османською армією відзначилися також кінні полки підляського воєводи В. Лещинського, белзького воєводи К. Вишневецького, жидачівського стольника М. Радецького та дві волинські хоругви з Луцька — старости А. Мянчинського і єпископа С. Вітвицького [4]. Останній також виконував особливі доручення короля, зокрема допомагав йому в керівництві кількома десятками німецьких кінних рейтарів, яких австрійське командування прислало до штабу Речі Посполитої для зв'язку між союзниками.

1 Kara Mustafa pod Wiedniem.— S. 162.

2 *Sobieski J.* Diariusz wyprawy wiedenskiej w 1683 roku / Wyd. T. Wierzbowski. — Warszawa, 1883. — S. 17.

3 БМЧ Краків. — Рукоп. 2589, арк. 97—102.

4 *Winmer J.* Wyprawa wiedenska 1683 r. — Warszawa, 1957. — S. 173—185.

Між 14-ю і 15-ю годинами королівська піхота оволоділа чотирма височинами, розташованими навпроти них. А це дало змогу вільніше діяти кінноті — знаменитим польським «крилатим» гусарам [1] і драгунії. Згідно з документом, близько 15-ї години у центрі битви, ближче до лівого флангу, відбулися такі події: «Там перестрілювалися яничари з полком [німецького] генерала Шульца, зайняли долину, де було село спалене і костельчик. Загинуло немало німців, і офіцерів і солдат. Король, Його Милість, послав за нашими полками, щоб йшли прямо на турків. Так тоді Господь Бог допоміг, що дві бригади, які пішли вліво, відразу ж витіснили їх (яничарів. — *Т. Ч.*) з цієї долини і тут-таки пішли на гору, звідки турки відступили, а ми на самій вершині гори... зайняли позицію» [2].

Після 16-ї години Яну III Собеському нарешті вдалося сформувати єдину лінію фронту з австрійськими та німецькими військами. Підрозділи М. Синявського вишикувалися перед Пютцлейнсдорфом і на північних схилах Шафбергу. У центрі, навпроти гори Грюнберг, перебував королівський полк, а відділи С. Яблоновського розмістилися перед селищем Дорнбах. Попереду виступали піхотинці, за ними в лінію — гусари, а потім панцирні кіннотники. «Таке було місце на тих горах, де ми билися, що на землі, на якій, здавалося, не було перешкод, наближаючись, ми знаходили чи рів жахливо глибокий, чи виноградники з кам'яною огорожею, з неї на декілька ліктів [3] треба було стрибати або перелізати. І так постійно одна перешкода за одною, аж до самих турецьких наметів...» [4], — згадував один з учасників битви генерал Контський, який дуже успішно командував річпосполитською артилерією.

Основні сили турків, кінні підрозділи яких очолював Ібрагім-паша, розміщувалися якраз навпроти центральної групи військ європейських союзників. Османська піхота обороняла місцевість, яка пізніше дістала назву Тюркеншанц (зараз тут розбито міс-

1 Ці кінні підрозділи протягом XVII ст. були головною ударною силою військ Речі Посполитої у численних битвах та війнах. Вони вдягали комбіновані металеві лати (часто це була кольчуга) з наручами і шоломами (шишаками). Головною їхньою відзнакою були приторочені до пояса за спиною два дерев'яні «крила», оздоблені пір'ям. Саме тому їх називали «крилатими». Основною зброєю гусарів був спис, довжиною 5–5,5 м, виготовлений за спеціальною технологією. Всередині ратище списа було пустим, а в місці хвата розміщувалося захисне «яблуко» і довгий (до 1,5 м) прапорець у кольорах відповідної хоругви. На озброєнні в гусарів були також шабля, палаш (меч) та чекан (молоток). Шабля кріпилася на поясі, а палаш і чекан були приторочені до сідла. Окрім того, гусари мали пару пістолетів. Гусарів Речі Посполитої успішно використовували для прориву фронту противника у багатьох війнах, однак неодноразово вони зазнавали поразок від легкої татарської та козацької кінноти у 1640–1670-х рр. (*Nowak T., Wimmer J.* Dzieje orenza polskiego do roku 1793. — Warszawa, 1968).

2 Acta Historica. — Vol. 6. — Pars. I. — Kraków, 1883. — S. 217.

3 1 локоть дорівнював 59 см.

4 Acta Historica. — Vol. 6. — Pars. I. — S. 221.

кий парк) і де розміщувався штаб Османської армії на чолі з великим візирем Кара Мустафою. Після невдалої атаки групи військ С. Яблоновського поле битви залишила майже вся 20-тисячна татарська орда на чолі з ханом Мюрад-Гіреєм. На боці турків продовжували воювати лише близько 500—600 кримських татар під керівництвом солтана Хаджи-Гірея.

Зважаючи на те, що насувалася темрява, Ян III Собеський, порадившись з австрійцями і німцями, вирішив нанести туркам вирішальний удар. Але перед тим король провів розвідку боєм, відправивши в лобову атаку на головний табір Кари Мустафи декілька гусарських та панцирних кінних хоругв на чолі з королевичем Олександром. Одну з них, до якої входило близько 120 вояків зі Станіславова (суч. Івано-Франківськ) та Галича, очолював галицький староста С. Потоцький. Ще в одній панцирній хоругві, сформованій краківським каштеляном Анджеєм Потоцьким, окрім власне краківських шляхтичів, перебували львів'яни, а також 70 прикріплених козацьких піхотинців. Спочатку в атаку пішла українська та польська піхота, а потім заковані в лати королівські гусари та панцирники (разом з ними був і кінний підрозділ баварського курфюрста Максиміліана II Емануеля) ввірвалися до табору Кари Мустафи й почали відчайдушно рубати шаблями та колоти списами оточення великого візира, яке не чекало від невеликого загону такої спритності. Очевидець цього з турецького боку засвідчував: «...Гяури були всі у залізі, тому шабля там була непридатна, але досвідчені у боях герої від цього не розгубилися. Кожний з них мав дубину чи сокиру, а тому вони почали колотити гяурів по голові, обличчю і рукам, а ті, у кого не було такої зброї, своїми шаблями пропорювали животи їхніх коней. Так милістю Аллаха змусили їх відступити, а велику частину поклали чи поранили». У результаті цієї виправи більше половини кіннотників та піхотинців загинуло. Серед убитих в цій відчайдушній атаці був і сам С. Потоцький та багато вихідців зі Східної Галичини та Правобережної України.

Після цього в бій вступив 2-тисячний підрозділ волинян і тернополян на чолі з М. Синявським. У результаті наступу перші шеренги турецької кінноти були відкинуті, але турки продовжували чинити запеклий опір. З огляду на випад сіпагів з правого флангу почав відступати полк коронного конюшого, галичанина М. Матчинського. На допомогу полякам й українцям надійшли з лівого боку німецькі драгуни та австрійські кірасири, а тому турки вимушені були відступити в напрямку Герстхофа. У цей час один із султанських воєначальників Абаза Сари Гусейн-паша почав концентрувати великі підрозділи у центрі оборони. Але такі заходи турецького командування лише послабили їхні сили на лівому фланзі, де перейшли

в наступ австрійсько-німецькі війська. Водночас польські драгуни С. Яблоновського змусили відступати турецьку кінноту на правому крилі.

Турецький учасник Віденської битви Сілігдар Мегмед-ага так описував наступ противника: «Гяури дійшли до дерев'яної фортеці за горою [Нусберг] і звідти вислали заковане в залізо, яке відсвічувало різними відтінками голубого, вишикуване в бойовому порядку піше й кінне військо, яке [накрило цю] висоту, наче чорна хмара. Одне їхнє крило закінчувалося поблизу Дунаю, навпроти волохів і молдаван, а друге крило накривало гори і долину аж до останніх татарських позицій. Ось у такому порядку, у вигляді рогів бика, спливали вони — наче чорна смола, яка знищує і палить все, що зустріне на своєму шляху, з відразливою спробою оточити мусульманських газі [1]» [2].

Десь близько 17-ї години Ян III Собеський наказав своїм військам вдарити з правого флангу в центр оборони османських сил. Несподівана концентрована атака 20-тисячної королівської та імператорської кавалерії стала вирішальною й спонукала Кара Мустафу до загального відступу. Сучасники, а за ними й історики засвідчували, що такого масованого нападу силами одних кіннотників Європа ще не знала. Близько 18-ї години король Речі Посполитої вже зайшов до покинутого шатра турецького головнокомандувача. Бої із залишками мусульманських військ тривали до пізнього вечора. Переслідувати відступаючих турків Ян III Собеський наказав підрозділам луцького старости Атаназія Мянчинського та ротмістра Ремігіана Стржалковського. Під Еберсдорфом вони наздогнали один із відступаючих турецьких підрозділів й розбили його.

Османські втрати у Віденській битві становили близько 10 тис. (за іншими даними — 15 тис.) [3] вбитими та дещо більше поранених. Натомість серед європейських союзників втрати були значно меншими — близько 1500 вбитих і 2500 поранених [4]. Переможці захопили значні військові трофеї, серед яких майже 150 гармат, 983 центнери пороху, 1500 центнерів олова, 20 тис. гранат, 20 тис. гарматних ядер, 1 тис. бомб, 8 тис. порожніх возів, велика кількість наметів, різної зброї та амуніції [5]. До Ватикану було передано один із прапорів (корогв) османської армії. Очевидно, щоб надати більшого значення й «ідеологічного забарвлення» перемозі, оголосили, що це був саме Прапор Пророка, хоча насправді останній було вивезено Кара Мустафою під час відступу. Очевидці засвідчували, що цей символ османської

1 Газі — назва усіх воїнів, які воювали за іслам.
2 Kara Mustafa pod Wiedniem. — S. 163.
3 *Bonczak J.* Sluzba zdrowia w wyprawie Wiedenskiej w r. 1683 // Wojskowy Przegląd Historyszny. — № 1 (103). — Warszawa, 1983. — S. 34.
4 БМЧ Краків. — Рукоп. 2755, арк. 99.
5 Там само. — Рукоп. 3584, арк. 35; *Wimmer J.* Wiedeń 1683. — S. 340.

могутності великому візиреві допомогли зберегти декілька сот кримських татар на чолі з Хаджи-Гіреєм. Інший здобутий у турків штандарт Ян III Собеський подарував австрійському імператорові Леопольду I Габсбургу. Інші турецькі прапори й клейноди були привезені до Речі Посполитої й протягом довгого часу зберігалися у королівських замках Західної України [1].

Пізнього вечора 12 вересня ліве крило союзницьких військ увійшло до Відня — двомісячну облогу було подолано! Об'єднані війська європейських країн спромоглися здолали багатотисячну армію турецького візира Кари Мустафи і звільнили від багатоденного оточення столицю Австрійської імперії. Про активні

дії козаків Апостола в цій битві свідчить такий запис короля: «...Турків зараз ведуть, як псів: і худобу їм моя драгунія і Козаки немало забрали. (О, Менжинський, Менжинський!)» [2]. Як бачимо, останні слова були написані королем у стані великого невдоволення з причини неприбуття до Відня головних козацьких підрозділів. Саме про них командувач військ Речі Посполитої не забув згадати у знаменитому листі «В наметах візирських» до Марії Казимири, який було написано 13 вересня: «До Литви пишу, тобто до двох гетьманів (військо Великого князівства Литовського запізнилося з прибуттям до Австрії. — *Т. Ч.*), аби вже не сюди, а прямо йшли до Угорщини; Козаки зрадники, нехай за мною йдуть» [3].

Трохи згодом козаки, які перебували під керівництвом полковника Апостола, засвідчували: «...І ми були під Віднем і з ляшським військом зустрічали короля цісарського, коли він від'їжджав до Відня» [4]. Зустріч Яна III Собеського з австрійським імператором Леопольдом I Габсбургом [5] відбулася

1 Цікаво, що у таборі Кари Мустафи під Віднем було захоплено у полон одного з лікарів султана Мегмеда IV — єврея Сімху Менахема Емануїла мі Йону, який потім був особистим лікарем королівської родини Собеських, до своєї смерті у 1702 р. проживав у західноукраїнському місті Жовкві (*Гельстон Й.* Євреї у Жовкві // Галицька брама. — 1997. — № 4).

2 *Helcel A.* Listy Jana Sobieskiego. — S. 384.

3 Maria Kazimiera i Jan Sobiescy. Listy okresu odsieczy wiedenskiej. — S. 55.

4 Цит. за: *Кочегаров К.* Указ. соч. — С. 631. Див. також: *Helcel A.* Listy Jana Sobieskiego. — S. 375.

5 Королевич Якуб, який перебував поруч із батьком, відзначав, що «того дня цезар виїхав нам навпроти, оточений особистою свитою Німців, з боку нього князь Лотарингії, електор Баварії і міністри. Попереду два сурмачі, які голосними звуками ознаменували наближення до цезаря...». Після короткого привітання польський король представив імператору своїх воєначальників, а потому великий коронний гетьман С. Яблоновський провів невеликий парад військ Речі Посполитої, серед яких були й українські вояки. Щодо цієї події козацький літописець Самійло Величко у своєму творі писав, що «після тієї перемоги над турками прибув до Відня й сам цісар Леопольд і воздав королю Собеському з усім військом за вчинену поміч належну подяку». Єдине в чому помилився український канцелярист, так це у тому, що зустріч обох монархів відбулася не у самому Відні, а неподалік від нього (*Величко С.* Літопис. — К., 1991. — Т. 2).

15 вересня неподалік від Відня [1]. Окрім козаків Апостола, у битві під Віднем брала участь й інша сотня українського козацтва, яка перебувала в складі корпусу І. Любомирського, та близько 70 козаків з «ватаги» Чомухи, що входили до хоругв, надісланих до Відня краківським каштеляном А. Потоцьким [2]. Отже, до півтори сотні українців під керівництвом полковника Апостола (про яких згадувалося в одному з королівських листів) треба додати ще й козаків правобережного сотника Чомухи та, очевидно, близько сотні козаків з корпусу Любомирського. Таким чином, у бойових діях проти турків у Віденській битві безпосередньо брали участь майже 320 українських козаків.

Треба також зазначити, що певна кількість козаків з Правобережжя входила й до війська молдавського господаря й «володаря України» Георге Дуки. Історики засвідчують, що військові підрозділи, очолювані Дукою, надійшли для допомоги туркам під Відень за наказом султана Мегмеда IV у другій половині червня 1683 р. [3] Очевидно, володар Молдавії та Правобережної України мав у розпорядженні не більш як 4–5 тис. вояків. Вірогідно, що серед них були й декілька козацьких сотень, які формувалися на Правобережній Україні [4]. Припускаємо, що у молдавському війську перебувало, орієнтовно, від 200 до 500 українських козаків. На жаль, окрім інформації літописця Йони Некульчі, нам не вдалося розшукати джерела, які б подавали більше відомостей про склад, командування та діяльність цих сотень [5]. Маємо лише опис участі військових підрозділів під керівництвом Г. Дуки у поході турецької армії до України влітку 1678 р. У своєму «Щоденнику виправи під Чигирин» польський дипломат Самуель Процький згадував, що Дука «...того ж дня [30 червня] після обіду презентувався візиреві (Кара Мустафі. — *Т. Ч.*) у чотирьох тисячах. Мав хоругви досить упорядковані, всі з стрільбою, пістолетами, обмундировані... Замість драгун було з дві тисячі людей з мушкетами. Перед господарем йшло п'ятсот піхотинців по-арнаутськи; за ними двісті в панцирах з гарматами... Сам [Дука] сидів на коні дуже красивім; шість ординарців коло нього в пурпурових жупанах із золотими пасами. На корогвах усіх хрести, а на двох: на одній — св. Юрій, на другій — св. Михаїл. Біля кожної корогви польська музика (котли, сурми, трубачі), а за самим Господарем турецька музика...» [6].

1 *Sobieski J.* Diariusz wyprawy wiedenskiej w 1683 roku. — S. 20.
2 *Кочегаров К.* Указ. соч. — С. 631.
3 *Wimmer J.* Wiedeń 1683. — S. 173; *Czamańska N.* Oswobodziciel czy najeźdźca? Polityka Jana III Sobieskiego wobeć hospodarstw Mołdawii i Wołoszczyzny // Roczniki Historyczne. — R. LV–LVI. — Warszawa; Poznań, 1990. — S. 152–169.
4 *Еремия И.* Молдавско-русские политические связи во второй половине XVII века. — С. 160.
5 *Новосівський І.* Деякі українські проблеми. — С. 346–347.
6 *Helcel A.* Listy Jana Sobieskiego. — S. 365.

Таким чином, можемо уявити військові можливості цих підрозділів під час облоги Відня у 1683 р. Турецька «Хроніка Сілігдара» подає короткий опис участі підрозділів Дуки в підготовчих інженерно-будівельних роботах, що готувалися поблизу австрійської столиці. У записі турецького урядовця від 1 липня зазначається: «...мали бути збудовані мости на річці Раба.., щоб збудовано три мости... до робіт тих втягнутий також воєвода волоський господар Щербан і воєвода молдавський Дука» [1]. Сілігдар Мегмед-ага вказував також на розташування молдавських сил у складі армії Кари Мустафи під час вирішальної битви ворогуючих сторін 12 вересня — вони перебували на тому крилі турецького війська, що базувалося на березі Дунаю [2].

Очевидно, що під Відень разом із молдавським господарем ходили козацькі сотні на чолі з І. Губарем-Бершадським (Губаренком) або ж Уманцем чи Вергуном, які протягом 1681—1682 рр. підкорялися турецько-молдавському ставленику І. Драгиничу. Частина козаків після кампанії 1683 р. не змогла повернутися до «польського» Правобережжя й розмістилися поблизу контрольованих татарами молдавських міст Ягорлика і Дубоссар, де виникла своєрідна буферна зона під назвою Ханської, або ж Придністровської, України [3]. Її гетьманом влітку 1684 р. Мегмед IV проголосив козацького полковника Теодора Сулименка (Сулимку). Додатковим підтвердженням перебування певної кількості козаків на боці Османів у Віденській битві стала дуже цінна інформація місіонера ордену Єзуїтів у Московії Франциска Еміліана. Проїжджаючи у 1701 р. «країною козаків, у кордонів Криму», він «зустрів багатьох австрійців, які під час облоги Відня були захоплені татарами, коли їм було по дев'ять чи вісім років, і до цього часу живуть у рабстві частиною у татар, частиною у козаків» [4]. Можливо, що певна кількість австрійців перебувала в полоні саме у тих козаків, які під керівництвом молдавського господаря разом із татарами брали участь у віденських подіях. Полонені 18 років тому австрійці, за спостереженнями Ф. Еміліана, зберегли своє віросповідання й навіть говорили ламаною німецькою мовою.

Певна кількість українців (карпатських русинів, закарпатських українців) перебувала також і у складі 20-тисячного (за іншими даними — 14-тисячного) війська турецького союзника І. Тьокьолі. Адже цей угорсько-словацький князь куруців поширював свою владу і на територію Закарпатської України,

1 Kara Mustafa pod Wiedniem. — S. 103.

2 Ibid. — S. 161.

3 *Чухліб Т.* Гетьмани Правобережної України в історії Центрально-Східної Європи (1663—1713). — К., 2004. — С. 216—217.

4 Письма и донесения иезуитов с России конца XVII и начала XVIII века. — СПб, 1904. — С. 55.

де він мобілізував окремі підрозділи для своєї армії. До речі, кілька тисяч козаків із Правобережжя та Запорожжя на запрошення французького короля Людовіка XIV воювало на боці Тьокьолі проти австрійців впродовж 1677–1678 рр. [1] Участь карпатських українців у віденських подіях на боці Османської імперії опосередковано підтверджують слова історичної пісні із рукописного пісенника, яка була записана в цьому краї місцевим діалектом української мови у 30-х рр. XVIII ст.:

На цесаря свої руки... подняли,
Из Текелим [2] *... раду узяли,*
Од цесаря отступают,
И турчинови присягают...
...Турчин их к себе пріймует
А под Видень ся стягует... [3]

Хоча тут треба зауважити, що війська І. Тьокьолі насправді не брали безпосередньої участі саме у Віденській битві, а протистояли австрійцям, полякам і німцям вже під час походу останніх до Угорщини та Словаччини, який відбувався після 12 вересня 1683 р.

Самійло Величко так описував битву під Віднем: «Тоді почув Бог волання й стогони віднян, що були близько погибелі, і допоміг з'єднатися поміж себе військам християнським, польським, козацьким і німецьким електорським. А розпорядивши ті війська чинно поміж себе, турки того не знали, вони 12 вересня, скоро світ, прикликали в поміч всесильного Бога й міцно вдарили на всі бусурманські війська, одні на обози, а інші з козаками на шанці. Бусурмани хоча й сильно опиралися всією силою проти християнських військ увесь день, однак до вечора здепресували й, послабшавши в силі своїй, розполовинилися: хан з ордами – на один бік у поле, а турки – в другий бік ув обоз. Потім зі свого обозу вони відступили до Дунаю...» [4].

Причинами поразки багатотисячної армії Османської імперії під Віднем сучасники з турецького боку вважали деморалізацію її вояків, поширення різних хвороб та слабку дисципліну серед султанських васалів. Наприклад, військо кримського хана Мюрад-Гірея відступило з поля бою відразу ж після перших атак європейців. Своєю чергою, переможці відзначали низький рівень військово-теоретичного мислення турецького

1 *Баран О.* Козаки під французьким прапором у куруцькім повстанні // Хроніка-2000. Україна – Франція. – 1995. – № 2–3. – С. 89–91.

2 Тобто Тьокьолі.

3 *Петрушевич А.* Историческая песнь карпаторусов из 1683 года // Литературный сборник, издаваемый Галицко-русскою матицею. – Львов, 1886. – Вып. 2. – С. 190–198; *Франко І.* Карпаторуське письменство XVII–XVIII вв. – Львів, 1900. – С. 77–80.

4 *Величко С.* Літопис. – Т. 2. – С. 294.

керівництва і вказували на основну помилку Кари Мустафи, який допустив безперешкодний перехід польсько-австрійсько-німецьких сил через складну місцевість Віденського Лісу до театру бойових дій [1].

6 липня 1684 р. у Яворові неподалік Львова король Речі Посполитої влаштував урочистий обід, де поруч з найвищими достойниками країни були присутні представники австрійського імператора, венеціанського дожі та сенату, а також Папи Римського. Вшанування Яна III Собеського як переможця Віденської битви також відбулося і в Жовкві. До цього українського міста прибули представники Австрії, Венеції та Ватикану,
 тут були присутні й 20 сенаторів та 4 єпископи Речі Посполитої. Від імені Папи Римського Інокентія XI його нунцій Опціо Паллавічіні 25 липня вручив польсько-литовському королеві коштовний нагородний меч «з руків'ям і піхвою золотою», а його вірній дружині Марії Казимирі, яка здійснювала контроль за набором українського козацтва, — «троянду з щирого золота» [2]. Під час цих урочистостей відбувся також показ численних трофеїв, здобутих під Віднем Яном III Собеським, серед яких своєю пишністю й розмірами вирізнялося величезне шатро командувача армії Османської імперії Кари Мустафи. Невдовзі святкування з нагоди перемоги над турками відбулося і в королівському замку в Олеську.

«Дана Богом преславна перемога християн над бусурманами», [3] — так оцінював дії європейської коаліції під Віднем С. Величко. Щоб увічнити перемогу під Віднем, Папа Римський Інокентій XI своєю булою встановив католицьке свято на честь Діви Марії, яке з того часу щорічно відзначається 12 вересня.

З огляду на участь козаків у Віденській кампанії, король Ян III Собеський будував далекосяжні плани щодо створення широкої європейської коаліції держав, куди б, окрім Австрії, Польщі, Венеції та Ватикану, входили колишні турецькі васали Угорщина, Трансільванія, Волощина, а також «Козаки, Серби, Болгари, усі ті, що визнають Євангеліє» [4]. Король Польсько-Литовської держави також написав спеціальний меморіал, у якому розкрив свої погляди на подальшу боротьбу з Османською імперією [5]. Основною думкою цього документа було те, що мусульманського ворога можна перемогти спільними діями багатьох християнських країн Європи, але на різних напрямках. Отже: війська Австрійської імперії мали наступати на

1 Acta Historica. — Vol. 2. — Pars. I. — S. 419.
2 *Baracz S.* Pamiętki miasta Żołkwi. — Lwów, 1877. — S. 37.
3 *Величко С.* Літопис. — Т. 2. — С. 294.
4 *Rogalski L.* Dzieje Jana III Sobieskiego króla polskiego. — Warszawa, 1874. — S. 233.
5 Materiały do wyprawy Sobieskiego do Mołdawii w 1686 r. // Przegląd Historyczno-Wojskowy. — Warszawa, 1931. — T. IV. — S. 305—310.

турків в Угорщині та вздовж Дунаю; Річ Посполита — атакувати позиції султана в Молдавії, Волощині та Правобережній Україні; Венеція — на Середземному морі [1]. Окрема й важлива роль відводилася козацтву, яке мусило за допомогою свого флоту напасти на Стамбул з боку Босфору. Це було не такою вже й фантастичною задумкою, зважаючи на те, що перед тим запорожці не раз «турбували» османську столицю.

Один з активних учасників тієї вирішальної для долі багатьох європейських та азіатських народів битви, український «войовничий єпископ» Й. Шумлянський такими неповторними поетичними рядками згадував про героїчні дії своїх земляків, а також поляків, білорусів, австрійців, німців, угорців, сербів [2] та хорватів протягом 12 вересня 1683 р.:

А од рана аж до ночі
Не оден там замкнув очі
І на крвавом полю зостав,
Навіки ся з світом розстав...

Участь представників України у перемозі європейської коаліції держав над Османською імперією під Віднем була хоча й не такою вже помітною, на перший погляд, але досить суттєвою. Адже поруч з трьома сотнями козаків (серед них на сьогодні відомі імена полковника Апостола, сотників Чомухи і Потаренка, рядових «молодців» Михайла Мовчана, Тарана та Яреми) [3] у цій «битві народів» 1683 р. воювало більш ніж 12 тис. шляхтичів українського/руського походження з Київщини, Волині й Брацлавщини, а також Підляшшя, Холмщини, Львівщини, Тернопільщини й інших земель Східної Галичини. Разом з тим треба відзначити, що й на боці Високої Порти у складі військ молдавського господаря Г. Дуки та угорсько-словацького «короля куруців» І. Тьокьолі теж воювала певна кількість козаків з Правобережжя та українців/русинів із Закарпаття.

Перемога християнських союзників над турками не тільки розпочала новий етап у відносинах між Європою та Османами, а й значно вплинула на розвиток подій навколо визначення

1 *Artamonow W.* Rosja, Rzeczpospolita i Krym w latach 1686—1699 // Studia i materiały z czasów Jana III. — Wrocław, 1992. — S. 24.

2 Зокрема, у Віденській битві загинув відомий сербський церковний діяч, просвітитель Московського царства Юрій Крижанич (1618—1683). Він кілька разів перебував в Україні та написав твір «Бесіда до Черкас» (1659), де описав не лише внутрішній устрій Українського гетьманату, а й виклав своє бачення його зовнішньополітичних перспектив (Див.: *Пушкарев Л.* Юрий Крижанич. Очерк жизни и творчества. — М., 1984; *Petrovic M.* Juraj Krizanic: a Precursor of Panslavism // American Slavic and East European Review. — 1947. — № 18—19).

3 *Чухліб Т.* Ще раз про Віденську битву 1683 р. та участь у ній українського козацтва включно з його походами до Угорщини, Молдавії та Буджаку // Україна в Центрально-Східній Європі. — К., 2006. — Вип. 6. — С. 609—623.

міжнародно-політичного статусу Українського гетьманства, яке на той час було розділене міждержавними угодами між Варшавою, Москвою і Стамбулом. Поразка під Віднем стала для Оттоманської імперії початком т. зв. Періоду відступу («Ріджат деврі») з Центральної та Південно-Східної Європи та поразки в боротьбі за право бути єдиними володарями Римсько-Візантійської спадщини.

«...Полковників [Війська Запорозького], які на такі термінові і несподівані походи, добровільно попали, приймали ласкаво; і які так під Віднем, як і в Угорщині добре заслужили, не могли і не можемо, тільки ласкавим на них поглянути оком. Бо на таку велику війну потрібно людей всіляких і різних рицарських і охочих, а поштивих до себе приголублювати» [1], — так оцінив командувач християнської армії під Віднем король Ян III Собеський внесок українського козацтва у перемогу над багатотисячними військами Османської імперії. «...Під Віднем, коли наші (поляки. — *Т. Ч.*) з козаками багато турків побили», [2] — писав у своїх «новинах» зі Львова невідомий кореспондент вже 15 жовтня 1683 р., через місяць після відомої битви поблизу столиці Австрійської імперії.

Великому розголосу перемоги над турками під Віднем у багатьох країнах Європи сприяло розповсюдження листа короля Речі Посполитої («В наметах візирських»), до своєї дружини Марії Казимири, який було перекладено наприкінці 1683—1684 рр. різними європейськими мовами й видрукувано у вигляді численних «реляцій» та «летючих листків». Віденська перемога спричинилася до появи у наступні кілька років близько 300 книг і брошур різного змісту, у багатьох з яких Ян III Собеський виступав у ролі «головного героя» у боротьбі з османською загрозою для Європи [3]. Хоча аналізуючи літературу, яка, приміром, вийшла у той час друком в Італії й висвітлювала події Віденської битви, сучасний італійський дослідник А. Кроніа писав: «...Література про війни, переважно анонімна, повна захоплення невтомним у боротьбі народом [польським], який був відкриттям століття. Але полонофільска інформація призводила до того, що сприймали все це у пропольському аспекті» [4].

У самому Відні восени 1683 р. було надруковано «летючий листок» з перекладеним на німецьку мову одним із варіантів знаменитого «Листа запорозьких козаків до турецького султана». Оригінал листівки й донині зберігається у фондах Віденської

1 АГАД Варшава. — Ф. «Архів Замойських», од. зб. 3053, арк. 326.
2 БМЧ Краків. — Теки Нарушевича, рукоп. 179, арк. 153.
3 *Slizinski J.* Jan III Sobieski w literaturze narodow Europy. — Warszawa, 1979. — S. 4—5.
4 *Cronia A.* La conoscenza del mondo slawo in Italia. — Padova, 1958. — C. 242; *Наливайко Д.* Козацька християнська республіка. — К., 1992. — С. 316.

національної бібліотеки, а в Україні вона була опублікована у 1990 р. літературознавцем та істориком Григорієм Нудьгою в одній з його книг [1]. Лише на початку XX ст. історики дійшли остаточного висновку: відоме послання запорожців є витвором українського літературного середовища початку XVII ст. По-перше, єдиного оригіналу «Листа...» не віднайдено, а відомі його численні версії, які датовані різними роками (1600, 1619, 1620, 1667, 1672, 1677, 1683 та ін.) і поряд з різними підписами — «низові козаки», «отаман Захарченко», «Іван Сірко», мають різних адресатів — султанів «Османа», «Мегмеда IV», «Агмета III» тощо. По-друге, насправді відоме дипломатичне листування козацьких зверхників з володарями інших країн, в т. ч. і з турецьким султанатом, має зовсім інший характер і ніколи не порушувало тогочасного етикету звернення до особи такого рівня. Ще одним підтвердженням «літературної версії» є наявність численних варіантів звернення султана до запорожців [2].

Під час облоги турецькою армією Кам'янця-Подільського у 1672 р. з'явився один із варіантів сатиричного послання султану, який був швидко розповсюджений серед оборонців подільської столиці. Свою роль «Лист запорожців...» відіграв і під час походів багатотисячного війська Османської імперії на Чигирин у 1677 та 1678 рр. [3] Однак чи не найважливішою заслугою невідомих авторів цієї давньої української пародії став факт її впливу на перемогу європейської коаліції держав над Османами у 1683 р.

Наразі невідомо, хто, як і коли привіз текст листа-пародії до далекого Відня та хто запропонував перекласти його німецькою

1 *Нудьга Г.* На літературних шляхах (дослідження, пошуки, знахідки). — К., 1990. — С. 302—306.

2 Д. Яворницький пов'язував виникнення листування з діяльністю багаторічного кошового отамана Запорозької Січі Івана Сірка. Зокрема, з тим епізодом, коли взимку 1674 р. 40-тисячна татарська орда і 15 тис. турецьких яничарів намагалися підступно оволодіти військовим гарнізоном на Січі. Успішно витримавши нічну атаку, запорожці розгромили турецько-татарські підрозділи. Наступного року на чолі з отаманом І. Сірком вони помстилися завойовникам: 20-тисячна козацька армія здійснила похід до Перекопу. Під час цього походу Сірко написав кримському ханові листа, сповненого великої іронії та сарказму: «...Ми, за прикладом давніх пращурів і братів наших, вирішили постаратися за обіду і огорченіє воздати, і відомстити Вашій Ханській Милості і всьому Ханству рівним за рівне, але не тайно, як ви зробили, а відкрито, по-рицарськи...». Як бачимо, текст цього справжнього листа значно відрізнявся від пародійного послання запорожців, хоча, мабуть, і зазнав впливу свого знаменитого попередника (*Эварницкий Д.* Иван Дмитриевич Сирко, славный кошевой атаман войска запорожских низовых козаков — СПб., 1894; *Он же.* Источники для истории запорожских козаков. — Владимир, 1903. — Т. 1).

3 *Каган М.* Русская версия 70-х годов XVII в. переписки запорожских казаков с турецким султаном // Труды отдела древнерусской литературы Института литературы АН СССР. — М., 1958. — Т. 14. — С. 314—316.

мовою й розповсюдити окремою листівкою, але, як-то кажуть, факт лишається фактом: уперше в друкованому варіанті послання козаків до турецького султана побачило світ у 1683 р. в Австрії у вигляді «летючого листка». На його сторінках розмістилося два тексти — «Лист турецького султана до козаків у Чигирин» та власне «Відповідь козаків». З огляду на те, що тут згадується про Чигирин, можемо припустити, що австрійське видання повторювало той текст, який розповсюджувався серед оборонців козацької столиці у 1677 чи 1678 рр. Разом з тим, віденський варіант послання був доопрацьований анонімним автором, зважаючи на тогочасну ситуацію: «Султане, роз-

пусного турецького цісаря сину... ти сидиш у норі, немов чортеня, або курокрад, що своє гніздо у війні міняє на інше, з чого видно є, що ти дурень, натомість той, що його прозиваєш пахолком (король Ян III Собеський. — *Т. Ч.*), є хоробрим, могутнім монархом і непереможним королем» [1]. Ці слова переконують, що «летючий листок» було видано вже після того, як війська Речі Посполитої прибули під Відень, а отже, листівка видана у період з другої половини вересня до грудня 1683 р. Треба наголосити й на тому, що поява знаменитого українського «Листа» у Відні мала конкретне історичне підґрунтя. Адже відомо, що Османська імперія, намагаючись перешкодити набору козаків з Правобережжя та Запорожжя до армії Яна III Собеського, надсилала в Україну листи із закликом до підпорядкування султанові [2].

У своїй історичній поемі, яка, очевидно, була написана протягом 1684—1685 рр., Й. Шумлянський закликав короля Яна III Собеського, лівобережного гетьмана І. Самойловича та Запорозьку Січ об'єднатися перед турецькою загрозою:

...Возьмімося всі за руки,
Басьмо вміли пойти в муки.
Запорожці, станьте з нами,
А чей, будет Бог за нами [3].

Самійло Величко так охарактеризував участь галичанина у відомих подіях: «На тій віденській війні був при королі Собеському новий уніат і підхлібник лядський Йосиф Шум'янський, львівський єпископ. Він добре приглянувся до тодішніх подій...». Як бачимо, незважаючи на перехід Шумлянського в уніатство, що негативно сприймалося не лише С. Величком, а й переважною більшістю старшини і духовенства Лівобережної України, козацький літописець все ж таки

1 Цит. за: *Нудьга Г.* Вказ. праця. — С. 305.
2 ПАН Краків. — Рукоп. 645, арк. 2; БНІО Вроцлав. — Рукоп. 289, арк. 34.
3 Цит. за: Українська поезія. Середина XVII ст. / Упор. В. Крекотень, М. Сулима. — К., 1992. — С. 124.

позитивно оцінює участь «лядського підхлібника» у Віденській битві. Окрім того, С. Величко подає у своєму творі «думу, або пісню», написану Шумлянським «на досаду гетьманові Самойловичу», який відмовився допомогти Яну III Собеському. Текст, наведений Величком, відрізняється від записаного у т. зв. Коломийському рукописі 1690 р. варіанта вірша [1]. У варіанті, записаному козацьким канцеляристом, наголошується на відмові лівобережного гетьмана надати допомогу Яну III Собеському:

...Жался, Боже, жался, Боже, на гетмана,
Самойловича Ивана,
Що заказал християном,
Пойти против бъсурманом!.. [2].

Форма, в якій подано вірш Шумлянського у «Літописі» Величка, зокрема повторювання першого рядка кожного куплету, дала підставу І. Франкові зробити висновок, що Величко «чув ту пісню у співанні і списував текст так, як його співали» [3]. Ще один з варіантів цього вірша зберігається у рукописному збірнику пісень кінця XVIII ст. в бібліотеці Музею князів Чарторийських у Кракові [4].

Багаторічна діяльність «войовничого» єпископа Й. Шумлянського, який відзначився під час Віденської битви 1683 р. та описав її хід у віршованій формі, була спрямована на зменшення суперечностей між православними та католиками у межах Речі Посполитої, а також сприяла порозумінню між урядовими колами Варшави, Москви та Батурина. А тому король Ян III Собеський так оцінив свого соратника у боротьбі з мусульманською загрозою: «...Велебний у Христі отець Йосиф Шумлянський, львівський, галицький і кам'янець-подільський єпископ, адміністратор Київської митрополії і печерський архімандрит, гідний увічнення у тривкій пам'яті нащадків за подвиги й заслуги, якими не раз відзначався (і досі прагне відзначитися), і значно прислужився нам і державі нашій як у військових, так і у громадських справах і обов'язках...» [5].

1 Piesni ludu ruskiego w Galicii / Zebrał Zeguta Pauli. — T. 1. — Lwów, 1831. — S. 148—154.

2 Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке / Составил Самоил Величко, бывший канцелярист канцелярии Войска Запорожского. — 1720. Издана Временною комиссиею для разбора древних актов. — К., 1851. — С. 536.

3 *Франко І.* Вірша єпископа Й. Шумлянського про події 1683—1686 рр. // ЗНТШ. — Львів, 1931. — Т. 39. — С. 1—5; *Він же.* Зібрання творів: У 50 т. — К., 1982. — Т. 33. — С. 431—437.

4 *Возняк М.* Матеріали до історії: пісні і вірші: Тексти і замітки. — Львів, 1913. — С. 20—22.

5 *Купчинський О.* Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII — першої половини XIV століть. Дослідження. Тексти. — Львів, 2004. — С. 1029.

Про свою участь у Віденській битві та наступних військових операціях армії Речі Посполитої залишив короткий запис у чолобитній на ім'я російської імператриці Анни Іоанівни у 1739 р. осавул Прилуцького полку Лівобережної Гетьманщини Михайло Мовчан: «у 1683 році в Цесарії під городом Віднею з королем польським на баталії був. Того ж року під містом Острогоном (Естергомом. — *Т. Ч.*) на баталії був» [1]. Скупі рядки прилуцького осавула, які він вніс до переліку своїх військових заслуг, є надзвичайно важливими для істориків, адже вони поруч із свідченнями лівобережних козаків Яреми і Тарана, а також поезією Шумлянського, на сьогодні є чи не єдиними оригінальними спогадами з табору українських учасників віденських подій.

Якою була реакція на Віденську перемогу в Україні, яскраво свідчать автори вітчизняних літописів, які жили й творили в останній чверті XVII — на початку XVIII ст. [2] Ймовірний автор «Літопису Самовидця», багаторічний козацький старшина Роман Ракушка-Романовський (який 1683 р. вже перебував на «військовому відпочинку» й був священиком у Стародубі) наприкінці XVII ст. писав: «Року 1683 ...І так візир з військами своїми підступив під місто столичне цісарське Відно (Відень. — *Т. Ч.*), де цесар дав бій і не змігши протистояти силам великим турецьким, у місті Відні зачинився, і там місто наказавши своїм гетьманам, уступив у вищі панства задля зібрання війська. Де через ціле літо у великій облозі залишався, які обложенці просили короля польського Яна Собеського про порятунок, який стояв на кордоні своєму за Краковом, який, бачачи таку велику наругу від бусурман християнам, якнайшвидше війська збирав так кварцяні, як і посполите рушення, і затягаючи по усій землі своїй і по Україні — зараз плату давали. І так швидко великі війська зібрав, і Бога взявши на допомогу, пішов проти військ турецьких. Про що довідавшись, турчин Відно казав міцно доставати, а сам з військами іншими проти короля польського пішов, легше собі ті війська важачи. Але його фортуна омилила: бо що учинив був засідку військ своїх піхоти тисяч чотирнадцять, усе те знесено від короля польського, аж і сам візир не витримав з своїми військами, аде за допомогою божою і ті розбиті стали, же у малій купі мусив утікати, залишивши гармати, намети — усе, що при собі мали. А і ті війська, що міста Відня діставали, побиті, ледве утекли: незліченна кількість бусурман

1 Цит. за: *Антонович В.* Прилуцький полковой асаул Михайло Мовчан и его записная книга. Приложение // *Він же.* Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори. — К., 1995. — С. 233.

2 Див. докладніше: *Чухліб Т.* Український відгомін битви європейської коаліції з Османами під Віднем 1683 року // Україна в Центрально-Східній Європі. — К., 2007. — Вип. 7. — С. 197–215.

пропало. Де і сам король, у місті Відні побувавши і з'єднався з іншими княжатами християнськими, з військами великими пішли навздогін за візиром, не даючи йому відпочинку. Яка потреба була вересня 13 по руському календарю...» [1]. Як бачимо, Р. Ракушка-Романовський цілком правильно відтворює хід подій і помиляється лише в оцінці кількісного складу турецької армії, якій протистояли не лише підрозділи польсько-литовського короля, а й австрійські та німецькі війська. Згадка про 13 вересня, очевидно, стосується не дати проведення самої битви, а часу тріумфального в'їзду Яна III Собеського до Відня на запрошення місцевого коменданта. До речі, полковник Ракушка-

Романовський у 1670 р. за дорученням гетьмана П. Дорошенка їздив до Константинопольського патріарха Мефодія з проханням затвердити на посаді львівського православного єпископа Шумлянського, майбутнього учасника Віденської битви [2].

Інший сучасник тих подій, полковник Гадяцького полку Лівобережної Гетьманщини Григорій Граб'янка, який володів німецькою та латинською мовами, також залишив цікаві свідчення щодо участі козаків у Віденських подіях. З кінця 1670-х рр. Г. Граб'янка розпочав службу у Війську Запорозькому. Відомо, що під час написання своєї історичної праці впродовж 1710—1720-х рр. гадяцький полковник користувався «Літописом Самовидця», але у тексті, де йдеться про віденські події, значно доповнив текст Ракушки-Романовського додатковою інформацією. Можливо, що її він узяв з латиномовної книги Веспасіана Коховського «Польські аннали» (роки видання — 1683, 1688 та 1698), або ж з іншого твору того ж автора під назвою «*Dzieło Boskie albo Piesni Wiednia*» («Божа справа чи Віденські пісні», 1684) [3], де наводилися цікаві деталі про перемогу Яна III Собеського над турками. У Літописі Граб'янки читаємо: «Року 1684. Польський король Ян Собєцький розірвав мир з турками, оскільки турок пішов на цісаря християнського і підкорив всю землю угорську, а потім візир прийшов до стольного міста цісарського Відня і там добре-таки його добував. Навіть цісар, після того як кілька разів сходився з турками в битві, змушений був відступити з міста, поїхати і найняти солдатів найманців, а потім знову організувати відсіч. Заради загальної християнської справи, заради звільнення того християнського міста, туди з власної охоти ходило чимало і козаків. Тим козакам знатно заплатили. Коли ж польський король Ян Собєцький з військом польським підійшов до Відня, то вони так силу турецьку роз-

1 Літопис Самовидця / Видання підготував Я. Дзира. — К., 1991. — С. 138—139.
2 Там само. — С. 21.
3 Dzieło Boskie albo Piesni Wiednia wybawionego i inszych transakcyjej wojny tureckiej w roku 1683 szczesliwie rozpoczentej / Wespasjan Kochowski; transkr. tekstu przygot. i posl. opatrzyl Marian Kaczmarek. — Wrocław, 1983.

били, що сам візир, залишивши напризволяще табір, гармати і намети, з невеличким загоном заледве утік. Услід за ним було послано погоню. Вона безбоязно заходила у перше ліпше місто, не боялася відсічі і руйнувала та пустошила його» [1].

Та найповніші відомості про Віденську битву подавав уже згадуваний С. Величко, який називає не лише ймовірну кількість козаків, що брали в ній участь, а й уперше наводить імена їхніх керівників. Разом з тим, слідом за Р. Ракушкою-Романовським і Г. Граб'янкою Величко аналізував тогочасну міжнародну ситуацію: «...Цісар завчасу написав до польського короля Собеського, просячи його допомоги супроти, що наступають на його державу. На це цісарське прохання король Собеський із сенаторами зважив і хоча мав із турчином постановлений раніше мир, однак на раду і з дозволу Інокентія XI, Папи римського, розірвав мир із турком і поспішив з кільканадцятьма тисячами виборного польського війська і кільканадцятьма, чи не двадцятьма, тисячами доброго затяжного молодця (в них були начальниками Палій, Іскра і Самусь) на оборону Відня й на з'єднання з двома електорами, баварським і саксонським, і з князем лотарінгським» [2]. Власне ця згадка літописця про участь «чи не двадцяти» тисяч українських козаків у битві під Віднем й до цього часу вводить в оману навіть деяких істориків. Треба відзначити, що С. Величко, який працював у генеральній військовій канцелярії І. Мазепи, мав змогу читати не лише «реляції», «новини», «летючі листки», а й окремі книги та брошури, де висвітлювалися підготовка та хід «битви народів» 1683 р. Отже, він був досить добре ознайомлений з проблемою набору козацького війська до армії Речі Посполитої, але свідомо, на нашу думку, завищив кількісний склад українських полків з огляду на загальну патріотичну спрямованість свого твору. З другого боку, канцелярист, на нашу думку, правильно називає імена керівників козацьких підрозділів у складі польського війська, які поспішали на допомогу Яну III Собеському до Відня, але, з огляду на різні причини, влилися до союзницької коаліції трохи пізніше. Король Речі Посполитої у своєму листі від 6 грудня 1694 р. писав до фастівського (білоцерківського) полковника С. Палія: «Вдячні богатирю з-під Відня, вірної і зичливої твоєї прислуги, яку весь час нам і Речі Посполитій засвідчуєш...» [3]. Очевидно, що під прізвиськом «Іскра» у тексті виступав один із сподвижників С. Палія Захарій Іскра, а майбутній вінницький і богуславський полковник та наказний гетьман «його королівської милості» Самусь (Самійло

1 Літопис гадяцького полковника Григорія Граб'янки. — К., 1992. — С. 160.
2 *Величко* С. Літопис. — Т. 2. — С. 293–294.
3 *Antoni (Rolle)* A. Bunty Palejowe // Rrzewodnik naukowy i literacki. — Rocz. VI. — Lwów, 1878. — S. 181.

Іванович), очевидно, брав участь у післявіденському поході до Угорщини і Словаччини як простий козак або ж старшина середньої ланки [1].

Сучасний історик і літературознавець Дмитро Наливайко зауважував, що значний і загалом співчутливий інтерес до війн українського козацтва з турками, який спостерігався тоді в країнах Заходу, пояснювався тим, що ці дії були співзвучні духові часу, поширеним умонастроям доби Бароко. На його думку, це був період, коли панівна еліта докладала великих зусиль до відродження старої рицарської традиції хрестових походів на «невірних», коли знаменням доби виступала популярна поема італійця Торквато Тассо «Звільнений Єрусалим» [2]. Уперше її було видано ще 1580 р. у Венеції. Але впродовж наступних років вона неодноразово перевидавалася у багатьох країнах Європи, а українською мовою її переклав невідомий автор в останніх десятиліттях XVII ст., саме після того як відбулася Віденська битва [3].

Король Ян III Собеський ще від 1674 р. почав запрошувати до королівського двору видатних європейських художників. Згідно з монархічною доктриною, витоки якої сягали античних часів, король мав бути найкращим і найсильнішим та уособлював таємничу потужну силу, завдяки якій завжди перемагав. Це мало наближати його до божества [4]. Як відзначають польські дослідники, воєнні успіхи (зокрема перемога турків під Хотином 1673 р.), що відкрили великому коронному гетьману Яну Собеському шлях до трону, вимагали їхньої пропаганди й популяризації. Адже саме це наочно засвідчувало справедливість здобуття ним королівського титулу [5]. Перемога над Османською імперією під Віднем також була приводом до увікопомнення в спосіб, достойний великого монарха. Ян III Собеський у 1684 р. найняв на посаду придворного художника італійця німецького походження Мартіно Альтамоне (Альтомонте) (1657–1745), якому замовив ряд картин про свої перемоги під Віднем, в Угорщині та Словаччині. Ці полотна мали розміщуватися у королівському замку в Жовкві, де у місцевому парафіяльному

1 *Чухліб Т.* Самійло Іванович (Самусь) – полковник та наказний гетьман правобережної частини Українського гетьманату // «Істину встановлює суд історії»: Збірник на пошану Федора Павловича Шевченка. – К., 2004. – Т. 2. – С. 276–290.

2 *Наливайко Д.* Козацька християнська республіка. – К., 1992. – С. 316–317.

3 *Перетц В.* «Освобожденный Иерусалим» Т. Тассо в украинском переводе конца XVII – начала XVIII вв. // *Он же.* Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы веков. – Л., 1928. – С. 169–178.

4 *Frazer J.* Złota galaz. – Warszawa, 1965. – S. 103–104; *Морка М.* Батальна тематика в придворному мистецтві Яна III Собеського // Українське барокко та європейський контекст. – К., 1992. – С. 153.

5 *Морка М.* Батальна тематика в придворному мистецтві Яна III Собеського. – С. 154.

костьолі був мавзолей і пантеон родової слави Собеських. Картина італійця «Битва під Віднем» (розміром 7,65 на 7,38 м), яка сьогодні зберігається у музеї «Олеський замок» на Львівщині, була завершена ним у 1692 р. Перед цим М. Альтамоне виконав тушшю етюд «Битва під Віднем», який зараз зберігається в Музеї образотворчого мистецтва в Будапешті. Як дослідили мистецтвознавці, у творчості Альтамоне воєнна перемога Яна III Собеського під Віднем представлена як результат Божої сили [1]. Про це у картині свідчить напис на стрічці, яку тримає ангел у хмарах, показуючи правою рукою на небо: «Щоб не говорили народи, де їхній Бог» (зі 113 біблійного псалма). Переможець — вождь — зображений у латах, але без зброї на коні, який топче переможеного турка.

Загалом у королівському замку в західноукраїнському містечку Жовква було 7 баталістичних композицій, які ілюстрували і символізували воєнні перемоги короля Речі Посполитої. Найбільш уславлені з них: «Битва під Хотином» голландця Ромейна де Хоге (1645—1708), «Допомога Відню» та «Битва під Парканами» М. Альтмоне, яка зараз перебуває на реставрації у Львівській галереї мистецтв. Інвентарний опис Жовківського замку за 1746 р. засвідчував, що у його покоях містилась також «картина на 4 локті з експресією Баталій під Львовом, Журавном, Теребовлею.., Стригоню [Естергомом]., Хотином., Віднем, Парканами» [2]. У Жовкві також перебувало кілька десятків інших картин, які зображували Яна III Собеського в образі християнського Богатиря, зокрема портрет короля «на колоні, до якої невільники різних націй приковані» [3]. Очевидно, йшлося про відому роботу Р. де Хоге «Виїзд Собеського проти татарських полків».

Серед зібрання Жовківського замку на Львівщині, згідно з інвентарним описом 1726 р., була певна кількість турецьких трофеїв, привезених королем з-під Відня [4]. У колекції була й картина із зображенням українського козака, а також

1 *Морка М.* Батальна тематика в придворному мистецтві Яна III Собеського. — С. 154.

2 *Chyra-Rolicz Z.* Wiktoria Wiedenska w glorii Jana III Sobieskiego // Jan Sobieski — wożd i polityk (1629—1696). — Siedlce, 1997. — S. 136.

3 Ibid.

4 25 липня 1684 р. в Жовківському замку відбулися великі урочистості з нагоди перемоги під Віднем та дня народження її учасника королевича Якуба. З такої нагоди на території замкового звіринця було напнуто декілька трофейних османських наметів. Можливо, що серед них був і намет великого візира Кари Мустафи. Тоді вони були змальовані М. Альтамонте, малюнки якого сьогодні зберігаються в Історичному музеї Відня. Відомо, що за описом замку 1696 р. серед його майна були 4 турецькі шатри (АГАД Варшава. — Ф. «Зібрання Чоловського», № 3209, арк. 32—34; *Назар В.* Східні намети та наметництво на західноукраїнських землях у XVI—XVIII ст. // Східний світ. — 2000. — № 2).

полковницький пернач козацького старшини [1]. Велика кількість здобутої у Віденській битві османської зброї та амуніції зберігалась і в інших західноукраїнських замках родини Собеських: Яворові, Підгірцях, Олеську та Золочеві. Майже у кожному з них були спеціальні «рицарські» зали, де виставлялися турецькі бунчуки, прапори, рушниці, пістолі, шаблі, списи, луки та навіть гармати з лафетами і ядрами до них [2]. В Олеському замку, де 1 серпня 1629 р. народився Ян III Собеський, було утворено т. зв. Віденський зал, головну композицію якого становила намальована на плафоні батальна сцена «Битви народів» 1683 р. [3]

На одній з картин під назвою «Алегорія занепаду Турецької імперії», написаній невідомим автором (очевидно, Р. де Хоге) після перемоги польсько-австрійських сил над турками, в алегоричному стилі було зображено монархів — звитяжців Відня: короля Речі Посполитої Яна III Собеського, австрійського князя Карла V Лотаринзького та баварського електора Максиміліана II Емануеля. Навколо них танцювали дівчата, які символізували визволені Україну, Угорщину, Хорватію та Венецію [4]. Дуже промовистим у цьому художньому творі було те, що сам Ян III Собеський танцював між алегоріями Угорщини та України.

Участь українського козацтва у Віденській битві відзначали вітчизняні та іноземні автори й впродовж наступного, XVIII ст. Наприклад, француз Жан-Бенуа Шерер у досить популярній свого часу праці *«Annales de La Petite-Russie, ou Histoire des Cosaques-Saporogues et des Cosaques de L'Ukraine»* («Літопис Малоросії, або Історія козаків-запорожців та козаків України»), що була видана у Парижі в 1788 р., також згадав коротким словом про участь українського козацтва у Віденській битві: «Король Польщі Собеський з польським військом і багатьма козаками-волонтерами пішов на допомогу імператорові Леопольду» [5].

В історико-політичному трактаті «Історія Русів», який, очевидно, був написаний у 90-х рр. XVIII ст., читаємо: «Король Польський Ян Собієвський, привласнюючи собі Задніпровську Малоросію (Правобережну Україну. — *Т. Ч.*), за згодою, одначе ж, Козаків тамтешніх, що були з ним у безнастанних походах

1 *Finkel L.* Inwentarz Zamku Zolkiewskiego z r. 1726. — Kraków, 1891. — S. 5.

2 Більша частина віденських трофеїв була вивезена у 1918 р. до Польщі, інші були втрачені під час Другої світової війни. Лише невелика кількість їх нині зберігається у Львівському історичному музеї та Львівській галереї мистецтв. (Див., напр.: Zamek podhorecki w okresie Wielkiej wojny 1914–1920. Kronika burgrabiego M. Grabikowskiego. — Kraków, 1931.)

3 *Кубай М.* Олеський замок і родина Собеських // Галицька брама. — 2003. — № 10–12. — С. 17.

4 *Widacka H.* Jan III Sobieski w grafice XVII – XVIII wieku. — Warszawa, 1987. — S. 64–65.

5 *Жан-Бенуа Шерер.* Літопис Малоросії, або історія козаків-запорожців та козаків України, або Малоросії. — К., 1994. — С. 259.

супроти Турків, після союзу з Цісарем року 1683-го, вертаючись із славної тої перемоги над турками під Віднем, настановив у задніпровські полки Гетьманом обраного козаками з-поміж своєї старшини Якима Куницького, на місце забитого під Віднем Гетьмана їхнього Остапа Гоголя» [1]. Невідомий автор цього твору помилився з датою призначення наказним гетьманом правобережного козацтва Стефана (а не Якима!) Куницького, яке відбулося не після Віденської битви, а за кілька тижнів до неї, тобто 24 серпня. Відомо також й про те, що Євстафій (Остап) Гоголь не міг брати участі в подіях 1683 р. Цей багаторічний подільський полковник хоча й справді протягом певного часу, в 1675—1678 рр., був гетьманом правобережного Війська Запорозького від імені «його королівської милості», однак природна смерть застала його ще на початку 1679 р. [2] Про цей факт, до речі, писав ще у 1856 р. М. Максимович у листі до П. Куліша [3].

Відгомін Віденської битви зустрічаємо в одній із пісень, яка поширювалася на Закарпатті в кінці XVII—XVIII ст. У ній зокрема співалося:

А табори турецькі стали під Відень,
а не знають, же їм прийде горько обідень.
Цесар на то ніч не дбаєт,
а надію в Богу маєт.
Бог нам з Пречистою вся оборона,
Прийде до нас і польська виштка Корона,
ізбереться християнство,
оджене од нас поганство...

Однією з перших українських та польських пам'яток з нагоди перемоги християнської коаліції над Османською імперією у 1683 р. слід, очевидно, вважати церкву Св. Миколая, розташовану в монастирі отців католицького ордену Бернардинів, який було зведено до 1630 р. [4] Церкву-усипальницю Св. Миколая збудували на горі Сторожисько у місті Бережанах на Тернопільщині впродовж 1683—1684 рр. на честь польного

1 Історія Русів / Укр. перекл. І. Драча. — К., 1991. — С. 233.

2 *Чухліб Т.* Євстафій Гоголь — полковник Війська Запорозького та наказний гетьман Правобережної України // Укр. іст. журн. — 1997. — № 1. — С. 93—104.

3 *Крикун М.* Неопублікований лист М. Максимовича до П. Куліша // *Він же.* Між війною та радою. Козацтво Правобережної України в другій половині XVII — на початку XVIII ст. — К., 2006. — С. 340.

4 Протягом довгого часу на території комплексу монастиря оо. Бернардинів у м. Бережанах Тернопільської області — цієї визначної історичної та архітектурної пам'ятки, де похований один з героїв Віденської битви 1683 р. великий польний гетьман і «козацький командувач» Миколай Синявський (1645—1683 рр.), під керівництвом якого у цих вікопомних подіях відзначилася українська шляхта та козацтво, розташовувався спочатку заклад Міністерства внутрішніх справ СРСР, а тепер функціонує Бережанська виховна колонія для неповнолітніх порушників закону МВС України. Сьогодні у костелі Св. Миколая на території ПТУ колонії розташована церква Притулинських мучеників Української греко-католицької церкви.

коронного гетьмана Миколая Синявського, одного з керівників війська Речі Посполитої та володаря Бережан (тіло якого привезли з Віденської кампанії до рідного міста українські козаки), й усіх його земляків-бережанців, а також вихідців з Теребовлі, Гусятина, Снятина й інших тернопільських міст і містечок, які у 1683 р. надсилали своїх представників до війська Речі Посполитої.

У мальовничому місті Бережанах в оточенні Опільських гір й до сьогодні збереглися залишки перлини європейської архітектури XVI–XVII ст. Бережанського замку-фортеці. Він почав будуватися як воєнно-оборонна і житлова споруда за італійським проектом у 1534–1554 рр. й добудовувався вже архітектором А. Квадро у 1560-х рр. Належав відомій українській магнатській родині Синявських [1], представники якої у XVII ст. називали його «Східним Вавелем». Усередині замку, східний мур якого досягав у висоту 18 м, розташована церква Св. Трійці. У ній до 1878 р. існувала усипальниця (її зводили німецькі й голландські майстри І. Пфістер, Г. Горст і Г. Гутте) представників цього знаного роду – воєводи Руського воєводства Миколая (1489–1569) і його наступника Адама Ієроніма (1560-ті–1619), великого коронного гетьмана й краківського каштеляна Адама Миколая (1666–1726) [2], а також Прокопа та Олександра Синявських. Відомо, що у 1687 р. Бережани відвідав король Речі Посполитої Ян III Собеський, який тоді ж вшанував свого соратника по Віденській битві М. Синявського.

У 1783 р. сторічний ювілей перемоги над турками гучно святкували на всій території Австро-Угорської імперії, в т. ч. у Львові. Тоді ж великі урочистості відбулися і в інших містах та містечках Східної Галичини – Станіславові (суч. Івано-Франківськ) [3], Тернополі, Гусятині, Олеську, Бродах, Жовкві, Стрию, Теребовлі, Підгайцях, Бучачі, Чорткові, Журавно, Комарно, Городку та ін. А у 1860 р. на центральному майдані західної української столиці Львова встановили пам'ятник багатолітньому

1 Над південною брамою замку було вибито напис: *«Вельможний пан Микола Сенявський – воєвода руський, гетьман польний, галицький королівський староста, вибудував той замок власним коштом і накладом на хвалу Всевишнього Бога та на оборону вірних християн 1554 року»*.

2 Сьогодні надгробки із саркофагів шляхтичів Синявських перебувають у музеях Кракова, Львова та Олеська на Львівщині. Цікаво, що під час Північної війни 1700–1721 рр. у Бережанському замку на Тернопільщині побували король Август II, цар Петро I, а також вождь угорських повстанців проти Австрійської імперії Ференц Ракоці (*Maciszewski M.* Brzezany w czasach Rzeczypospolitej Polskiej. – Brody, 1911; *Бич В., Бич Н.* Наш край – Бережанщина. – Тернопіль, 2005).

3 Забальзамоване тіло одного з героїв Віденської битви – галицького старости й командира гусарської хоругви Станіслава Потоцького, який загинув на полі бою, привезли до Станіславова наприкінці 1683 р. Його поховали з урочистостями у крипті костелу Непорочного Зачаття Найсвятішої Діви Марії – родинній усипальниці українського шляхетського роду Потоцьких (*Бондарєв І.* Володарі міста Станиславова // Галицька брама. – 2009. – № 1–3).

воєводі Руського воєводства, одному з воєначальників польсько-українського війська під Віднем (якого турки називали не інакше як «львівським гетьманом»), великому коронному гетьману Речі Посполитої Станіславу Яблоновському [1]. З того часу й до кінця 1940-х рр. головна вулиця Львова називалася саме на честь великого коронного гетьмана Яблоновського — Гетьманські Вали (нині — проспект Свободи).

У 1876 р. на вшанування 200-ї річниці від часу протистояння військ Речі Посполитої та Османської імперії під містечком Журавном на Львівщині (близько 80 км від Львова в бік Калуша) та укладення Журавненського миру 1676 р. між Варшавою і Стамбулом було встановлено 5-метрову пам'ятну колону з хрестом нагорі та погруддям Яна III Собеського, яка була реконструйована в 1921 р. й відреставрована на кошти сенату Польщі й за допомогою місцевої влади вже у 2004 р. Сьогодні на цьому пам'ятному знаку на околиці смт Журавна (з боку Жидачівської траси, за 100 м від старого кладовища, поміж двох селянських хат) вже немає погруддя короля, однак прочитуємо такий напис польською мовою: «На пам'ять звитяжної битви на Журавненських полях проведеного бою від дня 26 вересня до дня 16 жовтня 1676 р. королем Яном III Собеським на чолі 16 000 армії з 100-тисячною навалою турецькою під вождем Ібрагімом Шейтаном і укладення корисного трактату в день 16 жовтня 1676 р. поставлений цей пам'ятник у 1876 році. Відновлений в травні 1921 р.».

Впродовж 1882—1883 рр. у Львові було створено спеціальний ювілейний комітет з відзначення 200-ї річниці Віденської битви. Поблизу Високого замку відкрили пам'ятний знак [2] на честь перемоги одного з головних героїв Віденської кампанії,

1 Про його біографію та життєдіяльність див.: *Wagner M.* Stanislaw Jablonowski kasztelan krakowski hetman wielki koronny. — Warszawa, 2000.

2 Протягом 1882—1883 рр. під час відзначення 200-річчя Віденської битви у Львові було задумано поставити пам'ятник Яну III Собеському, однак потрібні гроші зібрали з громадськості лише через десяток років. Пам'ятник роботи скульптора Тадеуша Баронча (відливали у віденській майстерні А. Круппа) встановили на Гетьманських Валах лише у 1896 р. Після Другої світової війни й приходу радянської влади його було перенесено до Гданська (Польща), де на сьогодні він є однією з найшановніших історичних пам'яток міста. У 1903 р. у західноукраїнському місті Жовкві місцеві жителі встановили пам'ятник Яну III Собеському з написом: «Янові III, королеві Польському, оборонцю Народу і Християнства. Місто Жовква». Він проіснував до 1961 р., коли за особистим розпорядженням керівника СРСР Микити Хрущова, що проїжджав містом, був знятий. Сьогодні за ініціативою римо-католицької громади собору Св. Лаврентія, де зберігаються поховання представників родини Собеських (у т. ч. й учасника Віденської битви королевича Якуба), перед місцевою владою порушується питання про відновлення пам'ятника. Також 1933 р. було зведено монумент Яну III Собеському поблизу колишньої фортеці Окопи Святої Трійці (сьогодні — с. Окопи Борщівського р-ну Тернопільської обл.), що за 22 км від Кам'янця-Подільського. Його також було демонтовано після Другої світової війни (*Chyra-Rolicz Z.* Wiktoria Wiedenska w glorii Jana III Sobieskiego // Jan Sobieski — wodz i polityk (1629—1696). — Siedlce, 1997).

короля Яна III Собеського над татарами під Львовом у 1675 р. На великому камені, встановленому на нижній терасі гори, викарбували такий напис польською мовою (на жаль, він майже стерся на сьогодні): «Р[оку] Б[ожого] 1675, дня 24 серпня на лисиницьких полях, які видно з цього узгір'я, Ян III Собеський, король польський, великий князь литовський та ін. на чолі 6 000 польських лицарів розгромив 40 000 татарську орду, що наступала на Львів. Вшановуючи пам'ять героїчного захисника, Рада м. Львова в 200-ту річницю визволення Відня, 12 вересня 1883 р., поклала цей камінь» [1].

До речі, у відомому листі до своєї дружини Марії Казимири (він був опублікований у вигляді «летючого листка» в багатьох країнах Європи) відразу ж після перемоги над турками, 13 вересня 1683 р., король згадав і про Львів: «...Всі гармати, весь табір (турецький. — *Т. Ч.*), нечувані багатства дісталися в наші руки... [Табір] такий завбільшки як міста Варшава або Львів у межах своїх мурів...» [2].

Також у 1883 р. львівські літератори Іван Гушалевич та Павло Костецький опублікували свої поезії, де наголошували на важливій ролі у Віденській перемозі поруч із поляками та литовцями також і вихідців з Червоної Русі [3]. «Ювілей двохсотлітньої річниці пам'ятної в історії відсічі Відня, довершеної Іваном III, насуває нам на думку деякі споминки, що в'яжуть ім'я цього рицарського короля з бувальщиною руського народу» — відзначав у вересневому випуску часопису «Зоря» за 1883 р. молодий ще тоді історик Олександр Барвінський. Від того часу й до 1939 р. одна з центральних вулиць у Старому Львові мала назву на честь Собеського (зараз — вул. Братів Рогатинців). Іменем цього чи не найвідомішого короля Речі Посполитої до 1940-х рр. називався й львівський Історичний музей.

Святкування з нагоди відзначення 200-ї річниці Віденської битви широко проходили у багатьох містах та містечках Західної України. Зокрема, у полі на околиці села Старе Місто поблизу Підгайців на Тернопільщині встановили пам'ятний знак — колону Святої Анни. Вона й нині височіє на місці таборування армії Речі Посполитої, майбутніх «богатирів Відня» Я. Собеського і С. Яблоновського, яке тут восени 1667 р. зазнало поразки від українсько-татарського війська П. Дорошенка і Крим-Гірея.

Цікавим фактом стала публікація 1883 р. коштами Товариства промислового у Львові невеличкої брошурки для широкого

1 *Шишка О.* Історичні пам'ятки парку Високий замок // Галицька брама. — Львів, 2006. — № 1–2. — С. 23.

2 Listy do Marysieńki / Oprac. L. Kukulski. — T. 2. — Warszawa, 1973. — S. 214–219.

3 Воспоминание посвященно Іоану III Собеському, королю польському, освободителю Видня од турков дня 12 вересня 1683 в день двухсотлетнего ювилея празднованого 11 і 12 вересня 1883 во Львови. Стих Івана Гушалевича. W dwusetną rocznicę Odsieczy Wiednia. Wiersz Platona Kosteckiego. — Lwów, 1883 (так в оригіналі).

читання під назвою «Пам'ятка 200-літньої річниці відсічі Відня» [1], де поряд із віршами невідомого автора на честь Віденської перемоги та Яна III Собеського був розміщений текст українського гімну «Ще не вмерла Україна» польською абеткою. Слова першого куплету та приспіву повторювали відомий текст П. Чубинського, а в третьому куплеті були такі рядки:

Поєднаймося браття разом, братчики Слов'яни,
Най неволя загибає, най воля настане!

Таким чином, на основі спільних історичних звершень тогочасних поляків та українців закликали до боротьби проти «неволі», тобто Австрійської та Російської імперій, що розділили між
303 собою колишню Річ Посполиту.

Чи не першою окремою історіографічною публікацією, де наголошувалося на перебуванні у війську командувача армії Речі Посполитої короля Яна III Собеського українських козаків та шляхтичів з Червоної Русі, стала брошура відомого громадського діяча Західної України священика С. Качали, яка була видрукувана у вигляді додатка до львівського часопису «Діло» за 1882 р. [2] Того ж року побачили світ популярні історичні оповідання галицького письменника і бібліографа Івана Левицького (Ємеляновича) «Повітання короля Яна», «Вірний слуга», «Ян Собеський в Краснопущі», «Король польський Ян III Собеський в Яворові» та «Юрко Кульчицький» [3].

Протягом 1883 р. вийшла друком низка цікавих статей на честь відзначення 200-ї річниці перемоги над турками в Австро-Угорській імперії. Зокрема, у літературно-науковому виданні «Зоря» опублікували розвідки молодого історика О. Барвінського, де розкривався епізод з біографії короля Яна III Собеського, та невідомого автора про важливу роль в обороні Відня від турків Юрія-Франца Кульчицького, уродженця Західної України [4]. На основі архівосховищ Відня у 1884 р. підготував, але за нез'ясованих обставин не зміг видати свою книгу про Ю.-Ф. Кульчицького дослідник Т. Кульчицький (Сметанка) [5]. У 1885 р. життєдіяльність ще одного учасника віденських подій, осавула Прилуцького полку Лівобережної Гетьманщини Михайла Мовчана дослідив В. Антонович [6].

У 1933 р., на відзначення чергового, 250-літнього ювілею битви світ побачила науково-популярна праця відомого львівського

1 Pamiątka 200 letniej rocznicy odsieczy Wiednia. — Lwów, 1883.
2 *Качала С.* Похід Собеського під Відень року 1683. — Львів, 1882.
3 [*Левицький І.*] Оповідання для старих і малих. — Львів, 1882.
4 *Барвінський О.* Споминка із життя Івана III Собеського // Зоря. Письмо літературно-наукове для руських родин під ред. Ом. Партицького. — 1883. — Рочник 4. — Ч. 16; Францишок Кульчицький (згадка по поводу ювілею Собеського) // Там само. — Ч. 20–21.
5 *Kulczycki T.* Jerzy Franciszek Kulczycki i jego udział w odsieczy Wiednia r. 1683 (Kraków. W drukarni Uniwersytetskiej 1884. Dzielo niedokonczone) // Відділ рідкісної книги ЛНБ ім. В. Стефаника НАН України.
6 *Антонович В.* Прилуцкий есаул Михайло Мовчан и его записная книга // *Він же.* Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори. — К., 1995. — С. 219–237.

журналіста, політичного та громадського діяча Східної Галичини І. Німчука. У своїй брошурі він, спираючись на доступні опубліковані джерела (головним чином, це листування польсько-литовського короля з дружиною Марією Казимирою), висвітлив головні моменти участі козацтва і шляхти з руських воєводств Речі Посполитої у битві під Віднем [1]. Того ж року вийшов і його невеличкий нарис під назвою «Юрій Франц Кульчицький і його подвиг», написаний на основі окремих німецьких та польських історичних розвідок, які з'явилися протягом кінця XIX — перших десятиліть XX ст. Тоді ж греко-католицький священик, який емігрував до Північної Америки, Л. Сембратович розмістив в україномовному часописі «Америка» (США) популярну статтю «Українці під Віднем в 1683 році», галицький письменник І. Филипчак опублікував у Львові історичну повість під назвою «Юрій Кульчицький — герой Відня. Кульчиці Шляхоцькі», а літературний критик і журналіст О. Грицай — в Австрії художню книгу, присвячену українській складовій армії польсько-литовського короля Яна III Собеського [2].

Через 250 років після Віденської битви українська діаспора у Відні встановила на стіні місцевої церкви Св. Леопольда меморіальну пам'ятну дошку, яка засвідчувала участь козаків у відомих подіях. Тоді ж силами українців в Австрії, Польщі та Сполучених Штатах Америки було опубліковано ряд брошур і статей, присвячених ювілею. Водночас на Західній Україні, яка на той час перебувала в складі Польщі, знову широко святкувалася перемога лише «польської зброї»; одним із елементів цього святкування стало встановлення у місті Стрий на стіні старовинного костелу Пресвятої Діви Марії (закладений 1425 р. й перебудований після пожежі у 1604 р.) дошки з написом польською мовою: «1683—1933 Королеві Польському Янові III Собеському почесному старості Стрийському у 250-літню річницю звитяги під Віднем на вічну потомству пам'ятку Корол[івське] вільне місто Стрий». Ця відзнака зберігається у Стрию й донині.

Під час відзначення 300-річчя Віденської битви у 1983 р. в Австрії опублікували науково-популярну книгу (німецькою та українською мовами) Б. Ямінського «Відень 1683. Козаки і Кульчицький» [3]. У ній представник української діаспори узагальнив відомі йому відомості про допомогу козацтва військам польсько-литовського короля Яна III Собеського та відзначив особливу роль у боротьбі з турками шляхтича з Самбора Ю.-Ф. Кульчицького, а також Й. Шумлянського.

У зв'язку з ювілейними урочистостями президент Австрії Рудольф Кірхшлегер відзначив, що «у відсічному війську під прапорами короля Собеського воювали також численні козаки

1 *Німчук І.* Українці і відсіч Відня 1683 року. — Львів, 1933.
2 *Hryzaj O.* Die Ukrainer und die Befreiung. Wiens 1683. — Wien, 1933.
3 *Jaminski B.* Wien 1683. Kosaken und Kolschitzky. — Wien, 1983.

з України»[1]. Таке визнання історичних заслуг козацтва Австрійською державою дало змогу українській діаспорі (яка організувалася навколо «Союзу Українських філателістів Австрії») провести ряд заходів з нагоди ювілею: по-перше, профінансувати вже згадану гарно оформлену тематичну книгу Б. Ямінського; по-друге, видати чотири двомовні марки «Козак перед Віднем», «Юрій Кульчицький», «300-річчя віденської кав'ярні», «Козацька кінна пошта» та спеціалізовані листівки і конверти; по-третє, провести два концерти місцевого українського хору під керівництвом А. Гнатишина та видати платівку з його записами; по-четверте, відслужити святкову літургію у церкві Св. Варвари [2]. Тоді ж українською громадою Відня було поновлено напис на меморіальній дошці, розміщеній на стіні церкви Св. Леопольда: «На пам'ять полеглим українським козакам у бою під Віднем 1683 року» [3]. Підсумовуючи урочистості й оцінюючи історичну подію 300-річної давності, Патріарх Греко-Католицької церкви Йосип Сліпий сказав: «Козаки, не зважаючи на те, що православної віри, ідуть і діло виконують на славу козацького імені... Хай відзначення цієї події в історії Європи пригадає всім роль України на межі між Азією і Європою своїм християнством і його чеснотами не лише в минулому, а й у майбутній долі Європи» [4].

Віденська перемога європейської коаліції над Османами у 1683 р. мала великий розголос в Україні й дістала висвітлення у літописних творах кінця XVII — початку XVIII ст. Романа Ракушки-Романовського, Самійла Величка, Григорія Граб'янки, Івана Янушкевича, щоденникових і поетичних записах учасників битви за столицю Австрії Михайла Мовчана і Йосифа Шумлянського, а також в інших більш чи менш відомих вітчизняних історичних думах та піснях.

«Можна без сумніву стверджувати, що без участі Собеського і польських військ столиця Австрії впала б до рук Туреччини, що потягнуло б за собою катастрофічні наслідки для Святого Цезарства Римського і безпосередньо вплинуло б на розвиток усієї християнської Європи» [5] — зробив висновок польський історик Збігнєв Вуйцик. Швейцарський дослідник біографії Яна III Собеського Отто Форст де Батаглія відзначав, що якби король Речі Посполитої не здійснив похід за Дунай для допомоги австрійцям під Віднем, то невдовзі турки напали б на саму Польщу [6]. «Це був останній польський бойовий подвиг, і в наступні роки Річ Посполита грала другу скрипку в союзі

1 Цит. за: Кульчицький — герой оборони Відня / Зібрав В. Козачок. — Львів, 2003. — С. 28.
2 *Тапомир О.* Юрій Франц Кульчицький і козаки герої віденської перемоги 1683 р. — Філадельфія, 1983. — С. 34.
3 *Мозирський В., Шендеровський В.* Відень ушановує пам'ять про видатних українців // Пам'ятки України. — 2005. — № 1. — С. 117.
4 Цит. за: *Jaminski B.* Wien 1683. Kosaken und Kolschitzky. — Wien, 1983. — S. 5.
5 *Wójcik Z.* Jan Sobieski. — S. 347.
6 *Forst de Battaglia O.* Jan Sobieski König von Polen. — Zürich, 1946. — S. 253.

з Австрією... Справжнім переможцем був Відень, і силовий баланс у Центрально-Східній Європі змінився на його користь» [1], — писав про події під Віднем американський історик чеського походження Пьотр Вандич. Своєю чергою німецькі дослідники говорили про справжній патріотичний ренесанс в Австрійській імперії, який проявився у боротьбі проти турків, перемоги над якими в останній чверті XVII ст. сприяли перетворенню Відня у процвітаючий центр Габсбурґської монархії та спільну столицю для всіх австрійців і німців [2]. «Поразка Кара Мустафи була поразкою, яка раз і назавжди підірвала в очах Європи престиж османських турків як нації-завойовника» [3], — стверджував відомий англійський дослідник історії Османів Лорд Кінрос.

А турецький історик Галіль Іналджик зазначив, що у цей час у результаті тривалих мусульмансько-християнських війн XVII ст. шалька терезів урешті схилилася на користь Європи [4]. «Поразка під Віднем з усією очевидністю показала Османам їх військову та адміністративну слабкість і примусила, за всього їхнього небажання, визнати перевагу Заходу» [5], — підбив підсумки 1683 р. для Османської імперії інший сучасний вчений з Туреччини Феридун Емеджен.

Із здобуттям Україною новітньої незалежності в приміщенні Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника Академії наук України у 1994 р. відбулося вшанування пам'яті Юрія-Франца Кульчицького з нагоди 300-ї річниці його смерті. До цієї дати також було випущено ювілейний поштовий конверт. А нещодавно, у 2003 р., на честь відзначення 320-ї річниці Віденської битви сучасна Українська держава спорудила в одному з парків австрійської столиці — Тюркеншанцпарку — пам'ятник українцям, які брали участь у Віденській битві [6]. Зарахуємо до останніх не лише козаків, а й близько 15 тис. шляхтичів, міщан, священиків та селян з українських воєводств Речі Посполитої, які у складі союзницьких військ оборонили Центральну Європу від завоювання Османською імперією. До речі, символічною видається й та обставина, що пам'ятник українським «богатирям з-під Відня» розташований саме у тому місці колишнього віденського передмістя, де у липні — першій половині вересня 1683 р. проходила основна лінія оборони від Османів.

1 *Вандич П.* Ціна свободи. Історія Центрально-Східної Європи від Середньовіччя до сьогодення. — К., 2004. — С. 133.

2 *Шиндлинг А.* Леопольд І. 1658—1705. — С. 223.

3 *Кинросс Лорд.* Расцвет и упадок Османской империи / Пер. с англ. М. Пальникова. — М., 1999. — С. 375.

4 *Іналджик Г.* Османська імперія. Класична доба 1300—1600. — С. 13.

5 *Эмеджен Ф.* От создания Османского государства до Кючук-Кайнарджийского договора // История Османского государства, общества и цивилизации / Под ред. Э. Ихсаноглу. — М., 2006. — Т. 1. — С. 44.

6 *Мозирський В., Шендеровський В.* Відень ушановує пам'ять про видатних українців // Пам'ятки України. — 2005. — № 1. — С. 117.

7 розділ

ХРИСТИЯНСЬКО-МУСУЛЬМАНСЬКА ВІЙНА ТРИВАЄ

Коаліційне командування протягом декількох днів після віденської перемоги було неспроможне вирішити, куди ж їм далі рухатися: чи переслідувати армію Кари Мустафи, чи йти звільняти від турків Буду, або ж вибивати османські гарнізони з потужних опорно-стратегічних фортець у словацьких Нових Замках [1] та угорському

1 Поселення Нові Замки (слов. *«Nove Zamky»*, нім. *«Neuhausel»*, угор. *«Ersekujvar»*, тур. *«Eyalet-i Üyvar»*) виникло спочатку як фортеця. Збудована протягом 1573–1581 рр. з метою оборони проти турецько-татарських вторгнень, була однією з найсучасніших військово-інженерних споруд у тогочасній Європі. Невдовзі навколо фортеці виникло місто з однойменною назвою. Неодноразово атаковане Османами й завойоване ними у 1663 р. Впродовж 1663–1685 рр. було центром турецької провінції. У 1685 р. звільнене від мусульман австрійськими військами Карла Лотаринзького. У XVIII ст. фортецю розібрали.

Естергомі[1]. Австрійський князь Карл V Лотаринзький схилявся до останнього варіанта. Його підтримав Ян III Собеський, який вирішив, рухаючись у напрямку Польщі, продовжити переможну ходу своєї армії на території Угорщини і Словаччини. Опорними пунктами султанської влади у цих країнах були завойовані Османами у попередні роки фортеці та замки, які розташовувалися вздовж або поблизу Дунаю.

Італійський поет доби Відродження Торквато Тассо у своїй знаменитій поемі «Звільнений Єрусалим», яка впродовж багатьох років надихала європейців на боротьбу з турками, оцінював особливості цієї річки як «швидкоплинного Дунаю», який «берегів не криє»[2]. Українською мовою твір Тассо було перекладено саме після Віденської битви, у другій половині 80—90-х рр. XVII ст. «Ой, тиха водо, бистрий Дунаю»[3], — співали українці понад три століття тому, засвідчуючи свою повагу до найбільшої річки Європи, яка неодноразово була свідком багатьох знакових історичних подій. Але чи не найвідомішими серед них став похід польсько-австрійських військ у другій половині вересня — листопаді 1683 р. з метою відвоювання придунайських володінь Османів. Активну участь у цій військовій операції брало й українське козацтво.

Отже, через шість днів після битви за австрійську столицю, 18 вересня 1683 р., армія Яна III Собеського разом з імператорськими підрозділами була вже неподалік від Братислави. Король знову писав до Кракова про необхідність швидшого прибуття козацьких полків з України. У відповідь на черговий лист короля Марія Казимира відповідала: «...Відділ війська Коронного під керівництвом його м[ило]сці Даниловича, разом з Козаками, які звідусіль щоденно прибувають, посувається значно швидше. Поляків і Козаків разом є дві з півтисячі або навіть більше...»[4]. 20 вересня військо Речі Посполитої зупинилося навпроти Братислави й чекало на зведення мостів через Дунай.

У листі до короля від 24 вересня Марія Казимира пропонувала встановити «власну пошту», тобто поштовий зв'язок між

1 Наддунайське місто Естергом (угор. «*Esztergom*» тур. «*Ostorgon*» пол. «*Ostrzyhom*») у XIV — на початку XV ст. було столицею угорських королів. Розташоване за 40 км на північний захід від Буди. Центр османського санджаку в Будинському еялеті. В окремих, особливо німецькомовних, документах трапляється й інша назва Естергома — Гран. Очевидно, така назва виникла з огляду на те, що ця фортеця стояла у гирлі річки Гран (Грон), яка впадає у Дунай. Вперше завойований Османами ще в 1533 р., однак через півстоліття відвойований австрійцями, але на переломі XVI—XVII ст. знову потрапив під владу Високої Порти. Залишки фортеці збереглися й до цього часу.

2 *Торквато Тассо.* Дѣйствія Кгоффреда, или Єрусалиму Свобожденнаго // Українська поезія. Середина XVII ст. / Упоряд. В. Крекотень, М. Сулима. — К., 1992. — С. 123.

3 *Возняк М.* Матеріали до історії: пісні і вірші: Тексти і замітки. — Львів, 1913. — С. 17; Українська поезія. Середина XVII ст. — С. 363.

4 *Kazimiera M.* Listy Jana Sobieskiego. — Warszawa, 1966. — S. 250.

Краковом і польським обозом в Угорщині, для чого просила у короля виділити 20 козаків [1]. З реляції священика Бернарда Бруліга, який був настоятелем одного з християнських монастирів на території Моравії у Словаччині, знаємо, що через його «кляштор» у другій половині вересня марширували козацькі полки [2]. 28 вересня Ян III Собеський повідомляв про те, що до його армії, яка перебувала неподалік містечка Сан-Петер, приєдналися полки Я. Ворони [3] і Я. Менжинського. Полковникові Семену (Корсунцю — ?) з іншими козацькими підрозділами наказувалося йти «звичайною дорогою за другими» [4]. До речі, у післявіденському поході брав участь й інший Семен. Про участь майбутнього білоцерківського (фастівського) полковника Семена Палія у віденських подіях свідчив пізніше сам Ян III Собеський, який в одному зі своїх пізніших листів (від 6 грудня 1694 р.) писав до цього козацького старшини: «Вдячні богатирю з-під Відня, вірної і зичливої твоєї прислуги, яку весь час нам і Речі Посполитій засвідчуєш...» [5]. Припускаємо, що С. Палій, а також З. Іскра та Самусь були серед старшини тих підрозділів (наприклад, Я. Ворони або ж І. Киліяна), які прийшли до Австрійської імперії з Запорожжя.

Отже, впродовж 26–27 вересня 1683 р. до армії Речі Посполитої влилося близько 1400 козаків. Козацьке військо у складі армії Речі Посполитої поділялося на полки, які своєю чергою ділилися на сотні, а ті — на курені. Українські підрозділи спочатку підпорядковувалися польному гетьману Корони Польської М. Синявському, а коли він занедужав — великому коронному гетьману С. Яблоновському. Невідомо, чи обрали згідно із звичаєм прибулі до Угорщини козаки наказного гетьмана. Очевидно, що безпосереднє командування здійснювалося полковниками, які збиралися на військові (похідні) старшинські ради. На ці ради традиційно також допускалися генеральний писар та військовий суддя. Полковники командували з допомогою середнього офіцерського (старшинського) складу,

1 *Kazimiera M.* Listy Jana Sobieskiego. — Warszawa, 1966. — S. 244.

2 *Wimmer J.* Odsiecz wiedenska 1683 r. — 1983. — S. 109.

3 Козацький старшина Якуб (Яків, Ян) Ворона, очевидно, походив з православного шляхетського роду Ворон (Вороничів). У 1669 р. підписав Глухівські статті з Москвою як хорунжий одного з піхотних полків, а на початку 80-х рр. він уже був серед старшини Запорозької (Чортомлицької) Січі. Протягом лютого—липня 1683 р. бачимо його разом із десятком січовиків, які проживали у королівському замку в Яворові на Західній Україні. У серпні того ж року від імені Яна III Собеського закликав Запорозьку Січ до повернення під владу Речі Посполитої. Після віденської кампанії деякий час перебував на Правобережній Україні. Близько 1689 р. знову переходить на Запорожжя. У жовтні 1692 р. очолював запорозьке посольство до Криму (*Станіславський В.* Запорозька Січ та Річ Посполита. — К., 2002).

4 Listy do Maryceńki. — T. 2. — S. 241; *Helcel A.* Listy. — S. 156.

5 *Antoni (Rolle) A.* Bunty Palejowe // Rrzewodnik naukowy i literacki. — Rocz. VI. — Lwów, 1878. — S. 181.

до якого входили: полкові писар, осавул, хорунжий та сотник. Своя старшина була і в козацьких сотнях, яку, окрім сотника, представляли сотенні осавул, хорунжий та курінний отаман. Найнижчу ланку репрезентували «служиві молодці», з яких призначалися прапорний, пушкарі, довбиш і трубач. Окремі козаки виконували роль лікарів, яких називали цирульниками. Зазвичай під час походу в козацькому війську був і свій священик — капелан.

На початковому етапі післявіденського походу король неодноразово звертався до своєї дружини з проханням якнайшвидше присилати йому козаків: «Скільки вже є тих там козаків, хай вже йдуть швидше з Литвою, для кращої їхньої безпеки» [1]. З огляду на те, що королівське військо у результаті втрат у боях та хвороб значно зменшилося (джерела засвідчують, що в ньому залишилося тільки 16 тис. вояків) [2], нетерпіння Яна III Собеського було цілком вмотивованим. 27—29 вересня польські та українські частини здійснили переправу через великий Житній Острів (болотиста територія міжріччя між Дунаєм, Малим Дунаєм та Вагом), а вже 2 жовтня авангард армії дійшов до містечка Комарна [3]. Тут знову між польськими та австрійськими воєначальниками відбулася нарада щодо подальшого руху союзницького війська, на якій було вирішено йти у напрямку Естергома.

За повідомленнями тогочасних європейських «новин» (які потребують додаткового підтвердження), поки християнські союзники рухалася вздовж Дунаю, кілька козацьких підрозділів здійснили самостійний похід у напрямку турецьких володінь в Боснії. Перейшовши річку Саву, українці завдали туркам чимало шкоди, але на зворотному шляху, під час переправи, були атаковані турецьким загоном і втратили декілька десятків козаків [4]. У цей же час козацькі розвідники були розіслані у напрямку фортеці Паркани [5], куди рухалися основні частини

1 *Kazimiera M.* Listy Jana Sobieskiego. — S. 241.

2 Acta Historica. — Vol. 2. — Pars. II. — С. 423—424.

3 Комарно (Komarno) вперше згадується у документах за 1037 р. Розташоване на надзвичайно важливому перетині водних шляхів, зі східного краю своєрідного острова, який утворювали течії Дунаю, Малого Дунаю та Вагу. Відомо, що у 1241 р. фортеця у Комарному витримала штурм військ татаро-монгольського хана Батия. Добудована протягом XIV—XV ст. місцева фортеця також змогла вистояти перед неодноразовими османськими нападами у XVI ст. Однією з визначних пам'яток Комарного є місцева православна церква зі старовинним іконостасом, яка разом із фортецею збереглася до нашого часу.

4 БМЧ Краків — Теки Нарушевича, рукоп. 179, арк. 703; *Кочегаров К.* Указ. соч. — С. 629.

5 Паркани (угор. «*Parkany*», нім. «*Parkan*») згадуються у джерелах за 1075 р. Захоплені Османами після завоювання Буди в 1541 р. Місцева фортеця розташовувалась на протилежному боці Дунаю навпроти Естергома. У XX ст. Паркани було перейменовано на честь основоположника сучасної словацької мови, «батька» словацької нації Людовита Штура (1815—1857 рр.), й сьогодні вони мають назву Штурово («*Šturovo*»).

армії Яна III Собеського. 6 жовтня військо Речі Посполитої вже було за 20 км від Парканів, а наступного дня, у четвер, королівська армія наблизилася до містечка. Висланий на чолі передової розвідки коронний стражник С. Бідзіньський, який очолював дві драгунські хоругви, отримав наказ короля збирати на Дунаї човни для передачі їх козакам, які мали забезпечити переправу [1]. Окрім того, планувалася участь козацької флотилії у можливих локальних сутичках з турками на річці Гран, яка протікала поблизу. Саме місто оточували дерев'яно-земляні укріплення з ровами та валами з частоколами. Польська розвідка не встигла повідомити короля про прихід під Паркани 5-тисячного підрозділу Кара Мегмеда-паші, а тому в першій битві під цим містечком війська Речі Посполитої зазнали відчутної поразки. Поляки та українці втратили вбитими від 500, за одними відомостями, до 3 тис. осіб — за іншими [2]. Сам Ян III Собеський ледве втік з поля бою в оточенні лише семи шляхтичів [3], серед яких був і луцький староста А. Мянчинський.

Турки зраду там готують,
При Парканах ся шикують
І зненацька наступають
В четвер ляхов побивають... [4]

— так у віршованій формі оцінював тогочасні події учасник Віденської битви львівський єпископ Й. Шумлянський.

Через два дні, в суботу 9 жовтня, відбувся вирішальний бій з військом Кара Мегмеда-паші, яке збільшилося до 14 тис. чоловік. Війська європейських союзників нараховували близько 30 тис. вояків. Фронт битви розтягнувся майже на 5 км. Перемогти турків удалося завдяки вдалому маневру польської королівської піхоти на чолі з В. Лещинським і В. Щукою та козацьких підрозділів Я. Ворони та Я. Менжинського. Вони несподівано вдарили у північний фланг турків і змусили їх відступити. Сучасниками тих подій, зокрема самими Яном III Собеським та австрійським імператором Леопольдом I Габсбургом, ця битва оцінювалася навіть вище, ніж історичний бій під мурами Відня [5]. Адже у битві під Парканами загинуло близько

1 *Wolinski J.* Parkany (17 i 9 pazdziernika 1683 r.) // Przegląd Historyczno-Wojskowy. — T. VI. — Z. 1. — Warszawa, 1933. — S. 47.

2 *Wimmer J.* Wiedeń 1683. — S. 368.

3 Учасник Віденської кампанії український козак Михайло Мовчан так описував цю ситуацію: «...вже хтось від турків, оголивши меч, хотів ударити короля, і ударив би був, якби хтось воїн польський з ручної фузеї не убив неприятеля; знеможеного короля і гарячністю воїнського серця так ослабленого, як на коні ледве сидіти зміг, полковник якийсь і другі шляхтичі на рамена піднявши, з собою винесли» (*Антонович В.* Прилуцкий есаул Михайло Мовчан и его записная книга // Киевская старина. — 1885. — Кн. 1. — С. 57—84).

4 Цит. за: Українська поезія. Середина XVII ст. — С. 123.

5 *Гусарова Т.* Австрийские Габсбурги в войне с Османами в 1683—1699 гг. От осады Вены до Карловицкого мира // Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XVII в. — Ч. 2. — С. 260.

9 тис. турків на чолі з бейлербеєм Боснії Гизир-пашею та бейлербеєм Карамана Мегмед-пашею. У полон було взято близько 1500 мусульман разом із бейлербеєм Силістрії Мустафа-пашею і бейлербеєм Сівашу Галіл-пашею. Й. Шумлянський писав з приводу цієї перемоги християн:

Та в суботу під Парканом
Дано хльосту турком-паном —
На полю їх покладано,
Зо всіх сторін в Дунай гнано... [1]

Інший українець, С. Величко, на основі тогочасних «летючих листків» описав таку картину двох битв поблизу Парканів: «Король... з усім своїм кінним військом відразу рушив належці у погоню за турками до замків Нових Парканів. Але там фортуна йому відмінилася, бо хоча було забито 6000 яничарів, однак кінні турки, зібравшись у великому числі, міцно й сердито вдарили на польські й козацькі війська і, зламавши їх, учинили їм значний ущербок, де й самому королеві з сином довелося б випити невільничу чи смертну чашу, коли б свої воїни не дали йому в тому разі рятунок. Коли потім ззаду наспіли німецькі й польські війська з обозом, піхотами та гарматами, турків було до решти зломлено й прогнано аж до Стригона (Естергома. — *Т. Ч.*)» [2].

З огляду на значну участь українських козаків у цій битві, король дозволив їм забрати зі спішно залишених османським гарнізоном Парканів усі наявні матеріальні цінності [3], після чого місто було спалено. Сучасники засвідчували, що турки панічно втікали з міста й скупчилися на мосту через річку Гран. Міст не витримав такої кількості людей і впав, а багато турецьких вояків попадало у річку й виплило на острови. Однак там їх «охочими козаками, що вплав за ними відправилися, на островах вщент знищено» [4].

Баші-турки, як бидляпа,
Пошли в Дунай, небожата;
Там же ляхи їх рубали,
Кров'ю Дунай фарбували... [5] —

описував ті події львівський єпископ. А невідомий очевидець стверджував, що «з козаками нам дуже добре» й засвідчував, що поки польські хоругви відпочивали після Парканської битви, загони козаків здійснювали рейди у навколишній місцевості й робили засідки на турків.

Під час переправи через Дунай поблизу угорського міста-фортеці Естергом (у джерелах різного походження згадується

1 Цит. за: Українська поезія. Середина XVII ст. — С. 123.
2 *Величко С.* Літопис. — Т. 2. — С. 294–295.
3 *Wimmer J.* Wiedeń 1683. — S. 375.
4 БМЧ Краків. — Теки Нарушевича, рукоп. 179, арк. 695.
5 Цит. за: Українська поезія. Середина XVII ст. — С. 123.

як Ештергом, Остригом, Стригом, Стрігоніум, Стригон, Стригонь та ін.), розташованого на протилежному березі навпроти Парканів, козаки полковника Я. Ворони не змогли взяти у полон турка на другому березі річки, що викликало невдоволення короля. У листі від 15 жовтня Ян III Собеський, під час будівництва мосту через Дунай, засвідчував: «...Пробували носом води Козаки, якби були на тій стороні щось добре зробили, язика взяли б: але то канал'ї і не треба жодного сподівання на них покладати. Самі особливо Ворона [призналися], що то вони простих хлопів затягнули, не Козаків, бо так швидко Козаків не могли дістати. Жаль, о Боже, тільки кошти!..» [1]. Очевидно, що серед майже півтори тисячі чоловік, яких завербували Я. Менжинський і Я. Ворона, окрім козаків з Правобережжя та Запорозької Січі, були й українські селяни («прості хлопи»). Проте невдовзі польський монарх змінив гнів на милість — у листі від 20 жовтня він зазначав, що його на той час бентежили три думки, одна з яких була про підсилення його армії українськими козаками.

Однак невдовзі невмілі дії селян з Правобережної України знову викликали монарше невдоволення: «...Ці гультяї боягузи негідні, щоб про них думати, а не тільки писати і турбуватися про них» [2]. Правда, українці не були винятком, адже водночас Ян III Собеський гнівався й на польську шляхту, відзначаючи, що «офіцери нерозумні, недбалі, непильні, самі на них нарікають і волають вояки, особливо в драгунії» [3].

Незабаром «козацька честь» була врятована. 27 жовтня українці відзначилися під час облоги та штурму Естергома. Треба відзначити, що це місто обороняло близько 7 тис. турецьких вояків. Поразка під Парканами змусила турків направити на підмогу гарнізону Естергома елітні відділи бейлербея Анатолії Газінедара Гасана-паші. На військовій нараді великий візир Кара Мустафа дуже турбувався про стан обороноздатності фортеці. Перед штурмом Естергома до польсько-австрійських сил нарешті приєдналися німецькі полки (більш ніж 5 тис. осіб) з Бранденбурга та Баварії на чолі з електором Максиміліаном II Емануелем, які йшли з-під Відня.

Про дії українського полку Апостола під Парканами та Естергомом розповіли згодом рядові козаки, які входили до його підрозділу: «...Ходили під Пархан і під Стригон і взяли ті городи» [4]. Окрім того, участь підрозділів українського козацтва у штурмі Естергома засвідчує й інформація зі «Щоденника зайняття Стригоня в 1683 р.» невідомого автора. Рукопис був розшуканий істориком Янушем Волінським серед паперів

1 Listy do Maryceńki. — T. 2. — S. 257.
2 Ibid. — S. 262.
3 Listy do Maryceńki. — T. 1. — Warszawa, 1970. — S. 557.
4 *Кочегаров К.* Указ. соч. — С. 631.

родини Пжезьдецьких у Варшаві [1]. С. Величко цілком достовірно описував ситуацію, що склалася поблизу цієї фортеці, коли поляки, австрійці й українці турків «не без свого ущербу докінчили — одні впали на землю від християнської зброї трупом, а інші потопилися у Дунаї: зламався був міст; місто ж Стригон дісталося тоді в християнські руки» [2]. Інший козацький літописець І. Янушкевич писав, що Ян III Собеський «місто велике цесарське, назване Стригоння, яке турки завоювали були, в сто літ того ж дня, якого взяли, цесареві відшукав. І там кавалерію турецьку тисяч 80 трупом поклав, а татари втекли, бо їх там вбито тисяч три...» [3]. Звичайно, що останнє свідчення чернігівського судового писаря було великим перебільшенням і скоріше стосувалося подій навколо Парканської битви 9 жовтня, хоча й там турків і татар загинуло вдесятеро менше.

Про велике значення Естергома, який у добу пізнього Середньовіччя був однією з резиденцій угорських королів, для турків свідчить той факт, що отримавши звістку про його втрату, султан Мегмед IV, який на той час перебував у Белграді, наказав стратити командувача османської армії у Європі й свого великого візира Кара Мустафу.

Після оволодіння цією турецькою фортецею на військовій раді християнської коаліції було ухвалено рішення йти на «зимові квартири», тобто повертатися додому. Ще перебуваючи поблизу Естергома, Ян III Собеський повідомляв у листі до дружини про ведення переговорів про здачу зброї з алеппським і нікопольським пашами [4]. Цікаво, що турецькі воєначальники під час розмови з королем особливо нарікали на те, що до їхньої поразки на землях Австрії та Угорщини призвела діяльність українського гетьмана П. Дорошенка (!) та угорського князя І. Тьокьолі [5]. 31 жовтня 1683 р. польско-австрійські війська

1 Diarjusz zajecia Strzychonia w 1683 r. // Przeglad Historyczno-Wojskowy. — T. VI. — Cz. I. — Warszawa, 1933. — S. 101—105.

2 *Величко* С. Літопис. — Т. 2. — С. 295.

3 Цит. за: *Мицик* Ю. Чернігівський Літопис // Сіверянський літопис. — 1996. — № 4 (10). — С. 105—122.

4 Maria Kaziemiera i Jan Sobiescy. Listy okresu odsieczy wiedenskiej. — S. 118.

5 Очевидно, що турецькі бейлербеї наголошували тут на непередбачуваній політиці П. Дорошенка та І. Тьокьолі щодо Османської імперії, яка полягала у лавіруванні між Стамбулом, Варшавою та Москвою (у випадку з українським гетьманом), а також — Стамбулом, Віднем та Варшавою (аналогічно діяв і куруцький ватажок). Саме це, на думку намісників Алеппо та Нікополя, призвело до відступу мусульман з території України, Австрії, Угорщини та Словаччини. До речі, Османи досить довго пам'ятали гетьманування П. Дорошенка й згадували про нього не лише у 1683 р., а й на початку XVIII ст., коли у султанській грамоті Агмеда III на ім'я гетьмана Війська Запорозького Пилипа Орлика від 12 травня 1712 р. зазначалося, що під владою цього українського правителя має бути: «Україна на цьому березі Дніпра.., де також раніше Петро Дорошенко, гетьман Запорожців та Українців оставався та володів із усім своїм народом» (Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России. — К., 1916. — Вып. 2. — С. 76; *Пріцак* О. Один чи два договори Пилипа Орлика з Туреччиною? // Український археографічний щорічник. Нова серія. — К., 1992. — Вип. 1. — С. 307).

вирушили у напрямку річки Іпель, через яку переправилися 4 листопада й продовжували рух вздовж лівого берега. 5 листопада до армії Яна III Собеського нарешті приєдналися основні козацькі полки Максиміліана Булиги-Курцевича, Семена (Корсунця — ?), Василя Іскрицького, Даровського та Яна Міхала Мислішевського, які змусили короля змінити свою думку про військову спроможність українців [1]. Десь у ці дні полякам вдалося визволити з турецького полону (обміняти на захоплених турків) секретаря королівни Марії Казимири француза Далєрака і двох козаків, «що при ньому були» [2].

9 листопада 1683 р. християнська армія підійшла до словацького міста Сецени (у джерелах також згадується як Щецени, Сечень, Сечин та ін.) [3]. Цю турецьку фортецю обороняли 560 сіпагів, 300 яничарів, а також місцеве мусульманське населення. На озброєнні у місцевого гарнізону було більше ніж 20 гармат великого калібру. Сеценський замок, окрім кам'яних мурів з вежами, оточували три лінії валів з дерев'яними засіками висотою до 4 м. Цю важливу інформацію роздобула козацька розвідка. Польський мемуарист Ян Пасек, зі слів свого племінника Станіслава, який брав участь у поході до Угорщини й Словаччини, яскраво описав епізод, пов'язаний з розвідувальною операцією напередодні штурму [4]. Її доручили українцям, які мали добути «язика» з турецької залоги. Кільканадцять сміливців зробили засідку серед дерев саду, який ріс неподалік фортечної стіни. А двоє козаків підійшли під самий мур і викликали на себе вогонь з рушниць. Один з українців зробив вигляд, що його вбито і впав на землю. Його товариш спочатку почав трясти «тіло», а потім почав знімати з нього вбрання. Тим самим він давав зрозуміти ворогу, що той вбитий. Побачивши це, турки стали стріляти ще більше, а тому козак почав утікати в напрямку військового табору. Через деякий час з міста вийшов турок, подивився навколо і, нікого не побачивши під деревами, почав знімати червоний жупан з «мертвого» козака. Почав розстібати йому ґудзики, а той схопив його за шию й покликав побратимів, які вискочили із засідки й схопили довірливого турка. Той відразу ж був конвойований до короля Яна III Собеського і розповів важливі відомості: «...Випросив король з язика, що при надії на Бога Сечин може стати нашим і наказав готуватися до штурму» [5].

За військовим планом, який було укладено напередодні, місто з однієї сторони мали атакувати австрійські та бранден-

1 *Helcel A.* Listy. — S. 420.
2 Ibid. — S. 418.
3 Сьогодні цей населений пункт називається Сечанки (слов. «*Šečianky*»), розташований неподалік міста Крупіна у Словаччині.
4 Pamiętniki Jana Chryzostoma z Gozławic Paska. — Lwów, 1923.— S. 329.
5 Ibid.— S. 329.

бурзькі підрозділи, а з другої — річпосполитські відділи. Однак першими атакувати передмістя Сецен 15 листопада доручили саме козацьким полкам М. Булиги, В. Іскрицького, С. Корсунця, Я. Мислішевського та хоругві луцького старости А. Мянчинського. «А вони (козаки. — *Т. Ч.*) пішли так швидко, відважно і мужньо, що під димом опанували зараз не тільки передмістя і стодоли, але й першу палісаду і браму та заткнули в ній свої прапори з хрестами; і моєму серцю на потіху, швидше Ваша Милість розкажіть його милості отцю нунцію, бо *напевно виправили свою репутацію [козаки] і в усіх заслужили собі на велику славу* (виділ. авт. — *Т. Ч.*)»[1], — так описував польсько-литовський король перший штурм добре укріпленої фортеці й звертався до Марії Казимири, щоб та швидше повідомила про це папського нунція у Польщі, який, своєю чергою, сповістив би про цю допомогу до Ватикану. Під час цього наступу українці втратили до 20 чоловік вбитими і ще з десяток були поранені.

Очевидець атаки козаків на позиції турків у передмісті Сецен М. Дяковський відзначав, що під час неї загинуло «кільканадцяти Козаків і жовнірів». Окрім того, він залишив свідчення про наявність у козацьких полках лікарів-«цирульників» [2], які після бойових дій здійснювали медичний нагляд за пораненими: «Козаки, які також мають своїх цирульників, прикладають на рани трохи землі змішаної порівну з слиною. Прояви такого лікування начебто непогані. Є й такі, що рани промивають сечею» [3]. Відразу ж після стрімкої атаки козацьких полків рушила у бій польська піхота і драгуни, а потім на відвойованому українцями плацдармі були встановлені гармати, щоб

1 *Німчук І.* Українці і відсіч Відня 1683 р. — С. 34.

2 Один з учасників битви під Віднем та післявіденського походу поляк Миколай Дяковський у своєму «Щоденнику Віденської оказії» в записі за 5 листопада залишив свідчення про те, як українські козаки уникали хвороб та захищалися від холодних ночей: «Особлива справа, коли Козаки, щоб не було якоїсь лихоманки, вже довгий час випивають перед сном мірку горілки з порохом до стрільби. Замість пороху вживають інколи й попіл. І то, виявляється, ефективні ліки». Цікаво, що у цьому разі поляк повторив спостереження француза Гійома Левассера де Боплана, які той записав майже за 40 років до віденських подій й опублікував у своєму щоденнику в 1651 р.: «Я бачив козаків, хворих на лихоманку, які, щоб одужати, не вживали нічого іншого, окрім півзаряду гарматного пороху: розвівши його навпіл і випивали... Я бачив також, як інші брали попіл і змішували його з горілкою, як говорилося вище, і випивали з таким же результатом». Про важливість лікувальних процедур свідчила надзвичайно велика смертність серед вояків Речі Посполитої — майже 5 тис. захворіло, а частина вмерла внаслідок дизентерії (червінки) та інших хвороб. Зокрема, на початку жовтня 1683 р. померли вінницький староста С. Ходоровський та волинський каштелян С. Ледуховський. Тяжко хворими під час походу були київський каштелян Ф. Дзєдушицький і навіть сам польний гетьман, волинський воєвода М. Синявський, який помер на завершальному етапі походу до Угорщини і Словаччини, у листопаді 1683 р. (*Dyakowski Mikolaj.* Dyaryusz wiedenskiej okazyi roku 1683. — Warszawa, 1983; *Боплан де Г. Л.* Опис України. — К., 1990).

3 *Dyakowski Mikolaj.* Dyaryusz wiedenskiej okazyi roku 1683. — S. 9.

вести вогонь по місту. Після тригодинної атаки, що супроводжувалася артилерійським обстрілом, турки капітулювали. На думку істориків, взяття християнськими військами Сецен стало важливою стратегічною перемогою, адже тим самим перепинався шлях до турецької фортеці Нові Замки [1]. Невдовзі ця найбільш заглиблена на територію Словаччини османська твердиня також була відбита в Османської імперії.

У листопаді певна кількість українських козаків була також відіслана у розпорядження німецького генерала Е. Капрара. Його 2-тисячний корпус спільно з українцями здійснив сміливий розвідувальний похід у напрямку Буди й брав участь у локальних боях з турками [2].

З огляду на перемоги в Угорщині та Словаччині Ян III Собеський 29 листопада з обозу, що перебував поблизу Дунаю, послав до білоцерківського коменданта Ернеста Оттона Раппе «з донесенням про вікторію Його Королівської Милості, щоб запорожців затягнули на свій бік» [3]. Той, своєю чергою, звернувся із закликом про допомогу польсько-австрійським силам до старшини і козаків Війська Запорозького Низового, які на своїй раді ухвалили рішення підтримати боротьбу європейських країн проти Османської імперії [4].

Після здобуття Сеценської фортеці армія Яна III Собеського рушила через Римавську Суботу у напрямку міста Кошице [5] й, обійшовши його, на початку грудня вже була поблизу м. Пряшова [6]. Лише у цей час, 19 листопада, до неї приєдналися передові загони 10-тисячного литовського війська, яке очолювали Казимир Ян Сапєга та Ян Огінський. 8 грудня під Сабіновим [7] авангардні підрозділи на чолі з волинським шляхтичем А. Мянчинським розбили загін словацьких повстанців,

1 *Wimmer J.* Wiedeń 1683. — S. 391.

2 БМЧ Краків. — Теки Нарушевича, рукоп. 179, арк. 764.

3 Там само. — Рукоп. 179, № 181, арк. 843.

4 *Станіславський В.* Запорозька Січ та Річ Посполита. — С. 23.

5 Війська Речі Посполитої обійшли Кошице (слов. «*Košice*») стороною, зважаючи на виснажливий похід, дощову погоду та неприступність місцевої фортеці, яка мала чотири лінії укріплень. В. Григорович-Барський, який у XVIII ст. здійснив подорож з Києва до Рима, у своїх подорожніх записках свідчив про Кошице, що «це місто прекрасне та неприступне». До речі, з 1657 р. у місті діяв університет, у якому навчалися та викладали багато українців. Саме Кошице стало своєрідною столицею куруцького повстання на чолі з І. Тьокьолі (*Семенюк С.* Український путівник по Словаччині. — Львів, 2007).

6 Місто Пряшів (слов. «*Presov*») у IX–XII ст. разом з околицями було найвіддаленішою західною територією Київської Русі. Сьогодні є своєрідною столицею Східної Словаччини та сучасного українства цієї країни. За підрахунками вчених, на початку XX ст. навколо цього міста нараховувалося 279 руських/українських та близько 200 змішаних українсько-словацьких містечок і сіл.

7 У словацькому містечку Сабінові (слов. «*Sabinow*»), де проживало чимало українців-русинів, залишилися «на зиму» кілька козацьких сотень, однак через деякий час українські козаки були захоплені в полон прихильниками І. Тьокьолі. Подальша їхня доля невідома.

які підтримували турецького васала І. Тьокьолі. 13 грудня 1683 р. польсько-литовсько-українське військо під Мушином перейшло кордон і вступило на територію Речі Посполитої. Джерела стверджують, що після завершення походу до Угорщини і Словаччини козаки Апостола супроводжували до Львова тіло померлого під час кампанії від хвороби свого командувача, польного гетьмана і волинського воєводи М. Синявського. Окрім того, у закарпатській фортеці Унгвар (Ужгород) для допомоги місцевому гарнізону було залишено близько 500 (за іншими даними — 3 тис.) козаків, які поверталися з походу.

За одним із повідомлень, осавулом у них був Андрій Могила, майбутній наказний гетьман, який, очевидно, пробув в Унгварі недовго (або ж взагалі там не був), а вже у грудні 1683 р. брав участь у поході до Молдавії та Північного Причорномор'я. В одному з документів згадується про «козаків з Унгвару під паном Заблоцьким» [1]. На початку наступного року вони змушені були відступити із Закарпаття, але можливо, що поодинокі козаки залишилися обороняти Ужгород від куруців (І. Тьокьолі оволодів цим містом у липні 1684 р.) під керівництвом річпосполитського полковника В. Добшича. «Багато козаків тоді загинуло в горах Карпатських» [2], — відзначав свого часу знаний подільський історик Й. Ролле (Антоні).

25 грудня у Белграді посланці Мегмеда IV відібрали у Кари Мустафи збережений у Віденській битві Прапор Пророка та печатку великого візира й задушили його шовковим шнурком. Ця подія символізувала визнання Османською імперією поразки у воєнній кампанії 1683 р., яка своїми діями охопила не тільки частину Австрії, а й значні території Угорщини та Словаччини. Велику роль у перемозі європейської коаліції над Османами відіграли також й українці — шляхта зі Східної Галичини, Волині, Київщини та Поділля, які становили майже половину від загальної кількості бойових підрозділів Речі Посполитої. Дієву допомогу королю Яну III Собеському надали також козаки з Правобережної і Лівобережної України та Запорозької Січі. «Яка то красива винахідливість і майстерність козацька» [3], — так оцінювали військове мистецтво українців під час відвоювання у турків фортець на Дунаї сучасники.

* * *

Виправи українського козацтва до причорноморського Степу набули свого розмаху у другій половині XVI ст. Як зазначали дослідники цього питання, з кінця 1560-х рр. військова активність козацтва зросла саме на південному напрямку — на

1 АГАД Варшава. — Ф. «Архів Замойських», од. зб. 3036, арк. 271–275.
2 *Antoni J.* Z przeszlosci Polesia Kijowskiego. — Warszawa, 1882. — S. 31.
3 Pamiętniki Jana Chryzostoma. — S. 329.

Молдавію [1] та Буджак [2]. Більші та менші за кількісним складом учасників походи у напрямку причорноморських фортець Османської імперії суходільним шляхом через Буджацький степ відбувалися майже щорічно й тривали до середини XVII ст. включно. З одного боку, такі наступальні воєнні операції Війська Запорозького мали превентивний стратегічний характер, адже зменшували можливість походів на українські землі багатотисячних кримської і ногайської орд, а з другого — мали також і здобичницький характер (що з боку Високої Порти та їхніх васалів трактувалося як розбійницькі набіги та грабіжництво), тобто мали на меті здобуття воєнних трофеїв т. зв. «козацького хліба» — грошей, матеріальних цінностей, зброї, одягу, людей, коней, худоби тощо [3].

1 *Леп'явко С.* Військово-політична діяльність українського козацтва в контексті міжнародних відносин (1561—1595): Автореферат дис. ... докт. іст. наук. — К., 2000. — С. 18.

2 Буджак (з тур. «*bucak*» — кут, куток) — історико-географічна область Північного Причорномор'я, розташована на півдні степового міжріччя Дунаю і Дністра, в основному між Сулинським та Георгіївським гирлами Дунаю. Сьогодні більша частина колишнього Буджаку входить до Ізмаїльського р-ну Одеської обл. У XVI—XVIII ст. була заселена татарсько-ногайськими кочівницькими і напівкочівницькими ордами, які переселилися сюди на запрошення Османів та Гіреїв з району Нижнього Поволжя та степового Прикаспію. У другій половині XVII ст. Буджацька орда, яку складали Мала Ногайська та Білгородська орди, виставляла для походів Османської імперії та Кримського ханства від 30 до 50 тис. вершників. У степах Буджаку перебували також відгалуження єдисанців, джембуйлуківців, єдичкульців та інших етнографічних тюркських груп. У політичному плані таке специфічне державне утворення як Буджацька орда перебувало у піддамстві кримської династії Гіреїв, а отже, визнавало сюзеренітет султанів Османської імперії. Зокрема, зобов'язання ногайських мурз перед Кримським ханством полягали в наданні йому певної кількості військових підрозділів, передачі частини здобичі та виділенні невеликої грошової суми за кожного полоненого. Разом з тим, влада ханів над цією ордою в окремі періоди була досить умовною. Існування татарсько-ногайських орд у Північному Причорномор'ї було дуже вигідним для Османської імперії, адже кочовики тривалий час слугували своєрідним буфером для захисту з суші таких її торгово-військових фортець-портів у гирлах Дунаю, Дністра та Дніпра, як Ізмаїл, Килія, Білгород (Ак-Керман), Очаків та Іслам-Кермен (*Скальковский А.* О ногайских колониях Таврической губернии // Памятная книга Таврической губернии. — Симферополь, 1867. — Вып. 1; *Брун Ф.* Черноморье. Сборник исследований по исторической географии Южной России. — Одесса, 1879—1880. — Ч. I—II; *Кочекаев Б.* Ногайско-русские отношения в XV—XVIII вв. — Алма-Ата, 1988; *Гоман Ю.* Походження та етнополітичний розвиток причорноморських ногайців в XII—XVI ст.: Автореферат дис. ... канд. іст. наук. — К., 2002; *Грабовський В.* Формування локальної групи причорноморських ногайців у XVI—XVII ст. // Україна в Центрально-Східній Європі. — К., 2004. — Вип. 4).

3 *Леп'явко С.* Формування світоглядних засад українського козацтва (поняття «козацького хліба» в останній третині XVI ст.) // Україна в Центрально-Східній Європі. Студії з історії IX—XVII ст. / Ред. В. Смолій. — К., 2000. — С. 143—144, 156; *Галенко О.* Зрадники-герої або український ідеал потурченця // Соціум. Альманах соціальної історії. — К., 2006. — Вип. 6. — С. 203—208.

З постанням протягом кінця 1640-х — першої половини 1650-х рр. на території східних воєводств Речі Посполитої нової ранньомодерної держави — Українського гетьманату походи козацьких підрозділів до Буджаку, з огляду на налагодження мирних відносин з Османською імперією, тимчасово припинилися (хіба що запорожці І. Сірка час від часу турбували ногайців і татар). Виправи українського козацтва до побережжя Чорного моря були відновлені лише у 1683 р. в зв'язку з війною коаліції європейських країн у складі Австрійської імперії, Речі Посполитої та князівств Німеччини проти Високої Порти на території Центральної Європи [1].

Отже, наприкінці липня 1683 р. на раді правобережного Війська Запорозького, яка зібралася поблизу Білої Церкви, було ухвалено відозву до владних структур Речі Посполитої, в якій, зокрема, зазначалося: по-перше, «народ християнський український вже не має змоги терпіти турецького панування і чекає щасливої війни польського короля з султаном»; по-друге, козаки наказали македонському митрополиту, який був у них проїздом до Москви, щоб той передав царю, «аби разом з Польщею йшли проти Порти»; по-третє, «є добра можливість напасти на Молдавію і Буджак, бо вони майже не обороняються», адже великий візир Кара Мустафа зібрав усі їхні війська для походу на Відень [2]. У зв'язку з цим шляхтич і військовий товариш Війська Запорозького С. Куницький [3] прохав короля дати згоду на похід козацького війська до Буджацької орди та Молдавського князівства, сподіваючись, що це сприятиме відходу татар і ногайців з театру бойових дій у Центрально-Східній Європі, а також запевняв польсько-литовського короля Яна III Собеського у спроможності набрати для цієї операції до 10 тис. козаків. Наприкінці листа Куницький прохав польського короля «до ніг падаючи Вашої Милості... щоб нас (правобережних козаків. — *Т. Ч.*), блукаючих овечок, так як батько і пастор до своєї ласки прийняв» [4].

1 *Чухліб Т.* Ще раз про Віденську битву 1683 р. та участь у ній українського козацтва включно з його походами до Угорщини, Молдавії та Буджаку // Україна в Центрально-Східній Європі. — К., 2006. — Вип. 6. — С. 609—623.

2 *Theiner A.* Monuments historigues de Russie. — Rzym, 1859. — S. 249; *Korzon T.* Dzieje wojen i wojskowości w Polsce. — T. 3. — Kraków, 1923. — S. 10; *Urbański T.* Rok 1683 na Podolu, Ukrainie i w Mołdawii. — Lwów, 1907. — S. 28—29.

3 Про біографію та життєдіяльність С. Куницького див: *Чухліб Т.* Гетьман С. Куницький у боротьбі Правобережної України та Речі Посполитої проти Османської імперії (1683—1684 рр.) // Україна в Центрально-Східній Європі. — К., 2000. — Вип. 1. — С. 314—332; *Він же.* Мінлива доля рятівника Європи (Степан Куницький) // *Чухліб Т.* Гетьмани Правобережної України в історії Центрально-Східної Європи (1663—1713). — К., 2004. — С. 171—188; *Кочегаров К.* Участие украинского казачества в кампании 1683 г. против Османской империи // Україна в Центрально-Східній Європі. — К., 2005. — Вип. 5. — С. 623—664; *Wagner M.* Stefan Kunicki: nieznany hetman kozacki na Prawobrzezu (1683—1684) // Nad Wisla i Dnieprem. — Toruń, 2002. — S. 62—66.

4 Цит. за: *Urbański T.* Op. sit. — S. 29.

Очевидно, що у другій половині 1682 р. С. Куницький зустрівся з королівським посланцем Василем Іскрицьким [1], адже всі наступні дії «віроломного» українця засвідчували про ознайомлення з документами, які Іскрицький привіз з Варшави на Правобережну Україну. В зв'язку з цим Куницький розпочав активну діяльність щодо скликання козацької ради. У цьому йому допомагав холмський каштелян Станіслав Друшкевич, якому король дав посаду «комісара над козаками» і відправив зі спеціальною місією щодо набору козаків для війни з Османською імперією та її васалами [2]. Повноваження у новопризначеного комісара були досить значними, адже він міг від імені короля видавати на Правобережжі спеціальні накази — «ординанси». С. Друшкевич суттєво допоміг Куницькому, адже мав при собі певну суму грошей, які були виділені з королівської канцелярії. Як свідчив сам польський урядовець у своєму щоденнику: «Швидко те зробив за два місяці: козаків затягнув, гетьманом Куницького зробив» [3]. Звичайно, що королівський комісар перебільшив свої заслуги, адже українця обрали гетьманом на раді, згідно з козацькими звичаями, тобто вільними голосами.

24 серпня 1683 р. у відповідь на звернення правобережного козацтва Ян III Собеський, перед виходом до Відня, своїм універсалом призначив С. Куницького гетьманом правобережного

1 Нар. близько 1640 р. у родині київського шляхтича Михайла Іскрицького та волинської шляхтянки Єви Моржковської (Тетері). У 1659 р. був нобілітований на варшавському сеймі до шляхетського стану разом зі своїм братом Криштофом та іншими козаками як «заслужені у Війську Запорозькому товариші». У 1671 р. перейшов від П. Дорошенка до М. Ханенка та у складі козацької делегації вів переговори з коронним гетьманом Я. Собеським. Був тестем миргородського полковника Данила Апостола — у 1677 р. донька В. Іскрицького Уляна (Олена) Іскрицька одружилася з цим впливовим старшиною Лівобережної Гетьманщини. Згідно з повідомленнями папського нунція Ф. Бонвічі, того ж року В. Іскрицький сформував козацький підрозділ з правобережців і запорожців, який мав вирушити на Закарпаття для допомоги повсталим проти австрійців карпатським русинам, словакам і угорцям на чолі з І. Тьокьолі. Ротмістр армії Речі Посполитої. У 1682 р. був відряджений Яном III Собеським на Правобережжя для агітації козаків проти Османів. Після участі у Віденській кампанії 1683 р. неодноразово брав участь у походах проти турків і татар до Молдавії та Пн. Причорномор'я. У 1690 р. від імені польського короля веде переговори з гетьманом І. Мазепою. З 1670-х рр. і до своєї смерті в 1698 р. виступав як полковник правобережного Війська Запорозького. В. Іскрицький мав сина Григорія, який був сумським сотником і загинув 1708 р. Його внук, Петро Іскрицький (1704—1771) обіймав посаду генерального хорунжого Лівобережної Гетьманщини й зберігав у себе рукопис Літопису Самовидця, відомий в історіографії як «список Іскрицького» (*Модзалевський В.* Малороссийский родословник. — К., 1910— Т. 2. ; *Ситий І.* Іскрицькі // Енциклопедія історії України. — К., 2005. — Т. 3; *Дзира Я.* Передмова // Літопис Самовидця. — К., 1991).

2 Pamiętniki St. Druszkiewica // Dziennik Literacki. — Lwów, 1856. — № 70—73. — S. 150.

3 Ibid. — S. 150.

Війська Запорозького [1]. Новий гетьман відразу ж назначив полковників правобережного Війська Запорозького, серед яких першими були Казимир Станецький та Андрій Могила. Наприкінці вересня – на початку жовтня підрозділи гетьмана Куницького оволоділи Немировом, вигнавши звідти турецько-молдавського ставленика Івана Драгинича [2]. Польський історик З. Вуйцик так оцінював цю подію: «Куницький зайняв Немирів, що не оборонявся, – нову столицю незалежної від Порти України» [3].

Звернімося до хронології тогочасних подій: кінець вересня 1683 р. – гетьман С. Куницький оволодів Немировом, тоді ж правобережні козаки разом з польськими підрозділами атакували турецько-татарські сили під Брацлавом; початок жовтня – козаки здійснили напад на Меджибіж, полки Я. Кобиляна і О. Барабаша захопили зайнятий турками Чортків, інший козацький загін здійснив напад на турецький підрозділ на чолі з Мустафа-агою, що рухався з Язлівця до Кам'янця; перша половина жовтня – козаки відвоювали у турків Ягельницю і Гусятин; кінець жовтня – військом С. Куницького атакований Бар і Меджибіж; початок листопада – С. Куницький захопив Могилів і Ямпіль, полк О. Барабаша допомагав хоругвам А. Потоцького в облозі Язлівця. Тут треба наголосити на тому, що Меджибіж, Бар і Язловець були адміністративними центрами санджаків у складі Кам'янецького еялету, а Могилів і Чортків, своєю чергою, центрами менших одиниць – нахій. Кожне з цих міст мало потужну фортецю з чисельним турецьким гарнізоном на чолі з яничарами.

Для того щоб дати оцінку спланованим діям козацтва Правобережної України, треба нагадати, що саме у другій половині вересня – на початку листопада 1683 р. відбувався післявіденський похід Яна III Собеського на території Угорщини. Якщо ж оцінювати військову спроможність підрозділів українського козацтва, то для порівняння можна навести приклад із відвоюванням польсько-австрійськими силами угорських фортець у турків. Центр еялету Османської імперії в Угорщині Буду оточували такі фортеці з турецькими гарнізонами, як Ершекуйвар, Егер, Варад, Темешвар, Сігетвар, Каніжа, Секешвехервар, Естергом і Хатван, з них у період 1683–1685 рр. були завойовані лише Естергом і Ершекуйвар [4].

Отримавши згоду короля на похід до Молдавії та Буджаку, гетьман Куницький почав запрошувати до себе козаків з Ліво-

1 Acta Historica. – Vol. 2. – Pars. II. – S. 233–234.

2 БМЧ Краків. – Теки Нарушевича, рукоп. 179, № 140, арк. 699.

3 *Wojcik Z.* Jan Sobieski. – S. 356.

4 *Чухліб Т.* Ще раз про Віденську битву 1683 р. та участь в ній українського козацтва включно з його походами до Угорщини, Молдавії та Буджаку. – С. 609–623.

бережної Гетьманщини й Запорожжя, а також Війська Донського. Набравши близько 5–6 тис. чоловік (окремі джерела називали значно перебільшену кількість – від 8 до 20 тис. козаків) і залишивши за старшого у Немирові свого брата Олександра, правобережний гетьман С. Куницький у другій половині жовтня 1683 р. вирушив на боротьбу з «невірними бусурманами» до буджацьких степів Причорномор'я, ногайська орда яких підпорядковувалася союзникові і васалові Османської імперії Кримському ханству. Вже сучасники розуміли головну мету цієї військової кампанії. Один з них, італієць К. Брюнетті, писав: «...Козаки сказали, що з найбільшою охотою нападуть на Крим (тобто землі, підвладні ханству. – *Т. Ч.*), щоб примусити татар, що перебувають сьогодні у війську Турецькім, і скільки шкоди завдають Австрії, до повернення для оборони власних своїх вогнищ» [1].

У складі українського війська, що вирушило до Буджаку через Молдавію, окрім правобережців, було також більше 2 тис. лівобережних козаків, 400 польських жовнірів, до 200 запорожців та 200–300 донських козаків. Цей похід частково було профінансовано Ватиканом, а гроші козакам вручив папський нунцій у Речі Посполитій О. Паллавіччіні. Окрім того, певні кошти та одяг були отримані також і від Яна III Собеського: «А козакам... дали кафтани і гроші по два таляри» [2]. Після початку походу, перебуваючи у Шаргороді, С. Куницький «ординував полк п. Станецького, щоб йшов на консистенцію до Могилева» [3]. Знаємо також про те, що піхотні підрозділи цього війська очолив виходець з Лівобережної України А. Могила. Здійснивши переправу через Дністер у районі Сорок, козацькі підрозділи рушили у напрямку Кишинева. Йдучи в похід, Куницький за отримані від папського нунція гроші придбав декілька гармат, порох, кулі і олово [4].

У листопаді 1683 р., у той час, коли військо Яна III Собеського воювало у Словаччині, козацькі полки С. Куницького зайняли місто Нагаї, де знищили турецько-татарську залогу і рушили до Кишинева. Там вони об'єдналися з військом господаря Молдавського князівства пропольської орієнтації Шимоном Петричейку. За свідченням молдавського літописця Мирона Костіна, «піднялися сорочани, оргеєвці, лопушани» [5]. Невдовзі тут відбулася цікава подія – укладення взаємної присяги молдавських військ Шимона Петричейку та правобережного

1 *Niemcewicz J.* Zbior pamiętnikow historycznych o dawnei Polsce. – T. 5. – Pulawa, 1830. – S. 303.
2 Цит. за: *Кочегаров К.* Указ. соч. – С. 635.
3 ПАН Краків. – Рукоп. 1855, арк. 226.
4 БМЧ Краків. – Теки Нарушевича, рукоп. 179, № 161, арк. 763; БНІО Вроцлав. – Рукоп. 248/2, арк. 171–172; Pamiętniki Jana Chryzostoma z Goslawic Paska. – Lwów, 1923. – S. 39.
5 Цит. за: *Мохов Н.* Молдавия эпохи феодализма. – Кишинев, 1964. – С. 343.

Війська Запорозького: «...Військо Волоське в Кашеньові (Кишеневі. — *Т. Ч.*) виконало Юрамент по службі Божій Й[ого] К[оролівській] М[илості] і Речі Посполитої, і нам Війську Короля ЙМ Запорозькому, яко теж запорозьке і Дунайське Волохам теж присягу виконало»[1], — повідомляв український гетьман до Кракова. Ця присяга засвідчувала бажання певної частини молдавського народу відмовитися від турецького протекторату. Під зазначеним у документі «Дунайським військом», очевидно, виступали представники Війська Донського, тобто від 200 до 300 донських козаків, які брали участь у поході до Молдавії й Буджаку на запрошення С. Куницького.

13 листопада 1683 р. українське військо вже було поблизу турецько-молдавської Тягині. Там відбулася козацька рада, яка ухвалила «Білгород, Килію, звідки турки мають найбільше провіанту, попалити і йти на Буджак перед зимою»[2]. У листі до короля від 24 листопада Куницький повідомляв, що відправив кілька тисяч козаків у буджацькі степи, а сам з піхотою залишився під Тягинею, щоб штурмувати Бендерську фортецю[3]. Вранці 5 грудня 1683 р. українсько-молдавське військо здобуло переконливу перемогу над турецько-татарськими силами на чолі з Яла-пашою та Юсуф-агою під Кіцканами (в інших джерелах називаються Тілгротин або Філогранум (у документі читаємо «Фібро гори»)). У цій битві загинув тягинський бей Алі, старший над Буджацькою ордою Алігер-паша (Алі-Гірей) та кілька татарських мурз. За свідченнями очевидців, Тягинський шлях упродовж чотирьох миль був всіяний ворожими трупами. Згодом Куницький відзначав, що у його війську не загинуло жодної людини[4]. Після цієї перемоги, 16 грудня 1683 р., козаки знову атакували Бендерську фортецю в Тягині, однак не змогли здобути її й рушили вглиб ногайських володінь, до Білгорода (Ак-Кермана), Килії й Ізмаїла[5]. Коментуючи ці події, львівський історик Тадеуш Урбанський писав, що козаки вирішили хоча б один раз показати татарам «у їх власних кордонах, як то плюндрувати чужий край і забирати людей в ясир»[6]. Тут, очевидно, малося на увазі те, що зимовий похід 1683/1684 рр.

1 ПАН Краків. — Рукоп. 645, № 30, арк. 33—34; *Urbański T.* Op. sit. — S. 39.

2 БМЧ Краків. — Теки Нарушевича, рукоп. 181, арк. 848.

3 Там само. — Теки Нарушевича, рукоп. 185, арк. 855.

4 Там само. — Теки Нарушевича, рукоп. 180, № 4; Theatrum Europeum. — T. XII. — Frankfurt-am-Main, 1707. — S. 695; *Urbański T.* Rok 1683 na Podolu, Ukrainie i w Mołdawii. — Lwów, 1907. — S. 39.

5 Як відзначив російський історик К. Кочегаров, українські козаки задовго перед завоюванням О. Суворовим Ізмаїла наприкінці XVIII ст. неодноразово захоплювали цю османську фортецю або ж передмістя Ізмаїла — вперше це зробив гетьман Війська Запорозького Г. Лобода ще у 1594 р. (*Кочегаров К.* Участие украинского казачества в кампании 1683 г. против Османской империи // Україна в Центрально-Східній Європі. — К., 2005. — Вип. 5).

6 *Urbański T.* Op. sit. — S. 39.

був тільки першою великою виправою українського козацтва у другій половині XVII ст., адже перед тим — у 1570—1620-х рр. — козаки не раз турбували татар і ногайців «у їх власних кордонах».

Українські козаки успішно подолали степову зону та винищили поселення навколо Білгорода і, йдучи узбережжям Чорного моря, завоювали передмістя Ізмаїла та Килії. У тогочасних повідомленнях Куницький звітував до Варшави про знищення близько 300 тис. (що, звичайно, було дуже великим перебільшенням) ворогів, а також, «що старий хан хоче піддатися з 5000 татар до Війська Запорозького» [1]. Діставши повідо-
325 млення про цю перемогу, Ян III Собеський надзвичайно зрадів і вже 8 грудня, у відповідь, відписав гетьману: «Не може нам бути нічого милішого.., отримали тут вдома з листа вірності твоєї [відомості] щасливого проти того неприятеля Війська нашого Запорозького наступу... » [2]. Крім того, король наказав виготовити гетьманську булаву і печатку з «гербом старожитнім України» [3]. Трохи згодом ці та інші клейноди вручив С. Куницькому спеціальний королівський посланець.

У грудні 1683 р. С. Куницький отримав листа від польського короля, де говорилося: «...Коли збуривши Буджак і Білгород не даси вийти з Волох ворогові і не дозволиш потіхи ханові і Дуці господареві, щоб не зробили ані найменшого кроку. Правда, що там Фортець і Замків не маєш, але добре і монастирі, в яких можна боронитися так відважно, як в найкращій фортеці» [4]. Однак гетьман не встиг дійти до якогось з монастирів Молдавії.

Наприкінці грудня козацька розвідка повідомила свого командувача про наближення залишків багатотисячної армії турецького султана, що поверталися на батьківщину після віденського розгрому. Спішно відступаючи з Буджацького степу, українсько-молдавське військо дійшло до Пруту й почало переправлятися на другий берег поблизу фортеці Тобак (Тінтул), яка була збудована молдаванами у першій половині XVI ст. [5] Саме тут 30 грудня 1683 р. їх наздогнали татарські війська на чолі з кримським ханом Хаджи-Гіреєм, які нараховували близько 12 тис. чоловік. Протягом п'яти діб у нашвидкуруч спорудженому оборонному таборі мужньо відбивали козаки ворожий наступ, очікуючи на допомогу польських підрозділів краківського каштеляна А. Потоцького, які перебували в Яссах [6]. 31 грудня

1 ПАН Краків. — Рукоп. 645, № 38.
2 БНІО Вроцлав. — Рукоп. 248/II, арк. 171—172.
3 Там само. — Арк. 171.
4 ПАН Краків. — Рукоп. 645, № 30, арк. 33—34.
5 *Cantemir D.* Descrierea Moldovei. — Bucureşti, 1976. — S. 49.
6 *Власова А.* Молдавско-польские политические связи в последней четверти XVII— начале XVIII в. — Кишинев, 1980. — С. 27; *Мохов Н.* Молдавия эпохи феодализма. — С. 395; *Wimmer J.* Wiedeń 1683. — S. 412—413.

протягом цілого дня йшла битва, в одній з атак якої «татари попереду себе пустили на табір стадо і стріляли дуже з семи гармат» [1].

У ніч на 1 січня 1684 р. у таборі відбулася рада, де обговорювалася складна ситуація. Невідомо, які на ній було ухвалено рішення, однак через два дні, не витримавши ворожого натиску, гетьман С. Куницький разом із кінними сотнями (близько 300—500 чол.) зумів переправитися через річку і покинути табір, в якому залишалися піхотні полки на чолі з полковником А. Могилою [2] (близько 4500 чол.). Та залишені своїм ватажком, козаки не розгубилися. С. Величко свідчив, що, керуючи піхотинцями, Могила (його обрали наказним гетьманом) бився з татарами протягом усього дня та «хоч зазнав немалої шкоди від татар у своїх людях, учинив і їм такий самий ущербок» [3]. З настанням ночі він наказав усім переправлятися річкою по тонкій кризі, і хоча окремі козаки потонули, полковник уникнув поразки й зумів привести до України близько 3 тис. козаків.

Згодом, виправдовуючись перед королем, гетьман С. Куницький так аргументував свій відступ-втечу: «...Повтікали за Прут волохи, побачивши це, почали втікати і козаки. Я їх не міг втримати і мусив сам за ними вплав переходити за Прут і йти прямо до Ясс» [4]. Саме під час перебування у Яссах 7—9 січня Куницький отримав королівські інсигнії — булаву та печатку з «гербом Старожитнім України». Своєю чергою молдавська сторона і козаки, що залишились на полі бою, звинувачували у поразці українського гетьмана. Невідомий кореспондент повідомляв, що «утік Куницький під Тобаком разом з кіннотою, а на піших козаків вся орда обрушилась, але вони оборонялися в таборі і пішли потім» [5]. 10 січня 1684 р. господар Ш. Петричейку скаржився краківському каштеляну на те, що «З табором підійшли [татари] до Трояну у суботу, перейшли Прут нижче

1 БМЧ Краків. — Теки Нарушевича, рукоп. 180, № 6, арк. 24.

2 Саме успішні дії піхотного полковника А. Могили під час Тобакської битви стали невдовзі причиною його обрання у січні 1684 р. на гетьманську посаду правобережного Війська Запорозького. Походження та родовід цього козацького старшини невідомі. На початку 1680-х рр. він був козаком компанійського полку Лівобережної Гетьманщини. Наприкінці 1683 р. у чині полковника А. Могила вже очолював піхотні козацькі відділи у війську Куницького під час походу до Молдавії та Буджаку. Відзначився у битві під Кіцканами (4 грудня) і, особливо, поблизу фортеці Тобак на р. Прут (30 грудня). У першій половині січня 1684 р. на козацькій раді, яка відбулася у м. Могилеві, що на Дністрі, А. Могилу обирають гетьманом Війська Запорозького від імені «його королівської милості», а 30 січня т. р. це рішення було затверджене королем Яном III Собеським (*Чухліб Т.* Гетьман Правобережної України Андрій Могила // Середньовічна Україна. — К., 1994. — Вип. 1).

3 *Величко С.* Літопис. — Т. 2. — С. 304.

4 БМЧ Краків. — Теки Нарушевича, рукоп. 180, № 6, арк. 29.

5 Там само. — Рукоп. 179, арк. 1006.

Фальчину, вдарили на нас, били з семи гармат, проти них не можна було встояти.., бо ціле козацьке військо без пороху було», а С. Куницький, який «прийшов в Ясси з кіннотою, сьогодні в Україну до Немирова рушив і мене самого з людьми залишив» [1]. Та Куницький інакше пояснював свою поведінку. Він знову звинувачував у поразці своїх союзників, які «жорстоко порушили клятву вірності й обманули Запорозьке військо», а у реляції до польного гетьмана Корони Польської Потоцького повідомив, що йде на Правобережну Україну для розміщення своїх козаків уздовж кордону від Могилева до Ягорлика з метою оборони від татарських набігів. Також він прохав надіслати
327 грошей для оплати і «затягу» нових козаків [2]. Я. Віммер відзначав, що якби каштелян краківський А. Потоцький з наявними у нього силами (5—6 тис. чол.) пішов на допомогу козакам і молдаванам, то, можливо, ця кампанія закінчилася б успішно [3]. А молдавська дослідниця А. Власова зробила висновок, що молдавські бояри хотіли зрадити козаків і першими втекли з оборонного табору, а тому за ними був змушений рушити й правобережний гетьман [4]. До речі, саме після поразки під Тобаком С. Куницький зізнався полякам, що мав під своїм керівництвом близько 5 тис. козаків, хоча перед тим гучно заявляв про набір 40-тисячного війська.

Невдоволена втечею свого гетьмана з-під Тобаку, що призвело до загибелі значної кількості людей, частина козаків на чолі з піхотним полковником А. Могилою викликає С. Куницького до Могилева. Там на початку березня 1684 р. відбулася козацька рада, де було вирішено переобрати керівника правобережних полків. Самого Куницького вбили, коли він, згідно з твердженнями очевидців, «змінивши козацький жупан на чернецький одяг», збирався втекти з місця проведення ради [5]. Тоді ж козаки ледве не позбавили життя й польського комісара С. Друшкевича, який намагався заступитися за королівського ставленика.

Історик Б. Крупницький відзначав, що похід С. Куницького до Молдавії та Північного Причорномор'я мав дуже велике значення, адже завдяки йому чимала кількість татарського війська відійшла з театру бойових дій з Угорщини до Буджаку: «Саме цей результат мав вагу в очах папи, цісаря, Собеського. А кінцева поразка в західноєвропейських джерелах або зовсім не згадується, або тільки побіжно, його успіхи привертають до себе велику увагу і навіть стають вихідними пунктами деяких дипломатичних актів» [6].

1 БМЧ Краків. — Теки Нарушевича, рукоп. 180, № 6, арк. 39.

2 *Załuski A.* Epistolae historikum-familiarium. — Brunsbergs, 1711. — T. 2. — S. 860.

3 *Wimmer J.* Wiedeń 1683. — S. 415.

4 *Власова А.* Молдавско-польские политические связи. — С. 28.

5 БМЧ Краків. — Теки Нарушевича, рукоп. 180, арк. 161; Pamiętniki St. Druszkiewica. — S. 150.

6 *Крупницький Б.* З історії Правобережжя 1683—1688 рр. // Праці історико-філологічного товариства з Празі. — Прага, 1942. — Вип. 4. — С. 4.

Як сприйняв перемогу українських козаків 4 грудня 1683 р. над військами буджацького хана Алі-Гірея польсько-литовський король Ян III Собеський? Про це найкраще свідчить його лист до гетьмана С. Куницького, написаний королем уже 8 грудня: «Уродзоні, вірні нам милі. Не може бути нам нічого милішого як коли самі повернулися з походу проти неприятеля Хреста Святого, тут вдома з листа Вірності твоєї щасливо проти того ж неприятеля Війська нашого Запорозького отримали успіх. Видається, Божа ласка успішно сприяє пануванню нашому, коли тоді за справу і владу Вірності твоєї православного Католицького (так в документі. — *Т. Ч.*) народу зібраної сили на щастя наше в ім'я Найсвятішого Пана Оборонця в поганських краях, *не тільки хоробро показуючи мужність, але також до подальших за віру Християнську і Хрест Святий хвалебні здобувши результати, що наше серце батьківське до Рицарства Запорозького,* а найперше Вірності твоєї зобов'язуємося самими наслідками показати, та усі їхні бажання по-батьківськи приймаємо, Універсал на утримання завойованого від загрози краю посилаємо. Вольності, права і всілякі Українські свободи в особливу нашу приймаємо протекцію. У цей час хай Вірність твоя буде того певен, що ми ніколи батьківську нашу ласку не порушимо, і як багато Вірність твоя хвалебних для Християнства зробиш. А ти і так багато від нас наступних отримаєш розпоряджень. Сукна, передусім гармати й інші для війська потреби якнайшвидше пришлемо не затримуючись і самі звідти в Руські краї прийдемо, коли відомості про все з язиків певних від Вірності твоєї нетерпеливо виглядати будемо. А для тих пізніше Булави Вірності твоїй *звичаєву Печать з Гербом Старожитнім України* готувати доручаємо і так швидко буде направлене до рук його відіслати наказуємо. Що буде першим виразом ласки нашої, яку тобі і зараз офіруємо з Військом усім милим і під Батьківську опіку кличемо, і про доброчинний наш респект повідомляємо, доброго від пана Бога при тому Вірності твоїй зичимо здоров'я. Даний в замку міста громадського Краківського дня 8 місяця [грудня] року Панського тисяча шістсот вісімдесят третього (виділ. авт. — *Т. Ч.*)»[1]. 30 січня 1684 р. Ян III Собеський пише листа до Інокентія XI у Рим, в якому відзначає бойові заслуги «козацького генерала» (*«Generale Cosacco»*) Куницького. Коли ж надійшли відомості про перемоги козаків у степах Північного Причорномор'я до Австрії, папський нунцій Ф. Бонвічі звернувся до австрійського цісаря Леопольда I Габсбурга з пропозицією вшанувати цю подію відспівуванням у головному соборі Відня. Спочатку мали сумніви, чи можна це робити, з огляду на те, що козаки були «схизматиками», але згодом переконання, що українці воюють проти спільного ворога усіх

1 БНІО Вроцлав. — Рукоп. 248/II, арк. 171–172.

християн, перемогло почуття конфесійної нетерпимості. Український історик о. Іриней Назарко, який тривалий час працював у ватиканських архівосховищах, з'ясував, що відразу ж після отримання з Польщі звістки про перемогу гетьмана С. Куницького 2 лютого 1684 р. у папській каплиці у Римі відбулося урочисте богослужіння, яке провів Інокентій XI з нагоди «перемоги козаків над татарами» [1].

У першому з листів Куницького від 7 грудня 1683 р. «з Тягині», писаному до краківського каштеляна А. Потоцького, доповідалося про значну перемогу над турецько-татарсько-ногайськими військами 5 грудня. Цей лист викликав ентузіазм у Речі Посполитій і, як свідчила приписка краківського каштеляна наприкінці отриманого повідомлення від козацького гетьмана, Ян III Собеський 8 січня 1684 р. наказав співати в усіх краківських костьолах *«Te Deum»* («Тебе, Боже, хвалимо») і послав козакам додатково 50 тис. злотих. Лист Куницького до краківського каштеляна було опубліковано у Кракові у вигляді «летючого листка», який передруковувався в тогочасній пресі Австрії, Італії та Голландії [2]. Спираючись на повідомлення правобережного гетьмана, король Ян III Собеський у листі до Ватикану в січні 1684 р. поспішив сповістити західноєвропейський світ про визначну перемогу українських козаків та вказав на її значущість в обороні кордонів Речі Посполитої і всієї Центрально-Східної Європи [3]. 6 лютого 1684 р. в інструкції для переговорів з Венецією, даній польському послу Роздражевському, польський король зазначав, що Туреччина палає ненавистю до Польщі, адже та завдала їм важкої поразки «свіжою звитягою козаків» у Буджаку [4].

Досить повно висвітлювали бої С. Куницького з татарами тогочасні європейські газети — польські, італійські, австрійські, німецькі, швейцарські, голландські «летючі листки». «Новини» з німецького містечка Кельце за жовтень 1683 р. відзначали вибиття козаками турків з Язлівця, Меджибожа і Бара. Краківське видання *«Nowiny z Wegier»* за грудень того ж року повідомляло про зайняття підрозділами Куницького «одного замочка», що над Дніпром (?) [5]. Австрійський листок, який вийшов друком 31 грудня 1683 р. у Лінці, повідомляв про звільнення українськими козаками від турків Бара, Меджибожа і Немирова та приготування Османської імперії до оборони

1 *Назарко І.* Блаженний Папа Інокентій XI і Україна // Юрій Франц Кульчицький і козаки герої віденської перемоги 1683 р. — Філадельфія, 1983. — С. 57.

2 ПАН Краків. — Рукоп. 1554, № 8, арк. 1–2; БН Варшава. — М/ф 41519, арк. 1–2.

3 *Pukaniec L.* Sobieski a stolica apostolska na tle wojny z Turcija (1683–1684). — Wilno, 1937. — S. 23–24.

4 Ibid. — S. 85.

5 ПАН Краків. — Од. зб. 1554, № 10, арк. 1–4.

Кам'янця-Подільського [1]. *«Eigentliche Relation»* (Краків, 1684) описував битви козацтва з турками і татарами на українських та молдавських землях, зокрема взяття С. Куницьким Немирова, а також інформував про перемогу гетьмана під Тілгротином 4 грудня 1683 р. [2] Ту саму інформацію подає «летючий листок» під назвою *«Extraktschreiben des Kosaken»* (Краків, січень 1684 р.) [3]. Тогочасна німецька газета, що вийшла у Регенсбурзі 22 січня 1684 р., писала про успішні дії козацтва на землях Білгородської орди [4]. Веніціанське видання *«Nova, e vera relatione»* за початок 1684 р. свідчило про перемогу козаків Куницького поблизу Тягині та завоювання ним багатьох татарсько-турецьких міст [5]. Про військовий талант козацького ватажка повідомляли «реляції», надруковані в лютому 1684 р. в італійських містах Римі, Мілані, Вінченці, Луці та Неаполі. [6] Вони цікаві тим, що гетьмана Правобережної України йменують не інакше як *«Generale de Cosacchi»*. Ось що, зокрема, писалося в італійському виданні *«Nuova e distinta Relatione»*, що виходило у Неаполі: «...Козацький генерал Куницький завоював Поділля, Валахію і Татарію» [7].

Цікаво, що про цю перемогу Куницького також писали німецькі, швейцарські та іспанські газети. Зокрема, *«Post und Ordinar-Zeitung»* з Цюріха у номері від 21 січня 1684 р. вмістила повідомлення з австрійського міста Лінц від 20 січня про знищення козацьким генералом Куницьким 20 тис. ординців, на честь чого у Римі й Венеції у костьолах співали *«Te Deum»*. Далі ця газета подала ще одну важливу та суперечливу звістку (зокрема, сплутала Куницького з уже покійним Є. Гоголем): «Гоголь, козацький гетьман, як тільки замерз Дніпро, рушив з усією потугою на Адріанополь, прагнучи дійти аж до Константинополя. Цей вищезгаданий вождь, котрий є вірний його королівської величності у Польщі, сам виступив у цей похід, щоб із своїми людьми та козаками завоювати ворожі країни, а також, щоб на цю весну прийти до нас на допомогу із сильною армією...». Б. Крупницький, який тривалий час проживав на еміграції в Німеччині, дослідив, що майже всі тогочасні місцеві газети (*«Leipziger Post und Ordinar-Zeitung»*, *«Fama»*, *«Mercurius»*, *«Postilion»* і *«Relation-Curier»*) відгукнулися на зимовий

1 *Zawadski K.* Gazeta ulotne polski i polski dotyczące XVI–XVIII wieku. – T. 2. – Wrocław, 1984. – S. 30.

2 Ibid. – S. 59.

3 Ibid. – S. 60.

4 Ibid.

5 БН Варшава. – М/ф. А 809, арк. 2–3.

6 Там само. – М/ф. А 887, арк. 1–3; *Zawadski K.* Gazeta ulotne polski. – S. 62, 64, 196; Rzeczpospolita w dobie Jana III. Katalog wystawy Zamku Królewskiego, Archiwum Głównego Akt Dawnych i Biblioteki Narodowej. – Warszawa, 1983. – S. 271.

7 Nuova, edistinta Relatione. – Napoli, 1684. – 29.II. // БН Варшава, Відділ стародруків. – № 314685.

похід українського козацтва до Молдавії та Буджаку й вмістили на своїх сторінках відповідну інформацію [1].

Про здобутки українського козацтва в Північному Причорномор'ї йшлося у спеціальних брошурах, які вийшли друком у 1684 р. в Австрії та Італії. У першій з них під назвою *«Vielfache Hochsterfreuliche Relation von der Kosaken preiswurdige Sieg...»* (Відень, 1684) було вміщено переклад листа С. Куницького до краківського каштеляна із звісткою про перемогу, а також стислий виклад історичної характеристики козацтва. Італійська брошура *«Conformatione delle vittorie attenute da'Cosacchi di Zaporovia contro Tartari...»* (Болонья, 1684) розповідала про перемогу козаків Куницького над 20-тисячним татарським і 10-тисячним турецьким (?) військом у Молдавії та подавала інформацію про страту у Белграді великого візиря Кари Мустафи [2].

Зважаючи на європейський резонанс цих подій, король Ян III Собеський намагався використати інформацію про оволодіння правобережним гетьманом татарськими територіями на польсько-російських переговорах у Москві, змусивши росіян поступитися в окремих питаннях майбутньої угоди між двома державами. Про похід С. Куницького та «знамениту перемогу, здобуту козацьким гетьманом над турками і татарами на Чорному морі», розповідалося також у латиномовній книзі (Краків, 1684) поляка Веспасіана Коховського [3] та брошурі, яка вийшла друком уже в 1691 р. в іспанській Барселоні [4]. Ще у 1684 р. відомі австрійські художники відобразили зимову виправу українського козацтва у гравюрі [5].

1 *Крупницький Б.* З історії Правобережжя. — С. 1.

2 *Наливайко Д.* Козацька християнська республіка (Запорозька Січ у західноєвропейських літературних пам'ятках). — К., 1992. — С. 314–315.

3 Commentarius Belli Aduersum Turcae ad Viennam, in Hungaria... Scriptore Wespasian Kochowski. — Cracoviae, 1684. — S. 79–83.

4 *Наливайко Д.* Вказ. праця. — С. 315.

5 У першій половині 1684 р. австрійські художники Йоганн-Мартін Лерх та Йоахім Ньюпорт схематично відобразили зимовий похід козацьких військ у гравюрі на міді під назвою «Зображення нападу козаків на чолі з гетьманом Куницьким спільно з валахами і молдаванами на татарів біля Дністра і перемога над татарами». Розміри гравюри — 36,8 см на 51,8 см. На ній зображена битва між козаками і татарами під Кіцканами, а також момент страти полонених татар, які не могли заплатити викуп. Тут бачимо самого Стефана Куницького. Це людина близько 40 років, у козацьких військових строях, у правій руці тримає гетьманську булаву. Він оточений старшиною і козаками, окремі з яких тримають сотенні прапори із зображеними на них хрестами. Поруч з козаками стоять молдавани, серед яких є також і жінки. Очевидно, що основним джерелом при створенні гравюри слугував текст листа гетьмана Куницького до краківського каштеляна А. Потоцького від 7 грудня 1683 р., який неодноразово публікувався у Європі як «летючий листок». Згідно з дослідженнями польського історика А. Чоловського, у 30-х рр. XX ст. оригінал цієї гравюри зберігався у колекції Бібліотеки Павліковських (Львів). Сьогодні дві копії гравюри Й.-М. Лерха та Й. Ньюпорта перебувають у Відділі мистецтв Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України (*Czołowski A.* Ikonografia wojenna Jana III. — Lwów, 1933).

Жваво зреагували на напад українців на мусульманське населення Північного Причорномор'я в азіатських країнах. «Тим часом перед тим, як земля акерманська вилюдніла, гяури польські (козаки. — *Т. Ч.*) (яких хай Алах Найвищий покарає!) знайшли спосіб, виправили певну кількість війська та написали втаємничені листи до господарів Молдавії і Волощини, даючи знати [кожному з них] так: "Султана в землі аккерманській на цю хвилину немає і край стоїть пусткою. Не змарнуй тієї можливості і спустоши [ту] землю". "Чекаємо на вас, виглядаємо вас!" — відповідали господарі на таке звернення. Військо польське (козацьке. — *Т. Ч.*) вступило по цьому в кордони Молдавії, а в той час всі гяури з'їхалися в одну хвилину і понад тридцять тисяч нікчемних гяурів ударили на люд ногайський на рівнинній околиці Бендер та Ізмаїлу. Руйнуючи житла і забираючи особисті речі люду магометанського, багатьох з них вбивали на палі і припікали вогнем, а села їхні пускаючи з димом і збурюючи, опанували вони містечко Ізмаїл» [1], — читаємо про ці події в «Хроніці» Мегмед-Гірея.

У спогадах Гасана Езірі, який походив з міста Бурси у південно-західній Малій Азії і брав участь у Віденській битві 1683 р. та наступних боях турків з християнами, також бачимо запис про похід С. Куницького до Буджаку.

Гасан Езірі присвятив цим подіям навіть окремий текст під назвою «Поразка гяурів польських під паланкою Яник Гісар [2]». У ньому йшлося про таке: «Того ж часу, коли владця землі кримської Хаджи-Гірей направлявся до Криму, дійшло до його вуха, що гяури польські (козаки. — *Т. Ч.*), які прийшли були на допомогу проклятим німецьким [військам], зараз повернулися до повного прокльонів свого краю, переповнені великою фараонською пихою з приводу того, що відбулося на полі під Віднем, і хотіли використати зручний момент, вибралися з підлим наміром вчинення погрому серед мешканців допомагаючого [через Аллаха] прикордонного замку Бендери також опустошили околиці Килії та Ізмаїлу. Тієї ж години зібрав згаданий хан військо плюючи на неприятеля Татарів, і віддаючися під опіку Аллаха погнав галопом на тих безбожних зрадників і бідних проклятих. Узявши ласку Творця на допомогу, здійснив він відважний штурм і левину атаку на загони тих безбожників у місцевості, що називається паланка Яник Гісар, коли не дійшли вони ще до Бендер. Шабля гостра і стріла, що кладуть кінець життю,

1 Kara Mustafa pod Wiedniem. — S. 319.

2 Яник-Гісар (з тур. «Спалений Замок», молд. назва — «*Iurgisi*»), згідно із записами іншого турецького літописця Евлія Челебі, був «міцною баштою, круглою, як галатська фортеця, з загостреним дерев'яним верхом, яка стояла у переправи через Дністер, в акерманських володіннях... Всі, хто їде з Акерману в Очаків і в Крим, переправляються через Дністер у цієї фортеці Яник...» (*Эвлия Челеби.* Книга путешествий. — М., 1961. — Вып. 1: Земли Молдавии и Украины).

багато з них залив він кров'ю, виваляв в пилюці і витрусив поза край світу, так що і слід не залишився від їхнього імені, інших зразу закував у невільничі кайдани і в такий спосіб зруйнував їхній бойовий порядок. Ті, які уникнули шаблі, не маючи сил, щоб утриматися, покинули свою артилерію та амуніцію, вози і речі і — позбавляючись від всілякої надії, то встаючи, то знов падаючи — панічно втекли. Отримання відомості про це пробудило у всіх радість і посмішку» [1].

В одному з документів турецького походження, який віднайшов Й. Сенковський, відзначалося: «Того часу, коли хан зі своїми татарами був на віденській виправі, недовірок іменем
333 Конашка (Куницький. — *Т. Ч.*), один з барабашських (польських. — *Т. Ч.*) козаків, призначений королем на гетьмана, зв'язавшись з шляхтою і певним Молдаваном (Ш. Петричейку. — *Т. Ч.*) вирішили йти на край від Бендер до Килії та Ізмаїла. Їх було близько 30 000 (поляки, молдавани, козаки польські і московські). Взяли Бендери і пішли до Ізмаїла — з другого боку йшов Петричейко. За вісім годин дороги від Ізмаїла син хана Юсу-ага вдарив на Конашку і забрав близько 100 полонених. Почувши, що хан прибув до Ізмаїла, Конашка передумав — вночі з 300 чоловіками втік з обозу Петричейка й був у Яссах. Вранці хан вдарив на війська і розбив їх. А Конашка ледве дістався до Могилева, де згинув від рук козаків, обурених його втечею» [2].

Результати зимового походу 1683/1684 рр., особливо знищення правобережними козаками ногайських поселень в Буджаку, змусили лівобережного гетьмана Івана Самойловича замислилися над питанням про спільний з росіянами військовий похід на Кримське ханство. У січні 1684 р. регіментар надіслав до московського царя листа такого змісту: «...Нині кримська країна у відсутності ханів... перебуває малолюдною. Можливо б... вибірну частину російських військ, з надійними військами запорозькими полками відпустив... в кінець Крим розорити, адже якщо цей втікач Куницький, який від нас до поляків, а від поляків до вохів передався.., прибрав до себе з різних країн самовільних втікачів і волошан, не маючи ніяких гарматних снарядів учинив у Бучаку (Буджаку. — *Т. Ч.*) такий страх, що і в Крим прославилося те...». Зважаючи на великий резонанс тих подій, у Москві навіть передбачали, що С. Куницький наступний похід здійснить саме до Криму [3].

Польський шляхтич Я. Пасек у своїх мемуарах, які були написані протягом 1690—1695 рр., зробив такий запис: «1684...

1 Kara Mustafa pod Wiedniem. — S. 305.

2 Collectanea z dziejopisów tureckich rzeczy do historii polskiej sluzących... przez J. J. Sękowskiego. — T. I. — Warszawa, 1825. — S. 182.

3 Цит. за: *Кочегаров* К. Указ. соч. — С. 651.

Під час тієї експедиції віденської з королівським наказом напав на татарські землі Куницький, якого був король перед експедицією від себе призначив Козакам за гетьмана; був то шляхтич, Люблянин. Той Куницький з Козаками дуже добре гостював, бо кращі орди повиходили були під Відень; мав тоді час, палив, рубав, якщо йому протистояла якась ватага зібраної орди; військо до нього весь час прибувало, бо невільників, там вже довго затримуючих, так багато визволяв, другі, що далі, добровільно до нього приходили, почувши про військо християнське. Дива робили Козаки, нікого не жаліли, сивих стинали, дітей роздирали і щось найгірше вчиняли їм; так здається, що там того ґатунку поклав три рази по сто тисяч і що там ходив собі маршем, нікого не побоюючись. Аж коли вже з Угорщини хан повертався, підійшло тридцять тисячі відбірної орди і не такої, як інші, і послано на відсіч; і Турків було щось з ним трохи. Дав їм поле під Килією, збив, зносив і здобич, що мали, утримав і повернувся щасливо за кордон» [1].

У Літописі Самовидця, який, очевидно, написаний козацьким старшиною і священиком Р. Ракушкою-Романовським впродовж 1676—1703 рр., читаємо: «Року 1684. На початку року в Немирові, зібрався люд посполитий, що козаками іменувався, бо між ними і козаки були, а над ними старший від короля призначений Куницький, який гетьманом йменувався, і зробивши усіх міст столичних полковників, назвавши, у яких полковники залишаються, і з тим військом пішов на Рашків у Волоську землю або у Білгородський повіт до Тягині. І там посад спалив, тільки замок залишив, інші волості спустошив, і багато б шкоди вчинив, але орда, що вийшла з ханським сином, до цього не допустила, з якими козаками війну учинила. І з тої війни Куницький з небагатьма козаками втік, розуміючи, що те військо не оборониться від орди. Але козакам орда не могла нічого учинити, — в цілості вернулися...» [2].

Та найбільш промовистим фактом, що засвідчив велике враження козацтва та тогочасну людність Австрійської імперії, як нам видається, є захист у 1684 р. німцем Й.-Й. Мюллером наукової дисертації про українське козацтво у Лейпцизькому університеті. Вона мала назву «Історична дисертація про козаків, яку представлено у приміщенні філософського факультету на публічний розгляд під головуванням месера Готфріда Вайса з Торуні у Пруссії. У колегії великого князя 7 червня 1684 р. Лейпциг. Друкарня Крюгера». «Мало хто знає, що у 1684 р. козаки завдали відчутної пам'ятної поразки туркам і татарам... Козаки так їх переслідували після блискучої перемоги, що можна написати нову "Іліаду" після Гомера, після того як спе-

1 Pamiętniki Jana Chryzostoma. — S. 333—334.

2 Літопис Самовидця / Видання підготував Я. Дзира. — К., 1971. — С. 139—140.

ціальна реляція була опублікована і зблиснула як промінь сонця. Ми молимо бога, щоб він сприяв прагненням козаків до перемоги і надихав їх на нові хоробрі вчинки» [1], — такими словами закінчив свій дисертаційний захист Мюллер. З огляду на постійні повстання козацтва проти польської влади, але разом з тим і його важливість для оборони Польсько-Литовської держави від турків і татар у XVI—XVII ст., один із наукових висновків дисертаційної праці був таким: «Безперечно, що козаки були для Речі Посполитої найнебезпечнішою отрутою і водночас її наймiцнішим щитом. Внаслідок небезпечних нападів вони опанували Понт Евксинський, а землю на кор-
335 донах Туреччини та Московії робили корисною для польського короля... » [2].

Після виправи гетьмана С. Куницького походи на Буджак у рамках війни Священної Ліги з Османською імперією протягом 1684—1699 рр. під проводом правобережних (С. Палій, Г. Гришко, С. Самусь, А. Абазин), лівобережних (І. Новицький, Г. Пашковський, І. Обидовський, І. Мирович, Л. Свічка, Д. Апостол, К. Мокієвський) та запорозьких (І. Гусак, Я. Шарпило, Г. Сагайдачний, І. Киліян) українських воєначальників відбувалися майже щорічно, інколи навіть декілька разів на рік. Однак наступні, проторовані Куницьким, козацькі виправи до причорноморського Степу не мали вже такого великого розголосу в *Respublica Christiana* та *Pax Orient* як досліджена нами подія. Натомість у виданій 1697 р. поетичній польськомовній збірці згадуваний вже нами православний шляхтич з Волині Данило Братковський закидав багатьом шляхтичам Речі Посполитої нехіть до військової справи:

...Крові не мав ти, не йшов на Буджаки,
То й не правдивий шляхтич, купний — знак то [3].

Слова поета, на нашу думку, засвідчують також і те, що у свідомості ранньомодерного суспільства боротьба козацтва з османськими васалами у Північному Причорномор'ї сприймалася як шляхетська, тобто військово-рицарська справа.

Отже, у післявіденській операції польсько-австрійсько-німецьких (серед війська Речі Посполитої було майже 15 тис. шляхтичів, міщан, селян та священиків з України-Русі) сил проти Османів в Угорщині та Словаччині до близько трьох сотень козаків на чолі з полковником Апостолом та сотниками Потаренком і Чомухою, які брали участь у Віденській битві 12 вересня 1683 року. В другій половині вересня — листопаді приєдналося близько 2900 козаків з Правобережної України

1 Цит. за: *Мюллер Й.* Історична дисертація про козаків (Публ. Ю. Мицика) // Всесвіт. — 1988. — № 6. — С. 136.

2 Там само.

3 *Братковський Д.* Світ, по частинах розглянутий. Фототипічне видання. — С. 351.

(у їхньому складі було декілька сот «нелегальних» лівобережців) та Запорозької Січі. Ними керували полковники Війська Запорозького Максиміліан Булига-Курцевич, Семен Корсунець, Василь Іскрицький, а також шляхтичі Якуб Менжинський і Ян Міхал Мислішевський. Поруч з ними виступали козаки із Запорозької Січі на чолі з полковниками Якубом Вороною, Іваном Киліяном, сотниками Семеном Палієм, Самійлом Івановичем (Самусем) та Захарієм Іскрою. Окрім того, близько 1500 українських козаків на чолі з Казимиром Станецьким, Іваном Кобиляном, Тихоном Барабашем та Булукбашою залишалися як допоміжні резервні підрозділи у Кракові. Впродовж жовтня – листопада 1683 р. вони були задіяні у боях Речі Посполитої з гарнізонами Османської імперії на Поділлі, що стало складовою військової антитурецької кампанії європейських країн.

Похід українського козацького війська через Молдавське князівство до Буджацького степу наприкінці листопада 1683 – у січні 1684 рр. відбувався у руслі боротьби християнських монархів Європи з Османською імперією та її васалами в останній чверті XVII ст. Здобувши перемогу над мусульманськими силами під Віднем 12 вересня 1683 р., польський король Ян III Собеський та австрійський імператор Леопольд I Габсбург за моральної та матеріальної підтримки Папи Римського Інокентія XI та за допомогою Війська Запорозького намагалися перейти у наступ на позиції султана Мегмеда IV у Європі.

8 розділ

ВІЙНА ТА МИР З ТУРЕЦЬКОЮ ІМПЕРІЄЮ

Наприкінці травня – у першій половині червня 1683 р. в Москві перебувало австрійське посольство, яке обстоювало інтереси польського короля. На запитання цісарських посланців С. Блюмберка та Я. Жировського щодо належності Києва і Правобережної України московські бояри на чолі з князем В. Голіциним дали таку відповідь: «...по вчинених під Журавном договорах (1676 р. – *Т. Ч.*) польський король Поділля і всю Україну по старим рубежам уступив на сторону султана., а коли поміж Царською Величністю і Султаном Турським по війні учинені мирні договори

і Салтан відписав Царській Величності Київ з іншими містами» [1]. Наприкінці декількох спільних засідань, відповідаючи на вимоги посланців «володаря усіх християн» Леопольда І Габсбурга, російські урядовці заявили: «Царська Величність дозволяє бути вічному миру на таких статтях: щоб все завойоване було у володінні і державі під високодержавною рукою Й[ого] Ц[арської] В[еличності] у такому ж обмеженні як і нині перебуває і щоб ніколи зі сторони Королівської Величності не було згадано» [2]. Таким чином, московська сторона знову відмовлялася від Правобережжя й погоджувалася на утримання лише Лівобережної України, але разом із Києвом.

З огляду на це, австрійський імператор Леопольд І Габсбург та Папа Римський Інокентій XI наполегливо добивалися від короля Речі Посполитої підписати мирний договір з царем на висунутих московським урядом умовах. 14 грудня 1683 р. для підготовки проекту польсько-російського т. зв. Вічного миру до Андрусова поблизу Смоленська прибуло представницьке королівське посольство, очолюване Криштофом Гжимультовським [3]. Перша зустріч дипломатів двох країн відбулася на початку січня 1684 р. На ній поляки вимагали «учинити спочатку союз, а потім говорити про мир і малоросіян (українців. — *Т. Ч.*) зробити вільними» [4]. Звичайно, Москва не погодилася з такою пропозицією щодо ходу переговорів і вже у березні відкликала своїх послів.

К. Гжимультовський, який повернувся до Варшави, складаючи звіт про своє посольство на сеймі Речі Посполитої, пропонував шляхті: «...При тому будемо радити королеві, щоб видав універсал до козаків (правобережних. — *Т. Ч.*), що їх мусить зробити вільним народом, бо цар сам хоче ними володіти, каже, що дасть їм мільйон, другий (грошей. — *Т. Ч.*)...» [5]. До речі, Ян III Собеський вважав, що результати походу українського козацтва до Північного Причорномор'я на чолі з гетьманом правобережного Війська Запорозького С. Куницьким мають вплинути на хід московсько-польських переговорів і змусять царів Івана і Петра до підписання миру на вигідних для Речі Посполитої умовах.

У цей час імператорська воєнна рада Австрії розробила план створення могутньої антитурецької коаліції, до якої, крім неї, мали ввійти Польща, Росія, Персія, Україна, Молдавія, Волощина і Трансільванія [6]. Ці задуми невдовзі втілилися в життя,

1 Памятники дипломатических сношений. — СПб., 1862. — Т. 6. — С. 595.
2 Там же.
3 *Бантыш-Каменский Н.* Обзор внешних сношений России (по 1800 год). — М., 1897. — Ч. 3. — С. 155.
4 Там же.
5 БМЧ Краків. — Теки Нарушевича, рукоп. 181, № 70, арк. 379.
6 *Махатка О.* Взаимоотношения России, Австрии и Польши в связи с антитурецкой войной в 1683–1699 гг.: Дисс. ... канд. ист. наук. — Л., 1958. — С. 91.

але вже у зовсім іншій міждержавній конфігурації — Апостольська столиця виступила з ініціативою повернулася до старої ідеї утворення міжнародної коаліції за участю Австрії, Польщі, Іспанії, Венеції, Тоскану, Мальтійського ордену, Молдавії, Волощини і Трансільванії.

Представники Ватикану Марко д'Авіано та Франческо Бонесана почали переконувати Леопольда І Габсбурга у необхідності продовжувати підтримувати тісні відносини з королем Яном III Собеським. Д'Авіано відбув до Венеції, де провів переговори про створення антитурецького союзу. В січні 1684 р. імператорський посол граф Делла Торре зробив пропозицію венеціанському сенату про організацію спільних воєнних дій проти турків. У березні—травні того ж року учасники довголітньої війни проти Османської імперії й переможці Віденської битви організували другу антитурецьку Священну Лігу (перша, як зазначалося, діяла у 1593 р. — на початку XVII ст.), адже розуміли, що перемога під Віднем не означала завершення війни з Османами [1].

5 березня 1684 р. в австрійському місті Лінц представники Австрійської імперії, Венеціанської республіки, Речі Посполитої та Апостольської столиці домовилися про утворення наступально-оборонного союзу (*«offensivi et defensivi belli societas»*) проти Високої Порти. 20 березня цей договір було ратифіковано імператором Леопольдом І Габсбургом у Відні, 27 березня — королем Яном III Собеським в західноукраїнському Яворові та 31 березня — дожем Марком Густініаном у Венеції [2]. Протектором і гарантом коаліції виступав Папа Римський Інокентій XI.

Згідно з умовами договору 1684 р., австрійський цісар і польський король мали надати сухопутне військо, а венеціанський дож — морський флот для війни з турками. Також учасники Ліги домовлялися відвоювати в Османів утрачені раніше території. Австрійський імператор мусив спрямовувати свої сили проти турків в Угорщині та на всій території Подунав'я. Венеціанський дож мав здобути Далмацію, Грецію та острови в Середземному морі. Річ Посполита зобов'язувалася повернути «Поділля з Кам'янцем і Україну» (*«Cameneco ett Podoliae ac Ukrainae vindicandis incumbent»*), а також спрямувати свої війська до Північного Причорномор'я. Окрім того, країни Священної Ліги не могли укладати мирних угод з ворогами своїх союзників та повинні були добиватися вступу до Ліги Московського царства [3].

1 Про участь України у війні європейської коаліції з Османською імперією див.: *Чухліб Т.* Український гетьманат у війні європейської Священної Ліги з Османською імперією 1684—1699 рр. // Terra Cossacorum: студії з давньої і нової історії України: Науковий збірник на пошану д. і. н., проф. Валерія Степанкова. — К., 2007. — С. 233—260.

2 Traktaty polsko-austriackie z drugiej połowy XVII wieku / Oprac. Zb. Wójcik. — Warszawa, 1985. — S. 122.

3 Ibid. — S. 123.

Однак положення цієї важливої міжнародної угоди все ж таки не сприяли Яну III Собеському в його намірах остаточно утвердитися на правобережних українських землях [1]. Головним чином, цьому заважала мілітарна потуга Османської імперії та закулісна гра Австрійського двору. На початку 1686 р. Відень уклав договори з Швецією й Бранденбургом, правителі яких у разі посилення абсолютистських запитів Яна III Собеського мали виступити на поміч польській шляхті. Отже, всі вищеназвані зовнішньополітичні чинники робили неминучим для Польської корони рух щодо налагодження міцного союзу з Московською державою.

Але російський уряд не поспішав вступати до антитурецької коаліції держав. Він висунув ряд умов свого вступу до Священної Ліги. Небажання турецького уряду відмовитися від зазіхань не лише на Правобережну, а й на Лівобережну Україну робило досить напруженими московсько-турецькі відносини, що підштовхувало Москву до союзу з Річчю Посполитою. А тому цар запропонував королеві підписати «вічний мир» за умови його відречення від Лівобережної України, правобережних територій на захід від Києва, Смоленська, а також погодження на царську протекцію над православними Польсько-Литовської держави. Всі ці пропозиції до короля були оформлені російськими дипломатами на основі пропозицій правителя лівобережного Українського гетьманату Івана Самойловича [2].

До речі, активно вмовляли Москву підписати мирний договір з Польщею і представники Голландії, яким була вигідна війна обох країн з Османською імперією [3]. Сприятлива зовнішньополітична ситуація, яка склалася для Московської держави з початком боротьби країн Священної Ліги проти Османів, дозволяла царському уряду мати певну надію на успішне вирішення свого головного геополітичного завдання в другій половині XVII ст. — питання про володіння Україною [4].

Однією з головних умов входження Московського царства до Священної Ліги було підписання такого миру з Річчю Посполитою, який би враховував бажання царів володіти усією територією козацької України разом із Києвом, а також Запорожжям. Ще перед тим московські посли у Варшаві І. Чаадаєв та Л. Голосов заявили: «Без вічного миру і без відступлення... міст і всієї України та Запорожжя чинити союз

1 *Gierowski J.-A.* Historia Polski. 1505—1764. — Kraków, 1983. — S. 318.

2 *Wójcik Z.* Rokowania polsko-rosyjskie o «Pokój wieczysty w Moskwie w roku 1686 // Z dziejów polityki i dyplomacji Polskiej. — Warszawa, 1994. — S. 42.

3 *Белов М.* Россия и Голландия в последней четверти XVII века // Международные связи России в XVII—XVIII вв. (экономика, политика, культура). — М., 1996. — С. 73—75.

4 *Копреева Т.* Русско-польские отношения во второй половине XVII века. — С. 20.

нині неможливо»[1]. Очевидно, що така їхня заява була викликана твердою позицією лівобережного гетьмана Самойловича, який раніше наполягав на тому, щоб Польща «Києва і всієї Малої Росії, і всього Війська городового і Низового Запорозького зовсім назавжди зреклися»[2].

Водночас гетьманський уряд Лівобережжя продовжував надавати необхідні консультації московському цареві щодо різних питань міжнародного розвитку східноєвропейського регіону, в т. ч. і щодо російсько-турецьких переговорів, які після укладення Бахчисарайського миру між державами тривали з метою уточнення окремих його положень у Стамбулі. Звичайно, найбільше Івана Самойловича турбувало питання політичного статусу всіх українських земель. Він подав на розгляд російському монарху 4 статті, які б, на його думку, «виправили» ряд бахчисарайських домовленостей 1681 р. щодо України. По-перше, відзначалося що не «обережено» Запорожжя; по-друге, «...затверджено, щоб як на тій стороні Дніпра, яка туркам залишається, так і на цій стороні, яка у високій В[ашої] М[илості] державі залишається міст знову не будувати... [Це] до тих договорів не належало»; по-третє, гетьман писав, що турецький султан захотів робити свої поселення між Бугом і Дніпром, а «посли Ваші мали указ, щоб між тими ріками людей не селити і татарам не ночувати»; по-четверте, Самойлович звертав особливу увагу свого сюзерена на те, що султан «хитрістю бусурманською постановив», аби населення Лівобережжя без перешкод могло переходити на Правобережжя, а тому гетьман вимагав, щоб російський посол П. Возніцин «твердо настояв» на тому, щоб це положення не було вписане до ратифікаційної султанської грамоти[3]. Отже, як відзначали вітчизняні та зарубіжні дослідники цього питання, позиція лівобережного гетьмана була такою, щоб укладати «вічний мир» лише за умови відмови Варшави від Києва, Правобережної України та Запорожжя, а також ведення спільних воєнних дій проти Криму[4]. Очевидно, що такі пропозиції українців були нездійсненними й, мабуть, саме тому вони запропонували їх російській стороні.

Проаналізувавши попереднє бачення московської та віденської дипломатії[5], правитель лівобережного Українського

1 Цит. за: *Заруба В.* Українське козацьке військо в російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII століття. — Дніпропетровськ, 2003. — С. 340.

2 Цит. за: *Станіславський В.* Запорозька Січ та Річ Посполита. — С. 31.

3 *Бантыш-Каменский Д.* Источники малороссийской истории. — Ч. 1. — С. 279—280.

4 *Соловьев С.* История России с древнейших времен. — Кн. VII. — Т. 13—14. — С. 374—375; *Станіславський В.* «Статті» гетьмана Івана Самойловича щодо «Вічного миру»... — С. 349—350.

5 Памятники дипломатических сношений древней России с державами иностранными. — Т. 6. — С. 708—710.

гетьманату відмовився від пропозиції царського уряду прислати своїх представників на засідання московсько-польської комісії в Андрусові та Каджині [1]. «За милість монаршу премилостиву вам, великим государям, уклінно дякуємо. Але ж, одне для малого часу також і для труднощів наших, тих осіб послати не встигли» [2], — дипломатично відписував Іван Самойлович до Москви 27 грудня 1683 р. Це був своєрідний протест проти укладення сепаратного договору між Річчю Посполитою та Московською державою. Крім того, з досвіду попередніх переговорів у Батурині було добре відомо, чим закінчуються такі «запрошення» — польська сторона відмовлялася засідати разом з «хлопами».

Однак свої пропозиції щодо вирішення долі більшої частини України лівобережний гетьман таки передав царським послам: по-перше, Київ обов'язково мав залишатися під гетьманським регіментом; по-друге, кордон поблизу Києва слід відсунути західніше; по-третє, територію Засожжя необхідно передати Українському гетьманату; по-четверте, наступні переговори можуть відбутися лише за умови рівноправної участі в них українських представників; по-п'яте, про «комісійні з'їзди» треба повідомляти завчасно [3]. Власне московсько-польські переговори у 1683 р., а отже, їхні можливі спільні воєнні дії проти турків у рамках Священної Ліги, були зірвані з огляду на позицію Івана Самойловича щодо належності території Засожжя (яка перебувала під владою Речі Посполитої) козацькій Україні [4].

Водночас із польсько-російськими переговорами, на початку зими 1684 р., у Польщі перебувало посольство Запорозької Січі на чолі з Григорієм Пирятинським. Низовики нарешті вирішили по-справжньому допомогти польському королю в разі його наказу виступити з походом на Кримське ханство. Проти таких дій запорожців не заперечувала й Московська держава, і, таким чином, Військо Запорозьке Низове з 1684 р. почало разом із військовими підрозділами Лівобережної України та правобережним козацтвом здійснювати походи до Криму та Північного Причорномор'я.

У лютому 1684 р. до Варшави також прибуло інше козацьке посольство на чолі з генеральним писарем правобережного Війська Запорозького Пяйковським і полковником Іваном Дуніним-Раєцьким. У привезених «суплікаx» від усіх козаків Правобережної України до Речі Посполитої були такі вимоги: 1) дозволити проведення виборів на посаду православного

1 Дополнения к актам историческим, собранные и изданные археографическою комиссиею. — СПб., 1869. — Т. XI. — С. 142.
2 Там же. — С. 15.
3 Там же. — С. 16.
4 *Дорошенко Д.* Нарис історії України. — Львів, 1991. — С. 329.

митрополита Київської митрополії; 2) затвердити «прадавні вольності і права» українського козацтва; 3) збільшити плату за участь у військових походах; 3) заборонити шляхті втручатися у справи козацтва; 4) надати Білоцерківське староство для потреб правобережного гетьмана; 5) визначити розмір плати для гетьмана [1]. Крім цього, посольство мало вирішити ряд дрібніших проблем, зокрема, розмір матеріального забезпечення, упорядкування складних взаємин з польським комендантом Білоцерківської фортеці тощо.

Ян III Собеський у грамоті від 13 березня 1684 р. відповідав, що з елекцією на посаду митрополита треба зачекати, адже Київ перебуває під зверхністю московського царя, а «митрополитом повинен бути той, хто визнає Права і Конституції Коронні, житель Корони» [2]. Щодо забезпечення козацьких «прав і вольностей», то йшлося лише про те, що король «що-небудь» робитиме для їхнього покращення. Хоча, разом з тим, правобережному козацтву, за умови визнання протекції польського короля, дозволялося: «...З жонами і дітьми поселяйтеся (на Правобережжі. — *Т. Ч.*) безпечно Вірності Ваші, розпочинайте щасливо, і розвивайте господарство, життя здорове і веселе...» [3]. Справу про заборону шляхті перешкоджати відродженню козацького устрою було відкладено до наступного сейму. Гроші на військові витрати козаків, як запевняв Ян III Собеський, були відправлені для передачі їм до Львова й Полонного. Щодо інших вимог, якщо «уроджений Гетьман» та Військо Запорозьке «милість батьківську узнавати завжди будуть... король буде ставитися до них прихильно» [4]. Саме ці вимоги козаків сприяли появі наступних сеймових та королівських актів 1684—1685 рр., які в межах польського законодавства надавали певне правове оформлення козацькій колонізації Правобережної України. Одночасно, за результатами переговорів з правобережними старшинами, король планував матеріально забезпечити будівництво ними спільно із запорожцями човнів для того, щоб здійснити свій план морського походу до Босфору: «...Чайок на Чорне Море, і в спосіб який скритий зруйнувати замки турецькі на Дніпрі» [5].

Польський король ще мав надію укласти сепаратний мирний договір з Кримським ханством, але вона не справдилася. Не надходила фінансова допомога від Франції, обіцяна Речі Посполитій для боротьби з турками за Правобережну Україну. Лише Апостольська столиця (яка, до речі, на той час перебувала

1 АГАД Варшава. — «Архів Замойських», од. зб. 3053, арк. 325—327.
2 Там само. — Арк. 325.
3 Там само. — Арк. 326.
4 Там само. — Арк. 326 зв.
5 БМЧ Краків. — Рукоп. 866, арк. 20.

у ворожих відносинах з Людовіком XIV) не лише обіцяла, а й надавала посильну матеріальну поміч королю, вимагаючи при цьому укладення мирної угоди з Московською державою. Польсько-московський союз, на думку Риму, мав зміцнити Священну Лігу й надати новий поштовх боротьбі з ворогами християнства.

У червні 1684 р. царівна Софія Олексіївна надіслала до Батурина для ознайомлення списки з «чотирьох розмов» московських дипломатів з австрійськими послами, які від імені Речі Посполитої та Священної Ліги домовлялися про укладення «вічного миру». Російський дослідник Ігор Греков відзначав, що у відповідь гетьман Іван Самойлович переконував Софію Олексіївну та князя Василія Голіцина, що вступати в союз з Річчю Посполитою не можна, а якщо і вступати, то лише на основі такого мирного договору, який би передбачав відхід від Польщі Правобережжя й Запорожжя [1]. Гетьманський уряд попереджав свого сюзерена про можливе укладення сепаратного миру Австрії й Польщі з Туреччиною, що поверне «всю вагу війни на російське царство». Також Самойлович повідомляв Москву про серйозну небезпеку з боку Французького королівства, яке могло завадити планам розгортання в майбутньому війни проти Туреччини.

У листопаді 1684 р. в розмові з дяком Є. Українцевим гетьман нагадав тому про ставлення поляків до владної «смути» в Москві після смерті царя Федора Олексійовича навесні—влітку 1682 р., коли польський король «цьому радів.., султана і хана умовляв на війну проти государів...» [2]. Це, на його думку, могло повторитися і в майбутньому. Окрім того, Самойлович говорив про неможливість довіряти полякам через їхню постійну зрадливість, надавав інформацію щодо малої чисельності військ європейських союзників Речі Посполитої, згадував про труднощі оборони Чигирина від турків та відзначав неможливість швидкого завоювання Криму, загострював увагу на проблемах православних у Польщі тощо [3].

«На цесарі і королі польському яку присягу взяти, що вони великих государів у цій війні (з Османською імперією. — *Т. Ч.*) не видадуть і особливого миру не укладуть» [4], — говорив гетьман московському представникові й пропонував вислати посольство до Парижа, щоб узяти з французького короля Людовіка XIV «певну відомість» щодо його ставлення до Австрії й Польщі.

1 *Греков И.* «Вечный мир» 1686 года. Рукопись дисс. ... канд. ист. наук. — С. 392.

2 Там же.— С. 395.

3 *Станіславський В.* «Статті» гетьмана Івана Самойловича щодо «Вічного миру». — С. 350—351.

4 *Соловьев С.* История России. — Кн. 3. — Т. XIV. — Сбц. 992.

Своєю чергою, Є. Українцев наполягав на підтримці українцями ідеї вступу Москви до Священної Ліги та активізації дій лівобережного Українського гетьманту проти Туреччини і Криму. Разом з тим, про участь українських послів у московсько-польських переговорах 1684 р. було повідомлено до Батурина — «...Що робиться на комісії (польсько-російській. — *Т. Ч*), дамо знати» [1].

З огляду на те, що проблема Правобережної України вирішувалася не на користь уряду Самойловича, він потай від царів підтримував зносини з Кримським ханством і навіть зі своїм давнім ворогом — Річчю Посполитою. 8 квітня 1684 р. лівобережний гетьман наказував компанійському полковнику І. Новицькому: «...хочемо, щоб про виправу цих посланих (до кримського хана. — *Т. Ч.*) мало хто відав» [2]. Негативно на Лівобережній Україні сприйняли і звістку про виїзд до Москви великого посольства К. Гжимультовського для підписання «вічного миру». Українська політична еліта розуміла, що такий мир міг бути досягнутий лише за рахунок поділу її держави. Одержавши звістку про польське посольство, Самойлович звернувся до царів зі спеціальним меморіалом, в якому пропонував московському урядові вимагати від короля не тільки подніпровські землі, а й Поділля, Волинь, Підляшшя, Червону Русь та Засожжя, які належали Речі Посполитій [3].

На початку березня 1684 р., з огляду на те, що коронна армія на чолі з руським воєводою С. Яблоновським вирушила до молдавського кордону, гетьманич Семен Самойлович на чолі Стародубського полку зайняв частину Засожжя включно з гомельською, чечерською, пропойською та кричевською волостями [4]. Це був своєрідний демарш лівобережного Українського гетьманату, проведений всупереч позиції Москви, яка не хотіла будь-якого воєнного конфлікту з Варшавою.

У цей час, з огляду на територіальну суперечку з Польщею за українські землі, московські царі навіть розглядали можливість укладення з Австрійською імперією окремого договору, який передбачав би надання взаємної військової допомоги у разі нападу на когось із них Речі Посполитої. На думку Москви, це дієво сприяло б обмеженню зовнішньополітичних

1 *Копреева Т.* Указ. соч. — С. 20.

2 Акты ЗР. — Т. 5. — С. 176.

3 *Смолій В.* Правобережна Україна другої половини XVII — початку XVIII ст.: провінція Речі Посполитої чи частина самостійної держави? // Польсько-українські студії. — К., 1993. — Вип. І. — С. 118; *Wójcik Z.* Rokowania polsko-rosyjskie o «Pokój wieczysty» w Moskwie w roku 1686 // Z dziejów polityki i dypłomacji Polskiej. — S. 42.

4 *Perdenia J.* Stanowisko Rzeczypospolitej szlacheckiey wobeć sprawy Ukrainy na przełomie XVII–XVIII ww. — Wrocław, 1963. — S. 30; *Кочегаров К.* Речь Посполитая и Россия в 1680–1686 годах. — М., 2008.

амбіцій польського короля. Однак Відень не піддався на такі пропозиції Московської держави, вважаючи, що такий договір означатиме втягнення поляків в орбіту зовнішньої політики Франції, яка мала великий вплив на Варшаву й, своєю чергою, хотіла використати її проти Австрії [1]. Підстави для такого висновку й справді були, адже в Речі Посполитій активізувалася профранцузька партія у сеймі, яка вимагала від свого короля виходу зі Священної Ліги й укладення мирної угоди з Османською імперією. Але Ян III Собеський плекав плани завоювання дунайських князівств (Молдавії, Волощини), а також Трансільванії і намагався використати перемогу в майбутніх битвах для укріплення власної влади і заснування династичної традиції в управлінні Річчю Посполитою. Фінансова криза в Польщі не давала змоги утримувати велике і боєздатне польське військо. Тому вже вкотре польська влада звернулася по допомогу до козацтва, яке задовольнялося меншою оплатою на відміну від коронної армії чи найманців з інших країн.

Уряд Речі Посполитої розумів, що успішне вербування козацьких полків прямо пов'язане з правовим вирішенням проблеми надання території для відновлення на Правобережній Україні не тільки військових, а й адміністративних інститутів Війська Запорозького. На початку 1684 р. король у своєму універсалі до правобережного козацтва надав дозвіл колонізувати українські землі, що були винищені попередніми війнами за умови визнання «протекції нашої і Речі Посполитої» [2]. Трохи згодом Ян III Собеський конкретизував свої слова, надавши козацтву право розташовуватися в межах території «...коло Корсуня, коло Черкас, коло Чигирина, коло Лисянки, понад Тясминем, понад Тікичем і коло Умані» [3]. Наміри польських урядових кіл колонізувати Правобережну Україну в цей період збігалися з прагненням козацтва освоїти втрачені раніше «дідичні» землі. Разом з тим королівські універсали не розкривали механізму взаємин козацької адміністрації з місцевою польською владою, що призвело до значних непорозумінь між українцями та поляками в наступні роки.

Землі для формування козацьких полків надавалися головним чином у межах т. зв. королівщин. На Київщині до них, зокрема, належали Білоцерківське, Богуславське, Черкаське, Канівське, Овруцьке, Переяславське староства, на Брацлавщині — Вінницьке, Брацлавське та Житомирське. Отже, король мав у власності землі, які в другій половині 1640-х — на початку 1670-х рр. становили серцевину полково-сотенного устрою ранньомодерної Української держави. Але після знищення її

1 *Маханька О.* Взаимоотношения России, Австрии и Польши. — С. 116.
2 АГАД Варшава. — Ф. «Архів Замойських», од. зб. 3053, арк. 325 зв.
3 Архив ЮЗР. — Ч. 3. — Т. II. — С. 94.

інститутів у боротьбі з П. Дорошенком королівський уряд не міг ефективно управляти цими землями. Саме тому вони передавалися для заселення козацьким полковникам з певними адміністративними правами і можливістю збирання деяких податків з місцевого населення. Поряд із королівщинами існували магнатсько-шляхетські земельні володіння, що призводило до постійних конфліктів між шляхтою і козаками. Крім того, козаки мали право розміщуватись у колишніх володіннях католицького духовенства, які були спустошені під час революційних подій Хмельниччини. Наприклад, м. Фастів, де розмістив свою резиденцію козацький полковник С. Палій, належало
 київському біскупу А. Залуському.

Ще 9 січня 1684 р. папський нунцій у Варшаві О. Паллавічіні нагадав королеві про необхідність організації нового походу козаків проти турецьких васалів у Молдавії та Північному Причорномор'ї й попросив надати попередній розрахунок необхідних витрат. Невдовзі було домовлено, що Ватикан надішле Польщі 450 тис. флоринів, у т. ч. 100 тис. — для козаків, 12 тис. — на утримання польських кінних хоругв, 100 тис. — на забезпечення артилерії, 200 тис. — для набору піхотних підрозділів. Окрім того, 38 тис. флоринів планувалося витратити для придбання «подарунків козакам» [1]. Невдовзі з цими «подарунками» на Правобережну Україну виїхав папський нунцій Ф. Бонесана. Щоб зрозуміти важливість цієї місії, а отже й те значне місце, яке відводилося українському козацтву в планах Священної Ліги, слід звернутися до біографії представника Ватикану [2].

Після того, як на козацькій раді в Могилеві у першій половині січня 1684 р. правобережним гетьманом обрали Андрія Могилу, король від імені Папи Римського вислав козацькому керівникові 100 тис. злотих та наказав не допускати татар до Кам'янця-Подільського [3]. З цієї суми кожному простому козаку було видано лише по 3 таляри, осавулам — по 4 таляри, сотникам — по 5 талярів [4]. Незважаючи на те, що певна частина

1 *Pukianiec L.* Sobieski a stolica apostolska na tle wojny z Turcją. — S. 83.

2 Ватиканський нунцій Франческо Бонесана народився у 1626 р. Католицький архієпископ. Претендував на кардинальську посаду. З 1673 р. він виконував обов'язки представника Папи Римського в Речі Посполитій. Його відправили до Польщі з метою зриву Бучацького миру між Варшавою і Стамбулом, з чим він успішно справився. Влітку 1675 р. був призначений папським нунцієм у Відні. Протягом 1681—1682 рр. перебував на посаді нунція у Волощині, а в 1683 р. знову повернувся до Австрії й перебував при дворі Леопольда І Габсбурга. Історики стверджують, що саме цей ватиканський нунцій став одним із головних творців підписання не лише австрійсько-польського мирного договору 1683 р., а й утворення європейської Священної Ліги. Помер Ф. Бонесана у 1700 р. (*Назарко І.* Знаменне письмо козаків до Папи Римського // Український історик. — 1965. — № 1—2).

3 БМЧ Краків. — Теки Нарушевича, рукоп. 180, № 48, арк. 161; № 50, арк. 168.

4 Там само. — № 67, арк. 232.

правобережного козацтва (близько 2 тис. чол.) перейшла на Лівобережну Україну, під гетьмануванням Могили залишалася ще значна кількість козаків. 3 травня 1684 р. папський нунцій О. Паллавіччіні повідомляв до Ватикану про 10-тисячне козацьке військо, яке вийшло назустріч іншому представникові Апостольської столиці Ф. Бонесані [1]. Цю інформацію підтверджував московський резидент зі Львова, який повідомляв, що під керівництвом А. Могили перебувало 8 тис. піхотинців і 2 тис. кіннотників [2]. Польський комісар С. Друшкевич у 1684 р. повідомляв королю про те, що до Могили «кожен день прибувають козаки — було б кому платити» і прохав для них «гармати, олово, сірку, 8 тис. мушкетів щоб швидко були прислані» [3]. 8 травня правобережний гетьман передав нунцію Бонесані лист до Папи Римського Інокентія XI від «усього рицарського» Війська Запорозького. В ньому, зокрема, говорилося: «Підемо на ворогів Хреста Святого радісно, бажаючи від Всемогутнього Бога Вашій Святості многих літ та володіння щасливого як Голові Християнства, щоб могли бачити у стін християнських всіх володарів та своїх власних ворогів упокорених» [4].

Річ Посполита продовжувала провадити рішучу політику щодо посилення свого впливу в Молдавії і Волощині. У зв'язку з цим А. Могила вів активне листування з волоським господарем [5]. У травні 1684 р. український гетьман вирушив на допомогу західному сусідові, але цей перший похід Могили у ранзі найвищого козацького керівника закінчився невдало. Під подільським містечком Студеницею його військо зазнало жорстокої поразки від татар. Сам гетьман вийшов з оточення лише з 200 козаками [6]. Довідавшись про значні втрати серед товаришів (загальна кількість убитих і полонених становила близько 3 тис. осіб), козаки «за шию його Могиленка волочили» [7], але булави не відібрали. Невдалий похід правобережного гетьмана спричинився до масового переходу козацтва на лівий берег Дніпра. Додатковим поштовхом до втечі певної кількості козаків з-під влади А. Могили була також невелика платня від польського короля.

На початку червня 1684 р. Могила пише листа до Яна III Собеського і як гетьман правобережного Українського гетьманства скаржиться, що йому підкоряється не вся козацька

1 *Назарко І.* Знамение письмо козаків до Папи Римського // Український історик. — 1965. — № 1–2. — С. 26.

2 Дополнения к актам историческим. — Т. XI. — С. 97.

3 АГАД Варшава. — Ф. «Архів Замойських», од. зб. 3036, арк. 275.

4 *Назарко І.* Знамение письмо козаків до Папи Римського. — С. 26.

5 Дополнения к актам историческим. — Т. XI. — С. 90.

6 БМЧ Краків. — Теки Нарушевича, рукоп. 180, № 55, арк. 187.

7 Акты ЗР. — Т. V. — С. 176.

старшина, а тому він не має змоги знову йти на допомогу молдавському господарю [1]. Він також повідомив, що полковник Семен Палій, забравши 100 тис. злотих із платні короля, перейшов разом з полковником Дроб'язгою і Кришталем до І. Самойловича. Правда, С. Палій повернувся на Правобережну Україну і запевнив короля, що підкорятиметься наказам гетьмана Могили [2]. Заворушенням у військах Могили і переходу більшої частини правобережних козаків на Лівобережну Україну сприяла політика лівобережного гетьмана І. Самойловича. За його наказом переяславський полковник Павло Полуботок весною 1684 р. «заслав» до м. Немирова, гетьманської резиденції правобережного Війська Запорозького, бориспільських козаків братів Яковенків «для повернення війська і його самого (Могили. — *Т. Ч.*)» [3]. Після п'ятитижневого перебування на Правобережжі вони загітували перейти на лівий берег декілька тисяч козаків. Слід зазначити, що І. Самойлович не тільки всілякими засобами переманював на свій бік «лядських» козаків, а й робив усе можливе для дискредитації А. Могили як правобережного гетьмана перед польським королем. Відразу по обранні гетьмана на «правому березі» Дніпра Самойлович заявив офіційний протест перед польською владою, вказуючи на неправомірність таких дій правобережного козацтва [4].

Очевидно, саме значне зменшення кількості козацтва на Правобережжі змусило Яна III Собеського 20 червня 1684 р. видати універсал до правобережного гетьманства та «всієї черні і цілого православного народу козацького» [5]. Українських козаків знову закликали стати під прапори короля Речі Посполитої та разом з австрійськими й венеціанськими військами виступати проти турків. Ще перед цим, у травні, Ян III Собеський відрядив на Запорозьку Січ своїх комісарів Порадовського і Монкольського, які мали схилити запорожців до військової співпраці проти Османської імперії і Кримського ханства, а також просити кошового отамана залучити до антитурецької боротьби донських козаків і калмиків (які, до речі, були буддистами). У дипломатичній інструкції, наданій послам на Січ, зокрема, зазначалося, що «...Республіка Венеціанська... у Лізі, яка нічого більше собі не зичить, як з славним Військом Запорозьким могла з'єднатися на морі, єдиного разом воювати неприятеля» [6]. Для того щоб січовики залучилися до спільних дій країн Священної Ліги, король обіцяв їм видати 5 тис. злотих

1 АГАД Варшава. — Ф. «Архів Замойських», од. зб. 3036, арк. 165.
2 БМЧ Краків. — Рукоп. 2765, арк. 35; *Петрушевич А.* Сводная галицко-русская летопись с 1600 по 1700 год. — Львов, 1874. — С. 208—209.
3 Дополнения к актам. — Т. XI. — С. 171.
4 Акты ЗР. — Т. V. — С. 176; *Величко С.* Літопис. — Т. 2. — С. 371.
5 Акты ЗР. — Т. V. — С. 178—179.
6 АГАД Варшава. — Ф. «Архів Замойських», од. зб. 3036, арк. 271—275.

як задаток та «підтвердити усі права, вольності, привілеї». У відповідь на королівське звернення кошовий отаман відрядив до Калмикії і Дону свого посланця, і невдовзі на допомогу Речі Посполитій прибуло 200 донців, 70 калмиків та кілька тисяч запорозьких козаків [1].

8 липня 1684 р. правобережний гетьман А. Могила отримав лист-відповідь від самого Інокентія XI. Це засвідчувало не лише прихильність Ватикану до козацтва у той час, а й означало визнання військових заслуг українців у боротьбі Священної Ліги з Османською імперією. У папському листі, написаному у відповідь на звернення провідника козацтва Правобережної України, говорилося: «Особливий радісний привід приніс Нам лист, який вислав до Нас в імені твоїм власнім і цілого Війська Запорозького, якого вірним є командуючим – зазначаючи, що є готовими в сполученні з непереможними загонами, військами і відважними вояками найдорожчого у Христі нашого сина Яна, Короля Польського, напасти на найзавзятішого ворога Християнської Республіки і в бездоганній вірі і витривалості ввійти з іншими у примирення для його знищення. Понад те мовимо як нічого для Нас не могло трапитися милішого ані приємнішого, так хочемо, аби і для тебе і для того ж Війська було то певне, що з того часу не занедбаємо постійно новими доказами нашу прихильність поглядом вас. Тим часом, просимо Бога для усіх про щасливий успіх і з великою милістю передаємо благословення Апостольське» [2]. Тоді ж у листі до Інокентія XI король Речі Посполитої заявляв, що зможе набрати для планованого походу на турецькі володіння у Північному Причорномор'ї 40 тис. (?!) козаків [3]. Очевидно, говорячи про це, Ян III Собеський орієнтувався на необґрунтовані заяви С. Куницького про набір саме такої кількості вояків, або ж сподівався залучити до спільних дій проти турецьких васалів козаків лівобережного Українського гетьманства.

У серпні 1684 р. А. Могила проголосив наказним гетьманом димерського полковника Мирона Лукейчика, який одразу ж після обрання почав розсилати універсали у всі правобережні землі. У них він стверджував, що польський король віддав гетьману Війська Запорозького територію України по р. Случ, як то було за Богдана Хмельницького [4]. Всі селяни мали перейти у козацький стан і не підкорятися владі польської шляхти. Цілком можливо, що Мирон діяв не без відома свого патрона – А. Могили. Козацькі ватажки хотіли скористатися з наказу

1 *Станіславський В.* Запорозька Січ та Річ Посполита. – С. 25.
2 Цит. за: *Bendza M.* Kościoł Prawosławny w Rzeczypospolitej przededniu i dobie wiktorii Wiedeńskiej // Rocznik Teologiczny. – Z. 1. – 1983. – S. 82.
3 Relacye nuncyszów apostolskich w Polsze od roku 1548 do 1690. – T. 1. – S. 436.
4 Архив ЮЗР. – Ч. 3. – Т. II. – С. 94.

Яна III Собеського, який надав козакам територію «коло Корсуня, коло Черкас, коло Чигирина, коло Лисянки, понад Тясминем, понад Тікичем і коло Умані» [1].

Заклики короля Речі Посполитої привертали на землі правобережного Подніпров'я тисячі людей з Лівобережної України, Волині, Запорозької Січі і навіть Молдавії та Волощини. На сенатській комісії в грудні 1684 р. Ян III Собеський вимагав не заважати йому проводити політику якнайшвидшого «затягнення» козацького війська [2]. Військо Могили налічувало приблизно від 5 до 8 тис. козаків, які, незважаючи на заборону, переходили під владу гетьмана Правобережної України, сподіваючись, що польський уряд платитиме їм великі гроші. Разом з тим, А. Могила повідомляв Яна III Собеського, що московський цар заборонив такий перехід під страхом смертної кари, а «границі від Запорогів по Київ і по Батурин міцні» [3] і що вже страчено двадцять козаків. Однак репресивні заходи не стримували козаків та селян — Правобережжя заселялося, у військах Могили з'являлося все більше досвідчених воїнів. Це давало змогу успішно провадити військові операції проти турків, татар і частини козаків (тих, що у 1681—1683 рр. перебували під владою Г. Дуки), які перейшли на їхній бік.

У 1684 р. згідно з планами Священної Ліги польські війська разом із підрозділами правобережного українського козацтва оволоділи однією з важливих у стратегічному плані турецьких фортець на Поділлі Язлівцем [4]. Восени того ж року гетьман А. Могила неодноразово висилав полонених татар і турків до Варшави, Кракова та Львова. «...По градах, біля Кам'янця, турків вигнавши, своїми військами козацькими гради обложив», — так оцінював даний період діяльності правобережного гетьмана

1 Архив ЮЗР. — Ч. 3. — Т. II. — С. 94.

2 БМЧ Краків. — Теки Нарушевича, рукоп. 181, № 26, арк. 174; *Chowaniec Cz.* Wyprawa Sobieskiego do Mołdawiji w 1686 r. — S. 19.

3 Дополнения к актам историческим. — Т. XI. — С. 150.

4 Ця потужня подільська фортеця постала, очевидно, у XIV ст. на р. Ольховець. Протягом 1575—1644 рр. неодноразово перебудовувалася та зазнавала реконструкції. Зокрема, з боку міста зведено напівкруглу бастею з трьома стрільницями для гармат та казематом. На східному фортечному мурі розміщувалися дві башти, а також брама з розвідним мостом. Історики засвідчують, що саме Язлівецька фортеця стала однією з перших у Короні Польській твердинь, де застосовувалися західні, головним чином італійські, новинки фортифікаційної справи. У 1676 р. фортеця була захоплена турками й відвойована у 1684 р. військами Речі Посполитої, до складу яких входили й підрозділи українського козацтва. Ця перемога дістала відображення у картині сучасника тих подій, німецького художника Й.-Б. Мартіна «Облога і взяття замку Язлівецького», яка сьогодні зберігається у Баварському національному музеї в Німеччині (*Pilarczyk Z.* Fortyfikacje na ziemiach koronnych Rzeczypospolitej w XVII wieku. — Poznań, 1997). Див. також: *Czołowski A.* Ikonografia wojenna Jana III // Przegląd Historyczny-Wojskowij. — T. 2. — Cz. 2. — Warszawa, 1930. — S. 19.

Григорій Граб'янка [1]. «Ми спустошили решту країни навколо Кам'янця, щоб його численна залога не могла дістати харчів.., що незабаром призведе цю залогу до останнього відчаю» [2], — повідомляв 8 листопада 1684 р. католицький єпископ С. Воєнський про спільні дії польських хоругв та козацьких полків на Поділлі. Наприкінці 1684 р. війська правобережного козацтва та Запорозької Січі суттєво допомогли польсько-литовській армії у битві з турками під молдавською Цецорою.

Таким чином, європейська програма дій, яка була вироблена державами Священної Ліги протягом 1684—1686 рр., передбачала військові походи козацтва Правобережної та Лівобережної України (як під контролем Речі Посполитої та Московської держави, так і самостійних), а також Запорозької Січі проти татар та інших мусульманських васалів Османської імперії у Молдавії, Північному Причорномор'ї та Криму. В зв'язку з цим протягом наступних десятиліть Українське гетьманство брало активну участь у боротьбі християнської коаліції європейських країн проти Османської імперії.

Відносна поразка на дипломатичному фронті змусила українського гетьмана Івана Самойловича застосовувати інші засоби для того, щоб не дати Туреччині й Польщі оволодіти Правобережжям [3]. На заклики супротивної сторони до населення Лівобережної України переходити на правобережні землі І. Самойлович відповів укріпленням кордонів та виданням універсалів, де під загрозою «нещадного карання на горло» заборонялося переходити через Дніпро. Реагуючи на звернення Яна III Собеського з пропозицією до українців «з обох сторін» Дніпра переходити на його сторону для боротьби з турками, лівобережний гетьман видав універсал до всього козацтва, в якому говорилося: «...поляки... переваблюють і заохочують наших людей... на життя в тогобічну порожню Україну, а особливо на військові звитяги, оманливо обіцяючи (бо ніколи того не учинять) велику свою уважливість і давні вольності, щоб... не слухали нестатечних звідців і розкольників миру» [4].

Але не тільки Польща переманювала на свій бік лівобережних козаків — Самойлович з обуренням повідомляв до Москви, що до нього приїхав посол від кримського хана Мюрад-Гірея з проханням надати 10-тисячне військо. Одночасно ханські закличні листи розповсюджувалися в усіх лівобережних полках [5]. Щоб убезпечити свої володіння від досить частих пере-

1 Літопис Григорія Грабянки. — С. 233.

2 Цит. за: *Колодзейчик Д.* Кам'янецький еялет: турецькі джерела до історії Поділля 1672—1699 рр. — С. 118.

3 *Чухліб Т.* Особливості зовнішньої політики І. Самойловича та проблема міжнародного становища Українського гетьманату в 1672—1686 рр. // Укр. іст. журн. — 2005. — № 2. — С. 48—67.

4 Акты ЗР. — Т. 5. — С. 166—167; *Величко С.* Літопис. — Т. 2. — С. 287.

5 *Бантыш-Каменский Д.* Источники... — Ч. 1. — С. 282—283.

ходів, І. Самойлович виставляє прикордонні застави «від Запорогів по Київ і по Батурин міцні» [1]. Протягом лише 1684 р. за гетьманським наказом було страчено двадцять козаків, а до Москви відправлено в кайданах переяславського полковника Войца-Сербина, який хотів перейти на службу до польського короля. Самойлович заарештував навіть жінку правобережного гетьмана А. Могили, що проживала на Лівобережжі [2].

Своєю чергою, гетьман і його старшина неодноразово зверталися до правобережного козацтва з пропозиціями переходити на їхній бік. Київський полковник К. Солонина пропонував «тогобічним» козакам, щоб «під регімент пана Гетьмана піддалися... і не за польське достоїнство, на якім багато ошукано, але за власну свою і предків своїх вітчизну милу Україну» [3]. «...То є вже безчестя над безчестям так очевидно відривати від нас наших підданих», — скаржився польський посол московським царям на дії лівобережного полковника [4]. Ще наприкінці 1683 р., знехтувавши міжнародними угодами, І. Самойлович зробив спробу відсунути західні кордони лівобережної частини Українського гетьманату поблизу Києва, а влітку 1684 р. намагався оволодіти Богуславом. Лише завдяки тому, що комендант польського гарнізону спалив місто і знищив міст через Дніпро, гетьман був змушений відвести свої війська [5]. На початку 1685 р. до Москви з Батурина вирушає український посол Л. Кочубей. Він мав прохати царя, щоб той добивався від поляків повернення території на лівому березі р. Сож, а також обговорити питання щодо майбутнього об'єднання лівобережної частини Українського гетьманату з Правобережжям та усією Західною Україною, «...яких славні міста Галич, Львів, Перемишль, Ярослав, Люблін, Луцьк, Володимир, Острог, Заславль, Корець...» [6].

Незабаром у листах до стольника С. Алмазова, окольничого Л. Неплюєва та думного дяка Є. Українцева лівобережний гетьман висловив протест проти укладення московсько-польського договору. У січні 1686 р. він відрядив до Москви своїх представників Г. Самойловича та І. Мазепу з настійливим проханням до царського уряду відкласти справу про підпорядкування Правобережної України польському монарху. Поштовхом до цієї поїздки стала отримана в гетьманській канцелярії звістка

1 Дополнения к актам историческим... — Т. XI. — С. 150.
2 *Чухліб Т.* Гетьман Правобережної України Андрій Могила (1684—1689) // Середньовічна Україна. — К., 1994. — Вип. 1. — С. 128.
3 БМЧ Краків. — Теки Нарушевича, рукоп. 177, арк. 477—478; *Wójcik Z.* Rzeczpospolita wobeć Turcji... — S. 204.
4 Цит. за: *Wójcik Z.* Rzeczpospolita wobeć Turcji ... — S. 205.
5 Дополнения к актам историческим... — Т. XI. — С. 87; *Perdenia J.* Stanowisko Rzeczypospolitej... — S. 30.
6 Цит. за: *Соловьев С.* История России с древнейших времен. — Кн. VII. — Т. 13—14. — С. 384.

про можливий виїзд польських комісарів з Варшави до Москви. «Проти того учинення союзу винародилося у нас поняття і роздуми...» [1] — говорилося в інструкції українським послам. Однак, якби все ж таки «вічний мир» передбачалося укласти, то, на вимогу української сторони, справу «тогобічного Дніпра» слід було відкласти і не розглядати її на переговорах. У разі ж її розгляду посли мали вимагати розширення кордонів на захід і південь від Києва та клопотатися про забезпечення прав православних на території Речі Посполитої. Українські науковці зазначали, що, пропонуючи такий варіант укладення «вічного миру», І. Самойлович свідомо розраховував на затягування часу [2], а польський історик Я. Перденія зробив висновок, що вимоги українського гетьмана були найважливішими під час переговорів у Москві [3].

Разом з тим, гетьманський уряд випрацював ґрунтовніший проект, згідно з яким цар, як протектор Лівобережної України, не повинен був укладати мирний договір з польським королем. Цей важливий не лише в історії українсько-російських, а й міжнародних відносин того часу документ був віднайдений В. Станіславським у російському архіві та опублікований ним у вітчизняному науковому виданні [4]. Документ, що дістав назву «Статті Івана Самойловича», з'явився 27 січня 1686 р. у результаті наказу московського уряду та переговорів І. Самойловича з представником царя — севським воєводою Л. Неплюєвим. У «статтях» гетьманського уряду відзначалося, що українське керівництво ще задовго до минулорічного польського посольства К. Гжимультовського виступало проти укладення договору між Москвою і Варшавою: «...в недавне прошлых летех колико кратно, по указу их царского величества, присланным ко мне, о полских желаниях людем говорил я, і статьями им великим государем доносил, что без вечного миру, і без договору, о какой особой прибыли, их царского пресветлого величества стороне, с стороною полскою против бусурман в союз всупати не прилично...» [5]. Окрім того, викладалися численні причини неможливості, на думку лівобережного гетьмана, ухвалення чергового російсько-польського миру: 1) він порушував би попередні мирні домовленості царя з султаном (очевидно, йшлося про Бахчисарайский договір 1681 р.); 2) поляки сповідують іншу віру, з огляду на що не будуть дотримуватися мирних постанов;

1 *Бантыш-Каменский Д.* Источники. — Ч. 1. — С. 289—296.
2 *Станіславський В.* Вказ. праця. — С. 352.
3 *Perdenia J.* Stanowisko Rzeczypospolitej... — S. 49.
4 РДАДА Москва. — Ф. 79, оп. 1, спр. 224, арк. 61—90; Статті Івана Самойловича / *Станіславський В.* «Статті» гетьмана Івана Самойловича щодо «Вічного миру» // Україна в Центрально-Східній Європі. — Вип. 3. — С. 364—381.
5 Статті Івана Самойловича... — С. 368.

3) у Речі Посполитій завжди порушувалися права православних, а отже, вони не будуть дотримуватися і після «вічного миру»; 4) може розпочатися війна з Османською імперією; 5) важко було б організувати пропонований поляками похід на Крим; 6) якщо польському королю відійде Правобережна Україна і Запорожжя, то Польща заявить усім про слабкість московського царя; 7) Правобережна Україна раніше була відвойована у поляків Військом Запорозьким, яке добровільно піддалося царю; 8) гроші, які мала б виплатити Москва Речі Посполитій як компенсацію за володіння Лівобережною Україною за умови неукладення миру, стали б у великій пригоді цареві; 9) Польща не надала допомоги цареві під час оборони українсько-російськими військами Чигирина; 10) можливо, що польська сторона готується до укладення сепаратного миру з турками і татарами, а їхня готовність підписати «вічний мир» з росіянами є лише відволікаючим маневром; 11) у разі зриву підписання договору українські війська разом із царською армією зможуть протистояти польським походам на Україну; 12) цар не повинен втягуватися у довголітню і виснажливу війну європейських країн з турками; 13) впродовж минулих війн на стороні Польщі воювало багато українських та донських козаків, багато з яких загинуло; 13) Річ Посполита не знала великих нападів турків на свою територію; 14) поляки разом з австрійцями ведуть лише оборонну війну проти султана, а царю пропонують організувати обтяжливий похід на Крим.

Разом з тим гетьман І. Самойлович наводив переконливі аргументи щодо переваг укладення «вічного миру» саме з Османською імперією: 1) турецький султан, незважаючи на війни проти нього, залишається сильним у військовому плані; 2) французький король, який є союзником австрійського цісаря та польського короля, а також венеціанського дожа, не виступає разом з ними проти Османської імперії; 3) незважаючи на існування християнської «Священної Ліги» європейських держав (куди входить і Польща), вони не є єдиним цілим і не бажають успіху Австрійській імперії у боротьбі з турками; 4) Річ Посполита ослабла і вже не в змозі вести велику війну з турками.

У разі наполягання польської сторони щодо термінового укладення миру український правитель пропонував цареві все ж таки певний час зачекати з його підписанням і подивитися, як діятимуть польський король та австрійський цісар: чи наполягатимуть вони на продовженні війни з турками з огляду на позицію Франції? Нещиру позицію Речі Посполитої щодо Московської держави, окрім вищевикладених «статей» Самойловича, мали б підтвердити і свідчення купця-грека Юрія Раджея та запорожця Андрія Калістрата, які гетьман надіслав до Москви. Один із них, перебуваючи у Вільно, чув від місцевого купця

(теж грецького походження), що «учинив мир вечный і познав помощь от царства Російского, тщатся і радеют, с турком войну совершити вскоре. По сем тот с царством Російским учиненный разрушити, і доходити войною всего того что в сих договорех поступятца і боле промыслами доступати восхощут» [1]. Другий певний час перебував у турецькому полоні, звідки був визволений венеціанцями, після чого потрапив до палацу короля Яна III Собеського у Жовкві. Там він особисто почув, що «король итолиянским языком говорил резиденту такие слова, надеюсь на Бога, что Москву введу в войну турскую, для того великие послы к Москве посланы, і как турской возярится на Москву вместе і я радети буду, с турком покой учинит, і обращу войну на царство Московское, которым образом удобно возмогу отобрать Заднеприе (Лівобережну Україну. — *Т. Ч.*)...» [2]. Але, як засвідчили подальші події, царський уряд не прислухався до цих пересторог, а також не прийняв до відома позицію І. Самойловича.

Одночасно з українсько-російськими консультаціями польський король хотів через митрополита Четвертинського вплинути на І. Самойловича, щоб той «не заважав» порозумінню між Польщею й Росією [3]. Однак гетьман не тільки не прислухався до побажань Яна III Собеського, а й ще більше радикалізував свої вимоги.

З огляду на це в лютому 1686 р. у Москві розпочалися довгоочікувані російсько-польські переговори. Вони проходили в надзвичайно напруженій атмосфері, оскільки обидві сторони одночасно відрядили своїх представників до Туреччини [4]. Крім того, Ян III Собеський у цей час намагався вмовити І. Самойловича відректися від московської протекції. Вже на початку переговорів, 4 березня, Гжимультовський заявив росіянам, що для того, аби він підписав мирний договір, слід насамперед повернути Польщі ті землі (йшлося про Засожжя), які «козаки, всупереч усім колишнім умовам польсько-московським, безправно забрали» [5]. І тільки після того, як польський король повідомив своїх дипломатів про невдачу в таємних переговорах з лівобережним Українським гетьманатом, вони почали погоджуватися на компромісні рішення. 6 квітня був підписаний текст договору, що складався з 33 статей [6]. «Вічний мир» став актом остаточного міжнародно-правового розподілу України на дві частини.

1 РДАДА Москва. — Ф. 79, оп. 1, спр. 224, арк. 91.
2 Там само. — Арк. 94—95.
3 *Wójcik Z.* Rokowania polsko-rosyjskie... — S. 42.
4 *Греков И.* Вечный мир 1686 года: Автореферат дисс. ... канд. ист. наук. — М., 1950. — С. 25.
5 *Wójcik Z.* Rokowania polsko-rosyjskie... — С. 43.
6 РДАДА Москва. — Ф. 79, оп. 3, № 14, арк. 1—30; *Величко С.* Літопис. — Т. 2. — С. 311—325.

«Його Королівська Величність і Річ Посполита жителів малоросійського краю (Лівобережної України. — *Т. Ч.*)... не будуть... приймати... у свою оборону на вічні часи», — проголошувала четверта стаття [1]. Правобережна Україна залишалася під владою Польщі, адже «Їхня Царська Величність тих козаків, що будуть за Дніпром... не будуть і не велять приймати у свою оборону» [2]. Але, разом з тим, не було вирішено проблему належності до влади одного з двох монархів правобережних українських земель вздовж Дніпра, від Стайок до Чигирина — «...ті місця мають лишатися порожні, так, як вони є тепер» [3]. Отже, московсько-польський договір 1686 р. хоча й закріпив за Річчю Посполитою значну частину Правобережжя, але не вирішив одного з головних питань територіального спору між обома державами — проблеми політичного статусу правобережних земель Подніпров'я [4].

Результатом активного втручання гетьманської влади в переговорний процес став запис у сьомій статті Вічного миру про відкладення на невизначений термін питання щодо належності правобережних земель «від містечка Стайок, униз до Дніпра по річку Тясму, а саме: Ржищів, Трахтемирів, Канів, Мошни, Сокольне, Черкаси, Боровиця, Бужин, Воронков, Крилов і Чигирин» [5], а також пункту щодо захисту польським королем православної віри на землях Корони Польської та Великого князівства Литовського.

Московські посли Б. Шереметьєв, І. Чаадаєв, П. Волков та І. Волков, які вирушили до Яна III Собеського для ратифікації тексту договору, мали провести додаткові переговори з проблеми належності правобережного Подніпров'я. «І нині бив чолом нам В[еликому] Г[осудареві] гетьман І. Самойлович, щоб ми зволили про домагання тих пустих земель наш Ц[арській] В[еличності] указ до вас послати...» [6], — говорилося в інструкції царському посольству на чолі з Б. Шереметьєвим, яке вирушило до Польщі в липні 1686 р. Воно дістало письмову інструкцію від царя, де відзначалося, що, за настійливими домаганнями гетьмана І. Самойловича, потрібно всілякими засобами добиватися повернення «пустих земель». Окрім того, російські посли

1 *Величко С.* Літопис. — Т. 2. — С. 315.

2 Там само.

3 Там само. — С. 316.

4 *Санин Г.* Украина в политических отношениях Российского государства и Османской империи (1667—1686 гг.) // Україна в Центрально-Східній Європі. Студії з історії XI—XVIII століть. — К., 2000. — С. 333—347; *Wójcik Z.* Rokowania polsko-rosyjskie o «Pokój wieczysty w Moskwie w roku 1686» // Z dziejów polityki i dyplomacji Polskiej. — Warszawa, 1994. — S. 38—55; *Кочегаров К.* Речь Посполитая и Россия в 1680—1686 годах. Заключение договора о Вечном мире. — М., 2008.

5 *Величко С.* Літопис. — Т. 2. — С. 316.

6 Памятники дипломатических сношений. — Т. 6. — С. 1311—1312.

мали вимагати від уряду Речі Посполитої, щоб «козаки Війська Запорозького, котрі нині в Польщі на службі його королівської величності затримані, а уродженці вони цього боку Дніпра (Лівобережжя. — *Т. Ч.*), і дружини і діти їх і нині живуть у помешканнях своїх в наших царської величності малоросійських містах, і ті були б звільнені, і дана їм свобода, по договорам» [1]. У кінці серпня московські царі просили своїх посланців у Польщі, щоб вони, згідно з вимогами І. Самойловича, звернулися до короля щодо заборони А. Могилі титулуватися «гетьманом Війська Запорозького», а також вимагали більше не приймати втікачів із земель «царської величності» [2]. 22 грудня польський король, перебуваючи у Львові, ратифікував польсько-російський договір, але вирішення долі подніпровських земель було відкладене.

Зі свого боку, український гетьман також звертався до короля Речі Посполитої з проханням повернути Правобережну Україну. У листах до Яна III Собеського він стверджував, що Правобережжя дісталося московському царю від султана і було здобуте його сином Семеном у «турецького» гетьмана Ю. Хмельницького, внаслідок чого з'єдналося з рештою території України [3]. В іншому документі під назвою «Пункти від Самойловича гетьмана» лівобережний правитель переконував польського короля: «А як на тій чигиринській (стороні. — *Т. Ч.*) Дніпра... землі від віку власність Війська Запорозького... всі і дальші края за перших гетьманів належали до Булави Війська Запорозького, які одвіку були в міць нашу, однак з сьогоднішнього мирного трактату, як дозволили нам пани господарі наші, їх в сторону Й[ого] К[оролівської] М[илості] уступивши, так ми без спору і учинили. Але ж вони нам прилеглі і належать» [4]. Тому Самойлович вимагав у короля, щоб «перелічені власні землі наші при нас були залишені, які хоч в пустці, а нехай будуть наші». Він аргументував це тим, що «та праця наша (війна з турками і татарами. — *Т. Ч.*) не за однією Їх Ц[арською] П[ресвітлою] В[еличністю] Російською монархією., але й для захисту країв Корони польської» [5]. У цих словах гетьмана проглядається давня традиція «служіння» відразу обом монархам. У листі до коменданта Білої Церкви С. Раппе гетьман писав

1 Памятники дипломатических сношений. — Т. 6. — С. 1311—1312; *Станіславський В.* Російська дипломатія та запорозько-польські відносини 1686—1697 рр. // Україна та Росія: проблеми політичних та соціокультурних взаємин: Зб. наук. праць. — К., 2003. — С. 268.

2 *Станіславський В.* Гетьман Правобережної України Андрій Могила // Укр. іст. журн. — 2002. — № 5. — С. 119—121.

3 РДАДА Москва. — Ф. 124, оп. 3, № 487, арк. 48; *Костомаров Н.* Собрание сочинений. — Т. 16. — С. 317.

4 АГАД Варшава. — Ф. «Архів Публічний Потоцьких», № 47, т. 1, арк. 394.

5 Там само. — Арк. 395.

про те, що правобережні землі України, у тому числі Біла Церква, здавна належали українському народу й Війську Запорозькому («ми тоді гетьман з Військом Запорозьким і з усім народом нашим Малоросійським засвідчуємо, що не тільки тих міст на слободи названих здавна Війську Запорозькому приналежних не маємо в сторону Королівства Польського відпускати, але й усіх тих земель, якими ми, почавши від Богдана Хмельницького, гетьмана Війська Запорозького, володіли в якій лінії і Біла Церква...»), і запитував: «то для чого б грунта і землі того боку Дніпра віддавати мали?» [1].

Оскільки всі ці протести української сторони ігнорувалися польською владою, І. Самойлович починає проводити військові операції, метою яких було зайняття всієї території Правобережної України. «Рубіж собі далі по Случ шукає і займає» [2], — повідомляли сучасники. Коронний канцлер М. Огінський писав до Москви, що «ще перо на трактатах не висохло, а лівобережний гетьман перейшов на Правобережжя, займаючи королівські володіння, йменуючи себе удільним князем» [3]. Ян III Собеський скаржився царю, що лівобережний гетьман, перебуваючи під його зверхністю, не дотримується польсько-російських домовленостей і «якусь собі удільність як другий Хмельницький... вживає» [4]. При цьому король посилався на особисті звернення Самойловича до Варшави. Крім того, польські урядовці звинувачували українського гетьмана в зустрічах із кримським ханом, метою яких мало стати укладення воєнного союзу проти Речі Посполитої й Московської держави. Заходи І. Самойловича, спрямовані на повернення правобережних територій, так перелякали поляків, що змусили скликати навіть спеціальну сенатську комісію з цього питання. Там, зокрема, зазначалося, що гетьман «бажає забрати собі всю Україну», «не тільки не йде воювати татар, але є новини, що з Кримом підписував трактати» [5].

Цілеспрямована правобережна політика І. Самойловича, що розходилася з прагненням Москви зберегти мирні відносини з Польщею, стала, безперечно, однією з причин його зміщення з посади гетьмана Лівобережної України. Частина козацької старшини, використовуючи українсько-російські суперечності в справі повернення Правобережної України, зробила все можливе для того, щоб скомпрометувати Самойловича перед московською владою. Інкримінуючи йому зраду, в чолобитній до царя від 7 липня 1687 р. старшина відзначала, що І. Самойлович «про

1 АГАД Варшава. — Ф. «Архів Публічний Потоцьких», № 47, т. 1, арк. 389—392.
2 Памятники дипломатических сношений. — Т. 6. — С. 1479.
3 Там же. — С. 1500.
4 Там же. — С. 1535—1537.
5 АГАД Варшава. — Ф. «Архів Замойських», № 3031, арк. 145—146.

землі тієї сторони Дніпра говорив жорстоко: не так буде, як Москва з Поляками в мирних своїх договорах постановила. Учиним ми так, як нам потрібно» [1]. Слід зауважити, що більшість вітчизняних істориків стверджують: гетьман Самойлович був переконаний в необхідності об'єднання України, в т. ч. і за допомогою союзу з Високою Портою та Кримським ханством, до останніх днів перебування на посаді [2].

У цей час Османська імперія продовжувала війну з Австрійським цісарством за право першості у Центрально-Східній Європі. Після того як у серпні 1687 р. війська турецького візиря Сулеймана зазнали поразки від габсбурзьких військ Карла Лотаринзького під Мохачем, Відень нарешті оволодів більшою частиною Угорщини. У результаті цього відбувся заколот у середовищі османських воєначальників та зміщення з престолу багаторічного турецького султана Мегмеда IV, місце якого зайняв Сулейман II. У 1688 р. Відень все ж таки припинив воєнні дії проти турків, адже у цей час виник конфлікт між Австрією та Францією. Перед загрозою війни на два фронти цісар іде на переговори зі Стамбулом, до яких з його боку долучаються Польща та Венеція. Водночас, як уже зазначалося, Річ Посполита проводить сепаратні переговори з турками і Кримським ханством. Особливу роль у цих дипломатичних комбінаціях відігравало Французьке королівство, яке хотіло спрямувати Варшаву проти Австрійської імперії та її союзників. Ще перед тим Людовік XIV виступав як посередник між польським королем і турецьким султаном у справі повернення Речі Посполитій Кам'янця-Подільського. У цей час Ян III Собеський знову повертається до ідеї оволодіння Молдавією та Волощиною, що вимагало військової допомоги українського козацтва не лише Правобережжя, а й Запорожжя [3].

Московська держава також продовжувала виконувати свої зобов'язання як член Священної Ліги, що, головним чином, лягло великим військовим та матеріальним тягарем на Батурин. Після невдалого Кримського походу 1687 р. протягом вересня–жовтня 1688 р. лівобережний охотницький полк Іллі Новицького разом із козаками Переяславського полку атакував турецьке

1 *Бантыш-Каменский Д.* Источники. – Ч. 1. – С. 302.

2 *Пархоменко В.* До питання про політику гетьмана Самойловича // Ювілейний збірник на пошану М. Грушевського. – К., 1928. – С. 226; *Смолій В.* Правобережна Україна другої половини XVII – початку XVIII ст.: провінція Речі Посполитої чи частина самостійної держави? – С. 118; *Сергієнко Г.* Іван Самойлович // Володарі гетьманської булави. – С. 383; *Чухліб Т.* Іван Самойлович // Історія України в особах: Козаччина. – К., 2000. – С. 161–171; *Він же.* Особливості зовнішньої політики І. Самойловича та проблема міжнародного становища Українського гетьманату в 1672–1686 рр. // Укр. іст. журн. – 2005. – № 2. – С. 48–67.

3 *Станіславський В.* Запорозька Січ і Річ Посполита. 1686–1699. – К., 2004. – С. 79–80.

місто-фортецю Очаків. Українці спалили посад міста й взяли у полон значну кількість татар. Тоді ж за наказом царів Івана та Петра і розпорядженням гетьмана І. Мазепи (обраного на Коломацькій козацькій раді 25 липня 1687 р. замість І. Самойловича, якого звинуватили у провалі Кримського походу) у гирлі р. Самари спорудили Новобогородицьку фортецю, яка мала не лише обороняти Україну та Московію з півдня, а й слугувати військовою базою для підготовки нових походів на Крим.

Протягом березня—червня 1689 р. Москва і Батурин здійснили другий великий похід з метою завоювання Кримського ханства. На той час об'єднана армія нараховувала 140 тис. чоловік — 100 тис. московського війська і 40 тис. козаків Лівобережної України, якими командував І. Мазепа. Ця грандіозна військова операція, незважаючи на локальні перемоги над окремими татарськими загонами, також закінчилася невдачею. Її причина полягала насамперед у непідготовленості московських військ до війни з кримською кіннотою та довгочасного перебування в умовах степу, де за відсутності спеціальної тилової служби було складно поповнювати запас провіанту й фуражу. Разом з тим проведення цієї кампанії не дало змоги кримському ханові допомогти турецьким військам на Дністрі, Пруті й Дунаї, а також сприяло успішним діям венеціанського флоту проти кораблів Османської імперії на Середземному та Чорному морях [1]. Адже турки змушені були тримати значні сили свого флоту для оборони причорноморського узбережжя. У зв'язку з Кримським походом московсько-українського війська 1689 р. султан відмовився від наступальних дій на Балканах, а також змушений був перекинути частину своєї дунайської армії для посилення фортець у Північному Причорномор'ї та Криму [2].

З початком останнього десятиліття XVII ст. було розпочато проведення спільних воєнних операцій козацьких полків з Лівобережної та Правобережної України, а також Запорозької Січі та Слобожанщини проти татар і ногайців [3]. Кримські татари не лише здійснювали постійні напади на українські землі, а й дієво допомагали туркам воювати з Австрійською імперією та її союзниками у Центральній та Південно-Східній Європі. Однією з перших таких кампаній стала участь підрозділів С. Палія та козаків Переяславського полку Лівобережної України

1 *Разин Е.* История военного искусства XVI—XVII вв. — СПб.; М., 1999. — С. 262.

2 *Бабушкина Г.* Международное значение крымских походов 1687 и 1689 гг. // Исторические записки. — М., 1950. — № 33. — С. 158—172.

3 *Чухліб Т.* Українське гетьманство у війні європейської Священної Ліги з Османською імперією 1684—1699 рр. // Terra Cossacorum: студії з давньої і нової історії України: Науковий збірник на пошану д. і. н., проф. Валерія Степанкова. — К., 2007. — С. 233—260.

у битві з татарами, яка відбулася у травні 1690 р. на р. Тікич поблизу Білої Церкви. Наприкінці червня того ж року гетьман Мазепа наказав компанійському полковнику І. Новицькому готуватися до спільного з правобережцями походу на турецьку фортецю Кази-Кермен у пониззі Дніпра. З боку Лівобережжя в цій операції, яка відбувалася з 22 липня до 16 серпня 1690 р., взяли участь близько 4 тис. компанійців та сердюків, козаки Переяславського і Лубенського полків, а з боку Правобережжя – тисячний підрозділ С. Палія [1]. Крім того, у липні 1690 р. об'єднані українські війська під керівництвом генерального осавула Івана Ломиковського знову атакували Очаків. Водночас козаки вінницького полковника Самуся (Самійла Івановича) воювали з татарами поблизу Білгорода і Килії.

Основним методом боротьби з турками і татарами у цей час, згідно зі спостереженнями О. Сокирка, стали рейди, в ході яких по опорних пунктах та місцях зосередження противника завдавалися блискавичні удари [2]. Такі військові дії проти володінь Османської імперії в Північному Причорномор'ї планувалися країнами – учасницями антитурецької коаліції й, головним чином, організовувалися в гетьманській канцелярії І. Мазепи.

На початку 1691 р. на допомогу правобережному гетьману Гришку прибуло близько 700 запорожців на чолі з Яремою Гладким, якого відразу ж було призначено полковником [3]. Цей рік відзначився також участю козаків правобережного Українського гетьманату в черговому поході армії Речі Посполитої до Молдавського князівства. Для операції вдалося набрати 2300 правобережних козаків (700 кіннотників полковника Самуся, 500 – Андрія Абазина, 700 кіннотників і 250 піхотинців – Василя Іскрицького та 150 піхотинців Я. Гладкого) [4]. На військовій раді 15 серпня 1691 р. польські воєначальники на чолі з королем Яном III Собеським та його сином Якубом узгодили план-максимум – зайняти всю Молдавію та Волощину, та план-мінімум – оволодіти потужними турецькими фортецями Сороки і Сучава. Польська історіографія негативно оцінює цей похід польсько-литовської армії, стверджуючи, що від часу участі у програшних битвах під Жовтими Водами і Корсунем вона не зазнавала таких важких поразок [5].

Армія Речі Посполитої у вересні 1691 р. все ж таки завоювала молдавські міста Сучаву та Нямц. Разом з тим чи не єдиною

1 *Заруба В.* Українське козацьке військо в російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII століття. – Дніпропетровськ, 2003. – С. 372; *Сокирко О.* Лицарі другого сорту. Наймане військо Лівобережної Гетьманщини 1669–1726 рр. – С. 245.

2 *Сокирко О.* Вказ. праця. – С. 244.

3 *Станіславський В.* Запорозька Січ і Річ Посполита. 1686–1699 рр. – С. 151.

4 БЯУ Краків. – Рукоп. 1151, арк. 29.

5 *Wójcik Z.* Jan Sobieski. 1629–1696. – Warszawa, 1983. – S. 471.

успішною операцією у рамках походу стало оволодіння поляками та українцями турецькою фортецею Сороки. У ній залишили гарнізон, який складався з двох відділів польської піхоти й 500 козаків під загальним керівництвом призначеного комендантом Ернеста Оттона Раппе. Після відходу основних сил вони успішно відбивали майже щоденні ворожі напади [1]. Поруч з польськими піхотинцями п'ять козацьких сотень протягом тривалого часу обороняли Сороки [2]. Це забезпечило можливість уряду Речі Посполитої збудувати на «турецькому» березі Дністра фортецю під назвою Окопи Святої Трійці, яка поряд з іншими відвойованими фортецями унеможливлювала ефективний доступ турків і татар до Кам'янця-Подільського [3]. Але цей похід до Молдавського князівства, так само як і попередні виправи 1685 і 1686 рр., закінчився поразкою королівських планів відвоювання цього важливого регіону в Османської імперії. Однією з найголовніших причин цього стала мала ефективність польської армії, яка не була регулярною, а отже, на той час почала відставати у своєму розвитку від європейських армій. Анахронізмом виглядали знамениті «крилаті» гусари, які постійно програвали у боях з рухливою татарською кіннотою. Своєю чергою, польські піхотинці не були навчені брати штурмом потужно укріплені турецькі фортеці. Слабкою серед вояків Речі Посполитої була й дисципліна, що також стосувалося і козацьких підрозділів.

З огляду на військові інтереси Священної Ліги та підписані угоди, у березні 1691 р. австрійські та польські дипломати у Москві вимагали від царського уряду розпочати черговий похід на Кримське ханство, щоб відволікти сили Османської імперії з театру бойових дій на Балканах. Поки планувалося організувати третій напад на Крим, майже тритисячний загін українського козацтва з «обох берегів» Дніпра здійснив похід до Буджаку й розгромив частину місцевої орди. Навесні 1692 р. відбулася чергова виправа правобережного та лівобережного козацтва до Очакова. «...Весь народ український, особливо запорожці, бажають битися з невірними, сподіваючись на велику користь» [4], — писав у цей час гетьман І. Мазепа до Москви.

У квітні 1693 р. білоцерківський полковник С. Палій писав з Фастова до Яна III Собеського: «...Коли той неприятель меча

1 БМЧ Краків. — Теки Нарушевича, рукоп. 183, арк. 541.

2 РДАДА Москва. — Ф. 79, оп. 1, спр. 24, арк. 83; *Власова А.* Молдавско-польские политические связи в последней четверти XVII — начале XVIII в. — Кишинев, 1980. — С. 120.

3 *Wojtasik J.* Od Wiednia do Karłowic // Sdudia i materiały do historii wojskowości Polskiej. — T. XXX. — Cz. I. — Warszawa, 1988. — S. 100—101.

4 *Бантыш-Каменский Д.* Источники малороссийской истории. — М., 1858. — Ч. 1. — С. 12.

святого посягнув на все християнство... *До того ж спільна і нерозірвана Ліга Монарша квітне* В[ашої] К[оролівської] М[илості] П[ана] М[ого] М[и]л[остивого]; щоб Цар Пр[есвітла] Величність просив на услуги і підданих ВКМ до спільної праці проти того неприятеля. Тоді я, слуга і підданий ВКМ, не бажаючи попасти в гнів монаршої В[ашої] К[оролівської] М[илості] П[ана] М[ого] М[и]л[остивого], дідизної, *не відмовляюсь від тієї праці до порятування Християн* (виділ. авт. — Т. Ч.)» [1]. Восени того ж року С. Палій разом із підрозділами Лівобережної України (разом до 7 тис. козаків) здійснили напад на околиці Тягині у Молдавії й витримали кількаденний бій з військами Білгородської орди. У зв'язку з цим на раді сенату Речі Посполитої за вимогою короля затвердили рішення про виплату козакам 120 тис. злотих [2].

Детальний аналіз тексту «Щоденника військових видатків С. Яблоновського в 1693—1696 рр.» дав змогу розкрити структуру витрат однієї з ланок виконавчої влади Речі Посполитої на козацьке військо Правобережної України [3]. Отже, за чотири роки великим коронним гетьманом було виплачено козакам 43 667 талярів. З них: козакам наказного гетьмана Самуся — 10 061 таляр, козакам полковників С. Палія — 9107 талярів, А. Абазина — 4120 талярів, Яреми — 3428 талярів, З. Іскри — 2685 талярів, І. Киліяна — 2261 таляр, Булукбаші — 1245 талярів, Крука — 1233 таляра, В. Іскрицького — 1128 талярів, Т. Барабаша — 900 талярів, С. Корсунця — 520 талярів, Циганчука — 497 талярів, Д. Федоровича — 260 талярів. У 1693 р. правобережним полкам виплатили 18 248 талярів, у 1694 р. — 14 223 таляра, 1695 р. — 5919 талярів, 1696 р. — 5247 талярів. Цікаво, що якщо у 1693 р. виплати козакам становили приблизно 1/4 частину від загальної суми, витраченої на потреби польського війська, то в 1696 р. вони зменшилися в 2,5 раза й дорівнювали вже 1/10 частині виплат на коронну армію, жовнірам якої у той же час заплатили 52 тис. 992 таляри. Гроші на утримання козаків С. Яблоновському видавалися зі Скарбу Речі Посполитої, куди вони надходили з Відня та Ватикану. До речі, обрання у 1691 р. ватиканського нунція у Варшаві Антоніо Пігнателлі Папою Римським Інокентієм XII переконливо засвідчило важливість «польського» напряму в антитурецькій боротьбі Священної Ліги.

Записи за 1693 р. є типовими для фінансової політики коронного гетьмана С. Яблоновського щодо козацтва наприкінці 1680-х — у середині 1690-х рр. Вони свідчать, що протягом

1 БМЧ Краків. — Рукоп. 844/4, арк. 133—134.
2 *Sarnecki K.* Pamiętniki z czasów Jana Sobieskiego. Diariusz i relacje z lat 1691—1696 / Wyd. J. Woliński. — Wrocław, 1958. — S. 55.
3 БМЧ Краків. — Рукоп. 1949/IV, арк. 1—120.

року представники різних правобережних козацьких полків побували у резиденції коронного гетьмана близько п'ятдесяти разів. У 11 випадках вони прибували до ставки для «уконтентування» своїх військ. Найбільше (4 рази) приїжджав за грошима для своїх козаків наказний правобережний гетьман Самусь. Запис від 27 лютого стверджує, що «від Самуся наказного гетьмана приїхало 2 сотника та черні з ними 12 з листами до короля і до мене» (коронного гетьмана. — *Т. Ч.*); привезли турка і липка, які від нурадин-солтана їхали з листами до кам'янецького паші; мали при собі прохання від всього Війська...» [1]. Коронний гетьман видав їм 1100 талярів. Українські козаки також винагороджувалися за взятих у полон противників. У 17 випадках вони прибули з важливими «язиками». Близько 40 полонених «турків, татар, сербів, волохів та липків» були оцінені польською стороною в 4792 таляри. Наприклад, козаки А. Абазина, які 13 квітня привели двох полонених татар, отримали за них по 60 талярів. Коли ж від полковника Захара Іскри «козаки привели волоха, якого Стецько (Стецик Ягорлицький. — *Т. Ч.*) посилав з листами до нурадин-солтана», то отримали за нього 235 талярів. В іншому випадку козаки полковника Яреми, які розбили турок під Очаковом, отримали за двох волохів «ханського» гетьмана Стецька тільки 160 талярів.

Влітку 1694 р. козаки Київського полку Костянтина Мокієвського, компанійці з полків Григорія Пашковського і Михайла Кузьмовича та правобережне козацтво під керівництвом С. Палія вже вкотре штурмували Очаків й захопили сотню полонених. Через деякий час 20-тисячне українське військо наказного гетьмана і чернігівського полковника Якова Лизогуба (куди входили й правобережні підрозділи) воювало у буджацьких степах, де, за свідченнями Самійла Величка, «села спустошили, і багато ясиру набрали, і іншої здобичі, і в цілості повернули...» [2].

Восени 1694 р. козаки лубенського полковника Леонтія Свічки, компанійці І. Новицького разом з правобережцями та запорожцями знову здійснили успішний похід до Північного Причорномор'я. Повертаючись з Буджаку до Фастова, С. Палій надіслав до білоцерківського коменданта «реляцію» з повідомленням про знищення 7 татарських поселень, захоплення 23 гармат і наметів самого хана, подарованих тому султаном [3]. Фастівський полковник відіслав до польського короля й коронного гетьмана 20 полонених «язиків». Того ж року загін запорожців на чолі з кошовим отаманом Запорозької Січі Шарпилом атакував Перекоп і захопив на Сиваші татарську вежу, прапори,

1 БМЧ Краків. — Рукоп. 1949/IV, арк. 4.
2 *Величко С.* Літопис. — К., 1991. — Т. 2. — С. 234.
3 БНІО Вроцлав. — Рукоп. 452/ II, арк. 1; Wiadomości do dziejów Polskich z Archiwum Prowincyi Szlaskiej / Zebrał August Mosbach. — Warszawa, 1860. — S. 391.

8 гармат та 200 полонених. Як стверджує історик В. Заруба, цей напад було здійснено з метою відволікання татар від допомоги туркам в Угорщині та Словаччині [1].

У січні—лютому 1695 р. відбулося вторгнення татарської і ногайської орд до Західної України. За дорученням турецького султана кримський хан Селім-Гірей І скерував на галицькі землі через Кучманський шлях свого сина Шехбас-Гірея на чолі 12-тисячного війська. Операція була спланована як превентивний військовий захід у руслі оборони Османською імперією своїх завоювань на Західному Поділлі. 29 січня татари були під Кам'янцем-Подільським, а 8 лютого вже біля Золочева. Головний удар татарських військ був спрямований на Львів. Великий коронний гетьман Речі Посполитої С. Яблоновський на чолі невеликих підрозділів (близько 5 тис. чол.) виступив на захист міста, але не зміг завадити татарам вдертися до Львова. 11 лютого ханський син, оточивши поляків, змусив їх відступити й оборонятися на вулицях міста. Під час вуличних боїв татари спалили й пограбували багато будинків, зокрема, були знищені церкви Воскресіння Христового та Св. Параскеви, монастир Введення в храм Богородиці. У вуличних боях активну участь взяв і герой Віденської битви єпископ Й. Шумлянський. Зокрема, він організував та озброїв загін з кількох десятків священиків і вміло керуючи ними, зумів оборонити від руйнування церкву Св. Юра. Джерела свідчили, що з-за церковних мурів по ворогу стріляли не лише з мушкетів, а й з гармат. Родич єпископа Павло Шумлянський зумів взяти у полон одного татарина. У результаті рішучих та професійних воєнних дій єпископа приміщення храму були захищені від сплюндрування ворогом. У розпалі локальних сутичок серед татар поширилася чутка про наближення до Львова полків українського козацтва на чолі з С. Палієм, що змусило орду відступити. Невдовзі на допомогу оборонцям міста надійшли підрозділи регіментаря Б. Вільги (серед них і справді була козацька сотня). У результаті татарського нападу постраждали й інші міста і селища Західної України. Цей похід кримської орди став останнім вторгненням турецько-татарських загонів на територію регіону [2]. Він змусив польський уряд (поряд з іншими оборонними заходами) укласти 2-тисячний реєстр козаків Правобережної України та виплатити їм з державної скарбниці певну суму грошей.

Сенатська комісія Речі Посполитої у квітні 1695 р. ухвалила рішення: «козакам вилічити зараз суму 27 тис. 888 злотих і дати на сукно» [3]. 10 жовтня до реєстру було внесено 2050 козаків:

1 *Заруба В.* Українське козацьке військо в російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII століття. — С. 380.

2 *Majewski W.* Najazd tatarów w lutym 1695 r. // SMHW. — T. IX. — Cz. 1. — Warszawa, 1963. — S. 125—178.

3 БМЧ Краків. — Рукоп. 876, арк. 23.

кіннотників гетьмана Самуся — 500 чол., полковників С. Палія — 300, А. Абазина — 200, піхотинців Циганчука (вони входили до полку Палія) — 200, З. Іскри — 300, Яреми (Гладкого — ?) — 170, Барабаша — 120, Данила (Федоровича — ?) — 100, козаків, які перебували під керівництвом коменданта Бранта — 60, а також козаків, що тимчасово перебували під владою коронного підстолія Ю. Любомирського — 200 осіб [1]. Треба підкреслити, що складені у цих роках переписи козаків не охоплювали всієї їх кількості. Наприклад, за реєстровими списками 1694—1695 рр. до полку наказного гетьмана Самуся входило від 500 до 600 козаків. Насправді ж він мав під своїм командуванням близько 2—3 тис. чоловік. Звичайно, що справжня кількість інших козацьких полків Правобережної України також була більшою.

Протягом 1695—1696 рр. Московська держава та лівобережне Українське гетьманство здійснили два великі походи на зайнятий турками Азов та один у пониззя Дніпра. Метою цих операцій було відвоювання в Османської імперії та Кримського ханства виходів до Чорного та Азовського морів [2]. Вже під час першого Азовського походу, який хоча й не завершився взяттям Азова, російсько-українськими військами було завойовано чотири турецькі фортеці у пониззі Дніпра — Кази-Кермен (Газі-Кермен), Мустріт-Кермен (Нусрет-Кермен, Таванськ), Мубарек-Кермен (Мубеуре-Кермен) та Іслам-Кермен (Шах-Кермен). Влітку 1695 р. з наказу І. Мазепи було здійснено один з найбільших морських походів українського козацтва того часу. На чолі з кошовим отаманом Я. Морозом 1740 запорожців та лівобережних козаків на 40 човнах атакували турецькі судна в Чорному морі. Під час морських боїв українцями було знищено 3 ворожі кораблі та захоплено кілька десятків полонених [3].

Влітку 1696 р. близько 15 тис. козаків з Чернігівського, Гадяцького, Лубенського полків, а також компанійці та сердюки з Лівобережжя під керівництвом Я. Лизогуба взяли участь у другому московсько-українському поході на Азов. У цій виправі брав участь і «перший бомбардир» московської армії — цар Петро. Українські козаки відзначилися протягом місячної облоги (з 17 червня до 18 липня 1696 р.) цієї потужної турецької фортеці, під час якої вони втратили загиблими 160 і пораненими 272 особи. 19 липня турецький гарнізон Азовської фортеці капітулював, що спричинило велику паніку в Османській імперії та Кримському ханстві, а також велике піднесення

1 АГАД Варшава. — Ф. АПП, № 47, т. II, арк. 601—608.

2 *Станіславський В.* Участь лівобережного та запорозького козацтва в боротьбі з Османською імперією // Україна в Центрально-Східній Європі. — К., 2005. — Вип. 5. — С. 581.

3 Там само. — С. 588—589.

у країн – учасниць Священної Ліги. Повернення російських військ до Москви було обставлено надзвичайно урочисто й досить незвично для жителів столиці. Згідно з висновками істориків, гучне світське святкування Азовської перемоги над турками означало офіційний початок імперського періоду в історії Московської держави, а проїзд Петра І попід класичною Тріумфальною аркою (яка була збудована за проектом українського архітектора І. Зарудного) начебто мав символізувати наступність подвигів античних імператорів, а отже, претензій царської влади на міфічну спадщину Римської імперії [1].

У жовтні 1696 р. гетьман І. Мазепа писав до Петра І, що відрядив козацькі полки на ті шляхи, якими «бусурманські війська ходили на німецьку війну» [2], тобто до Австрії та Угорщини. У листопаді того ж року частини Полтавського (його очолював Ф. Шепель) і Миргородського (І. Мирович) полків разом із охотницькими підрозділами Лівобережної України на чолі з С. Палієм (цьому полковникові з Правобережжя, з огляду на його військовий хист, довірялося командувати об'єднаними військами) атакували татарські поселення поблизу Дубоссар [3]. Тоді ж для боротьби з турками на морі та нападу на ворожі фортеці в Україні було виготовлено 70 великих та майже 1 тис. малих морських човнів. Протягом 1697 р. значні сили українського козацтва здійснили т. зв. другий Дніпровський похід, під час якого відбулися важливі бої з турками за утримання стратегічних фортець у пониззі Дніпра. Останньою спробою завоювати Очаків став похід військ гетьмана І. Мазепи та московського воєводи Я. Долгорукова у травні–серпні 1698 р.

Незважаючи на те, що 1696 р. помер «віденський богатир» король Ян III Собеський, війну Речі Посполитої з Османською імперією продовжував і його наступник – саксонський курфюрст і новий король Польщі Август II Саксонський. Як влучно писав поет Данило Братковський про політичну місію чергового польського короля:

...Він з рук поганських, що вже пропадала
Забрав Європу в тяжкому запалі [4].

21 травня 1698 р. Август II Саксонський особисто дякував полковнику С. Палію за військову службу і присланого «язика».

1 *Верстюк В., Горобець В., Толочко О.* Україна і Росія в історичній ретроспективі. – К., 2004. – Т. 1. – С. 180; *Лотман Ю., Успенский Б.* Отзвуки концепции «Москва – Третий Рим» в идеологии Петра Первого // *Успенский Б.* Избранные труды. – М., 1968. – Т. 1. – С. 124–141.

2 *Станіславський В.* Участь лівобережного та запорозького козацтва в боротьбі з Османською імперією // Україна в Центрально-Східній Європі. – К., 2005. – Вип. 5. – С. 592.

3 *Сергієнко Г.* Походи українських козаків проти Кримського ханства в кінці XVII ст. // З історії Української РСР. – К., 1962. – Вип. 6–7. – С. 34–35.

4 *Братковський Д.* Світ по частинах розглянутий. Фототипічне видання. – Луцьк, 2004. – С. 41.

У листі до Фастова польський монарх обіцяв, що «людей прибулих з ним (полоненим татарином. — *Т. Ч.*) уконтенуємо, пошлемо і тобі уконтенування, щоб вірно служили» [1]. З козаками, що привезли до Варшави полоненого, король відіслав на Правобережжя 4 тис. злотих і особистий дарунок для фастівського полковника. Така мізерна сума грошей не задовольнила потреби козацтва, зважаючи на те, що вони вже більше року не отримували належної платні. «І так рік ще винні зарплату і барви на Військо Козацьке, і зараз їх без зарплати виправдати на кампанію» [2], — писав великий коронний гетьман С. Яблоновський до короля. Зважаючи на вимоги козацького посольства, яке перебувало у Варшаві наприкінці літа, Август II Саксонський повідомляв наказному гетьману правобережного козацтва Самусю: «...Уконтенування Війську Запорозькому вже обмислене і відправлене через каштеляна Краківського». Окремо король звертався до С. Палія: «...консистенція, що належить для твоїх молодців буде надана» [3].

Впродовж 1697—1698 рр. за наказом правителя Українського гетьманату І. Мазепи було здійснено два великі військові походи українсько-російського війська у пониззя Дніпра. У травні—жовтні 1697 р. з метою завоювання Очакова і захисту вже відвойованих у турків Кази-Кермена і Таванська було проведено т. зв. Другий Дніпровський похід. Зокрема, багато українців загинуло з 31 липня по 2 серпня під час оборони від потужного яничарського штурму захопленої перед тим козаками фортеці Шингірей, яку все ж таки довелося залишити [4]. Всього під час цього походу загинуло 253 та було поранено 425 козаків. Натомість втрати османських сил становили близько 6 тис. осіб [5]. А в травні—серпні 1698 р. відбувся Третій Дніпровський похід, що мав на меті забезпечити належну оборону нижньодніпровського плацдарму. Зокрема, у боях з яничарами за Кази-Керменську і Таванську фортеці відзначилися Київський, Прилуцький та Миргородський полки, які налічували до 8 тис. козаків [6].

8 лютого 1700 р. московський цар Петро І в урочистій обстановці вручив гетьману І. Мазепі щойно заснований найвищий імперський орден св. Андрія, відзначаючи тим самим доблесну участь багатотисячних козацьких полків Українського

1 БМЧ Кракiв. — Рукоп. 1668, арк. 245.
2 Там само. — Рукоп. 515, арк. 191.
3 Там само. — арк. 170.
4 *Станіславський В.* Дніпровські походи 1697—1698 рр. в ненадрукованих листах Івана Мазепи до Петра I // Україна в Центрально-Східній Європі. — К., 2006. — Вип. 6. — С. 489—508.
5 *Бантыш-Каменский Д.* История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства. — К., 1993. — С. 563.
6 *Станіславський В.* Вказ. праця. — С. 505.

гетьманату у російсько-турецькій війні 1686—1700 рр. Від імені європейських країн, що входили до Священної Ліги, польський король Август II Саксонський у 1703 р. нагородив І. Мазепу за боротьбу проти турків і татар орденом «Білого Орла», а австрійський імператор Йосиф I Габсбург невдовзі надав українському гетьманові, в т. ч. і за військові заслуги, титул «найсвітлішого князя Священної Римської (Австрійської. — *Т. Ч.*) імперії» [1]. Такі дії європейських монархів переконливо засвідчували значний внесок українців у війну християнських країн з Османською імперією в останні десятиліття XVII ст.

Оцінюючи участь Українського гетьманату у християнсько-мусульманському воєнному протистоянні, сам козацький полководець Іван Мазепа писав: «Протягом 12 років, від початку свого гетьманування, зробив я 11 літніх і 10 зимових походів, і не важко кожному розсудити, які труднощі, збитки, руйнації від цих безупинних походів терпить Військо Запорозьке і вся Мала Росія» [2].

* * *

Незважаючи на перемогу європейської коаліції над Османами під Віднем, у середині 80-х рр. XVII ст. влада турецьких султанів та кримських ханів поширилася на південно-східні землі Східного Поділля, які увійшли до складу своєрідного військово-адміністративного анклаву під назвою Ханська, або ж Придністровська, Україна. Окрім південної Брацлавщини, до неї входили частини території придністровської Молдавії (у районі Ягорлика і Дубоссар). Існування цього напівдержавного утворення було дуже вигідним як для Стамбула, так і для Бахчисарая, з огляду на важливе геостратегічне положення. Адже територія Хансько-Придністровської України була, по-перше, важливим пунктом у системі постачання турками Кам'янця-Подільського та інших фортець еялету Каманеджі; по-друге, використовувалася Гіреями як зона конторлю і тиску на Молдавське князівство та правобережну частину Українського гетьманату; по-третє, слугувала татарам базою для нападу на західноукраїнські та великопольські землі.

З другого боку, управитель цієї справжньої буферної зони, згідно з висновками історика Олександра Оглоблина, був не лише адміністратором, а й репрезентантом місцевої української людності перед татарсько-турецькою владою, а іноді й перед урядами сусідніх держав, що надавало йому ширшого політичного значення [3]. До речі, історіографія проблеми виникнення

1 *Мацьків Т.* Англійський текст Зборівського договору 1649 року та інші вибрані статті. — Нью-Йорк; Львів; К., 1993. — С. 29—37.

2 Цит. за: *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа та його доба. — Нью-Йорк; К.; Острог, 2001. — С. 96.

3 *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа та його доба.— С. 195—196.

та функціонування цього напівдержавного військово-політичного утворення є не досить значною та нараховує лише невеликі за обсягом розвідки О. Лебединцева, Б. Крупницького, М. Петровського, О. Оглоблина та О. Середи [1].

Слід відзначити, що від початку 1670-х рр. представники Кримського ханства виступали посередниками (або ж були присутні) на всіх переговорах, які проводила Османська імперія з Річчю Посполитою та Московською державою щодо здобуття права зверхності над Українським гетьманатом. Водночас кримські хани здійснювали й власну дипломатію у напрямі послаблення як Москви, так і Варшави задля підкорення всієї української території або ж якоїсь її частини [2]. Зокрема, у 1675 р. хан Селім-Гірей І (1671–1677 рр.) запропонував Речі Посполитій розірвати Андрусівське перемир'я з Московією та укласти мир з Кримом, щоб об'єднаними турецько-татарсько-польськими силами відібрати у російського царя всю територію України. Селім-Гірей І був дуже невдоволений тим, що під час турецько-польських переговорів у Журавно восени 1676 р. посередницькі функції перейшли до молдавського господаря Г. Дуки. Така політика Кримського ханства, що посилювалася його постійними нападами на українські землі, не давала змоги нормалізуватись соціальній, економічній та політичній ситуації в козацькій Україні і була однією із зовнішньополітичних причин її розколу.

Разом з тим поразка Речі Посполитої у боротьбі з Туреччиною була невигідна татарам, для яких українські правобережні землі були постійним об'єктом економічного збагачення. Після Бучацького 1672 р. і, особливо, Журавненського 1676 р. договорів Кримське ханство вже не могло вільно посилати свої орди на Правобережну Україну, більша частина якої за турецько-польськими угодами ставала володінням султана. Хоча хан Селім-Гірей І, а згодом Мюрад-Гірей (1677–1683 рр.) змушені були допомагати турецьким військам завойовувати Правобережжя, вони не бажали безпосереднього сусідства зі своїми покровителями у східноєвропейському регіоні. Однак на

1 *Лебединцев О.* Ханская Украина // Записки Одесского общества исторических древностей. – Одесса, 1913. – Т. XXXI. – С. 1–22; *Крупницький Б.* З історії Правобережжя 1683–1688 рр. // Праці історико-філологічного товариства в Празі. – Прага, 1942. – Вип. IV. – С. 4–25; *Петровський М.* Епізод з українсько-кримських відносин кінця XVII в. // Записки Українського наукового товариства в Києві. – Т. 32. – С. 34–45; *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа та його доба. – С. 195–196; *Середа О.* Ханська Україна в адміністративній структурі Сілістринсько-Очаківського еялету // Чорноморська минувщина. Записки Відділу історії козацтва на півдні України. – Одеса, 2008. – Вип. 3. – С. 57–71.

2 *Artamonow W.* Rosja, Rzeczpospolita i Krym w latach 1686–1699 // Studia i materiały z czasów Jana III. – Wrocław, 1992. – S. 24.

рівні міжнародних офіційних зносин Кримське ханство діяло все ж таки у руслі зовнішньополітичних планів Османської імперії.

На переговорах з польським послом Я. Гнінським у лютому 1678 р. кримський хан Мюрад-Гірей від імені Мегмеда IV заявляв, що не поступиться жодною частиною Правобережної України, а Туреччина піде війною на Польщу, як тільки укладе союз з Москвою [1]. Разом з тим хани хотіли бачити в особі правобережних гетьманів, що призначалися турецьким султаном, незалежніших від Стамбулу володарів. Допомагаючи Ю. Хмельницькому утвердитись на Правобережжі, татарський солтан-калга звертався до його населення: «...нашим словом схиляю до покори ясноосвіченому князю його милості Малої Росії Георгію Гедеону Венжикові Хмельницькому, як дідичу і отцю цієї держави» [2] . Наступного року кримський хан, незважаючи на заборону султана, підтримував Хмельницького у його прагненні оволодіти Білою Церквою. Тим не менш, багатотисячні війська Кримського ханства [3] були найдієздатнішою частиною турецької армії великого візиря Кари Мустафи під походів на Чигирин у 1677 і 1678 рр.

Починаючи з 1677 р. кримський хан, за дорученням султана, листовно вимагав у московського царя Федора Олексійовича

1 *Wójcik* Z. Rzeczpospolita wobeć Turcji i Rosji. 1674–1679. – Wrocław, 1976. – S. 124.

2 Акты ЗР. – Т. V. – С. 157.

3 Кримські татари як нащадки Золотої Орди майже без змін зберегли ординські традиції в організації та устрої війська. Впродовж XV–XVIII ст. головну роль у мобілізації населення до військової служби відігравав воєнно-родовий принцип побудови татарського суспільства. Зважаючи на те, що воно об'єднувалося у роди, кожен глава роду (*«бей»*) мусив виставляти під час походу певну кількість воїнів, озброєних і споряджених його коштом. Головне керівництво кримським військом здійснював голова держави і найголовніший бей – хан. Дотримання суворої дисципліни було одним із наріжних принципів великої боєздатності армії Кримського ханства. Вона не була регулярною, але у військових походах брало участь майже все чоловіче населення країни. У середині XVII ст. турецький мандрівник Євлія Челебі залишив цікавий опис, що характеризував побудову татарського війська: «Якщо хани вирушають у якийсь похід, то попереду стають за ведучих дванадцять от-аг, а військо вишиковується по дванадцять кінських голів у ряд... всі коні, прив'язані за хвости, змушені йти голова до голови. У середньому з ханом у похід вирушало, таким чином, близько восьми-десяти тисяч чоловік... Якщо ж у похід виступає нурединсултан, то йде сорок тисяч його воїнів шістьма колонами». Кримські татари вступали у відкритий бій з супротивником лише пересвідчившись у своїй перевазі, а якщо той переважав їх, то намагалися уникнути битви. Для безпосереднього ведення воєнних дій татарські воєначальники надавали перевагу відкритій та рівнинній місцевості. Постійні набіги на сусідні землі та участь у різноманітних війнах і військових конфліктах у Центрально-Східній та Південно-Східній Європі давали великі прибутки не лише Кримському ханству, а й Османській імперії (*Эвлия Челеби.* Книга путешествия. – М., 1961; *Смирнов В.* Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты. – Одесса, 1889; *Чухліб Т.* Воєнне мистецтво // Історія української культури. – Т. 3. – К., 2003).

й лівобережного гетьмана І. Самойловича видати йому «зрадника» П. Дорошенка. Через два роки, весною 1679 р., татарський посол у Москві Садиш-Ага вимагав цього на переговорах з царем. Однак важливішими були інші дипломатичні заяви Бахчисарая — 17 квітня того ж року один із ханських дипломатів Асан-Ага оголосив, що Крим хоче укласти мир з Московською державою на умовах передачі ханові Києва і всієї України [1]. Взимку 1680—1681 рр. хан Мюрад-Гірей провів переговори з московським посольством В. Тяпкіна. У березні 1681 р. кримський володар від імені Османів уклав мирний договір з Московським царством. Крім того, у Бахчисараї було домовлено, що обидві сторони не будуть підтримувати правобережних козаків і «під державу свою не призивати» [2]. Є відомості про те, що після 1681 р. кази-керменський бей, скориставшись відсутністю реальної влади над південними районами Правобережжя, встановив тут великі податки за користування лісами, добування солі та риболовлю.

Укладення Вічного миру між Річчю Посполитою та Московською державою у 1686 р. створило для Кримського ханства загрозу його пануванню у північно-західному районі Чорноморського басейну. У другій половині 1680—1690-х рр. політичні інтереси Криму вже повністю збігалися з намірами Османської імперії зберегти свій вплив у Центрально-Східній та Південно-Східній Європі. Ханські посли неодноразово виїжджали до Варшави з пропозиціями мирного договору. У цей час татари значно пом'якшили свою політику щодо правобережного і запорозького козацтва. «Багато їх (лівобережних козаків. — *Т. Ч.*) прагне на той бік Дніпра шукати собі життя, а запорожці поширюють чутки, що татар нема чого боятися, бо татари нам не вороги, і хан наказав звільнити всіх, котрих татари нещодавно захопили на тому березі Дніпра» [3] — писав генеральний суддя М. Вуяхевич до лівобережного гетьмана І. Мазепи у 1689 р.

Улітку 1684 р., після витіснення з Правобережжя молдавського господаря Г. Дуки та його наказного гетьмана І. Драгинича, султан Мегмед IV проголосив новим гетьманом «турецької» частини Правобережної України (згідно з положеннями Журавненського 1676 р. і Бахчисарайського 1681 р. договорів з Варшавою і Москвою) козацького полковника Теодора Сулименка (Сулимку) [4]. На нашу думку, саме від початку гетьманування цього володаря булави можна говорити про заснування

1 Реестр делам Крымского двора от 1474 по 1779 год, учиненный Бантыш-Каменским Н. И. в 1808 г. — Симферополь, 1883. — С. 180.

2 Цит. за: *Смирнов В.* Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII века. — СПб., 1887. — С. 595.

3 *Оглоблин О.* До історії Руїни // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. — К., 1928. — Кн. XVI. — С. 205.

4 БМЧ Краків. — Рукоп. 2728/III, арк. 17—19.

Ханської України. Можемо стверджувати це з огляду на такі фактори: по-перше — цей гетьман був призначений за безпосередньою пропозицією кримського хана, а по-друге — почав свою діяльність з території лівобережного Придністров'я (його резиденцією став Ягорлик), яка була підконтрольна ханству. Незадовго до свого призначення полковник Сулименко підкорявся гетьману «його королівської милості» С. Куницькому. У грудні 1683 р. під час походу козацького війська на Молдавію він на чолі декількох сотень здійснив самовільний напад на землі Волоського князівства. Побоючись арешту, почав діяти самостійно, але невдовзі був захоплений у полон татарами. Його відвезли до бейлербея Абдурахман-паші у Кам'янець-Подільський, де він визнав протекцію турецького султана Мегмеда IV. Як стверджує документ, Т. Сулименку «і його суддям барви дали, хоругви, бубни та інше» [1]. Ця подія відбулася десь на початку літа 1684 р.

Витіснення з Правобережжя Дуки та відвоювання українсько-польськими силами Немирова стало значною втратою для Османської імперії. Тому найголовнішим завданням новопроголошеного гетьмана Т. Сулименка стало повернення цієї правобережної столиці для потреб султана, з огляду на її вигідне географічне розташування [2]. Його першою дією на новій посаді було відрядження послів до начальника немирівського гарнізону, призначеного гетьманом «його королівської милості» А. Могилою. Ті мали запропонувати «польським» козакам добровільно здатися. Однак після прибуття до Немирова їх одразу ж було страчено за наказом Могили.

У листопаді 1684 р. Т. Сулименко разом із 6-тисячним татарським військом сина хана Селім-Гірея І та яничарським підрозділом близько трьох тижнів намагався відбити немирівську фортецю у гетьмана А. Могили [3]. Одночасно турецько-татарський гетьман розповсюджував серед населення універсали, в яких закликав підкорятися його владі на підставі того, що султан і хан надали йому право володіти Правобережною Україною. У них відзначалося, що хто виступить проти нього, того буде скарано, а майно «бунтівників» конфісковано [4]. Деякі правобережні села і містечка, побоюючись османської загрози, стали визнавати зверхність Т. Сулименка [5]. Навіть серед населення Немирова існувала непевність у вирішенні питання, якому гетьману слід підкорятися. Однак Сулименко, незважаю-

1 ПАН Краків. — Рукоп. 1855, арк. 252—253.

2 *Чухліб Т.* Немирів — гетьманська столиця Правобережної України в останній чверті XVII — на початку XVIII ст. // Актуальні проблеми розвитку міст та міського самоврядування (історія і сучасність). — Рівне, 1993. — С. 112—114.

3 ПАН Краків. — Рукоп. 967, арк. 292.

4 *Крупницький Б.* З історії Правобережжя... — С. 12.

5 БМЧ Краків. — Рукоп. 2728/III, арк. 18; *Załuski A.* Epistolae historicum-familiarium. — T. 1. — Brunsbergs, 1711. — S. 881; *Крупницький Б.* З історії Правобережжя... — С. 12.

чи на допомогу турецьких і татарських підрозділів, так і не зміг оволодіти Немировим.

У 1685 р. загони Сулименка знову робили спроби оволодіти правобережною козацькою столицею, а також іншим центром козацького устрою — Брацлавом. Однак восени вони були розбиті 4-тисячним військом Могили у Ягорлику [1]. Більшість козаків, які підкорялися Т. Сулименку (всього на той час у його підпорядкуванні було близько 1200 козаків), перейшли на бік Могили, віддавши йому «корогви, бубни та інші клейноди турецькі» [2]. Сам гетьман був схоплений і відправлений у подарунок польському королеві до Яворова, де, очевидно, і був страчений. Про ці події повідомлялося навіть на шпальтах німецької газети *«Leipcig Post»* в інформації від 1 жовтня [3]. Ця поразка не зупинила кам'янецького бейлербея Мустафу. У жовтні 1685 р. він доручив татарському солтан-калзі, щоб той у Немирові замість безталанного Сулимки «за гетьмана Самченка козака осадив» [4]. У зв'язку з цим, ханський син наказав новому гетьманові Самченку за 12 днів дійти до Немирова і дав у допомогу 20 тис. своїх людей, щоб ті разом із козаками завоювали правобережну столицю. Але ця військова акція також закінчилася невдало. Під час чергового нападу на Немирів наприкінці 1685 р. Самченко загинув. За оцінкою історика Б. Крупницького, деструктивна діяльність гетьманів Т. Сулименка і Самченка у середині 1680-х рр. звела нанівець попередні зусилля Дуки у справі колонізації правобережних земель України [5].

Та найдовше на посаді гетьмана Ханської України перебував Стецик (в інших джерелах — Стець, Стецик Тягинський, Стецько чи Степан Ягорлицький), який був призначений за наказом султана десь наприкінці 1685 — на початку 1686 р. Припускаємо, що під цими іменами й прізвиськами переховувався ніхто інший, як український шляхтич і козацький полковник Степан Іванович Лозинський [6]. Ще у 1674 р. шляхтичі Київського воєводства доручили йому воювати з сердюками П. Дорошенка, які «грацували під Києвом» [7]. Наступного року він був призначений «начальником війск», які стояли на Поліссі, й на чолі свого загону нападав на Корсунь, Трипілля, Стайки, Ржищів. Однак у 1676 р. посли від Київського воєводства на коронаційному сеймі зверталися з проханням про заміну «свавільного» полковника [8]. Восени того ж року бачимо його

1 ПАН Краків. — Рукоп. 645, № 44.
2 Там само. — Рукоп. 1855, арк. 252–253; № 645, арк. 44.
3 Цит. за: *Крупницький Б.* Вказ. праця. — С. 14.
4 ПАН Краків. — Рукоп. 645, арк. 51, 52.
5 *Крупницький Б.* Вказ. праця. — С. 13.
6 *Чухліб Т.* Гетьмани і монархи. — С. 315.
7 БМЧ Краків. — Рукоп. 410, арк. 97–98.
8 Архив ЮЗР. — Т. 2. — Ч. II. — К., 1888. — С. 341, 362.

серед козацьких полковників наказного гетьмана «його королівської милості» Є. Гоголя.

Отже, відразу ж після смерті Самченка Мегмед IV за пропозицією кримського хана призначає гетьманом турецької частини Правобережжя Степана Лозинського, що обрав для себе коротше і зрозуміліше козацьке прізвисько Стецик. З дозволу хана й молдавського господаря він, наслідуючи Т. Сулимку, оселився у Ягорлику. Саме звідти новий гетьман здійснював постійні напади на українські землі з метою відвоювання їх у ставлеників Польщі. Починаючи з 1686 р. він розсилає свої універсали із закликами до населення Правобережжя прийняти султанське і ханське підданство. Влітку 1689 р. Стецик з двома сотнями козаків і десятком тисяч татар тимчасово здобув Немирів, але невдовзі був вибитий звідти підрозділами польського «козацького» комісара С. Друшкевича [1].

Лише у 1690 р., після невдалих спроб утвердити своїх гетьманів, султан Мегмед IV нарешті повністю віддав ініціативу у справі їх призначення та контролю над ними в руки татарських ханів. 19 лютого того ж року король Ян III Собеський писав до московських царів Івана і Петра, що Стецика прийняв під свою опіку кримський хан: «...хан татарський гетьмана свого козацького на ім'я Стецько оголосив і зайнявши Сороки і Цеканівку там же йому консистенцію назначив» [2]. Це, на думку короля, робилося задля «одірвання, затягнення і згромадження людей українського народу проти християнства» [3]. За ханським наказом впродовж 1691 р. підрозділи Стецика обороняли від польських і козацьких військ фортецю Сороки [4].

1 *Perdenia J.* Stanowisko Rzeczypospolitej szlacheckiej wobeć sprawy Ukrainy na przełomie XVII–XVIII w. – Wrocław, 1963. – S. 74.

2 БНІО Вроцлав. – Рукоп. 876, арк. 97–98; *Андрусяк М.* До історії правобічних козаків у 1688–1689 рр. // ЗНТШ. – Львів, 1930. – Т. 100. – С. 265.

3 БНІО Вроцлав. – Рукоп. 876, арк. 98.

4 Фортеця в Сороках збудована протягом 1543–1546 рр. молдавським господарем Петром Рарешем на окраїні міста Сороки. Мала надзвичайно вдале стратегічне розташування – на правому березі Дністра у місці старовинної переправи з України до Молдавії. Очевидно, що фортецю будували місцеві майстри з урахуванням традицій давньоруської, а також молдавської та української середньовічної архітектури. За формою вона не мала аналогів серед інших тогочасних фортець. Двір Сороцької фортеці мав форму правильного кола, внутрішній діаметр якого 37,5 м. По периметру розташовувалися 4 круглі та 1 квадратна (надбрамна) башти, висота яких сягала 20–22 м. Товщина захисного муру – 3,5 м. Для гармат в баштах були зроблені великі бойові площадки з круглими отворами діаметром 30 см. Фортеця у Сороках, окрім військових, виконувала також функції замку, де довгий час проживали молдавські бояри. Приміщення фортеці-замку були оформлені у ренесансно-готичному стилі й мали у свій час багатий декор, який, на жаль, не зберігся до сьогодні. Весною 1672 р. правобережний гетьман М. Ханенко відвоював Сороцьку фортецю у турків та підлеглих їм молдаван і залишив там козацьку залогу, яка згодом відступила звідти під натиском яничарів (*Войцеховский В.* Крепость в Сороках. – Л., 1965; *Чеботаренко Г.* Сорокская крепость – памятник старины. – Кишинев, 1984; *Nesterow T.* Enigmele cetatie Soroca // Enigmele Basarabiei. – Chisinaŭ, 2000).

Під час оборони цієї молдавської твердині від «татарського» гетьмана втекло кілька сотень козаків на сторону королівського ставленика Гришка [1], що стало однією з причин здачі Сорок на користь Речі Посполитої. До речі, від Стецика досить часто втікали не лише прості козаки, а й старшина. Наприклад, у вересні 1695 р. його покинув писар, який перейшов до правобережних козаків С. Друшкевича [2].

Після смерті гетьмана Гришка, у серпні 1692 р., король обіцяв Стецику «амністію чи одпущення», а також гетьманську булаву від свого імені, якщо той перейде на бік Речі Посполитої [3]. Але Стецик залишився вірним турецько-татарській протекції. «Сили військові турецькі з сераскером Мустафа-Башою, татарських кілька солтанів, волоських з Господарем і Стеця, перекинщика до татарів, з козаками на Сороку [напали]» [4] – повідомляв Яна III Собеського польський резидент у Москві в середині жовтня того ж року.

На початку 1690-х рр. на Запорожжя втік опозиційно налаштований до гетьмана І. Мазепи писар Петро Іваненко (Петрик). До нього приєдналася частина запорожців, яка не погоджувалася з діями уряду Лівобережної України. За допомогою татар січовики обрали його за гетьмана. 26 квітня 1692 р. між Іваненком (від імені Українського гетьманату) та Кримським ханством був підписаний двосторонній мирний договір [5]. За визначенням істориків, цей трактат механічно сполучав ідею державності Війська Запорозького з ідеєю Українського князівства в межах «покуди Хмельницький (Богдан. – *Т. Ч.*) завоював з ордами від ляхів» [6], як було записано у 4-й статті договору. Також вирішувалась проблема переходу українців з Правобережної України на Лівобережжя й навпаки: «...куди хто захоче на свою вітчизну піде, де перед тим проживав, а тривоги і небезпеки не матиме там ніколи» [7]. Аналізуючи текст договору, можна зрозуміти, що під владою П. Іваненка мала перебувати лише наддніпрянська частина Правобережжя з кордонами по Случу і Горині. Крім того, кримський хан як протектор брав на себе зобов'язання захищати козаків від нападу московських та польських військ («Держава Кримська присягу свою на тому виконала, іж мають нас від Москви і від Ляхів і від всіляких неприятелів боронити завше») [8].

1 *Samecki K.* Pamiętniki z czasów Jana Sobieskiego. – Warszawa, 1958. – S. 11.
2 Ibid. – S. 377.
3 *Korzon T.* Dzieje wojen... – S. 15.
4 АГАД Варшава. – Ф. «Архів публічний Потоцьких», № 47, т. 2, арк. 407.
5 *Оглоблин О.* Ескізи з історії повстання Петра Іваненка (Петрика). – К., 1929. – С. 17.
6 Там само.
7 *Эварницкий Д.* Источники для истории запорожских казаков. – Владимир, 1903. – Т. 1. – С. 368.
8 Цит. за: *Оглоблин О.* Вказ. праця. – С. 13.

Уже влітку 1693 р. татари разом із малочисельним військом П. Іваненка намагалися захопити територію Брацлавщини, але цей похід закінчився поразкою. Згодом цей ханський гетьман оселився на землях Буджацької орди, виношуючи плани захоплення Правобережної України. Його діяльність стала яскравим проявом опозиційних настроїв частини козацької старшини щодо політичної орієнтації Батурина на Москву. Невідомо, які стосунки мав П. Іваненко з іншим турецько-татарським гетьманом — Стециком.

Наприкінці 80-х — у першій половині 90-х рр. XVII ст. проти загонів Стецика дуже часто воювали правобережні козаки під керівництвом С. Палія, А. Абазина та Самуся. Восени 1693 р. козаки Палія мали намір оволодіти Ягорликом, який був резиденцією ханського гарнізону в Тягині, після чого фастівський полковник змушений був відступити. У цей час під керівництвом Стецика перебувало близько 3 тис. козаків і молдаван [1]. «Сім полків з господарем волоським, Стецьком козацьким і кільканаста тисяч орди стоять на Цецорі, готуючись до атакування Сороки» [2] — повідомляв безвісний сучасник цих подій влітку 1693 р. Того ж року козаки полковника З. Іскри захопили «волоха, якого Стецько посилав з листами до нурадин-солтана», а загін полковника Яреми розбив турків під Очаковом і полонив «двох волохів», що воювали у Стецика [3].

17 жовтня 1693 р. лівобережний гетьман І. Мазепа писав до Москви, що фастівський полковник С. Палій прислав до нього чотирьох полонених молдаван, які просили відпустити їх додому, «де сподіваються на заступництво свого володаря Стецика Ягорлицького» [4]. До речі, Стецик неодноразово присилав до С. Палія його людей, що раніше були захоплені в полон, і прохав обміняти їх на своїх козаків чи знатних татар, які перебували в полоні у Фастові. Окрім того, Стецик надсилав листи і посольства до лівобережного гетьмана І. Мазепи. Наприклад, у липні 1693 р. до Батурина прибув «тлумач Стецика Ягорлицького на ім'я Степан», який подав на ім'я Мазепи лист. Разом з ним було п'ять козаків і один татарин. Вони привезли двох «москалів», яких хотіли виміняти на татарських мурз, що перебували у Севській в'язниці. І. Мазепа відрядив їх до севського воєводи Ф. Барятинського, а перед тим розпитав про становище у Буджацькій орді [5].

Сучасники свідчать, що Стецик вів переписку із султаном Агмедом II. Одного разу на початку осені 1693 р. козаки С. Палія

1 Starozytności historyczne polskie. — T. 2. — Kraków, 1840. — S. 523.
2 *Sarnecki K.* Pamiętniki... — S. 39.
3 БМЧ Краків. — Рукоп. 1949/IV, арк. 17.
4 *Величко С.* Літопис. — Т. 2. — С. 430.
5 Там само. — С. 417–418.

перехопили такий лист [1]. А невдовзі «ханський» гетьман помстився фастівському полковнику, оточивши у жовтні його підрозділи під Сороками й пославши по допомогу до турецького гарнізону в Тягині. Але Палій зумів уникнути поразки успішно відбившись з двома сотнями козаків від тисячного загону Стецика й однієї тисячі яничарів [2].

Відомості про сутички «ханського» гетьмана з правобережними козаками постійно бачимо в документах за 1694 — осінь 1695 рр. Наприклад, у листопаді 1694 р. наказний королівський гетьман Самусь «села Стецикові розгромив і 6000 овець забрав» [3]. Літописна згадка від 14 вересня 1695 р. говорить, що полки Самуся і С. Палія здійснили напад на Дубоссари, де у цей час перебував Стецик: «...вони те місто і замок вщент спалили, людей до найменшого дитяти витяли, здобичі набрали до 2000 возів і худоби у кільканаста тисяч штук» [4]. Але на переправі через Дністер їх наздогнав Стецик, що встиг втекти з Дубоссар, і привів на допомогу підрозділи тягинського бея. У результаті нетривалого бою вони змогли відібрати частину здобичі й убили близько двохсот самусевих козаків. 9 листопада того ж року королівський секретар Домінік Вільчек повідомляв польського короля, що з Сороки двісті піших і п'ятнадцять кінних ходили воювати «ханські» села. Повідомлений молдаванами, їх наздогнав Стецик з 400 вершниками і цілий день атакував «польських» козаків. Ті зуміли не тільки відбитися, а й убити 50 нападників та смертельно поранити самого Стецика [5]. Очевидно, що через декілька днів він помер. Про це повідомляв Папу Римського нунцій апостольський з Варшави в інформації від 28 листопада [6]. Також це підтверджував лист Яна III Собеського до московського царя Петра I від 3 березня 1696 р., де польсько-литовський король з радістю повідомляв, що покінчено з черговим «ханським» гетьманом, а турки з молдаванами не можуть відбити у поляків жодної фортеці над Дністром [7]. Так безславно закінчив своє бурхливе життя шляхтич Степан Стецик-Лозинський.

У наступні роки традиція призначення козацьких гетьманів від імені кримського хана для управління (значною мірою формального) Правобережною Україною не переривалася. В 1698 р. під час походу лівобережних полків до Причорномор'я серед козаків з'явився лист «гетьмана ханською милістю» Івана Багатого,

1 *Sarnecki K.* Pamiętniki... — S. 259.
2 Ibid. — S. 260.
3 БМЧ Краків. — Рукоп. 184, арк. 413.
4 Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси. — К., 1888. — С. 266.
5 Там же. — С. 275.
6 *Theiner A.* Monuments historiques de Russie. — Rzym, 1859. — S. 760.
7 РДАДА Москва. — Ф. 79, оп. 2, 1696, спр. 314, арк. 1.

у якому він закликав лівобережців відмовитися від московської протекції і запитував їх, чому вони так вірно служать «тим іудам-москалям», адже ті «за допомогою вашої роботи і вашої мужності» зміцнюють свою державу [1]. А тому закликав переходити під зверхність Кримського ханства. На жаль, більше даних про діяльність цього гетьмана віднайти не вдалося.

Відразу ж після постанови польського сейму у 1699 р. про знищення правобережних полків частина козаків на чолі з полковниками Т. Маяцьким і Ф. Швачкою, які базувалися в м. Дашові та його околицях, звернулися за протекцією до кримського хана Девлет-Гірея II: «Чи хіба від тієї Речі Посполитої синів коронних облишили наглядати за правами і вольностями нашими військовими від прадавніх батьків Війську Запорозькому наданих і взятих через москаля особливого неприятеля нашого... в протекцію мужнійшого хана його милості навмисне склонилися» [2]. Наприкінці листа вони зазначали, що «за наказом хана, що вийшов з ордами і сином своїм Батир-Гіреєм солтаном і досягнув вже Кубліча мусимо вже з Дашова виступати» [3].

Але відмова частини правобережного козацтва від польської протекції і перехід її під турецько-татарську зверхність не допомогла Війську Запорозькому «з правого берега» Дніпра. Згідно з Карловицьким мирним договором 1699 р. між Османською імперією і Польщею, територія Правобережної України, яка раніше перебувала під турками, поверталася під владу короля. Спеціальна стаття польсько-турецької угоди стосувалася «українського козацького гетьмана» [4], що перебував на службі Порті Оттоманській, «який зараз у Волоській землі резидує» [5]. Така посада на вимогу польської сторони мала бути відтепер скасована. Можливо, що цим гетьманом був І. Багатий, а може й П. Іваненко (до речі, є припущення, що під цими іменами переховувалася та сама особа). На цей час документів, які б підтверджували, хто був тогочасним володарем булави, поки не віднайдено. Хоча відомості російського походження, датовані 20-ми роками XVIII ст., стверджували: «Як призначено ханом, і тим Єгорликом і Дубоссарами до 1714 року керував надісланий від хана зрадник Москви Пляка (? — *Т. Ч.*), який був сотником у Новосергієвському полку, що близько до ріки

1 *Krupnickij B.* Hetman Masepa und seix Zeit. — Leipzig, 1941. — S. 186.

2 БМЧ Краків. — Рукоп. 493, арк. 112.

3 Там само.

4 У латинському тексті договору — «*Ukrainae Kozakorum hetmani*», у турецькому — «*Ukrayna Kazagi hetmani*».

5 БУ Варшава. — Ф. III 6649, арк. 128; БМЧ Краків. — Од. зб. 616, арк. 266; Traktaty między mocarctwami europeyskiemi od roku 1648 zaszle. — T. 1. — Warszawa, 1773. — S. 327; Ottoman-Polish diplomatic relations. — P. 588—589.

Самари... Нині тим Єгорликом замість Поляки керує сотник Єгорлицький козак ім'ям Апостас, а в Дубоссарах керує Хвастовський козак Гаврило Алейченко і який раніше служив у Палія...» [1].

Таким чином, в останніх десятиліттях XVII ст. під владою Стамбула і Бахчисарая продовжували залишатися Молдавське князівство, а також частина українських земель. Незважаючи на міжнародні угоди, Ханськo-Придністровська Україна ще тривалий час управлялася українськими козацькими гетьманами, які визнавали протекцію Османської імперії й водночас були залежними від Кримського ханства. Хоч як це дивно, але

таке буферне напівдержавне військово-адміністративне утворення, столицю якого від початку XVIII ст. перенесли з Ягорлика в Дубоссари, проіснувало аж до 1760-х рр.

* * *

Наприкінці 80-х рр. XVII ст. Велика Порта залишилась без союзників на міжнародній арені, хіба що Французьке королівство продовжувало вести подвійну гру відносно Стамбула і Варшави. Саме тому турецький султан Мустафа II запропонував австрійському двору Габсбургів та представникам Священної Ліги розпочати мирні переговори. Вони були проведені у 1688 р. за участю Австрії, Польщі та Венеції, з одного боку, і Порти — з другого. Серед головних міждержавних, в основному територіальних, дискусійних питань під час зустрічей дипломатів постала проблема політичної належності Правобережної України. Річ Посполита настійливо вимагала в Османської імперії повернення їй усіх земель «між Дніпром і Дунаєм» — тобто не лише українських земель, а й Молдавії, Волощини і навіть Буджаку [2]. Не дивно, що ці переговори зайшли в глухий кут. Аналогічні наслідки мала дипломатична зустріч представників країн Священної Ліги з турецькими послами і протягом перемовин, які відбулися впродовж 1689—1690 рр.

З огляду на васальну залежність Лівобережної Гетьманщини від Московського царства цікаво ознайомитися з позицією російського зовнішньополітичного відомства під час досліджуваних подій. Історик В. Станіславський, який віднайшов у російських архівосховищах ряд оригінальних документів стосовно московсько-кримських та московсько-османських взаємин останньої чверті XVII ст., дослідив, що Московська держава як

1 *Русов А.* Русские тракты в конце XVII и начале XVIII веков. — К., 1876. — С. 79—80.

2 *Махатка О.* Взаимоотношения России, Австрии и Польши в связи с антитурецкой войной в 1683—1699 гг.: Дисс. ... канд. ист. наук. — Л., 1958. — С. 12.

член антитурецької Священної Ліги у березні 1688 р. (саме тоді, коли війська В. Голіцина та І. Мазепи були поблизу Перекопа) запропонувала Стамбулу для переговорів статті, де йшлося про такі вимоги: 1) переселити всіх (!) татар з території Кримського ханства до турецької Анатолії, а їхні землі віддати Москві; 2) передати Москві Азовську фортецю з околицями і також виселити звідти татар-кочівників; 3) віддати царям турецькі фортеці в нижній течії Дніпра або ж зруйнувати їх; 4) звільнити без викупу всіх полонених росіян і українців з Туреччини і Криму; 5) виплатити контрибуцію за постійні набіги у розмірі 2 млн золотих [1]. У 1691 р. царські вимоги до султана були повторені, але вже у значно обмеженішому вигляді. Зокрема, йшлося про взаємний обмін полоненими, припинення турецьких і татарських походів на царські володіння, дозвіл запорозьким козакам на вільний промисел, дозвіл на торгівлю росіянам і українцям на території Кримського ханства та нижньоподніпровських фортець Османської імперії. Але й ці пропозиції на той час були відкинуті Стамбулом.

Натомість влітку 1692 р. до Польщі прибув посланець кримського хана Д. Газі. Він запропонував військову допомогу Яну III Собеському у можливій війні проти Москви з метою повернення українських земель, втрачених поляками у російсько-польській війні за Україну 1654—1667 рр. Однак це було лише дипломатичною хитрістю — під час розмови з королем татарський посол намагався визначити ступінь готовності Речі Посполитої до підписання мирної угоди з Османською імперією [2]. У березні 1693 р. королівські посли особисто виклали умови договору турецькому султану, а вже у серпні король дістав попередню згоду османського уряду на укладення сепаратного миру [3]. Зважаючи на несприятливий для себе розвиток міжнародних подій, турецький султан лише у 1697 р. остаточно погодився з польськими пропозиціями щодо повернення під владу короля Поділля, Брацлавщини та південно-східної Київщини. У своєму володінні султан намагався залишити лише Кам'янець-Подільський або ж, у разі передачі його супротивнику, взагалі знести місцеву фортецю [4]. Водночас продовжували сепаратні переговори з Високою Портою й Австрійська імперія

1 *Станіславський В.* Маловідомі документи щодо планів південної політики Московської держави у другій половині 80-х рр. XVII ст. // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. — К., 2000. — Вип. 7. — С. 344—345.

2 *Podhorodecki L.* Chanat Krymski i jego stosunki z Polska w XV—XVIII w. — Warszawa, 1987. — S. 229.

3 *Устрялов Н.* История царствования Петра Великого. — СПб., 1858. — Т. 2. — С. 14.

4 *Павлищев Н.* Польская анархия при Яне Казимире и борьба за Украину. — СПб., 1878. — Т. 3. — С. 235.

та Московська держава. Паралельно відбувалися й воєнні дії між ворогуючими таборами.

У вересні 1697 р. поблизу місцевості Зента австрійці на чолі з принцом Євгеном Савойським завдали відчутної поразки 60-тисячному війську Османської імперії. Турки втратили вбитими й пораненими більше половини своєї армії, а сам султан Мустафа II, який її очолював, ледве уник полону. Саме тому Стамбул став схилятися до миру, так само й Відню необхідне було примирення з турками, адже австрійські Габсбурги хотіли продовжувати війну з Францією за іспанський трон [1]. Виснажена довголітньою боротьбою з Османами Річ Посполита також була не проти розпочати переговорний процес з Високою Портою. З огляду на це міжнародна ситуація в Центральній та Східній Європі докорінно змінювалася. Згідно з дослідженнями істориків, великий візир Османської імперії Гусейн Кьопрюлю у травні 1698 р. почав настійливо радити султанові укласти мир зі Священною Лігою [2].

У зв'язку з припиненням християнсько-мусульманського військового протистояння політика королівського уряду Польсько-Литовської держави щодо українського козацтва докорінно змінилася. Спочатку варшавський вальний сейм 1697 р. ухвалив постанову про звільнення козаків «від зимового постою в добрах земських» на Правобережній Україні, а невдовзі сейм 1699 р. взагалі заборонив утримання там «козацької міліції». Діставши звістку про цю сеймову ухвалу, козацька старшина зібралася на раду у Фастові, внаслідок чого 15 серпня 1699 р. королеві Августу II Саксонському надіслали листа за підписом «Семена Палія, полковника Війська В[ашої] К[оролівської] М[илості] Запорозького, сотників, отаманів і черні». У ньому, зокрема, говорилося: «...Аби могли без клопоту, спокійно на своїх осідлостях перебувати, бо ми від Найяснішого Антесесора В[ашої] К[оролівської] М[илості] і цілої Речі Посполитої під час початої з неприятелем меча Святого (Османською імперією. — *Т. Ч.*) війни затягнені й утверджені листом Й[ого] К[оролівської] М[илості] великі вольності і в проживанні нашому. З того часу статечно і вірно у всіляких битвах з неприятелем здоров'є своє втрачаючи, кров проливаючи при достоїнствах В[ашої] К[оролівської] М[илості] і цілої Речі Посполитої, тут на Україні проживаємо» [3]. Однак апелювання старшини до своїх нещодавніх військових заслуг не вберегло правобережне козацтво

1 *Лорд Кинросс.* Расцвет и упадок Османской империи. — М., 1999. — С. 382—383; *Цьольнер Еріх.* Історія Австрії. — Львів, 2001. — С. 248—250; *Станіславський В.* Запорозька Січ і Річ Посполита. 1686—1699 рр. — К., 2004. — С. 200;

2 *Гусарова Т.* Австрийские Габсбурги в войне с Османами в 1683—1699 гг. От осады Вены до Карловицкого мира // Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XVII в. — М., 2001. — Ч. 2. — С. 283.

3 БМЧ Краків. — Рукоп. 515, арк. 170.

від розпуску. Варшавський уряд уже не зважав на дієву участь українців у Віденській битві 1683 р., поході до Угорщини і Словаччини, періодичній облозі Кам'янця-Подільського, вибитті турків з багатьох фортець Східного Поділля, воєнних операціях у Молдові та Буджаку.

У жовтні 1698 р. в сербському містечку Карловичі (*Sremski Karlovci*) за 60 км на північний захід від Белграда зібралися представники держав, які входили до Священної Ліги — Австрійської імперії, Речі Посполитої, Венеціанської республіки та Московського царства. Протилежну сторону на конгресі представляла Османська імперія. Їй довелося витримати дипломатичний тиск не лише з боку Польщі, Австрії, Росії й Венеції, а й від членів т. зв. Великого союзу («Аугсбурзької ліги») — Англії, Голландії, Іспанії, Португалії, Саксонії, Бранденбургу (а також Австрії). До неї в 1697 р. приєдналася Франція, яка перед тим тривалий час підтримувала Стамбул, а отже Австрійська імперія могла припинити воєнні дії проти неї й кинути основні сили на боротьбу з Портою. Водночас Французькому королівству було не до вподоби зміцнення позиції Російського царства. Учасники міжнародного конфлікту розпочали мирні переговори з Османською імперією, під час яких мали вирішити усі спірні територіальні питання. Посередниками між «християнським» і «мусульманським» табором виступили Англія та Голландія. Кожна з європейських країн на цьому своєрідному «конгресі народів» вела переговори з турками не спільно, а окремо, тобто кожна з них мала укласти з Османами окремий договір.

На Карловицькому «конгресі народів» 1698—1699 рр. від імені австрійського імператора виступали дипломати Вольфганг Етінген-Валерштейн і Леопольд фон Шлик, польсько-литовського короля — Станіслав Малаховський, венеціанського дожа — Карло Руцині і Джовані Батиста Ніколозі, московського царя — Прокопій Возніцин. Султан відрядив на переговори Мегмеда-пашу Рамі, а також грека Олександра Маврокордато [1]. Посередниками

1 Олександр Маврокордато (Шкарлат) нар. 1637 р. в Константинополі у родині грека-«фанаріота», який торгував шовком. Навч. в університетах Рима і Падуї філософії, праву та медицині. Після повернення до Стамбула дістав посаду професора риторики у грецькій школі, розташованій у грецькому кварталі м. Фанар. Також мав лікарську практику. Окрім грецької і турецької мов, знав латинську, італійську та французьку. Близько 1673 р. обійняв посаду драгомана (перекладача) при Високому Дивані. Був арештований після поразки османської армії під Віднем у 1683 р. й звинувачений разом з іншими соратниками Кари Мустафи у спонуканні до захоплення австрійської столиці. Уникнув смертної кари, віддавши султану увесь свій статок. Був поновлений на посаді імперського драгомана й виявив себе здібним політиком і дипломатом. Наприкінці 1680-х — початку 1690-х рр. виїздив до Відня з султанськими пропозиціями миру (*Camariano N.* Alexandre Marvocordata le grand drogman. Son activite diplomatique 1673—1709. Thessa-lonique, 1970; *Cernovodeanu P., Caratasu M.* Correspondence diplomatique d'Alexandre Mavrocordato l'exaporite. 1676—1703 // Revue de Etudes Sud-Est Europeennes. — 1982. — № 1).

з боку англійського короля і голландського парламенту виступали Якоб Кольйер та Уїльям Паджет.

Дипломатичний принцип *uti possidetis, ita possidete* («як володієте, так володійте»), запропонований австрійськими представниками, не влаштовував Річ Посполиту, адже Поділля та південно-східні землі Київщини перебували в руках Стамбула. Натомість польська делегація вимагала повернутися до кордонів, які існували між Польсько-Литовською державою й Османською імперією в довоєнний період, тобто до 1672 р. Після напружених 72 днів переговорів турецькі дипломати все ж таки погодилися віддати королю всю Правобережну Україну. В третій статті Карловицького польсько-турецького договору, який підписали 16 січня 1699 р., відзначалося, що Висока Порта зрікається права на територію «Поділля і України», а також земель на північ від Дністра. Разом з тим Річ Посполита віддавала Османам Сороки, Нямц, Сучаву та ще кілька молдавських фортець. По суті, турецько-польські кордони встановлювалися станом до Бучацького миру 1672 р. А згідно з австрійсько-турецьким договором від 26 січня 1699 р. Відень отримував Угорщину й Трансільванію, а також велику частину Славонії. Тоді ж Венеціанська республіка домовилася про закріплення Пелопонесу й частини Далмації (Мореї й острова Санта-Мауру у Середземному морі), хоча турецькі дипломати найбільше не хотіли йти на поступки саме венеціанцям.

Московська держава 14 січня 1699 р. у Карловицях підписала з Османами лише дворічне перемир'я з огляду на дискусію щодо належності відвойованих українцями фортець у Нижньому Подніпров'ї. Турецько-московські переговори (які вже замість П. Возніцина вів Є. Украінцев) завершилися наступного року, коли 3 липня 1700 р. у Стамбулі була підписана т. зв. Константинопольська угода вже на 30-річний термін. Її положення закріплювали Азовську фортецю за царем, однак повертали султанові завойовані за допомогою Лівобережної Гетьманщини нижньодніпровські фортеці. Українські інтереси враховувалися лише в одній статті — запорозьким козакам дозволялося займатися мисливством, рибальством і соляним промислом на контрольованій Кримським ханством території, включно до берегів Чорного моря [1].

Таким чином, європейсько-османські домовленості 1698—1700 рр. завершили війну країн Священної Ліги з Османською імперією. Як відзначали дослідники, Карловицький мир був видатною подією свого часу, адже став визначальним етапом

[1] РДАДА Москва. — Ф. 89, Сношения с Турцией, 1704, оп. 1, д. 3, л. 494—536; Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XVII в. — М., 2001. — Ч. 2. — С. 322.

у відносинах між Європою та Високою Портою й нарешті зупинив європейську територіальну експансію Османів [1]. Як жодний інший до нього міждержавний договір, мирна угода кінця XVII ст. між християнським і мусульманським таборами показала тісну взаємодію міжнародної політики раннього Нового часу й припинила різного роду війни між Габсбургами та Османами за підтримки Бурбонів, загальноєвропейські і локальні воєнні та дипломатичні конфлікти, у які була втягнута й ранньомодерна Україна.

1 *Cernovodeanu P.* Le Journal des travalies du Congres de Karlowitz (1698–1699) // Revue des Etudes Sud-Est Europeennes. Bucuresti, 1981. – № 2; *Abou-El-Haj R.* Ottoman Diplomacy at Karlowitz // Journal of the American Oriental Society. – New Haven, 1967. – № 4; *Гусарова Т.* Австрийские Габсбурги в войне с Османами в 1683–1699 гг. От осады Вены до Карловицкого мира // Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XVII в. – Ч. 2. – С. 286.

ВИСНОВКИ

На зламі пізнього Середньовіччя та раннього Нового часу міжнародні інтереси провідних монархів Заходу та Сходу зійшлися — надзвичайно амбітні Османи та Габсбурги почали прагнути до визнання своєї «вселенської» влади й воліли стати одноосібними «володарями світу». Це протистояння яскраво проявилося не лише у дипломатичній «війні титулів» (а турки тривалий час принизливо називали австрійських імператорів не інакше як *Becz kyraly*, тобто лише «королями Відня») [1], а й у постійній збройній боротьбі за першість у Центральній, Східній та Південно-Східній Європі між імперіями, що уособлювали Християнську та Мусульманську цивілізації. З одного боку, цісарі Австрійської імперії планували відновити знамениті «хрестові походи» на Константинополь-Стамбул, з другого — ідея оволодіння Римом та Віднем на довгі століття захопила султанів Османської імперії, адже завоювання цих «вічних» європейських міст мало б вирішальне значення у здійсненні прагнення ісламських монархів як спадкоємців імператорів Візантії приміряти на себе ще й омріяну корону християнських володарів Заходу.

Україна-Русь, яка спочатку виступала такою собі заручницею війн між Сходом та Заходом, згодом стала її дієвим учасником. З кінця XV ст. тоді ще розрізнені козацькі ватаги Середнього Подніпров'я

1 Австрійський посол до України в 1657 р. називав свого імператора Фердинанда III: *«з Божої ласки Імператор Римський і всіх Володарів Християнських від сходу до заходу сонця, Законний, Найвищий і Августійший Глава»*.

хоча й не завжди успішно протистояли татарським наскокам на українські землі, але з часом, впродовж другої половини XVI ст., задекларували себе як військово-рицарський стан Великого князівства Литовського, а потім Речі Посполитої, та змусили рахуватися з собою сусідів — мусульманських та християнських володарів. З утворенням першої Священної Ліги у 1593—1594 рр. Австрійська імперія та Апостольська столиця визнали українське козацтво за окрему потужну військову силу й залучали його до війн проти Османської імперії на землях Молдавії, Північного Причорномор'я та акваторії Чорного моря. Військо Запорозьке у 1594 р. налагодило політичні відносини з головним противником Османів — Австрійською імперією, а її козацькі ватажки прийняли клейноди від цісаря Рудольфа II Габсбурга та встановили контакти з Апостольською столицею в Римі. У результаті козаки під керівництвом отаманів Богдана Микошинського, Григорія Лободи та Семерія Наливайка здійснили ряд успішних походів на османські фортеці, які захищали яничари — Білгород (Ак-Керман), Килію, Ізмаїл, Бендери (Тягиню), Очаків та Азов (Азак). Окрім того, за планом Відня українці відвоювали у турків молдавську столицю Яссі та билися з яничарами на теренах Угорщини. Саме з цього часу розпочався процес суб'єктивізації козацької України у довголітньому християнсько-мусульманському конфлікті.

Впродовж кінця XVI — першої половини XVII ст. численні самостійні та «свавільні», з точки зору Речі Посполитої (до якої після Люблінської унії 1569 р. увійшла основна територія українських/руських земель), походи козацтва до Туреччини й Криму, османських володінь у Молдавії, Надчорномор'ї та Приазов'ї викликали велике занепокоєння у Стамбулі, адже завдяки активним бойовим діям козацьких флотилій та морських піхотинців з України-Русі «внутрішнє османське озеро» Чорне море перестало бути таким. Водночас морські й сухопутні битви козаків проти Високої Порти сприймалися західним світом як закономірний прояв боротьби представників східноєвропейського християнського світу з турецькою загрозою.

Після постання протягом 1648 — початку 1650-х рр. на сході Польщі автономної Козацької держави, її правитель-гетьман Богдан Хмельницький намагався здобути військову підтримку проти споконвічного «дідичного пана», короля Речі Посполитої, та домогтися певного міжнародного статусу серед володарів інших країн. А тому Османська імперія, разом з її головним васалом Кримським ханством, почала розглядатися Українським гетьманатом уже не як непримиренний супротивник, а як потенційний протектор/сюзерен, а отже — союзник. З огляду на це, ситуація у протистоянні Християнської та

Ісламської цивілізацій у цьому регіоні Європи кардинально змінилася на користь політичної співпраці між Козаками та Яничарами.

Політику лавірування Богдана Хмельницького між Стамбулом (а за султаном, хоч як це дивно, проглядалася «рука» Франції), Варшавою (своєю чергою полякам активно протегували Відень з Ватиканом, а також... той самий Париж), Москвою та Стокгольмом продовжили його наступники на гетьманській посаді — Іван Виговський, Юрій Хмельницький, Павло Тетеря, Іван Брюховецький та Петро Дорошенко. Вони наприкінці 1650-х — у першій половині 1670-х рр. неодноразово змінювали своїх монархічних заступників, у т. ч. неодноразово зверталися за підтримкою до Османської імперії, Австрійського цісарства, Московського царства, Польсько-Литовської держави, Шведського королівства та Кримського ханства. Головною мотивацією такої полівасалітетної політики було отримання від султана, цісаря, короля, царя чи хана більших «вольностей» для Українського гетьманату з усіма його станами, а також його убезпечення від вторгнень багатотисячних чужоземних військ.

Наприклад, визнання Петром Дорошенком у 1669—1675 рр. васальної залежності від султана Мегмеда IV мало на меті порушити плани Польщі реваншуватися за поразки доби Хмельниччини, а також передбачало розірвання мирного договору між Річчю Посполитою та Московським царством (Андрусівське перемир'я 1667 р.) задля об'єднання право- і лівобережної частин України під однією булавою. Османська протекція була необхідна гетьману Дорошенкові, щоб стати справжнім «удільним князем» на українських/руських землях. Сам гетьман та його старшина неодноразово заявляли про своє бажання володарювати так само, як сусідні князі Молдавії та Волощини або ж монархи Кримського ханства. Але з огляду на воєнну й дипломатичну протидію Варшави, Москви та Відня, проект Українського князівства за підтримки Стамбула так і не вдалося втілити в життя ні Дорошенкові, ні іншим османським ставленикам на Правобережній Україні — Юрію Хмельницькому та молдавському господарю Георге Дуці.

Автономістські прагнення правителів однієї з частин Українського гетьманату збігалися з планами Високої Порти щодо розширення підвладних територій у цьому регіоні Європи. Після підкорених Молдавії, Волощини, Трансільванії та частини Угорщини настав час і для України. Походи понад 100-тисячних турецьких військ у 1672, 1674, 1677 та 1678 роках (перші дві виправи вперше у своєму житті очолював сам «володар усіх мусульман» султан Мегмед IV!) на українські землі, з одного боку, передбачали підтримку боротьби гетьманів Петра

Дорошенка та Юрія Хмельницького проти Польщі та Московії, а з другого, закінчилися утворенням Українського еялету «Каманеджі» на Західному Поділлі зі столицею в Кам'янці-Подільському. Після підкорення причорноморських італійських колоній Кримським ханством та Високою Портою туркам було дуже важливо оволодіти цим подільським містом, яке займало серединне положення на торговельних шляхах, що вели: з Кафи (Феодосії) по Чорному морю через Білгород по Дністру до Кам'янця-Подільського, а потім Львова та Кракова, й далі — до багатьох європейських міст (і в зворотному напрямку); а також з Константинополя-Стамбуля до Європи через Чорне море і його торгові та військові порти до молдавських міст.

Чорноморсько-європейський транзит різних товарів через землі України та Польщі був досить великим і приносив значні прибутки його учасникам, а тому турецькі султани вирішують взяти його під свій контроль. Міцно укріплений Кам'янець-Подільський замок разом із Хотинською фортецею посідав важливе геостратегічне місце у воєнних планах Османської імперії, адже дозволяв не лише захищати вже завойовані турками Молдавію та Волощину з півночі й Трансільванію — з північного сходу, а й давав можливість зайняття у майбутньому Правобережної України та Східної Галичини. Контроль над одним із головних міст Поділля давав змогу успішніше протидіяти походам українського козацтва до причорноморських володінь Високої Порти, а також впливати на кримських татар, які через подільські та галицькі землі по Кучманському шляху здійснювали набіги до Польщі, Словаччини та Угорщини.

Османи, які спочатку виступали гарантами української державності, що було закріплено у Бучацькому мирі 1672 р. та Константинопольських статтях 1678 р. з Варшавою, невдовзі були змушені підписати угоду про розподіл сфер впливу над Україною з Московським царством за Бахчисарайським миром 1681 р. Водночас, протягом останньої чверті XVII ст. Висока Порта робила все можливе для того, щоб не віддати землі Західного Поділля та частини Правобережної України під владу польського чи московського монархів. З огляду на власні зовнішньополітичні інтереси залежне від Османської імперії Кримське ханство неодноразово допомагало не тільки гетьманам Війська Запорозького, а й Речі Посполитій та Московському царству — супротивникам у боротьбі за володіння козацькою Україною.

Захоплення Османами спочатку Кам'янця-Подільського, а потім зруйнування 130-тисячним військом Кара Мустафи Чигирина

у 1678 р. не лише спонукали великого візира Османської імперії до реанімації ідеї завоювання Відня (вперше турки намагалися захопити його ще в 1529 р.), а й стали своєрідною військовою репетицією перед походом османської армії до австрійської столиці. Символічним видається той факт, що облога столиці Українського гетьманату тривала з 8 липня до 12 серпня 1678 р., а через п'ять років османське військо майже у тому самому складі, що й під Чигирином, штурмувало Відень, знову ж таки починаючи з 8 липня, та безславно завершило свої спроби 12 вересня 1683 р. Тобто Висока Порта витратила на облогу й численні штурми християнського політичного центру

Європи на місяць більше, ніж для захоплення резиденції козацьких гетьманів, однак так і не оволоділа осердям християнського «золотого яблука світу».

Треба зазначити, що лівобережна частина Гетьманату, яка разом із Московським царством спочатку відвоювала Чигирин у Петра Дорошенка й потім захищала його від турків, мала власний погляд на тогочасну міжнародну ситуацію. Гетьман Іван Самойлович виношував плани об'єднання право- і лівобережної частини колись єдиної Козацької держави, а тому спонукав свого зверхника московського царя Федора Олексійовича припинити війну з Туреччиною згідно з Бахчисарайським миром 1681 р., а також всіляко перешкоджав Москві помиритися з Річчю Посполитою, що позбавляло останню допомоги у війні з Османською імперією. Саме цей турецько-московський договір після Журавненського миру 1676 р. між Варшавою і Стамбулом, з одного боку, на короткий термін стабілізував ситуацію на українських землях, а з другого — дав можливість Високій Порті перегрупувати власні сили й підготуватися до вирішальної сутички з Австрійською імперією за Відень.

Вірний союзник Габсбургів Річ Посполита ніяк не могла примиритися з тим, що на її «східних кресах» утворилася «свавільна» козацька автономія. Саме тому впродовж 50-х — початку 80-х рр. XVII ст. польські королі та великі литовські князі Ян II Казимир, Міхал Корибут Вишневецький та Ян III Собеський не визнавали прав гетьманів Війська Запорозького на самостійне володарювання та за допомогою військових походів 1663/1664, 1667, 1671 та 1674 років всіляко придушували їхні «удільницькі» прагнення. Разом з тим події польсько-турецьких війн 1667—1672 та 1673—1676 років змусили Варшаву замислитися над підсиленням свого військового потенціалу. У зв'язку з цим на Правобережній Україні були започатковані маріонеткові гетьманські уряди. Необхідність допомоги Австрії у війні з Османами у Центральній Європі надала нового поштовху намірам Речі Посполитої заручитися

підтримкою козацтва не лише з Правобережжя, а й з Лівобережжя та Запорожжя.

У липні 1683 р., коли 160-тисячна османська армія Кари Мустафи розпочала багатоденну облогу Відня, король Ян III Собеський, виконуючи свої зобов'язання перед цісарем Леопольдом I Габсбургом, вирушив йому на допомогу. До війська Речі Посполитої, окрім 3 козацьких сотень, входило й близько 15 тис. українських шляхтичів та представників інших станів з Русі, тобто Західної та Правобережної України. Власне, поряд із Яном III Собеським (котрий, як і його попередник Міхал Корибут Вишневецький, мав українське/руське коріння)

27-тисячну експедиційну армію очолили великий коронний гетьман й Руський воєвода Станіслав Яблоновський та польний коронний гетьман і воєвода Волині Миколай Синявський. Разом із європейськими військами австрійців та німців на чолі з князями Карлом V Лотаринзьким, Максиміліаном II Емануелем, Йоганном-Георгом III (всього союзницькі підрозділи нараховували 77 300 вояків) полякам та українцям вдалося перемогти могутню армію Османської імперії, елітні підрозділи якої складали «непереможні леви Ісламу» — яничари.

Участь шляхетської та козацької України-Русі у перемозі європейської коаліції держав над Османською імперією під Віднем була хоча й не такою вже помітною, на перший погляд, але досить суттєвою. Разом з тим треба відзначити, що й на боці великого візира Кари Мустафи у складі військ молдавського господаря Георге Дуки та угорсько-словацько-русинського «короля куруців» Імре Тьокьолі теж воювала певна кількість козаків з Правобережжя та українців/русинів Закарпаття. Невдовзі українські прихильники Османів та Гіреїв заснують у Придністров'ї напівдержавне автономне утворення під назвою Ханська Україна.

Перемога християнських союзників над турками, здобута у результаті грандіозної битви 12 вересня 1683 р., не тільки розпочала новий етап у відносинах між Заходом і Сходом, а й значно вплинула на розвиток подій в Україні. Поразка під Віднем для Турецької імперії стала початком Періоду відступу (*«Ріджат деврі»*) з Центральної Європи та поразки в боротьбі за право бути єдиними володарями Римсько-Візантійської спадщини. Саме з цього часу почалося піднесення Московської держави, ще одного, вже третього, претендента на політичну «вселенськість». Вдало використовуючи військову потугу козацтва у розпочатій у 1686 р. війні з Високою Портою, царський уряд виснажив і так розділену на чотири частини (Лівобережжя, Правобережжя, Запорожжя та Придністров'я) Україну й тим самим підготував собі ґрунт для боротьби зі Шведським

королівством за вихід до Балтійського моря. Своєю чергою, Річ Посполита відвоювала собі Правобережну Україну не лише у Стамбула й Москви, а й у боротьбі з місцевим козацтвом. Такими невтішними для тогочасного українського суспільства були підсумки перемоги християнських країн над Османами під австрійським Віднем.

Складовою Віденської кампанії 1683 р. став похід українців як частини армії Речі Посполитої до Угорщини і Словаччини для відвоювання у турків-яничарів важливих у стратегічному плані придунайських фортець. У цьому тривалому поході за Дунай взяло участь близько 3220 козаків, які на чолі з полковниками Війська Запорозького Максимом Булигою-Курцевичем, Якубом Вороною, Василем Іскрицьким, Семеном Корсунцем приєдналися до коаліційних сил уже після Віденської битви, але встигли відзначитися протягом жовтня—листопада 1683 р. у битвах під Парканами (суч. Штурово) та взятті потужних османських твердинь на теренах Європи — Естергома й Сеценів.

Та не лише цим Україна сприяла успішному продовженню війни Австрії, Німеччини та Польщі під духовним і фінансовим протекторатом Ватикану проти Туреччини. Після Віденської перемоги козаки перейшли у наступ і розгорнули власний фронт антиосманської боротьби у підлеглих султанові Західному Поділлі та Молдавії, а також на території Північного Причорномор'я.

Важливою сторінкою цих подій став похід у листопаді 1683 — січні 1684 рр. козацьких підрозділів на чолі з гетьманом Війська Запорозького Стефаном Куницьким до Кишинева та Бендер, а потім вглиб території Буджацької орди — на Килію та Ізмаїл. Й хоча відчайдушна виправа 5—6-тисячного українського війська завершилася невдало, султанські васали були змушені відтепер враховувати можливість такого нападу й почали утримувати в молдавських та причорноморських османських фортецях значніші сили. Ця операція мала великий розголос у багатьох християнських країнах, адже не минуло й двох місяців з того часу, як Османи ледве не завоювали одну з найбільших столиць Європи, а українське козацтво вже здійснило сміливу спробу атакувати противника у глибині його володінь.

Натомість Австрійська імперія, використавши Річ Посполиту та Український гетьманат, почала нарощувати свою могутність у Європі. Після патронування Габсбургами розподілу Козацької держави між Річчю Посполитою та Московським царством за Вічним миром 1686 року (що враховувало прагнення Відня та Ватикану втягнути Москву у війну з Портою) Австрія надійно

забезпечила собі південно-східний фронт боротьби з Османами і змогла сконцентрувати свої основні військові сили на Дунаї та Балканах. Воєнні операції Варшави та Москви за активною участю українського козацтва тривалий час відволікали великі сили Османської імперії та Кримського ханства з Балкан та Угорщини, а тому австрійці спромоглися здобути гучні перемоги над турками під Будою (1686), Мохачем (1687) та Зентою (1697).

Уряд лівобережного Українського гетьманату постійно надавав необхідні консультації Московському царству з різних питань міжнародного розвитку східноєвропейського регіону, в т. ч. й щодо російсько-турецьких переговорів, які завершилися укладенням Бахчисарайського миру 1681 р. між Стамбулом і Москвою. Звичайно, найбільше Івана Самойловича, як і його попередників, турбувало питання об'єднання українських земель. Намагання Батурина проводити власну зовнішню політику та воєнні дії щодо прилучення Правобережжя розходилися з міжнародними планами Варшави і Москви, які були одними з активних членів антитурецької Священної Ліги у цьому регіоні Європи. Та незважаючи на це, Лівобережна Україна під протекторатом Московського царства та «регіментом» Івана Самойловича, а потім Івана Мазепи взяла активну участь у війні коаліції християнських країн з Османською імперією впродовж 1686–1699 рр.

У другій половині 80–90-х рр. XVII ст. Лівобережна та Правобережна України разом із Запорозькою Січчю виступали важливим чинником у геополітичних планах утвореної 1684 р. європейської Священної Ліги (спочатку до неї увійшли католицькі Відень, Варшава та Венеція під патронатом Ватикану, а пізніше долучилася й православна Москва), які були спрямовані на боротьбу з мусульманською загрозою в Центральній, Східній та Південно-Східній Європі. Протягом 1684–1699 рр. українське козацьке військо на чолі з Андрієм Могилою, Семеном Палієм, Іваном Самойловичем, Іваном Мазепою й іншими воєначальниками, виконуючи плани антиосманської коаліції, здійснило 9 великих (кількість підрозділів – від 10 до 60 тис. чол.), близько 12 середніх (від 5 до 10 тис.) та 50 менших (від 300 до 5 тис. осіб) походів до Кримського ханства та контрольованих турками і татарами Молдавського князівства, пониззя Дніпра, Бугу, Дністра і Дунаю, Північного Причорномор'я та Приазов'я, а також декілька потужних морських виправ проти османського флоту в акваторії Чорного моря.

Власне, саме вищезазначені кампанії Українського гетьманату, нарівні з перемогами Австрійської імперії над турками в Угорщині, змусили Османів наприкінці XVII ст. замислитися

щодо укладення мирного договору зі Священною Лігою. Окрім того, Париж, який тривалий час підтримував Стамбул, також вирішив тимчасово примиритися з Віднем. Разом з тим, і християнські учасники довголітньої війни відчули велику втому й бажання укласти мир між Заходом і Сходом, хоча б на деякий час. Укладення мирних договорів Австрії, Польщі, Венеції та Московії з Туреччиною поклало край війні між учасниками багаторічного протистояння цивілізацій. Під час Карловицького «конгресу народів», який відбувався на теренах Сербії протягом 1698–1699 рр., Османи відмовилися від Правобережної України разом із Кам'янцем-Подільським на
 користь Польської Корони.

Отже, Річ Посполита нарешті частково задовольнила свої геополітичні інтереси, у т. ч. і за рахунок військової звитяги тих багатьох тисяч українців, які брали участь у Віденській битві 1683 р. та наступних бойових операціях антитурецької Священної Ліги. Великою «подякою» українським козакам від Речі Посполитої стала заборона їхнього перебування на правобережних землях України за постановами варшавських сеймів 1697 та 1699 рр. Навіть такий прихильний до козаків у попередні роки Папа Римський, який завжди мав величезний вплив на польських королів, не став на захист постійних учасників боротьби з Османською імперією.

Після укладення мирної угоди між турками і королем Августом II Саксонським якось швидко забулися гарячі обіцянки його попередника, «віденського богатиря» Яна III Собеського, щодо забезпечення української автономії на Правобережжі (згадаймо знамените висловлювання цього монарха – *«Ukraina Cossacis cedat!»*, яке тиражувалося у західній пресі). Ще один учасник європейської коаліції християнських країн, Московсько-Російська держава, теж добре «віддячила» за численні походи лівобережних українських козаків на Крим, Приазов'я та Причорномор'я тим, що почала перетворювати підлеглу їй частину Українського гетьманату на звичайну провінцію новопосталої евразійської імперії.

Міжнародне протистояння між Високою Портою і Європою протягом 1500–1700 років втягнуло Україну-Русь у вир війн та значно ослабило її. Адже козаки брали участь не лише у Віденській битві, а й у численних боях на теренах Австрії, Туреччини, Криму, Угорщини, Словаччини, Молдавії та Буджаку; нападах на Стамбул (Константинополь), Трапезунд (Трабзон), Синоп, Кафу (Феодосію), Гезлев (Євпаторію), Варну, Констанцу, Перекоп, Тягиню (Бендери), Білгород (Ак-Керман), Килію, Ізмаїл, Очаків; оволодінні у жорстокій борні з яничарами Азовом, Кази-Керменом, Іслам-Керменом, Яссами, Кишиневом,

Могилевом-Подільським, Ямполем, Ягельницею, Язлівцем, Чортковим, Гусятином, Сучавою, Сороками, Нагаями, Нямцем; неоднаразових облогах захоплених турками Кам'янця-Подільського, Бара і Меджибожа; морських битвах на Чорному та Азовському морях, а також в інших успішних та менш вдалих (адже були й поразки під Студеницею, Тобаком, Азовом та ін.) військових операціях проти Османів і їхніх васалів.

Однак, на жаль, ранньомодерна Україна, яка перебувала на перехресті Християнської та Ісламської цивілізацій, виявилася неспроможною встояти як єдиний політичний організм між Османською, Австрійською та Російською імперіями у їхній боротьбі за право бути єдиною *Monarchia universalis* для всього Заходу та Сходу.

ПІСЛЯМОВА

У 1712 році Річ Посполита нарешті остаточно позбулася українських козаків, виселивши за спільною угодою з Москвою і Стамбулом 200 тис. «воїнів Святого Хреста», їхніх старих батьків, дружин та дітей з Правобережної на Лівобережну Україну. Незважаючи на активну участь багатьох тисяч гетьманських та запорозьких козаків у битвах з яничарами за Крим і Надчорномор'я під час кровопролитних російсько-турецьких війн 1734—1739 та 1768—1774 років, Російська корона скасувала українські державні автономії — лівобережний Гетьманат у 1764 р. та Запорозьку Січ у 1775 р. У зв'язку з цим символічною видавалась не лише підтримка великою частиною колишніх запорожців турків у війні Росії з Османами 1806—1812 років, а й факт одночасного зникнення з історичної карти передмодерного Мусульмансько-Християнського Світу споконвічних цивілізаційних супротивників-близнюків: у 1826 р. розпустили «непереможних левів Ісламу» з Яничарського корпусу, а за два роки потому й останню козацьку Задунайську Січ.

Вже на початку XX ст. з політичної карти світу зникли дві колись антагоністичні наддержави, які прагнули до володіння «світом» — Австро-Угорська (Габсбургів) і Оттоманська (Османів) імперії. Політичні еліти сучасних Австрійської і Турецької республік вже не одержимі імперськими амбіціями. Колишній «спаситель» австрійської столиці Польща, яку наприкінці XVIII ст. окупували і розділили між собою колишні союзники — Москва та Відень, все ж таки спромоглася

у 1917–1920 рр. до відродження «другої Речі Посполитої», яка тепер є Польською Республікою. Інший учасник антиосманської Священної Ліги, Московсько-Російська імперія, протягом 1917–1922 років трансформувалася у нову якість – Радянський Союз, правонаступником якого зараз є Російська Федерація. Інший християнський спільник імперського Відня, Венеціанська республіка, з часом стала складовою сучасної демократичної Італії. І лише «вічний» Ватикан, незважаючи на плин часу, зберіг власне *status quo*.

...1920 року посол України в Туреччині Олександр Лотоцький зазначав, що *«непереможна сила життя робить те, що історичні сусіди – Туреччина та Україна, хоч не завше годилися в минулому, зате в майбутньому реально здійснять взаємне розуміння конечної для обох країн спільності у справах політики, економіки та культури»*. Вважаємо, що ці спостереження відомого вченого, громадського діяча, політика і дипломата залишаються актуальними й для новітньої Української держави. Саме активна зовнішня політика сучасної вітчизняної дипломатії, постійні економічні й культурні зв'язки в межах відносин з Туреччиною, а також усіма державами Чорноморського та Азовського басейнів – Росією, Румунією, Болгарією, Грузією, серед інших міжнародних чинників, визначатимуть майбутню долю нашої країни, яка так довго торувала собі шлях до берегів Чорного та Азовського морів.

Ольшаниця над Россю –
Соколівка над Десною –
Оболонь на Дніпрі –
мис Сарич у Чорному морі –
Бердянська коса в Азовському морі,
2005–2009 рр.

ДОДАТОК

Таблиця № 1

МІСЦЯ ОСНОВНИХ БИТВ МІЖ КОЗАКАМИ ТА ЯНИЧАРАМИ у XVI — поч. 80-х рр. XVII ст.[1]

1514 рік	— Очаків (Озю)
1523	— Іслам-Кермен
1527	— Ольшаниця на Київщині
1532	— Черкаси
1545	— Очаків
1548–1549	— Очаків, Білгород (Ак-Кермен), Іслам-Кермен
1557	— о-в Мала Хортиця на Дніпрі
1559–1560	— Азов (Азак), Керч
1562	— Очаків
1563	— Молдавія
1574	— Молдавія
1575–1576	— Білгород, Бендери (Тягиня), Очаків, Іслам-Кермен,
1577	— Ясси (Молдавія)
1582	— Очаків, Білгород
1583	— Бендери, Ягорлик (Придністров'я)
1587	— Очаків, Білгород, Бендери

1 Підготовлено на основі джерельного матеріалу, а також: Османская империя в первой чверти XVII века: Сб. докум. и материалов. — М., 1984; *Леп'явко С.* Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. — Чернігів, 1996; *Він же.* Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561–1591). — Чернігів, 1999; *Він же.* Формування молдавського напряму військової політики українського козацтва // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. — К., 2000. — Вип. 7. — С. 79–89; *Останчук В., Галенко О.* Козацькі чорноморські походи у морській історії Кятіба Челебі «Дар великих мужів у воюванні морів» // Mappa mundi. Зб. наук. праць на пошану Я. Дашкевича. — Львів, 1996. — С. 376–412; *Брехуненко В.* Похід козаків під Кафу у 1616 р. // Осягнення історії: Зб. на пошану професора Миколи Ковальського. — Острог; Нью-Йорк, 1999. — С. 166–174; *Королев В.* Босфорская война. — Ростов-на-Дону, 2002; *Сас П.* Петро Конашевич-Сагайдачний: молоді роки. — К., 2006; *Мицик Ю.* Чигирин — гетьманська столиця. — К., 2007 та ін. Порівн.: *Сергійчук В.* Морські походи запорожців. — К., 1992; *Плецький С.* Морські походи // Українське козацтво. Мала енциклопедія. — К.; Запоріжжя. — С. 325–329 та ін.

1589 рік — Гезлев (Євпаторія), Білгород, Азов, Кафа
1593 — Юргіїв (Молдавія)
1594 — акваторія Чорного моря, Ясси, Бендери, Паркани (Молдавія)
1595 — Білгород, Ізмаїл, Килія, Ісакча; Угорщина
1602 — акваторія Чорного моря, Килія
1606 — Варна (Болгарія)
1607 — Очаків
1608 — Перекоп (Крим), Очаків
1609 — Килія, Ізмаїл, Білгород
1611 — Варна
1612 — Гезлев (Євпаторія)
1613 — Крим, Очаків
1614 — Синоп в Анатолії (Туреччина)
1615 — Стамбул
1616 — Кафа (Феодосія), Трапезунд (Трапзон), Самсун, Варна, Констанца (Болгарія)
1620 — Варна, Цецора (Молдавія)
1621 — Хотин, Синоп
1624 — Босфор, Стамбул
1625 — Трапезунд, Кара Харман (поблизу Констанци)
1626 — Азов
1627 — Бендери (Тягиня)
1628 — Кафа
1630 — Керч
1633 — Кам'янець-Подільский
1634 — Азов
1637–1642 — Азов
1638 — коса Тузла (Керченська протока, Чорне море)
1639 — Очаків, Кінбурн, акваторія Чорного моря
1640 — Керченська протока
1646–1647 — акваторія Чорного моря
1659 — Кафа
1672 — Кам'янець-Подільський
1674 — Ладижин, Умань
1677 — Чигирин
1678 — Чигирин
1683 — Кишинів, Нагаї (Молдавія), Килія, Ізмаїл

Таблиця № 2

УКРАЇНСЬКИЙ ГЕТЬМАНАТ У ВІЙНІ[1] ЄВРОПЕЙСЬКОЇ СВЯЩЕННОЇ ЛІГИ З ОСМАНСЬКОЮ ІМПЕРІЄЮ (1684–1699 рр.)[2]

Дата (рік, місяць)	Підрозділи (полки)	Воєначальники	Місце битви (мета походу) з турками/татарами	Кількість козаків
1684				
Травень	Правобережні	А. Могила	Під Студеницею на Поділлі	бл. 8000
Літо	– " –	– " –	Під Кам'янцем-Подільським, Немировим	до 1500
– " –	– " –	– " –	Язловцем	до 1000
Листопад	– " –	– " –	Немирів	до 2500
Листопад–грудень	– " –	– " –	Під Цецорою, Молдавія	до 2000
1685				
Січень	Правобережні	А. Могила	Поділля	до 2500
Вересень–жовтень	– " –	А. Могила, С. Палій, Г. Гришко	Буковина, Молдавія	3000
Листопад	– " –	А. Могила	Кам'янець-Подільський	до 2000
Грудень	– " –	– " –	Під Язловцем та Немировим	до 3000

1 Складовою частиною війни християнської Священної Ліги з Османською імперією стала російсько-турецька війна 1686–1700 рр.

2 Підготовлено на основі архівних матеріалів, а також: *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа та його доба. – Нью-Йорк; К.; Львів, 2001; *Заруба В.* Українське козацьке військо в російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII століття. – Дніпропетровськ, 2003; *Станіславський В.* Запорозька Січ та Річ Посполита. 1686–1699. – К., 2004; *Чухліб Т.* Гетьмани Правобережної України в історії Центрально-Східної Європи. – К., 2004; *Сокирко О.* Лицарі другого сорту. – К., 2006; *Станіславський В.* Дніпровські походи 1697–1698 років в недрукованих листах Івана Мазепи до Петра I // Україна в Центрально-Східній Європі. – К., 2006. – Вип. 6. – С. 489–508; *Він же.* Участь лівобережного та запорозького козацтва в боротьбі з Османською імперією // Там само. – К, 2005. – Вип. 5. – С. 581–596; Листи Івана Мазепи. 1687–1691 / Упор. В. Станіславський. – К., 2002. – Т. 1; Листи Івана Мазепи. 1691–1700 / Упор. В. Станіславський. – К., 2010. – Т. 2 та ін.

Продовження табл. № 2

Дата (рік, місяць)	Підрозділи (полки)	Воєначальники	Місце битви (мета походу) з турками/татарами	Кількість козаків
1686				
Липень–серпень	Правобережні, запорозькі	А. Могила	Молдавія	6000
Вересень	– " –	– " –	Кам'янець-Подільський	бл. 5500
1687				
Травень–червень	Лівобережні, охотницькі, запорозькі	І. Самойлович, Г. Самойлович	На Крим (Полтава – Кази-Кермен–Перекоп)	бл. 60 000
Липень–серпень	Правобережні	А. Могила	Кам'янець-Подільський	бл. 5000
Вересень	– " –	– " –	Молдавія	бл. 3000
1688				
Лютий	Лубенський, Миргородський (виборні)	Л. Свічка, Д. Апостол	Келеберда Тясмин	бл. 2500
Березень	Компанійський	І. Новицький	Царичанка	до 1000
Червень	Правобережні	А. Могила	Немирів	бл. 3000
Липень	Правобережні	–	Кам'янець-Подільський	бл. 1500
Вересень–жовтень	Компанійський, Переяславський, Миргородський	І. Новицький, І. Мирович, Д. Апостол	Очаків	2000
1689				
Березень–червень	Лівобережні, запорозькі, слобідські, охотницькі	І. Мазепа [1]	На Крим (Ромни – Перекоп)	більше 40 000
Липень	Правобережні	Г. Гришко	Сороки (Молдавія)	бл. 2000
Серпень	– " –	– " –	Немирів, Іванків	бл. 2500
Жовтень	– " –	– " –	Очаків	бл. 1500

1 Гетьман Війська Запорозького «обох сторін Дніпра» І. Мазепа здійснював вище військове командування усіма воєнними операціями, де були задіяні українські козацькі полки з 1687 до 1700 рр.

Продовження табл. № 2

Дата (рік, місяць)	Підрозділи (полки)	Воєначальники	Місце битви (мета походу) з турками/ татарами	Кіль-кість козаків
1690				
Травень	Фастівський	С. Палій	р. Тікич (Київщина), Очаків	до 1000
Липень	Лівобережні	І. Ломиковський	Очаків	до 5000
Липень–серпень	Переяславський, Лубенський, Фастівський, охотницькі	І. Новицький, І. Мирович, Л. Свічка, С. Палій	Кази-Кермен	бл. 4500
Літо	Правобережні	С. Самусь	Ак-Керман (Білгород), Килія	до 1000
Жовтень	Лівобережні, правобережні	С. Палій	Буджак	бл. 3000
1691				
Квітень	Полтавський	І. Іскра	р. Тернівка	бл. 300
Серпень–вересень	Правобережні	Г. Гришко, С. Самусь, А. Абазин	Сороки (Молдавія)	2300
Жовтень	Правобережні, лівобережні	С. Палій	Ак-Керман, Буджак	бл. 3000
1692				
Січень–березень	Переяславський	А. Гамалія	Бубнов, Золотоноша, Домонтів	бл. 1000
Березень	Правобережні, лівобережні, запорозькі	С. Палій, Л. Свічка, Федько	Очаків	бл. 2000
Квітень	Лівобережні	П. Фіцура	Пониззя Дніпра, р. Бог	бл. 500
– " –	Полтавський	А. Рудий, Ф. Рогуля	Перекоп, Тернівський брід	бл. 200
Травень	Лівобережні, компанійський	І. Новицький	Під Чигирином	бл. 4000
Серпень	Миргородський, Прилуцький, Гадяцький, Лубенський	І. Мазепа	Самара	до 10 000

Продовження табл. № 2

Дата (рік, місяць)	Підрозділи (полки)	Воєначальники	Місце битви (мета походу) з турками/ татарами	Кількість козаків
Вересень	Брацлавський	А. Абазин	Дубоссари (Молдавія)	500
Жовтень	Правобережні, запорозькі	Я. Гладкий, С. Самусь	Сороки (Молдавія)	1000
Листопад	Компанійський, Миргородський	В. Іскрицький, І. Новицький	Під Чигирином	1500
1693				
Протягом року	Правобережні, запорозькі	С. Самусь	Сороки (Молдавія), під Кам'янцем	500
Квітень	Миргородський	Д. Апостол	Молдавія	бл. 700
Літо	Правобережний	Я. Гладкий	На р. Інгул	600
Липень–грудень	Запорозькі, правобережні	І. Киліян, С. Самусь	Під Очаковом, Окопи св.Трійці (Поділля)	бл. 750
Вересень–жовтень	Переяславський, Київський, Миргородський, охотницькі, Фастівський	І. Мирович, К. Мокієвський Д. Апостол, Г. Пашковський, С. Палій	Тягиня (Бендери), Дубоссари, урочище Кодима	бл. 7000
Жовтень	Полтавський	Ф. Лихопой, Галенко	Молочні Води	бл. 300
1694				
Протягом року	Правобережні	С. Самусь	Сороки (Молдавія), під Кам'янцем	500
Лютий	Переяславський, Прилуцький, Чернігівський, Ніжинський, Стародубський, охотницькі	І. Мирович	Переяславщина	бл. 8000
Лютий	Фастівський, Брацлавський, Вінницький	І. Киліян, А. Абазин, С. Самусь	Корсунь	бл. 800
Лютий–березень	Фастівський, Лубенський, компанійський	С. Палій, Л. Свічка, І. Новицький	Кази-Кермен	до 3000

Продовження табл. № 2

Дата (рік, місяць)	Підрозділи (полки)	Воєначальники	Місце битви (мета походу) з турками/татарами	Кількість козаків
Березень	Запорозькі, лівобережні	Я. Шарпило	Перекоп, Сиваш	до 5000
Вересень	Київський, Переяславський, Фастівський, охотницькі	К. Мокієвський, І. Мирович, С. Палій, Г. Пашковський, М. Кузьмович	Очаків	бл. 2000
Жовтень	Чернігівський, Лубенський, Переяславський, Прилуцький, Ніжинський, охотницькі	Я. Лизогуб	на Очаків, Ганкушлі, Білгород, Перекоп	бл. 20 000
Листопад	Фастівський	С. Палій	Сороки, Тягиня, Ак-Керман	3000
1695				
Березень	Полтавський (виборні), запорозькі	В. Шибаленко, Федько, І. Гусак, І. Рубан, Гнат	Перекоп, Очаківський шлях	до 700
Квітень	Запорозькі	Федько	Молочні Води	200
Квітень	Запорозькі	І. Гусак	Кази-Кермен	до 200
Весна–Літо	Запорозькі	Я. Чалий	Азовське море (морський)	400
Червень	Правобережні	С. Палій	Під Фастовом	до 3000
Червень–вересень	Лівобережні, охотницькі, запорозькі	І. Мазепа, І. Обидовський, М. Самойленко	Кази-Кермен, Мустріт-Кермен (Таванськ), Муберек-Кермен, Іслам-Кермен	бл. 40 000
Листопад	Правобережні	С. Самусь	Дубоссари	до 2000
Осінь	Запорозькі	І. Гусак	Очаків	бл. 2500

Продовження табл. № 2

Дата (рік, місяць)	Підрозділи (полки)	Воєначальники	Місце битви (мета походу) з турками/ татарами	Кількість козаків
1696				
Січень	Переяславський, Миргородський, Гадяцький	І. Мирович	Полтавщина	бл. 5000
Лютий	Полтавський, Миргородський, Гадяцький, запорозькі	Ф. Шепель, Д. Апостол	Говтва (Лівобережна Україна)	бл. 6000
Червень	Запорозькі, Київський	Я. Мороз, Я. Чалий	Чорне море напроти Білгорода (морський)	1740
Червень	Запорозькі	(?)	Акваторія Криму (морський)	340
Червень	Запорозькі	І. Гусак	на р. Кінські Води	до 300
Червень	Київський, охотницькі, запорозькі	К. Мокієвський	Буго-Дніпровський лиман	до 5000
Червень—липень	Чернігівський, Гадяцький, Лубенський, Прилуцький (виборні), охотницькі	Я. Лизогуб, М. Борохович, Л. Свічка, Д. Горленко, Федько, П. Кожуховський	Азов	бл. 15 000
Липень—серпень	Запорозькі	Я. Мороз, Г. Сагайдачний, П. Сорочинський	Чорне море (морський)	бл. 600
Серпень	Запорозькі	Я. Чалий	Гезлев (Крим)	340
Листопад	Полтавський, Переяславський, Миргородський, охотницькі, правобережні	С. Палій, Ф. Шепель, І. Мирович, Г. Пашковський	Дубоссари, Очаків, Тягиня	до 5000

Продовження табл. № 2

Дата (рік, місяць)	Підрозділи (полки)	Воєначальники	Місце битви (мета походу) з турками/татарами	Кількість козаків
1697				
Березень	Полтавський (кілька сотень)	В. Шибаленко	Перекоп (урочище Чингарах)	до 400
Серпень–жовтень	Ніжинський, Стародубський, Чернігівський, Лубенський, Полтавський (виборні), запорозькі	І. Мазепа, І. Обидовський, П. Буцький, Я. Лизогуб	Кази-Кермен, Мустріт-Кермен, Іслам-Кермен, Шингірей	до 20 000
Жовтень	Миргородський (кілька сотень)	Д. Апостол	Перекоп	до 600
1698				
Травень–серпень	Лубенський Миргородський, Прилуцький, Київський, Роменська сотня, охотницькі	І. Мазепа	Мустріт-Кермен, Кази-Кермен, Очаків (розвідувальний рейд)	12 300
1699				
Лютий	Полтавський (виборні)	В. Шибаленко	Перекоп	200–300
Березень	– " –	– " –	Пониззя Дніпра	до 300
Травень	Запорожці	(?)	Очаків	до 300

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

Acta Historica — Acta Historica res gestas poloniae illustrantia ab anno 1507 usoue ad annum 1795. Pisma do wieku i spraw Jana Sobieskiego / Zebr. Fr. Kluczycki

Акты ЮЗР — Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею

Акты ЗР — Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею

Архив ЮЗР — Архив Юго-Западной России, издаваемый временною комиссиею для разбора древних актов

АГАД *Варшава* — Архів головний актів давніх у Варшаві

БМЧ *Краків* — Бібліотека Музею князів Чарторийських у Кракові, Відділ рукописів

БНІО *Вроцлав* — Бібліотека Національного інституту ім. Оссолінських у Вроцлаві, Відділ рукописів

БУ *Варшава* — Бібліотека університету Варшавського, Відділ рукописів

БН *Варшава* — Бібліотека Національна у Варшаві, Відділ мікрофільмів

БЯУ *Краків* — Бібліотека Ягеллонського університету у Кракові, Відділ рукописів

Documente privitóre — Documente privitóre la istoria Romanilor. In 44 vol

ЗНТШ — Записки Наукового Товариства імені Т. Шевченка у Львові

Исторические связи — Исторические связи народов СССР и Румынии в XV — начале XVII в.: Документы и материалы в трех томах

Katałog dokumentów tureckich — Katałog dokumentów tureckich. Dokumenty do dziejów Polski i krajów ościennych w latach 1455—1672 / Oprac. Z. Abrahamowicz

Kara Mustafa pod Wiedniem — Kara Mustafa pod Wiedniem. Źródła muzułmańskie do dziejów wyprawy wiedeńskiej 1683 roku / Oprac. Z. Abrahamowicz

Мебде-и канун-и йеничери оджагы — Мебде-и канун-и йеничери оджагы тарихи (история происхождения законов янычарского корпуса) / Издание текста, перевод с турецкого И. Петросян. — М., 1987

Ottoman-Polish diplomatic relations — Ottoman-Polish diplomatic relations (15th–18th Century) / An Annotated edition of «Ahdanes and Other Documents» by D. Kolodziejczyk

ПАН Краків — Бібліотека Польської Академії Наук у Кракові, Відділ рукописів

ПАН Курнік — Бібліотека Польської Академії Наук у Курніку, Відділ рукописів

ПКК — Памятники, издаваемые Киевскою комиссиею для разбора древних актов. — Т. I–III. — К., 1898

ПСЗРИ — Полное собрание законов Российской империи

РДАДА Москва — Російський державний архів давніх актів у Москві

SMHW — Studia i materiały do historii wojskowosci Polskiey

ЦДІАУК — Центральний державний історичний архів України в Києві

ЦДІАУЛ — Центральний державний історичний архів України у Львові

Україна в Центрально-Східній Європі — Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.) / Відп. ред. В. Смолій

Volumina legum — Volumina legum. Regni Poloniae et Magni Ducatus Lituniae ab anno 1347 ad annum 1780. Przedzuk zbioru praw staraniem XX pijaryw. / Ed. J. Ohryzko

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Абрахамович З. Старая турецкая карта Украины с планом взрыва днепровских порогов и атаки турецкого флота на Киев // Восточные источники по истории народов Юго-Восточной и Центральной Европы. — М., 1969. — Т. 2. — С. 264—285.

Азарьев Б. Янычары // Татарский мир. — 2003. — № 6. — С. 11—19.

Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею. — СПб., 1865. — Т. II; СПб., 1861. — Т. III; СПб., 1863. — Т. IV; СПб., 1867. — Т. V; СПб., 1869. — Т. VI; СПб., 1872. — Т. VII; СПб., 1875. — Т. VIII; СПб., 1877. — Т. IX; СПб., 1878. — Т. X; СПб., 1879. — Т. XI; СПб., 1882. — Т. XII; СПб., 1884. — Т. XIII; СПб., 1892. — Т. XV.

Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею. — СПб., 1853. — Т. V.

Акчокракли Осман. Татарська поема Джан-Мухамедова про похід Іслям-Гірея III спільно з Богданом Хмельницьким на Польщу 1648—1649 рр. // Східний світ. — 1993. — № 1. — С. 134—139.

Антонович В. Содержание актов о козаках на правой стороне Днепра (1679—1716) // Архив ЮЗР. — К., 1868. — Ч. 3. — Т. II. — С. 1—197.

Апанович О. Запорізька Січ у боротьбі проти турецько-татарської агресії у 50—70-х роках XVII ст. — К., 1961.

Архив Юго-Западной России, издаваемый временной комиссиею для разбора древних актов. — К., 1888. — Ч. 2. — Т. II; К., 1910. — Ч. 2. — Т. III; К., 1863. — Ч. 3. — Т. I; К., 1868. — Ч. 3. — Т. II; К., 1914. — Ч. 3. — Т. IV; К., 1908. — Ч. 3. — Т. VI; К., 1908. — Ч. 6. — Т. III; К., 1905. — Ч. 7. — Т. III.

Бабушкина Г. Крымско-турецкий вопрос во внешней политике России в 80-е гг. XVII ст.: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук.— М., 1947.

Бабушкина Г. Международное значение крымских походов 1687 и 1689 гг. // Исторические записки. — М., 1950. — № 33. — С. 158—172.

Біляєва С. Османський будівельний період у Північному Причорномор'ї // Східний світ. — № 1. — 2003. — С. 18—25.

Белов М. К истории дипломатических сношений России во время Крымских походов (1686–1689 гг.) // Ученые записки Ленинградского госуниверситета. Серия исторических наук. – Л., 1949. – Вып. 14. – С. 154–188.

Блашкович Й. Два турецких документа к истории Трансильвании // Восточные источники по истории народов Юго-Восточной и Центральной Европы. – М., 1974. – С. 142–163.

Борничень-Максим М. Турецкие документы о финансово-экономических обязательствах Молдавии и Валахии перед Османской империей во второй половине XVI в. // Восточные источники по истории народов Юго-Восточной и Центральной Европы. – М., 1974. – Т. III. – С. 237–259.

Брехуненко В. Витоки кримської політики Богдана Хмельницького // Український історичний журнал. – 1995. – № 4. – С. 87–92.

Брехуненко В. Московська держава і козацько-татарський військовий союз 1624–1629 рр. // Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних взаємин: Зб. наук. праць. – К., 2003. – С. 66–84.

Брехуненко В. Похід козаків під Кафу у 1616 р. // Осягнення історії: Збірник на пошану професора Миколи Павловича Ковальського. – Острог; Нью-Йорк, 1999. – С. 166–174.

Введенский Г. Янычары. История, символика, оружие. – СПб., 2003.

Вендален Б. Энциклопедия оружия (Руководство по оружиеведению. Оружейное дело в его историческом развитии от начала средних веков до конца XVIII в.). – СПб., 1995.

Весела З. Турецкий трактат об османских крепостях Северного Причерноморья в начале XVIII в. // Восточные источники по истории народов Юго-Восточной и Центральной Европы. – М., 1969. – Т. 2.

Власова А. Взгляды Дмитрия Кантемира на развитие молдавско-османских политико-правовых отношений в XV – начале XVIII в. // Социально-экономическая и политическая история Молдавии периода феодализма. – Кишинев, 1988. – С. 110–111.

Возгрин В. Исторические судьбы крымских татар. – М., 1992.

Газін В. Крим – Україна: політичні стосунки періоду гетьманування Павла Тетері (1663–1665) // Український історичний журнал. – 2001. – № 1. – С. 63–73.

Галактионов И. Россия и Польша перед лицом турецко-татарской агрессии в 1667 г. // Россия, Польша и Причерноморье в XV–XVIII вв. – М., 1979. – С. 382–389.

Галактионов И. Украина в дипломатических планах России, Польши, Крыма и Турции в конце 60-х гг. XVII в. // Славянский сборник. – Саратов, 1985. – Вып. 3. – С. 41–59.

Галенко О. Дві статті з історії українсько-турецьких відносин із ненадрукованого збірника 1930-х рр. «Україна і Схід» // Східний світ. — 1997. — № 1—2. — С. 189—194.

Галенко О. Дипломатія Кримського ханства (середина XV — 1783) // Нариси з історії дипломатії України. — К., 2001. — С. 208—263.

Галенко О. Коментар: Про османську титулатуру українських гетьманів // Східний світ. — 1997. — № 1—2. — С. 216—221.

Галенко О. Про татарські набіги на українські землі // Український історичний журнал. — 2003. — № 6. — С. 52—61.

Галенко О. Три України, два Крима і одна історія // Критика. — 2001. — Число 5. — С. 7—10.

Гасратян М., Орешкова С., Петросян Ю. Очерки истории Турции. — М., 1983.

Гвоздик-Пріцак Л. Основні міжнародні договори Богдана Хмельницького. 1648—1657 рр. — Харків, 2003.

Георгиева Ц. Янычары в болгарской земле. — София, 1988.

Гиргас В. Права христиан на Востоке по мусульманским законам. — СПб., 1865.

Голобуцкий В. Дипломатическая история освободительной войны украинского народа. — К., 1962.

Горобець В. Зовнішня політика Української держави другої половини 1650-х років у контексті геополітичного розвитку Центрально-Східної Європи // Четвертий міжнародний конгрес україністів. Історія. — Одеса; К., 1999. — Ч. 1. — С. 181—188.

Гуржій О. Українська козацька держава в другій половині XVII—XVIII ст.: кордони, населення, право. — К., 1996.

Гуржій О., Чухліб Т. Гетьманська Україна — К., 1999.

Гусарова Т. Австрийские Габсбурги в войне с Османами в 1683—1699 гг. От осады Вены до Карловицкого мира // Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XVII в. — М., 2001. — Ч. 2. — С. 260—283.

Гусарова Т. Международная обстановка в Центральной и Юго-Восточной Европе на заключительном этапе войны. Установление Вестфальского мира // Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XVII в. — М., 1998. — Ч. 1. — С. 128—156.

Дашкевич Я. Україна і Туреччина: дослідження взаємовідносин XV—XVIII ст. // Проблеми української історичної медієвістики. — К., 1990. — С. 35—42.

Дашкевич Я. Україна на межі між Сходом і Заходом (XIV—XVIII ст.) // ЗНТШ. — Львів, 1991. — Т. 222. — С. 28—44.

Дашкевич Я. Шляхи подолання упереджень (перешкоди нормалізації польсько-українських стосунків) // Польсько-українські студії. — К., 1993. — Вип. 1. — С. 23—27.

Дашкевич Я. Прапори задунайських запорожців (XVIII–XIX ст.) // Знак. Вісник Українського геральдичного товариства. – Львів, 2008. – № 46 (грудень). – С. 8–11.

Дашкевич Я. Ясир з України (XV – перша половина XVII ст.) як історико-демографічна проблема // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К., 1993. – Вип. 2. – С. 43–54.

Дашкевич Я. Большая граница Украины // Этнополитические зоны в европейской части СССР. – М., 1989. – С. 7–21.

Дворнік Ф. Слов'яни в європейській історії і цивілізації. – К., 2000.

Дельбрюк Г. История военного искусства в рамках политической истории. – СПб., 2001. – Т. IV.

Дзира Я. Татаро-турецькі напади на Україну XIII – XVI ст. за хроніками Бєльських та Стрийковського // Український історико-географічний збірник. – К., 1971. – Вип. 1. – С. 83–102.

Димитров С., Манчев К. История на балканските народи XV–XIX вв. – София, 1971.

Документи Богдана Хмельницького (1648–1657) / Упор. І. Крип'якевич, І. Бутич. – К., 1961.

Документи Російських архівів з історії України. – Львів, 1998. – Т. 1: Документи до історії запорозького козацтва 1613–1620 рр. Дополнения к актам историческим, собранные и изданные Археографическою комиссиею. – СПб., 1848. – Т. III; СПб., 1869. – Т. XI; СПб., 1872. – Т. XII.

Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. Огляд його життя та політичної діяльності. – Нью-Йорк, 1985.

Дубровський В. Богдан Хмельницький і Туреччина // Український історик. – Нью-Йорк, 1975. – № 3–4. – С. 23–27.

Дубровський В. Про вивчення взаємин України з Туреччиною у другій половині XVII ст. // Східний світ. – 1928. – № 5. – С. 54–72.

Дубровський В. Посольство гетьмана Івана Мазепи до Туреччини та Криму 1699–1700 рр. // Східний світ. – 1997. – № 1–2. – С. 195–202.

Заборовский Л. Крымский вопрос во внешней политике России и Речи Посполитой в 40-х – середине 50-х годов XVII века // Россия, Польша и Причерноморье в XV–XVIII вв. – М., 1979.

Заборовский Л. Порта, Крымское ханство, государства Центральной и Восточной Европы в 1648–1654 гг.// Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XVII в. – М., 1998. – Ч. 1. – С. 190–225.

Записки немецкого офицера о Хотинской войне 1621 г. как исторический источник (Публ. Ю. Мыцика) // Вопросы германской истории. Русско-германские связи и отношения нового и новейшего времени. – Днепропетровск, 1985.

Заруба В. Матеріали архівів московських Приказів про антиосманську боротьбу в Україні останньої чверті XVII ст. // Матеріали

V Конгресу Міжнародної асоціації україністів. Історія: Збірник наукових статей. — Чернівці, 2003. — Ч. 1. — С. 270—274.

Заруба В. Українське козацьке військо в російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII століття. — Дніпропетровськ, 2003.

Заруба В. Походи російських та українських військ на Крим у 1687 та 1689 рр. // Український історичний журнал. — 1992. — № 9. — С. 65—75.

Заруба В. Студії з історії України. — К., 1995.

Збаражский К. О состоянии Оттоманской империи и ее войска // Османская империя в первой четверти XVII века. — М., 1984.

Іналджик Г. Османська імперія. Класична доба 1300—1600. — К., 1998.

Іналджик Г. Боротьба за Східно-Європейську імперію, 1400—1700 рр. Кримський ханат, Османи та піднесення Російської імперії // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.). — К., 2002. — Вип. 2. — С. 119—135.

Історія українського козацтва: Нариси в 2-х томах / Відп. ред. В. Смолій. — К., 2006. — Т. 1; К., 2007. — Т. 2.

Ибрагим Мунтеферрика. Основы мудрости в устройстве народов // Письменные памятники Востока. 1976—1977. — М., 1984.

История Османского государства, общества и цивилизации / Под ред. Э. Исханоглу. — М., 2006. — Т. 1.

История Татарии в документах и материалах. — М., 1937.

Качала С. Похід Собеського під Відень року 1683. — Львів, 1882.

Книга законов султана Мехмеда II Фатиха // Аграрный строй Османской империи XV—XVII вв.: Документы и материалы. — М., 1963.

Книга путешествий Эвлии Челеби. Походы с татарами и путешествия по Крыму (1641—1667 гг.). — Симферополь, 1996.

Коваліўський А. З історії тюрко-українських відносин. По доповідях II українського сходознавчого з'їзду // Червоний шлях. — 1930. — № 2. — С. 71—89.

Ковальский Н., Мыцык Ю. Анализ архивных источников по истории Украины XVI—XVII вв. — Днепропетровск, 1984.

Колодзейчик Д. Кам'янецький еялет: турецькі джерела до історії Поділля 1672—1699 рр. // Український археографічний щорічник. — К., 1992. — Вип. 1. — Т. 4. — С. 113—118.

Колодзейчик Д. Крымское ханство как фактор стабилизации на геополитической карте Восточной Европы // Украина и соседние государства в XVII веке. — СПб., 2004. — С. 70—85.

Колодзейчик Д. Tertium non datur? Турецька альтернатива в зовнішній політиці Козацької держави // Гадяцька унія 1658 року. — К., 2008. — С. 67—80.

Константин Михайлович. Записки янычара. — М., 1978.

Кордуба М. Венецьке посольство до Хмельницького (1650) // ЗНТШ. – Львів, 1907. – Т. 78. – С. 51–89.

Королев В. Босфорская война. – Ростов-на-Дону, 2002.

Костомаров Н. Богдан Хмельницкий данник Османской Порты // *Он же.* Исторические монографии и исследования. – СПб., 1905. – Кн. 5.

Кочегаров К. Участие украинского казачества в кампании 1683 г. против Османской империи // Україна в Центрально-Східній Європі. – К., 2005. – Вип. 5. – С. 623–665.

Криволап І. Білгород-Дністровська фортеця // Український історичний журнал. – 1968. – № 1. – С. 128–134.

Крикун М. Корсунська козацька рада 1669 року // ЗНТШ. – Львів, 1999. – Т. 238. – С. 117–148.

Крикун М. Люстрація Кам'янця-Подільського 1734 р. // Український археографічний щорічник. – К., 1993. – Вип. 2. – С. 228.

Крикун М. Матеріали розмежувань Речі Посполитої з Турецькою імперією на українських землях 1680 і 1703 років // Проблеми слов'янознавства. – 1991. – Вип. 44. – С. 3–15.

Крикун М. Між війною та радою. Козацтво Правобережної України в другій половині XVII – на початку XVIII ст. – К., 2006.

Крикун М. Турецький похід на Правобережну Україну 1674 року // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 1999. – Вип. 34. – С. 123–164.

Кримський А. Історія Туреччини. – К.; Львів, 1996.

Крип'якевич І. Козачизна в політичних комбінаціях 1620–1630 рр. // ЗНТШ. – Львів, 1914. – Т. 117/118. – С. 65–106.

Крип'якевич І. Остафій Астаматій (Остаматенко), український посол в Туреччині 1670-х рр. // Україна. – 1928. – Кн. IV. – С. 5–12.

Крип'якевич І. Студії над державою Богдана Хмельницького (III. Державні межі. IV. Дороги) // ЗНТШ. – Львів, 1926. – Т. 144/145. – С. 109–140.

Крип'якевич І. Турецька політика Богдана Хмельницького // Український археографічний збірник. – 2006. – Вип. 10/11. – С. 157.

Крот В. Перші вторгнення османських військ на Україну в 1498 р. // Український історичний журнал. – 1986. – № 1. – С. 65–79.

Крупницький Б. З історії Правобережжя 1683–1688 рр. // Праці історико-філологічного товариства в Празі. – Прага, 1942. – Вип. 4. – С. 1–32.

Кубійович В. Географія України і суміжних земель. – Краків; Львів, 1943.

Лемерсье-Келькеже Ш. Литовский кондотьер князь Вишневецкий и создание Сечи по данным Оттоманских архивов // Франко-русские экономические связи. – М.; Париж, 1970. – С. 32–49.

Леп'явко С. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. — Чернігів, 1996.

Леп'явко С. Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561—1591). — Чернігів, 1999.

Леп'явко С. Формування молдавського напряму військової політики українського козацтва // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. — К., 2000. — Вип. 7. — С. 79—89.

Листи Івана Мазепи. 1687—1691 р. / Упоряд. В. Станіславський. — К., 2002. — Т. 1.

Листи Івана Сірка. Матеріали до українського дипломатарію / Укл. Ю. Мицик, М. Кравець. — К., 1995.

Літопис Самовидця / Видання підготував Я. Дзира. — К., 1971.

Лорд Кинрос. Расцвет и упадок Османской империи. — М., 1999.

Масенко Л. Невідома сторінка з біографії С. Палія (битва з татарами 1693 р.) // Український історичний журнал. — 1990. — № 9. — С. 106—108.

Материалы для истории взаимных отношений России, Польши, Молдавии, Валахии, Турции XIV—XIX вв. / Собр. В. А. Уляницкий. — М., 1887.

Материалы для истории Крымского ханства извлеченные по распоряжению императорской Академии наук из Московского главного архива Министерства иностранных дел / Изд. В. В. Вельяминов-Зернов. — СПб., 1864.

Махатка О. Взаимоотношения России, Австрии и Польши в связи с антитурецкой войной в 1683—1699 гг.: Дисс. ... канд. ист. наук. — Л., 1958.

Маштакова Е. Турецкая литература конца XVII — начала XIX в. — М., 1984.

Мебде-и канун-и йеничери оджагы тарихи (история происхождения законов янычарского корпуса) / Издание текста, перевод с турецкого И. Петросян. — М., 1987.

Международные отношения в Центральной и Восточной Европе. — М., 1966.

Международные отношения и государственные структуры в Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европе в IV—XVIII вв. — Запорожье, 1993.

Мейер М. Османская империя в XVIII веке. Черты структурного кризиса. — М., 1991.

Мельник Л. Лівобережна Гетьманщина періоду стабілізації (1669—1709 рр.) — К., 1995.

Мердух Ю. Невідома гравюра про подвиг Юрія Кульчицького під Віднем 1683 р. // Записки Львівської наукової бібліотеки. — Львів, 2003. — Вип. 11. — С. 112—134.

Мицик Ю. Дипломатичне листування Османської імперії як джерело до історії Визвольної війни // Международные отношения

и государственные структуры в Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европе в IV–XVIII вв. – Запорожье, 1993. – С. 42–47.

Мицик Ю. З джерел до секретної місії Василя Іскрицького 1682 року // Україна в Центрально-Східній Європі. – К., 2005. – Вип. 5. – С. 558–579.

Мицик Ю. З документації гетьмана Петра Дорошенка // На пошану 80-річчя професора Теодора Мацьківа: Науковий збірник. – К., 1999. – С. 70–102.

Мицик Ю. З документів українських гетьманів та полковників доби Руїни (за матеріалами польських архівосховищ) // Сіверянський літопис. – 1999. – № 3. – С. 20–21.

Мицик Ю. Нововиявлені документи з історії Національно-визвольної війни середини XVIII ст. // Український історичний журнал. – 1998. – № 6. – С. 114–118.

Мицик Ю. Умань козацька і гайдамацька. – К., 2002.

Мицик Ю. Перший український історико-політичний трактат // Український історичний журнал. – 1991. – № 5. – С. 129–138.

Мицик Ю. Чигирин – гетьманська столиця. – К., 2007.

Мицько І., Паславський Т. Юрій-Франц Кульчицький – герой оборони Відня 1683 року. – Львів, 2006.

Мицько І. Про рід Юрія-Франца Кульчицького // Бойківщина: історія та сучасність. – Львів; Самбір, 1995. – С. 78–91.

Мільчев В. Кордони Війська Запорозького та діяльність російсько-турецької межової комісії 1705 р. – Запоріжжя, 2004.

Мохов Н. Очерки истории молдавско-русско-украинских связей. – Кишинев, 1961.

Мюллер Й. Історична дисертація про козаків, яку представлено у приміщенні філософського факультету на публічний розгляд під головуванням месіра Готфріда Вайса з Toруні у Прусії. – Лейпціг, 1684 // Всесвіт. – 1988. – № 6. – С. 120–139.

Назарко І. Блаженний Папа Інокент XI і Україна // Юрій Франц Кульчицький і козаки герої віденської перемоги 1683 р. – Філадельфія, 1983. – С. 45–61.

Назарко І. Знаменне письмо козаків до Папи Римського // Український історик. – 1965. – № 1–2. – С. 22–27.

Назарко І. Козаки на службі у Папи Римського // Старожитності. – 1992. – № 13–15. – С. 15–17.

Наливайко Д. Західноєвропейські історико-літературні джерела про визвольну війну українського народу // Український історичний журнал. – 1969. – № 8. – С. 137–143; № 9. – С. 137–143; № 10. – С. 144–146; № 12. – С. 128–132; 1970. – № 1. – С. 138–140.

Наливайко Д. Козацька християнська республіка (Запорозька Січ у західноєвропейський історико-літературних пам'ятках). – К., 1992.

Наливайко Д. Україна другої половини XVII ст. в західноєвропейських історико-літературних пам'ятках // Український історичний журнал. — 1972. — № 2. — С. 132—133.

Нариси з історії дипломатії України / Ред. В. Смолій. — К., 2001.

Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст.: політика, ідеологія, військове мистецтво / Ред. В. Смолій. — К., 1998.

Німчук І. Українці і відсіч Відня 1683 р. — Львів, 1933.

Німчук І. Юрій Франц Кульчицький і його подвиг. — Львів, 1933.

Николле Д. Янычары / Пер. с англ. А. Красулиной. — М., 2004.

Новичев А. История Турции. — Л., 1963. — Т. 1.

Новосельский А. Борьба Московского государства с татарами и Ногайской ордой. — М., 1947.

Новосівський І. Деякі українські проблеми в світлі молдавської хроніки Йона Некульчі // Збірник на пошану проф., д-ра Олександра Оглоблина. — Нью-Йорк, 1977. — С. 341—364.

Нудьга Г. На літературних шляхах (дослідження, пошуки, знахідки). — К., 1990.

Оглоблин О. Ескізи з історії повстання Петра Іваненка (Петрика). — К., 1929.

Оглоблин О. До історії української політичної думки на початку XVIII ст. // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. — К., 1928. — Кн. XIX. — С. 231—241.

Окиншевич Л. Вступ до науки про право і державу. — Мюнхен, 1987.

Описание Черного моря и Татарии, составил доминиканец Эмиддио Дортелли Д'Асколи, префект Каффы, Татарии и проч. 1634 // Записки Императорского Одесского общества Истории и Древностей. — Одесса, 1902. — Т. XXIV.

Орешкова С. Османская империя и европейские международные отношения начала XVIII века // Юго-Западная Европа в эпоху феодализма. — Кишинев, 1973. — С. 191—196.

Орешкова С. Русско-турецкие отношения в начале XVIII в. — М., 1971.

Османская империя: государственная власть и социально-политическая структура: Сб. статей. — М., 1990.

Османская империя в первой четверти XVII века: Сб. докум. и материалов. — М., 1984.

Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XV—XVI вв. — М., 1984.

Османская империя: система государственного управления, социальные и етнологические проблемы. — М., 1986.

Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XVII в. — М., 1998. — Часть 1: Главные тенденции политических взаимоотношений; М., 2001. — Часть 2.

Останчук В. Проблеми і перспективи української османістики // Український археографічний щорічник. Нова серія. — К., 1992. — Вип. 1. — С. 94—112.

Останчук В. Український Гарвард та розвиток сходознавчих наук в Україні // Східний світ. — 1993. — № 1. — С. 140—145.

Останчук В., Галенко О. Козацькі чорноморські походи у морській історії Кятіба Челебі «Дар великих мужів у воюванні морів» // Mappa mundi. Збірник наукових праць на пошану Я. Дашкевича. — Львів; К.; Нью-Йорк, 1996. — С. 376—412.

Очерки внешнеполитической истории Молдавского княжества. — Кишинев, 1987.

Памятники дипломатических сношений древней России с державами иностранными. — СПб., 1851. — Т. 1; СПб., 1856. — Т. 4; СПб., 1862. — Т. 6; СПб., 1868. — Т. 9.

Памятники, издаваемые Киевскою комиссиею для разбора древних актов. — К., 1898. — Т. I—III.

Памятники, изданные временною комиссиею для разбора древних актов, высочайше учрежденною при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. — К., 1859. — Т. IV.

Панашенко В. 300-річчя героїчної оборони Чигирина від турецько-татарської агресії // Український історичний журнал. — 1977. — № 8. — С. 126—130.

Панашенко В. Кримське ханство у XV—XVIII ст. // Український історичний журнал. — 1989. — № 1. — С. 54—65.

Патрик Гордон. Дневник 1677—1678. — М., 2005.

Пенской В. Военная революция в Европе XVI—XVII веков и ее последствия // Новая и новейшая история. — М., 2005. — № 2. — С. 194—206.

Переписка и другие бумаги шведского короля Карла XII, польского Станислава Лещинского, татарского хана, турецкого султана, генеральского писаря Филиппа Орлика, киевского воеводы Иосифа Потоцкого на латинском и польском языках / Изд. О. Бодянского. — М., 1847.

Переяславська рада: очима істориків та мовою документів / Упор. О. Гуржій, Т. Чухліб. — К., 2003.

Петровський М. Епізод з українсько-кримських відносин кінця XVII в. // Записки Українського наукового товариства в Києві. — 1929. — Т. 32. — С. 34—45.

Петровський М. З матеріалів до історії українсько-турецьких взаємин другої половини XVII ст. // Східний світ. — 1997. — № 1—2. — С. 206—215.

Петросян И. К истории создания янычарского корпуса // Тюркологический сборник. 1978 г. — М., 1984. — С. 191—206.

Петросян И. Янычарские гарнизоны в провинциях Османской империи в XVI–XVII вв. // Османская империя. Система государственного управления, социальные и этнорелигиозные проблемы. – М., 1986.

Петросян И. Янычарский корпус в конце XVI – начале XVII века и первая попытка военной реформы в Османской империи // Восток: история и культура (Ю. Петросяну к 70-летию со дня рождения) / Под ред. И. Петросян, Е. Резвана, Э. Темкина. – СПб., 2000. – С. 108–128.

Петросян Ю. Османская империя: могущество и гибель. Исторические очерки. – М., 1990.

Подхородецкий Л. Вена 1683. – М., 2002.

Плохій С. Божествене право гетьманів: Богдан Хмельницький і проблема легітимності гетьманської влади в Україні // Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей. – К., 1994. – Т. III. – С. 86–110.

Плохій С. Наливайкова віра: Козацтво та релігія в ранньомодерній Україні. – К., 2005.

Плохий С. Папство и Украина. Политика Римской курии на украинских землях в XVI–XVII вв. – К., 1989.

Полное собрание законов Российской империи. – СПб., 1830. – Собр. 1. – Т. 1.

Попов А. Турецкая война в царствование Федора Алексеевича // Русский вестник. – М., 1857. – Т. 8. – С. 143–180, 285–328.

Поршнев Б. К характеристике международной освободительной войны украинского народа // Вопросы истории. – 1954. – № 5. – С. 44–58.

Пріцак Л. Березневий договір Богдана Хмельницького з Ісламом Гереєм III // Східний світ. – 2003. – № 1. – С. 73–76.

Пріцак О. Ще раз про союз Богдана Хмельницького з Туреччиною // Український археографічний щорічник. – К., 1993. – Вип. 2. – С. 177–192.

Пшик В. Укріплені міста, замки, оборонні двори та інкастельовані сакральні споруди Львівщини XIII–XVIII ст. – Львів, 2008.

Разин Е. История военного искусства XVI–XVII вв. – СПб.; М., 1999.

Реестр делам Крымского двора от 1474 по 1779 год учиненный Бантыш-Каменским Н. Н. в 1808 г. – Симферополь, 1894.

Рейхман Я. Турецькі архіви і їх значення для історії України // Архіви України. – 1966. – № 4. – С. 11–16.

Россия, Польша, Причерноморье в XV–XVIII вв. – М., 1979.

Руссев Е. Борьба молдавского народа против Оттоманского ига. – Кишинев, 1968.

Савицкий В. Корпус янычар. Образование, организация, комплектование и командный состав в XIV–XVI вв. // Цейхауз. – М., 1999. – № 9. – С. 10–19.

Санин Г. Украина в политических отношениях Российского государства и Османской империи (1667–1686) // Україна в Центрально-Східній Європі. Студії з історії XI–XVIII століть. – К., 2000. – С. 333–347.

Сас П. Петро Конашевич-Сагайдачний: молоді роки. – К., 2006.

Сас П. Політична культура українського суспільства (кінець XVI – перша половина XVII ст.). – К., 1998.

Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси, изданные комиссиею для разбора древних актов. – К., 1888.

Селянський рух на Україні 1569–1647 рр.: Збірник документів і матеріалів. – К., 1993.

Семенова Л. Валахия и Габсбурги XVII в. // Юго-Восточная Европа в эпоху феодализма. – Кишинев, 1973.

Семенова Л. Некоторые аспекты международного положения Молдавского княжества во второй половине XV в. // Юго-Восточная Европа в средние века. – Кишинев, 1972. – С. 207–234.

Сенютович-Бережний В. Остап Дашкович (Дашкевич) – вождь козацький // Український історик. – 1969. – № 1–3. – С. 118–126.

Сергеев В. Янычары. Меч ислама: искусство войны начала XIX в. нашей эры. – Ростов-на-Дону, 2000.

Сергієнко Г. Походи українських козаків проти Кримського ханства в кінці XVII ст. // З історії Української РСР. – К., 1962. – Вип. 6–7. – С. 34–35.

Сергійчук В. Іменем Війська Запорозького. Українське козацтво в міжнародних відносинах XVI – середини XVII ст. – К., 1991.

Сидоренко О. Українські землі у міжнародній торгівлі (IX – середина XVII ст.). – К., 1992.

Сисин Ф. Хмельниччина та її роль в утворенні модерної української нації // Український історичний журнал. – 1995. – № 4. – С. 67–76.

Смирнов В. Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII в. – СПб., 1887.

Смирнов Н. Россия и Турция в XVII–XVIII вв. – М., 1946. – Т. 2.

Смирнов Н. Борьба русского и украинского народов против агрессии султанской Турции в XVII–XVIII вв. // Воссоединение Украины с Россией 1654–1954: Сб. статей. – М., 1954. – С. 357–394.

Смолій В. Національно-визвольна війна в контексті українського державотворення // Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військове мистецтво. – К., 1998. – С. 9–25.

Смолій В. Правобережна Україна другої половини XVII – початку XVIII ст.: провінція Речі Посполитої чи частина самостійної

держави? // Польсько-українські студії. — К., 1993. — Вип. 1. — С. 113—124.

Смолій В. Українська козацька держава // Український історичний журнал. — 1991. — № 4. — С. 7—12.

Смолій В. Формування соціальної свідомості народних мас України. — К., 1985.

Смолій В., Гуржій О. Як і коли почала формуватися українська нація. — К., 1992.

Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет. — К., 1993.

Смолій В., Степанков В. Дипломатична боротьба за збереження Української держави. Перетворення України на об'єкт міжнародних відносин (1657—XVIII ст.) // Нариси з історії дипломатії України. — К., 2001. — С. 163—207.

Смолій В., Степанков В. Особливості зовнішньої політики Гетьманщини // Історія українського козацтва. — К., 2006. — Т. 1. — С. 371—386.

Смолій В., Степанков В. Переддень Руїни (1650—1670) // Київська старовина. — 1993. — № 3. — С. 2—16.

Смолій В., Степанков В. Правобережна Україна у другій половині XVII—XVIII ст.: проблема державотворення. — К., 1993.

Смолій В., Степанков В. Становлення української дипломатичної служби. Зовнішня політика уряду Б. Хмельницького (1648—1657) // Нариси з історії дипломатії України. — К., 2001. — С. 107—162.

Смолій В., Степанков В. У пошуках нової концепції історії визвольної війни українського народу в XVII ст. — К., 1992.

Смолій В., Степанков В. Українська державна ідея XVII—XVIII ст.: проблеми формування, еволюції, реалізації. — К., 1997.

Смолій В. А., Степанков В. С. Українська національна революція XVII ст. (1648—1676 рр.). — К., 1999.

Собрание государственных грамот и договоров. — М., 1822. — Т. III.

Сокирко О. Лицарі другого сорту. Наймане військо Лівобережної Гетьманщини 1669—1726 рр. — К., 2006.

Социально-экономическая и политическая история Юго-Восточной Европы (до сред. XIX в.). — Кишинев, 1980.

Станіславський В. Від Коломацької ради до Повстання Петра Іваненка: нові дані про Івана Мазепу та Україну в 1687—1691 рр. // Листи Івана Мазепи. 1687—1691 р. — К., 2002. — Т. 1. — С. 6—82.

Станіславський В. Маловідомі документи щодо планів південної політики Московської держави у другій половині 80-х рр. XVII ст. // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. — К., 2000. — Вип. 7. — С. 340—357.

Станіславський В. Політичні відносини Запорозької Січі і Кримського ханства у кінці XVII — на початку XVIII ст.: Автореферат дис. ... канд. іст. наук. — К., 1996.

Station Станіславський В. Політичні відносини Запорозької Січі й Кримського ханства напередодні Полтавської битви // Український історичний журнал. — 1998. — № 1. — С. 60–78.

Станіславський В. Поїздка «товмача» гетьмана Андрія Могили до Білгородчини та Криму (1688) // Український історичний збірник. — К., 2000. — С. 305–310.

Станіславський В. Участь лівобережного та запорозького козацтва в боротьбі з Османською імперією // Україна в Центрально-Східній Європі. — К., 2005. — Вип. 5. — С. 581–596.

Статейный список стольника Василия Тяпкина и дьяка Никиты Зотова посольства в Крым в 1680 г. для заключения Бахчисарайского договора. — Одесса, 1850.

Степанков В. Боротьба України і Польщі проти експансії Османської імперії у 1672–1676 рр. // Україна і Польща в період феодалізму. — К., 1991. — С. 112–128.

Степанков В. Кам'янецька угода і Переяславська Рада: спроба дослідження політичних наслідків Жванецької кампанії // Українсько-російський договір 1654 р.: нові підходи до історії міждержавних стосунків. — К., 1995. — С. 6–13.

Степанков В. Петро Дорошенко // Володарі гетьманської булави. — К., 1994. — С. 285–316.

Степанков В. Проблема становлення монархічної форми правління Богдана Хмельницького (1648–1657) // Український історичний журнал. — 1995. — № 4. — С. 14–33.

Степанков В. Українська революція 1648–1676 рр. у контексті європейського революційного руху XVI–XVII ст. // Український історичний журнал. — 1997. — № 1. — С. 3–31.

Стецюк К. З історії боротьби російського і українського народів проти агресії шляхетської Польщі й султанської Туреччини у другій половині XVII ст. // Український історичний журнал. — 1983. — № 3. — С. 25–41.

Стороженко А. Стефан Баторий и днепровские казаки. — К., 1904.

Струкевич О. Політико-культурні орієнтації еліти України-Гетьманщини (інтегральний погляд на питання). — К., 2002.

Субтельний О. Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст. — К., 1994.

Тунманн. Крымское ханство. — Симферополь, 1991.

Туранли Ф. Літописні твори М. Сена'ї та Г. Султана як історичні джерела. — К., 2000.

Туранли Ф. Османський документ про дипломатичну діяльність гетьмана Петра Дорошенка // Український археографічний щорічник. Нова серія. — К., 2001. — Вип. 5/6. — С. 334–340.

Туранли Ф. Українсько-кримські відносини у середині XVII ст.: Автореферат дис. ... канд. іст. наук. — К., 1997.

Турецкие документы о состоянии хотинской округи (нахие) в первой половине XVIII в. // Восточные источники по истории

народов Юго-Восточной и Центральной Европы. – М., 1974. – Т. 3.

Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.) / Ред. В. Смолій. – К., 2002. – Вип. 2; К., 2003. – Вип. 3; К., 2004. – Вип. 4; К., 2005. – Вип. 5; К., 2006. – Вип. 6; К., 2007. – Вип. 7; К., 2008. – Вип. 8.

Україна в Центрально-Східній Європі. Студії з історії IX–XVIII ст. / Ред. В. Смолій. – К., 2000.

Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. – К., 1991.– Вип. 1; К.; Черкаси, 1992. – Вип. 2; К.; Черкаси, 1993. – Вип. 3; К.; Черкаси, 1994. – Вип. 4; К.; Черкаси, 1995. – Вип. 5; К.; Черкаси, 1997. – Вип. 6; К., 2000. – Вип. 7; Черкаси, 2002. – Вип. 8.

Українське козацтво – сучасний стан та перспективи дослідження проблеми (матеріали «круглого столу») // Український історичний журнал. – 1990. – № 12. – С. 2–19.

Універсали Богдана Хмельницького 1648–1657 / Упор. І. Бутич. – К., 1998.

Універсали Івана Мазепи 1687–1700 / Упор. І. Бутич, В. Ринсевич. – К.; Львів, 2002.

Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687) / Упор. І. Бутич, В. Ринсевич. – К.; Львів, 2004.

Фаизов С. Взаимоотношения России и Крымского ханства в 1667–1677 гг. (от Андрусовского перемирия до начала первой русско-турецкой войны): Дисс. ... канд. ист. наук. – Саратов, 1985.

Фаизов С. «Где Москва, где восток, где запад?»: географическая полемика между крымским ханом Мухаммедом IV и царем Алексеем Михайловичем в 1655–1658 гг. // Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних взаємин: Зб. наук. праць / Ред. В. Смолій. – К., 2003. – С. 128–145.

Фаизов С. Первый крымско-запорожский военный союз // Україна в Центрально-Східній Європі. – К., 2005. – Вип. 5. – С. 197–208.

Федорук Я. Коментарі до статті І. Крип'якевича «Турецкая политика Богдана Хмельницкого» // Український археографічний збірник. – К., 2006. – Вип. 10/11. – С. 196–237.

Федорук Я. О. Міжнародна дипломатія і політика України 1654–1657. – Львів, 1996. – Частина І: 1654 рік.

Федорук Я. Проблема турецького протекторату Богдана Хмельницького у 1655 році // Terra Cossacorum: студії з давньої і нової історії України: Науковий збірник на пошану д. і. н., проф. Валерія Степанкова. – К., 2007. – С. 155–186.

Федосов Д. Полковник и инженер против Блистательной Порты // Патрик Гордон. Дневник 1677–1678. – М., 2005. – С. 3–21.

Флоря Б. Начало открытой османской экспансии в Восточной Европе // Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XVII в. – М., 2001. – Ч. 2. – С. 76–107.

Флоря Б. Запорожське козацтво і плани турецької війни Владислава IV // Україна: Культурна спадщина, національна свідомість, державність: Зб. наук. праць. — К., 1992. — С. 79—104.

Флоря Б. Богдан Хмельницький і турецька «протекція» // Київська старовина. — 2001. — № 3. — С. 87—107.

Флоря Б. Войны Османской империи с государствами Восточной Европы (1672—1681 гг.) // Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XVII в. — М., 2001. — Ч. 2. — С. 110—137.

Флоря Б. Османская империя, Крым и страны Восточной Европы в 20-е — начале 30-х гг. XVII в. // Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XVII в. — М., 1998. — Ч. 1. — С. 96—114.

Флоря Б. Россия и походы запорожцев в Молдавию в 70-х гг. XVI века // Карпато-дунайские земли в средние века. — Кишинев, 1975. — С. 124—157.

Фодор П. Идеологические обоснования османских завоеваний (XIV—XVI вв.) // Османская империя: проблемы внешней политики и отношений с Россией: Сб. ст. — М., 1996. — С. 29—41.

Франко І. Вірша єпископа Й. Шумлянського про події 1683—1686 рр. // ЗНТШ. — Львів, 1901. — Т. 39. — Кн. 1. — С. 1—5.

Халимоненко Г. Інститут козацтва тюркського й українського // Східний світ. — 1993. — № 1. — С. 108—115.

Хензель В. Проблема ясыря в польско-турецких отношениях XVI—XVII вв. / Россия, Польша и Причерноморье в XV—XVIII вв. — М., 1979. — С. 147—158.

Цьольнер Еріх. Історія Австрії. — Львів, 2001.

Челеби Э. Книга путешествия. Вып. 1: Земли Молдавии и Украины. — М., 1961.

Черкас Б. Україна в політичних відносинах Великого князівства Литовського з Кримським ханатом (1515—1540). — К., 2006.

Черкас Б. Україна в політичному протистоянні Великого князівства Литовського з Московською державою і Кримом у 20-х — 30-х рр. XVI ст. // Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних взаємин. — К., 2003. — С. 11—24.

Черніков І. Туреччина й українсько-турецькі відносини в науковій діяльності А. Ковалівського // Східний світ. — 1998. — № 2. — С. 46—57.

Чухліб Т. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648 — 1714 рр. — Вид. друге, доопр. — К., 2005.

Чухліб Т. Гетьмани Правобережної України в історії Центрально-Східної Європи (1663—1713). — К., 2004.

Шамсутдинов А. Проблемы становления османского государства по турецким источникам XIV—XV вв. // Османская империя. Система государственного управления, социальные и этнорелигиозные проблемы. — М., 1986.

Шевченко Ф. Дипломатична служба на Україні під час Визвольної війни 1648–1654 рр. // Історичні джерела та їх використання. – К., 1964. – Вип. 1. – С. 83–104.

Шиндлинг А., Циглер В. Кайзеры. Священная Римская империя, Австрия, Германия. — Ростов-на-Дону, 1997.

Шушарин В. Королевство Венгрия и Трансильвания во время войны османов с Габсбургами // Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XVII в. – М., 1998. – Ч. 1: Главные тенденции политических взаимоотношений. – С. 29–48.

Щербак В. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст. – К., 2000.

Эварницкий Д. Источники для истории запорожских козаков. – Владимир, 1903. – Т. 1. – 316 с.

Эмеджен Ф. От создания Османского государства до Кючук-Кайнарджийского договора // История Османского государства, общества и цивилизации / Под. ред. Э. Ихсаноглу. – М., 2006. – Т. 1. – С. 3–50.

Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. – К., 2002.

Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). – К., 1993.

Яковлєва Т. Руїна Гетьманщини. Від Переяславської ради-2 до Андрусівської угоди (1659–1667). – К., 2003.

Abrahamowicz Z. Dokumenty tatarskie i tureckie w zbiorach polskich // Przegląd Orientalistyczny. – № 2 (10). – Warszawa, 1954. – S. 4–19.

Abrachamowicz Z. Comments on Three Letters by Khan Islam Gerey III to the Porte (1651) // Harvard Ukrainian Studies. – Cambridge, 1990. – Vol. XIV. – № 1–2. – P. 129–146.

Abrahamowicz Z. Tło polityczne i ekonomiczne wyprawy wiedenskiej Kara Mystafy // Kwartalnik Historyczny. – Rocz. LXXXX. – № 1. – Warszawa, 1983. – S. 34–67.

Acta Historica res gestas poloniae illustrantia ab anno 1507 usoue ad annum 1795. Pisma do wieku i spraw Jana Sobieskiego / Zebr. Fr. Kluczycki. – Vol. 2. – Pars. I. – Kraków, 1880; Vol. 1. – Pars. I, II. – Kraków, 1881; Vol. 2. – Pars. II. – Kraków, 1883.

Agoston G. Guns for the Sultan. Military Power and Weapon Industry in the Ottoman Empire. – Cambridge, 2005.

Akta sejmiku podolskiego in hostico 1672–1698 / Wydał i opracował Jarosław Stolicki. – Kraków, 2002.

Arkayin A. The second siege of Vienna (1683) and its consequences // Revue Internationale d'Histoire Militaire. – № 46. – Ankara, 1980. – P. 46–71.

Artamonow W. Rosja, Rzeczpospolita i Krym w latach 1686–1699 // Studia i materiały z czasów Jana III. – Wrocław, 1992. – S. 19–46.

Baranowski B. Geneza sojuszu kozacko-tatarskiego z 1648 r. // Przegląd Historyczny. — T. XXXVII. — 1948. — S. 27—42.

Baranowski B. Znajomośc Wschodu w dawnej Polsce do XVIII w. — Lodz, 1950.

Barker T.-M. Double Eagl and Crescent. Vienna's second Turkish siege and its historical setting. — Albany; N. York, 1967.

Bendza M. Kosciol Prawosławny w Rzeczypospolitej przededniu i dobie wiktorii Wiedenskiej // Rocznik Teologiczny. — Z. 1. — 1983. — S. 76—92.

Bickford O'Brien C. Moscovy and the Ukraine from the Pereyaslav Agreement to the Truce of Andrusovo 1654—1667. — Berkeley and Los Angeles, 1963.

Biedrzycka A., Kaczmarczyk J. Kozacy zaporoscy w wojnie Hocimskiej 1621 roku // Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст.: політика, ідеологія, військове мистецтво. — К., 1998. — С. 62—75.

Boratynski L. Stefan Batory i płan ligi przeciw turkom (1576—1584). — Kraków, 1903.

Buda expugnata. Europa et Hungaria 1683—1718. — Budapest, 1987.

Cantemir D. Istoria imperiului Ottomane. — Vol. II. — Bucureşti, 1878.

Chabel M. Dictionnaire des symbols musulmans: Rites, mistiques et civilization. — Paris, 1995.

Chowaniec Cz. Sobieski wobeć Tatarszyzny 1683—1685 // Kwartalnik Historyczny. — R. XLII. — Lwów, 1928. — S. 52—66.

Chynczewska-Hennel T. Alberto Vimina: Ukraina — Kozaczyzna Bohdan Cmielnicki // Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст.: політика, ідеологія, військове мистецтво. — К., 1998. — С. 153—160.

Chynczewska-Hennel T. Swiadomośc narodowa szlachty ukraińskiej i kozaczyzny od schyłku XVI do połowy XVII w. — Warszawa, 1985.

Chyra-Rolicz Z. Wiktoria Wiedenska w glorii Jana III Sobieskiego // Jan Sobieski — wożd i polityk (1629—1696). — Siedlce, 1997. — S. 94—123.

Commentarius Belli Aduersum Turcae ad Viennam in Hungyaria... / Scriptore Wespasian Kochowski. — Cracoviae, 1684.

Corrispondenza epistolare tra Leopoldo imperatore ed il P. Marco d'Avviano cappuccino. Dai manoscritti originali tratta e pubblicata da Onno Klopp. — Graz, 1888.

Costăchescu M. Documente moldoveneşti inainte de Stefan cel Mare. — Vol. II. — Bucureşti, 1890.

Cronia A. La conoscenza del mondo slawo in Italia. — Padova, 1958.

Czamańska N. Stosunki polsko-tureckie w XVII w. // Posolstwo Rafala Leszynskiego do Turcji w 1700 roku. Diariusze i inne materialy. — Leszno, 1998. — S. 7—15.

Czermak W. Plany wojny tureckiej Władysława IV. — Kraków, 1895.

Czołowski A. Wojna polsko-turecka 1675 r. / Kwartalnik Historyczny. — R. VIII. — Lwów, 1894. — S. 593—526.

Diariusz kompanji w Wołoskiej ziemi 1686 r. królewicza Jakóba Sobieskiego / Chowaniec Cz. Wyprawa Sobieskiego do Mołdawii w 1686 r. // Przegląd Historycyno-Wojskowy. — T. IV. — Warszawa, 1931. — S. 141—176.

Documente privitóre la istoria Romanilor. In 44 vol. — Vol. V. — Bucureşci, 1900.

Dorośenko D., Rypka J. Hejtman Petr Dorośenko a jego turecka politika. — Praha, 1933.

Duriegl G. Wien 1683. — Die zweite Turkenbelagerung. — Wien, 1981.

Dyakowski M. Dyaryusz wiedeńskiej okazyi roku 1683. — Warszawa, 1983.

Dyarusz prawdiwej relacyi praeclare gestorum woyska JKM ci i Rptey na kampanii w R. 1685 po wielu mieyseach, a ocobliwie w Wołoszech // Biblioteka starożytna pisarzy polskich. — T. V. — Warszawa, 1844.

Dzieło Boskie albo Piesni Wiednia wybawionego i inszych transakcyjej wojny tureckiej w roku 1683 szeczesliwie rozpoczentej / Wespasjan Kochowski; transkr. tekstu przygot. i posl. opatrzyl Marian Kaczmarek. — Wrocław, 1983.

Fisher A. Ottoman Kamanets-Podolsk // Jornal of Turkish Studies. — Vol. 8. — 1984. — P. 55—83.

Fisher A. The Crimean Tatars. — Stranford, 1978.

Gajecky G. The Cossack Administration of the Hetmanate. — Vol. 2. — Cambridge, 1978.

Goodwin G. The Janissaries. — London, 1997.

Hammer J. Histoire de l'empire Ottoman. — T. XI. — Paris, 1838.

Hammer-Purgstal J. Geschichte des Osmanischen Reiches. — Pest, 1829. — Bd. V: 1623—1656.

Hryzaj O. Die Ukrainer und die Befreiung. Wiens 1683. — Wien, 1933.

Inalcik H. Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire. 1600—1700 // Studies in Ottoman Social and Economical History. — London, 1985.

Inalcik H. The Middle East and the Balkans under the Ottoman Empire. Essays on economy and society. — Bloomington, 1993.

Jacov M. Europa i Osmanie w okresie Lig Swiętych. Polska pomiędzy Wschodem a Zachodem. — Kraków, 2003.

Jaminski B. Wien 1683. Kosaken und Kolschitzky. — Wien, 1983.

Jorga N. Geschichte des Osmanischen Reiches nach den Quellen dargestellt. — Vol. III. — Gotha, 1910.

Kadbeb H. Bibliographie zar Geschichte der beiden Turkehbelagerungen Wiens 1529 und 1683. — Wien, 1876.

Kamiński A.-S. Republic vs Autocracy. Poland-Lithuania and Russia 1686–1697. – Cambridge, 1993.

Kara Mustafa pod Wiedniem. Źródła muzulmańskie do dziejów wyprawy wiedeńskiej 1683 roku / Oprac. Z. Abrahamowicz. – Kraków, 1973.

Kara Mustafa vor Wien 1683 aus der Sicht turkischer Quellen / Ubers. R. Kreutel. – Graz, 1982.

Katałog dokumentów tureckich. Dokumenty do dziejów Polski i krajów ościennych w latach 1455–1672 / Oprac. Z. Abrahamowicz. – Cz. 1. – Warszawa, 1959.

Khadouri M. War end Peace in Islam. – Baltimore, 1955.

Klopp O. Das Jagr 1683 und der folgende grosse Turkenkrieg bis zum Frieden von Carlowitz 1699. – Graz, 1882.

Kołodziejczyk D. Podole pod panowaniem tureckim. Ejałet Kamieniecki. 1672–1699. – Warszawa, 1994.

Konarski K. Polska przed odsiecza Wiedenska r. 1683. – Warszawa, 1914.

Konopczyński W. Polska w okresie wojen tureckich. – Kraków, 1924.

Konopczyński W. Polska a Turcja. 1683–1792. – Warszawa, 1936.

Krawczyk A. Strategiczna rola Ukrainy dla obrony cywilizacji chrzescijanskiej na Wschodzie Europy w pismach politycznych Jozefa Wereszynskiego // Центральна і Східна Європа в XV–XVIII століттях: питання соціально-економічної та політичної історії. – Львів, 1998. – С. 175–176.

Kubala L. Wojny duńskie i pokój Oliwski 1657–1660. – Lwów, 1922.

Kukiel M. Polski wysilek zbrojny roku 1683 // Kwartalnik historyczny. – Rosz. XLVII. – Warszawa, 1933. – S. 1933. – S. 169.

Kukiel M. Sklad narodowy i spoleczny wojsk koronnych za Sobieskiego // Studia historyczne ku czci St. Kutrzeby. – T. II. – Kraków, 1938. – S. 431–448.

Kunt M. XVII yuzyılda Osmanlı kuzey politikası üzerini bir yozum // Boğaziçi Üniversitesi Dergisi. – № 4–5. – 1976/1977. – S. 111–116.

Kurat A. XVIII yuzyılı başı Avrupa utmimi harbinde Türkitemin tarafsızlıgı // Belleten. – 1943. – № 26. – C. 7–22.

Kurtoğlu F. Türk bayrağı ve ay yıldız. – Ankara, 1992.

Leitsch W. Warum wollte Kara Mustafa. Wien erobern? // Jahrbucher fur Geschichte Osteuropas. – T. 29. – Wien, 1981.

Lemercier-Quelquejaj Ch. Un condotierre Lithuanien du XVIe siecle Dimitri Visneveckij et l'origine de la Sec Zaporogue d'apres les archives Ottomanes // Cahiers du Monde russe et sovetique. – V. X., 2e Cahier. – P. 265–266.

Lewis B. (ed.) The world of Islam. Faith, people, culture. – London; New York, 1992.

Majewski W. Najazd tatarów w lutym 1695 r. // SMHW. – T. IX. – Cz. 1. – Warszawa, 1963. – S. 125–178.

Majewski W. Plany wojny tureckiej a rzecome przymierze kozacko-tatarskie // Przegląd Historyczny. – T. LXIV. – 1973. – S. 43–61.

Majewski W. Podhajce, letnia i jesienna Kampania 1667 r. // SMHW. – T. VI. – Cz. I. – Warszawa, 1960. – S. 47–93.

Maliszewski K. Problematyka turecka w polskich gazetach w czasach panowania Jana III Sobieskiego // Studia z dziejów epoki Jana III Sobieskiego. – Wrocław, 1984. – S. 97–109.

Michaud E. Innocent, Jean Sobieski et les Turcs, la levee du siege de Vienne. Louis XIV et Innocent XI. – T. 1–4. – Paris, 1883–1884.

Naima. Tarih. V. – İstanbul, 1929.

Nicolla D. Armies of Ottoman Empire. 1330–1774. – London, 1995.

Nicolla D., Hook Ch. The janissaries. – Oxford, 1999.

Nigazi A. Tarih. 3. – İstanbul, 1963.

Omeljan Pritsak Armagani. A tribute to Omeljan Pritsak / Edit. M. Alpargu, Y. Ozturk. – Sakarya; Temmuz, 2007.

Ostapchuk V. Five Documents from the Torkap Palace Archive on the Ottoman Defense of the Black Sea against the Cossacks (1639) // Journal of Turkish Studies. – 1987. – Vol. 11. – P. 49–104.

Ottoman-Polish dipolomatic relations (15th–18th Century) / An Annotated edition of «Ahdanes and Other Documents» by D. Kolodziejczyk. – Brill; Lejden; Boston; Köln, 2000.

Papacostea V. Civilizatie romaneasca si civilizatie balcanica. – Bucuresti, 1983.

Perdenia J. Hetman Piotr Doroszenko a Polska. – Kraków, 2000.

Perdenia J. Stanowisko Rzeczypospolitej szlacheckiej wobeć sprawy Ukrainy na przełomie XVII–XVIII w. – Wrocław, 1963.

Pernal A. The Polish Commonwealth and Ukraine Diplomatic Relations 1648–1659. – Ottawa, 1977.

Podhorodecki L. Chanat Krymski i jego stosunki z Polska w XV–XVIII w. – Warszawa, 1987.

Podgorodecki L., Raszba N. Wojna Chocimcka 1621 roku. – Kraków, 1979.

Pukianiec L. Sobieski a stolica apostolska na tle wojny z Turcją 1684–1684 r. – Wilno, 1937.

Quelquejay Ch. Les relations entre la Porte ottomane et les Cosaques zaporogues au mileu du XVIIe siecle // Cahiers du Monde russe et sovietique. – 1970. – № 11 (3). – P. 454–461.

Relacye nuncyszów apostolskich w Polsze od roku 1548 do 1690. – T. 1. – Berlin–Poznań, 1864.

Renner V. Wien im Jahre 1683. – Wien, 1883.

Riedlmayer A., Ostapchuk V. Bohdan Xmel'nyc'kyj and the Porte: A Document from the Ottoman Arhives // Harvard Ukrainian Studies. – 1984. – Vol. VIII. – № 3/4 (December). – P. 453–472.

Rypka J. Dalsi prispevek ke korespondenci Vysoke Porty s Bohdanem Chmelnickym // Časopis Narodniho Musea. – 1931. – T. 105. – S. 209–231.

Rypka J. Z korespondence Vysoke Porty z Bogdanem Chmelnickym // Z dejin Vychodni Evropy a slovenstva: Sbornik venovany Jaroslavu Bidloyi. — Praga, 1928. — S. 346—350.

Salim N. Die zweite Belagerung Wiens im Jagre 1683 // Militarwissenschaftliche Mitteilungen. — № 64. — Wien, 1933. — P. 35—67.

Schweizer G. Die Janitscharen: gemeine Macht des Türkenreiches. — Salzburg, 1979.

Senai Hadzy Mehmed z Krymu. Historia chana Islama Gereja III / Prz. i oprac. Z. Abrahamowicz. — Warszawa, 1971.

Silihdar Findiklin Mehmed Aga. Silihdar Tarihi. — İstanbul, 1928.

Sobieski J. Diariusz wyprawy wiedenskiej w 1683 roku / Wyd. T. Wierzbowski. — Warszawa, 1883.

Stoye J. The Siege of Vienna. — New York, Chicago, San Francisco, 1965.

Sturminger W. Bibliographie und Ikonographie der Turkenbelagerungen Wiens 1529 und 1683. — Gras, Köln, 1955.

Subtelny Orest. Domination of Eastern Europe: native nobilities and foreign absolutism. 1500—1715. — Quebec, 1986.

Sysyn F. The Political Worlds of Bohdan Khmel'nyts'kyi // Palaeoslavica. — 2002. — T. 10. — № 2. — P. 197—209.

Tagebuch des Erich Lassota von Steblau. Nach einer Handschrift der Gersdorff // Weicha'schen Bibliothek zu Baussen herausgegeben und mit Einletung und Bemerkungen begleitet von Reinhold Schottin. — Halle, 1866.

Tomkiewicz W. Kozaczyzna ukrainna. — Lwów, 1939.

Traktaty polsko-austriackie z drugiej połowy XVII wieku / Oprac. Zb. Wójcik. — Warszawa, 1985.

Turkische, tatarische und persische Urkunden im Schwedischen Raichsarchiv / Vers. von K. V. Zettersteen. — Uppsala, 1945.

Ukrainne sprawy. Przyczynek do dziejów Polskich, Tatarskich i tureckich XVII wieku. — Lwów, 1842.

Urbanszki H. Karl von Lotharingen Oesterreichs Tuerkenkrieger. Biographie. — Wien, 1983.

Urbański T. Rok 1683 na Podolu, Ukraine i w Mołdawii. — Lwów, 1907.

Uzuncarsili I. Osmanlı Tarihi. — T. IV. — Ч. 1. — Ankara, 1956.

Üstün C. 1683 Viyana seferi. — Ankara, 1941.

Volumina legum. Przedzuk zbioru praw staraniem XX pijarów. — T. III. — Petersburg, 1859; T. IV. — Petersburg, 1859; T. V. — Petersburg, 1860; T. VI. — Petersburg, 1860.

Wagner M. Stefan Kunicki: nieznany hetman kozacki na Prawobrzezu (1683—1684) // Nad Wislą i Dnieprem. — Toruń, 2002. — S. 62—66.

Wasilewski T. Odglosy odsieczy Wiedeńskiej w Rzeczypospolitej obojga narodów // Kwartalnik Historyczny. — Rocz. LXXXX. (1). — Warszawa, 1983. — S. 3—19.

Wimmer J. Odsiecz wiedeńska 1683 r. — Warszawa, 1983.

Wimmer J. Wiedeń 1683. Dzieje kampanii i bitwy. — Warszawa, 1983.

Wojny polsko-tureckie w XVII w. Materiały z konferencji naukowej Kamienec Podolski. 11—15 wrzesnia 2000 r. — Przemyśl, 2000.

Wojtasik J. Od Wiednia do Karłowic // Sdudia i materialy do historii wojskowosci Polskiej. — T. XXX. — Cz. I. — Warszawa, 1988. — S. 103—121.

Wojtasik J. Rosprawa zbrojna z turkami i tatarami // SMHW. — T. XIII. — Cz. 1. — Warszawa, 1967. — S. 68—91.

Wojtasik J. Rzeczpospolita w Lidze Swiętej (1684—1696) // Przegląd Historyczno-Wojskowy. — № 1. — Warszawa, 2004. — S. 47—72.

Woliński J. Materiały do dziejów wojny polsko-tureckiej 1672—1676 // Sdudia i materiały do historii wojskowości Polskiej. — T. X. — Cz. 1. — Warszawa, 1964. — S. 229—267; T. XII. — Cz. 2. — Warszawa, 1966. — S. 274—320; T. XIII. — Cz. 1. — S. 220—269, Cz. 2. — Warszawa, 1967. — S. 184—238; T. XV. — Cz. 1. — Warszawa, 1969. — S. 271—296; T. XVI. — Cz. 1. — Warszawa, 1970. — C. 250—281.

Woliński J. Król Jan III a sprawa Ukrainy. 1674—1675. — Warszawa, 1934.

Woliński J. Z dziejow wojen polsko-tureckich. — Warszawa, 1983.

Woliński J. Wojna polsko-turecka w swietle relacji rezydentów austriackich w Turcji // SMHW. — T. VII. — Cz. 2. — C. 214—241.

Wójcik Z. Jan Sobieski. 1629—1696. — Warszawa, 1983.

Wójcik Z. Misija Bazyliego Iskrzyckiego do Kozaków w roku 1682 // States, Societies, Cultures. East and West. Essays in Honor of Jaroslaw Pelenski. — New York, 2004. — S. 1196—2010.

Wójcik Z. Rywalizacja polsko-tatarska w Ukraine na przełomie lat 1660/1661 // Przegląd Historyczny. — T. XLV. — Z. 4. — Warszawa, 1954. — S. 614—626.

Wójcik Z. Rzeczpospolita wobeć Turcji i Rocji 1674—1679. — Wrocław, 1976.

Wójcik Z. Traktat Andruszowski 1667 i jego geneza. — Warszawa, 1959.

Z sidzyllatów Rumelijskich epoki wyprawy wiedeńskiej. Akta tureckie / Zebr. J. Grzegorzewski. — Lwów, 1912.

Zajączykowski A., Reychman J. Zarys dyplomatyki osmańsko-tureckiej. — Warszawa, 1955.

Zawadzki K. Gazety ułotne polskie i polski dotyczące XVI—XVIII wieku. — T. 1. — Wrocław, 1977; T. 2. — Wrocław, 1984; T. 3. — Wrocław, 1990.

Zgórniak M. Wojskowośc Polska w dobie wojen tureckich dr. poł. XVII w. — Wrocław, 1985.

Źródła do poselstwa Jana Gnińskiego wojewody chełmińskiego do Turcyi w latach 1677—1678 / Wyd. F. Pułaski. — Warszawa, 1907.

Żygulski Z. (jun.) Odsiecz Wiednia 1683. — Kraków, 1994.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

Наукове видання

Тарас Чухліб

Козаки та Яничари

Україна у християнсько-мусульманських війнах 1500—1700 років

Редактор *І. Г. Ярошенко*
Художнє оформлення *О. Я. Остапова*
Технічний редактор *Т. М. Новікова*
Комп'ютерна верстка *Н. В. Єрмак*
Коректор *О. Г. Пазюк*

Підписано до друку 15.12.2009.
Формат 60 × 90 1/16.
Гарнітура «Lazurski». Папір офсетний № 1.
Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 28,0.
Наклад 1000 прим. Зам. 9-86.

Видавничий дім
«Києво-Могилянська академія».
Свідоцтво про реєстрацію № 1801
від 24.05.2004 р.

Адреса видавництва та друкарні:
04655, Київ, Контрактова пл., 4.
Тел./факс: (044) 425-60-92, 425-35-66.
E-mail: phouse@ukma.kiev.ua
www.publish-ukma.kiev.ua/ua

Чухліб, Тарас

Ч-96 Козаки та Яничари: Україна у християнсько-мусульманських війнах 1500—1700 років. — К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2010. — 446 с.

ISBN 978-966-518-533-8

Книга досліджує місце і роль козацтва та шляхти України-Русі, а також Козацької держави (Гетьманату) в європейсько-османських війнах. Автор книги відобразив важливий для світового історичного процесу тривалий період протистояння Християнської та Ісламської цивілізацій у добу пізнього Середньовіччя та раннього Нового часу.

При цьому увагу читача звернено не лише на військові дії козацтва проти османської армії, елітний підрозділ якої становив Яничарський корпус, а й на висвітлення мирних відносин України з Османами та Гіреями протягом 1500—1700 років.

Книга буде цікавою не лише для науковців, дослідників військової історії, дипломатів, викладачів та студентів, а й для всіх любителів старовини.

УДК 94(477)«14/16»
ББК 63.3(4Укр)4

КОР. АНГЛІЯ
Амстердам
Лондон
курф. Бранденбург
Берлін
курф. Саксонія
Дрезден
РІЧ ПОСПОЛИТА
Варшава
Краків
Батурин
Київ
Чигирин
Франкфурт
Прага
курф. Пфальц
Гейдельберг
курф. Баварія
Мюнхен
Париж
Орлеан
Відень
Пресбург
КОРОЛІВСТВО ФРАНЦІЯ
ШВЕЙЦАРСЬКИЙ СОЮЗ
ГЕРЦ. САВОЯ
Мілан (Ісп.)
Парма
Венеція
Модена
Генуя
Авіньйон
Тулуза
Марсель
ГЕРЦ. ТОСКАНА
ПАПСЬКА ДЕРЖ.
Угорщина
Могач
Белград
Дубровник
Болгарія
Румелія
Варна
СТАМБУЛ
Мадрид
КОРОЛІВСТВО ІСПАНІЯ
Барселона
о. Корсика (волод. Генуї)
Рим
Неаполь
Балеарські о-ви (Ісп.)
о. Сардинія (Ісп.)
СЕРЕДЗЕМНЕ МОРЕ
Палермо
о. Мальта
1565 МАЛЬТІЙСЬКИЙ ОРДЕН
о. Родос
о. Крит
Оран (Ісп.)
Алжир
МАРОККО
Туніс
Триполі
Бенгазі
Барка
Гадамес
Триполітанія
Єгипет
Мурзук
Гат
Феццан
Османська імперія на початку XVI ст.
Території, завойовані турками-османами за правління султанів:
Селима I Грозного (1512 – 1520 рр.)
Сулеймана I Пишного (1520 – 1566 рр.)
Селима II (1566 – 1574 рр.)
Мурада III (1574 – 1595 рр.)
Ахмеда I (1603 – 1617 рр.)
Мехмеда IV (1648 – 1687 рр.)

ОСМАНСЬКА ІМПЕРІЯ в XVI – XVII ст.

Масштаб 1 : 20 000 000

...І понад тридцять тисяч нікчемних гяурів [козаків] ударили на люд ногайський на рівнинній околиці Бендер та Ізмаїлу. Руйнуючи житла і забираючи особисті речі люду магометанського, багатьох з них вбивали на палі і припікали вогнем, а села їхні пускаючи з димом і збурюючи, опанували вони містечко Ізмаїл.

(Мегмед-Гірей, «Хроніка», 1684)

ТАРАС ЧУХЛІБ – історик, доктор наук, лауреат премій імені Михайла Максимовича (2006) та Дмитра Яворницького (2009), заслужений діяч науки і техніки України.

Під науковим керівництвом професора Валерія Смолія захистив кандидатську дисертацію на тему «Правобережна Україна у сфері геополітичних інтересів країн Східної та Південно-Східної Європи (60-ті рр. XVII – поч. XVIII ст.)» (1995) та докторську дисертацію «Український гетьманат у протистоянні держав Європи з Османською імперією (1667–1699 рр.): міжнародне становище, зовнішня політика, зміна сюзеренів» (2008). Автор кількох наукових монографій, близько десяти науково-популярних книг і брошур, а також сотні публікацій у колективних працях, збірниках статей та часописах.

